

ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В НОВІТНІЙ ПЕРІОД

Монографія

За редакцією
кандидата філософських наук, доцента Здіорука С. І.

УДК 364+342.7(477)
ББК 66.3(4УКР)
Г93

*Затверджено до друку Вченою радою
Національного інституту стратегічних досліджень*

*При повному або частковому відтворенні матеріалів
даної публікації посилання на видання обов'язкове*

Рецензенти: СТЕПИКО М. Т., доктор філософських наук,
Заслужений діяч науки і техніки України, вчений
секретар Національного інституту стратегічних досліджень;
БОНДАР С. В., кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник Інституту філософії
ім. Г. С. Сковороди Національної академії наук України.

За редакцією
кандидата філософських наук, доцента *Здіорука С. І.*

Гуманітарна політика Української Держави в новітній період:
Г93 Монографія / За ред. С. І. Здіорука. - К. : НІСД, 2006. - 403 с.

ISBN 966-554-097-1

У монографії на основі комплексного вивчення стану та тенденцій розвитку гуманітарної сфери українського суспільства запропоновано концептуальне бачення державної політики у цій царині, а також систему заходів щодо її реалізації. Значну увагу зосереджено на обґрунтуванні особливої ролі гуманітарної сфери у соціальному бутті Української нації. Досліджуються проблеми функціонування і розвитку суспільних відносин, позитивний поступ котрих впливає на стратегію гуманітарної політики сучасної Української Держави.

Праця буде корисною політикам, працівникам державного управління, науковцям, представникам аналітичної спільноти, викладачам вищих навчальних закладів, релігійним діячам, усім, хто цікавиться проблемами розвитку сучасного українського суспільства та держави.

ББК 66.3(4УКР)

ISBN 966-554-097-1

© Національний інститут стратегічних
досліджень, 2006

ЗМІСТ

Передмова	5
<i>Здіорук С. І. (відділ гуманітарної політики НІСД)</i>	
Розділ 1. Гуманітарна політика як чинник поступу Української нації	12
<i>Здіорук С. І. (відділ гуманітарної політики НІСД)</i>	
Розділ 2. Політична культура громадян України: вектори змін	38
<i>Нагорний В. І. (відділ гуманітарної політики НІСД)</i>	
Розділ 3. Підстави формування української загально- національної ідеології на сучасному етапі	123
<i>Гнатюк С. Л. (відділ гуманітарної політики НІСД)</i>	
Розділ 4. Політика розвитку української культури	159
<i>Гнатюк С. Л. (відділ гуманітарної політики НІСД)</i>	
Розділ 5. Пошук ефективної парадигми мовної політики для сучасної України	171
<i>Карпенко М. М. (відділ гуманітарної політики НІСД)</i>	
Розділ 6. Конфесійне середовище українського соціуму: аналіз ключових параметрів	189
<i>Токман В. В. (відділ гуманітарної політики НІСД)</i>	
Розділ 7. Освітня політика в контексті євроінтеграції	235
<i>Карпенко М. М. (відділ гуманітарної політики НІСД)</i>	

Розділ 8. Науково-технологічна політика України: оцінки та перспективи	248
<i>Бублик С. Г. (відділ гуманітарної політики НІСД)</i>	
Розділ 9. Реалізація прав і свобод людини та громадянина в українському суспільстві	289
<i>Здіорук О. І. (відділ соціальних відносин та громадянського суспільства НІСД)</i>	
Розділ 10. Комунікативні аспекти гуманітарної політики	305
<i>Кралюк П. М. (Національний університет «Острозька Академія»)</i>	
Розділ 11. Глобалізаційні впливи на гуманітарну сферу України	350
<i>Галушко К. Ю. (Київський Національний університет ім. Тараса Шевченка)</i>	
Післямова	398
<i>Здіорук С. І. (відділ гуманітарної політики НІСД)</i>	

ПЕРЕДМОВА

*Але ж, але ж, але ж... Народ не вибирають.
І сам ти - тільки брунька на його гіллі.
Для нього і живуть, за нього і вмирають,
Ох, не тому, що він - найкращий на землі!*
Ліна Костенко

Суттєве оновлення українського суспільства, міждержавна взаємодія в умовах глобальної гуманізації людства визначають пріоритетним напрямом розвиток духовної сфери України. Сьогодні важливим завданням гуманітарної політики стає «олюднення», одуховлення всіх сфер суспільного буття, створення умов для максимальної самореалізації кожної особистості. Розв'язання першочергових завдань гуманітарної політики України повинно здійснюватися за багатьма напрямками, усіма гілками державної влади та їх інститутами. Але основою єдності всіх зусиль має бути формування національної свідомості, захист цінностей, закріплених у Конституції, консолідація суспільства для злагоди і праці. Головною синтезуючою ідеєю гуманітарної політики має стати її людинотворчий характер.

До останнього часу концентрація уваги Української Держави переважно на економічних проблемах, відсутність науково обґрунтованої політики у питаннях забезпечення гуманітарного розвитку призводила до ситуативного вирішення нагальних проблем. Нехтування питаннями гуманітарної сфери ставало причиною деконсолідації суспільства, міжконфесійних протистоянь, етнонаціонального напруження, невирішеності мовного питання, кризи довіри до влади, соціального песимізму тощо.

Не випадково Віктор Ющенко, виступаючи на Перших Президентських слуханнях, зазначив: «Я відніс би політику гуманітарного напрямку до політики безпеки держави». «Якщо ми не збагнемо зараз колосальну цінність українського слова, традицій, історії, ми можемо втратити все. Сьогодні держави

падають не від полків Муравйова, а від того, що забувають мову, культуру, традиції»¹, - підкреслив Президент.

Не менш актуальною для сучасної України є і проблема регіоналізації держави. Культурна, мовна, релігійна відмінність регіонів, орієнтація на різні моделі розвитку суспільства, схильність до підтримки різних, а іноді й протилежних, векторів зовнішньої політики стало причиною того, що протягом усіх 15 років незалежності в Україні так і не було досягнуто суспільної єдності й порозуміння, єдиного бачення перспектив розвитку держави.

На нашу думку, культурна національна традиція повинна відігравати провідну роль у формуванні національної ідеї, нової суспільної солідарності. Суспільна солідарність - проблема, надзвичайно важлива для українського суспільства, без якої взагалі неможливий його розвиток на засадах демократії. І саме довкола розвитку української національної культури, збагачення її здобутками культур національних меншин може об'єднатися наше товариство. Сильна, демократична, правова, незалежна Україна - ідеал для всіх соціальних груп, етносів, конфесій, партій, громадських організацій.

Папа Римський Іван Павло II, звертаючись до української молоді, зазначав: «Справжня цивілізація, в дійсності, не вимірюється тільки економічним поступом, але в основному людським, моральним і духовним розвитком народу»². Тому без випереджаючого накопичення гуманітарного, передусім інтелектуального, потенціалу, без визначення національних базових цінностей, що стануть наріжним каменем самоідентифікації українського соціуму, нам буде надзвичайно важко зростати в умовах глобальної економіки, домінування інформаційних технологій.

У даному виданні йдеться про гуманітарний потенціал нації, який визначальною мірою може вплинути на динаміку економічних процесів. Наука, знання, культура, досвід і тра-

¹ *Гуманітарна політика* є складовою національної безпеки - переконаний Президент України: Прес-служба Президента України Віктора Ющенка. - 2005. - 29 листоп.

² Цит. за: *Жулинський М.* Україна: випробування свободою, або Чим зумовлюється прогрес нації // *Дзеркало тижня.* - 2004. - № 38 (513). - 25 вересня - 1 жовтня.

диції - це вирішальна продуктивна сила суспільства, це те ядро національної енергії, яке ми називаємо інтелектом нації і на яке ми розраховуємо в наших намірах інтегруватися в європейський економічний, культурний і політичний простір.

У своєму зверненні до Верховної Ради Президент України Віктор Ющенко окреслив контури стратегії гуманітарного розвитку України. Ця стратегія базується на чітких пріоритетах, виходячи з необхідності консолідації українського суспільства на основі автентичної системи цінностей, відчутного поліпшення якості життя наших співвітчизників. Говорячи про систему суспільних цінностей, Президент наголосив, що «вона має бути без білих плям чи недомовленостей, однаково «своєю» для жителя Києва та Донецька, Львова та Сімферополя». «Наша мета - створити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного, культурного і політичного життя»³, - процитував Віктор Ющенко слова Івана Франка.

Кожний з авторів видання ставив перед собою завдання сприяти досягненню поставлених цілей, вважав за честь винести свої думки та скромні здобутки на розгляд товариства, усвідомлюючи свою роль як дослідника, так і громадянина.

Український народ сьогодні проходить випробування свободою. Згадуються мудрі слова Івана Павла II під час його зустрічі з українською молоддю у Львові 26 липня 2001 р.: «Свобода вимоглива й, у певний спосіб, коштує більше, ніж неволя»⁴. Тому важливим завданням гуманітарної сфери є формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду активної політичної поведінки. Подолання існуючої фрагментарності історичної пам'яті, рецидивів авторитарної психології мас і становлення на цій основі громадянської, демократичної культури набуває першорядного значення на шляху політичного розвитку України.

³ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році: Послання Президента України до Верховної Ради України. - К.: Інформ.-вид. центр Держкомстату України, 2005. - С. 11.

⁴ Цит. за: Жулинський М. Україна: випробування свободою, або Чим зумовлюється прогрес нації // Дзеркало тижня. - 2004. - № 38 (513). - 25 вересня - 1 жовтня.

Для забезпечення ідейно-політичного державотворення, окреслення в суспільній свідомості шляхів його розвитку у виданні зроблена спроба виробити ідеологічні орієнтири поступу України. Державна стратегія в ідеологічній сфері має базуватися на ідеологічній терпимості та забезпеченні повноцінного функціонування корінного етносу й етнічних меншин та їхніх культур, на принципах взаєморозуміння та взаємоповаги між представниками всіх етнічних спільностей. Без почуття патріотизму як своєрідного кодексу моральних цінностей, історичної пам'яті та ідейно-світоглядних принципів, що передбачають відданість окремій історичній спільноті, важко уявити процес формування системи інституцій, здатних забезпечити свободу, рівність та громадянську повагу. Без любові до своєї батьківщини, без визнання гідності людини й цінності людської особистості як ключового елементу права важко сподіватися на динамічну трансформацію нашої країни.

Головною опорою в цьому процесі формування нової, державницької свідомості нації виступає мова, культура. Оскільки наше суспільство знаходиться нині на важливому, визначальному етапі свого розвитку, то нові соціально-економічні умови повинні забезпечувати розвиток значно вищого рівня мовної спільності. Адже мова повсякчас пристосовується до суспільного устрою і розвитку, функції її соціально обумовлені. Національно-культурна ідея тісно пов'язана з проблемою культурної ідентичності українського суспільства, а культурна національна традиція безпосередньо впливає на формування нової суспільної солідарності.

У Посланні Президента України до Верховної Ради Віктор Ющенко наголосив на важливій ролі української мови як одного із ключових чинників в об'єднанні країни та її поступу. «Нація не може посісти гідне місце серед провідних країн світу, якщо не дбати про свою мову і про її розвиток. Державність української мови має виступати не тільки важливим інтегруючим чинником, а й слугувати потужним фактором культурно-інформаційної, економічної, політичної безпеки нашої держави»⁵, - зазначив він.

⁵ *Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році: Послання Президента України до Верховної Ради України.* - К.: Інформ.-вид. центр Держкомстату України, 2005. - С. 12.

Тому автори підкреслюють, що культура в умовах глобалізації має бути основним фактором консолідації українського суспільства, громадянського єднання і злагоди. Саме на основі культури як системи цінностей, що ґрунтуються на традиції, і можна сформувати духовну єдність України. Саме на основі національних культурних цінностей можлива консолідація українського народу як політичної європейської нації.

У книзі висвітлена релігійна ситуація в Україні, особливості якої полягають в тому, що протягом тисячоліття основні релігійні центри, в юрисдикції яких перебували найбільші конфесії, знаходилися поза її межами. У сприятливих умовах національної державності стає можливим створення в Україні більш упорядкованої конфесійної структури. На порядку денному створення адекватного вимогам часу юридично-правового механізму, який би дозволив чітко прописати контури та суспільні повноваження релігійної сфери, що, в свою чергу, буде сприяти гармонізації державно-церковних і міжконфесійних відносин.

На глобальному просторі рівних можливостей наша взаємодія з іншими спільнотами можлива за умови забезпечення в українському соціумі індивідуальних прав та свобод. Без системних інвестицій в людину, в її творчий, науковий та інтелектуальний потенціал годі сподіватися серйозних зрушень у соціально-політичній трансформації суспільства. Реалізувати «людиноцентричну» модель розвитку України можна за умови пріоритетності гуманітарної політики в державі. Це означає, що головним джерелом, основою і критерієм розвитку сучасного суспільства мають бути наука, освіта, інтелект, а для цього слід сформувати нові підходи до політики в галузях культури, духовної сфери, гуманітарного розвитку взагалі.

У виданні значна увага приділена науково-технологічній політиці. Економічне зростання розвинених країн значною мірою (до 80 %) забезпечується активним використанням інтелектуального потенціалу та науково-технологічних інновацій. Нині у світі спостерігається стійка тенденція нарощування масштабів державної підтримки розвитку науки і техніки, отже вітчизняна державна науково-технічна політика має бути адекватною цій тенденції

для реалізації стратегічної мети - входження України до провідних технологічно розвинених країн світу.

Основною метою гуманітарної політики Української держави має стати створення належних умов для формування повноцінної особистості, а через неї - формування повноцінної, повнокровної нації. Це можливе не тільки через політичні та економічні реформи, а й завдяки відновленню й модернізації соціокультурного середовища суспільства. При цьому, ясна річ, слід виходити із самобутності України, на яку звертав увагу один із провідних українських етнопсихологів ХХ століття Володимир Янів: «... Наша межовість у майбутньому може стати-ся для нас нашою силою, так як поки що вона є нашою слабкістю. Вона може стати основою нашої неповторної оригінальності і нашого післанництва»⁶.

Отже, що стосується сучасної гуманітарної політики Української держави, то не йдеться про створення і прищеплення українському суспільству «нової національної ідеології». Швидше можна говорити про вироблення ідеологічних орієнтирів державотворення в Україні, про стратегію гуманітарного розвитку, яка б могла бути засобом духовної консолідації народу. Держава має гарантувати прозорість, публічність і системність проведення політики в духовній сфері, принципом якої має стати забезпечення максимально широкої участі людини та інститутів громадянського суспільства у процесі прийняття рішень.

Тому завдання даної книги - зробити ще один крок до розуміння того, що хоча держава і повинна здійснювати ефективну гуманітарну політику, будувати національну солідарність, проте вона не має бути єдиним гравцем на цьому полі. До цієї справи мусить долучитися саме суспільство, яке повинно бути зорганізоване і створене конкуренційно. Держава має викласти програму гуманітарного розвитку суспільства, за якою вона буде підтримувати ті проекти, ті громадянські структури, які працюють на національну солідарність, які вирішують різні соціальні проблеми.

⁶ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. - Мюнхен, 1993.

«Стою перед вами як свідок - свідок людської гідності... - промовляв Папа Іван Павло II на форумі ООН у Нью-Йорку 5 жовтня 1995 року. - Ми не повинні боятися людини. Ми всі тут не випадково. Кожна людина була створена за образом і подобою Єдиного, Який є початком усього суцього. Ми володіємо здатністю до мудрості і до чеснот. Ми можемо побудувати завдяки цим дарам і з допомогою Божої благодаті в цьому тисячолітті цивілізацію, гідну людської особистості, справжню культуру особистості... А будуючи, побачимо, що сльози минулого століття підготували ґрунт для нової весни людського духу»⁷.

⁷ Цит. за: Жулинський М. Україна: перспективи ліберальної демократії // Дзеркало тижня. - 2001. - № 37 (361). - 22 - 28 вересня.

Розділ 1

ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА ЯК ЧИННИК ПОСТУПУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Сучасна Україна є реальним суб'єктом правовідносин не лише регіональних, а й світових процесів. Причому динамічні державотворчі процеси, конституюючи демократичні політичні інститути визначають місце та роль Української нації в нинішніх цивілізаційних процесах і на перспективу. У людському вимірі сутність цих процесів полягає в тому, щоб створити умови для нового, більш цивілізованого рівня свободи людини та розвитку її творчого потенціалу.

Головним у стратегії розвитку України є орієнтація на європейську систему цінностей, найважливіші складові якої - демократія, ринкова економіка, вільний інтелект - становлять підвалини сучасної цивілізації.

У просуванні в цьому напрямі виникає багато труднощів і протиріч. Демократичні цінності за умов посттоталітарного суспільства були значною мірою деформовані. Базові для західного суспільства поняття ринкової економіки набули за роки незалежності не властивого їм економічного, соціального і морального змісту. Нові форми людської активності, приватне підприємництво в українському суспільстві часто ототожнювалися з антиправовими діями (на що, на жаль, були підстави) і мали наслідком зубожіння населення та розшарування суспільства на багатих і бідних.

Гуманітарна сфера суспільства останніми роками зазнала вельми болючих трансформацій. Масова свідомість була дезорієнтована, в суспільстві зростали меркантилізм, жорстокість, радикальні настрої та апатія. Головною причиною того, що люди сприймали процеси перетворень переважно з негативного бо-

ку стала недосконалість реформаторського процесу, недостатнє врахування людського фактора, непрозорість механізмів приватизації, аморальна поведінка багатьох «нових підприємців» та корумпованість частини носіїв влади.

Гуманітарна сфера, як і суспільство в цілому, утворення складне. Виносячи за власні рамки виробничу (матеріальну) діяльність, вона пов'язана з реалізацією в основному духовного потенціалу людської особистості. Цей потенціал в узагальненому вигляді концентрується навколо трьох фундаментальних інтенцій індивіда - до прекрасного, істини та добра. Відповідно, умовно виділимо три масштабні горизонти: культурний, освітянський, релігійний. Кожний з них націлений на забезпечення духовного вдосконалення людини, а опанування ними в їхній гармонічній єдності є запорукою становлення морально зрілої, всебічно розвиненої особистості.

Гуманітарним розвиток суспільства - це процеси зростання можливостей людини, її добробуту, безпеки, здоров'я та духовності. Гуманітарна політика держави виявляється у послідовному здійсненні заходів, спрямованих на підтримку й інтенсифікацію гуманітарного розвитку суспільства згідно з визначеними пріоритетами та загальнонаціональними інтересами. Сутністю гуманітарної політики має стати створення умов для виявлення, формування й розвитку творчого потенціалу особи та суспільства в цілому.

Завданням гуманітарної політики держави є максимальне пом'якшення негативних наслідків трансформаційних процесів для населення і створення передумов для формування у громадян України активно-оптимістичної життєвої позиції за допомогою створення ефективного законодавства, дієвої економічної та соціальної політики, еволюційне введення гуманітарних сфер у нові економічні умови функціонування.

Лише впевненість у правильності шляху, яким іде країна, створює умови для позитивного світосприйняття, надає можливість людині активніше шукати шляхи до поліпшення власної долі.

ФОРМУВАННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ІДЕАЛУ

Стратегічним вибором України є створення демократичного суспільства європейського стандарту. Розглянемо складові такого стандарту.

1. Державна самостійність. Україна орієнтується на тип державності, що історично склався в європейському регіоні. Така держава є демократичною, що піклується про загальнодержавні інтереси й інтереси окремої особи та спроможні їх захищати. Держава відкрита для рівноправних зв'язків з іншими країнами.

2. Внутрішньополітична стабільність на засадах демократичної Конституції, що має бути забезпечена неухильною підтримкою правових механізмів держави. З метою консолідації суспільства необхідно проводити стратегічну політику у напрямі створення умов і механізмів толерації різних систем цінностей, що існують у суспільстві, але погоджуючи їх із загальнолюдськими цінностями.

3. Громадянське суспільство, що встановлює за допомогою правових норм оптимальне співвідношення загальнонаціональних інтересів, інтересів держави, окремих осіб та їх угруповань. Його соціальною базою має стати «середній клас» люди з розвинутою громадянською культурою, які мають власність та досягли певного рівня добробуту.

4. Україна прагне до всебічного розвитку творчого інтелекту, який розглядають як найважливіший стратегічний ресурс, що забезпечує необхідний рівень економічного та соціального розвитку. Відставання в цій сфері ставить країну в залежність від більш розвинутих країн і створює для неї небезпечну ситуацію перетворення на другорядну державу. Головний резерв прогресу - це інтелектуалізація суспільства.

Створення стабільного демократичного суспільства, в якому людина була б соціально захищеною, мала змогу втілити в життя власні творчі наміри і досягти бажаного рівня добробуту, передбачає впровадження нових форм життєдіяльності у всіх сферах суспільства. У політиці - це, перш за все, принцип вільних

виборів, політичний плюралізм і багатопартійність. Державі тут відводиться роль гаранта інтересів усіх прошарків і соціальних груп суспільства. В економіці - це антимонопольне законодавство, захист ринку, підтримка ризикових інвестицій, гарантування інвестицій у соціально важливі сфери життя (освіта, медицина, наука та ін.). На державу покладаються функції регулювання кредитної та фінансової систем. Держава також регулює ринкові механізми, коли вони суперечать інтересам суспільства, шкодять здоров'ю людей та порушують екологічну безпеку. У сфері соціального захисту - це перерозподіл прибутків на користь малозабезпечених прошарків населення шляхом прогресивного оподаткування, створення для всіх громадян реальних можливостей доступу до освіти, медицини, культурних цінностей тощо.

Визнання цих фундаментальних умов є основою для створення ефективних систем державного управління в економіці, соціальній і духовній сферах суспільства.

Така ідеологічна доктрина приваблива передусім універсальністю культури споживання і прагматизмом у вирішенні соціальних проблем, що перебувають у площині традицій українського народу та його менталітету.

ЗМІЩЕННЯ І РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Для перехідних суспільств формування національної ідентичності є основним чинником у визначенні головних орієнтирів суспільного поступу.

У суспільному розумінні української ідеї можна виокремити певні її форми: національно-етнічний консерватизм, що базується на певній культурній традиції, регіонально-економічний вимір, пов'язаний зі спільністю місцевих інтересів у межах країни, та її політичне розуміння як усвідомлення єдності соціально-політичних інтересів усього населення країни. Ці реально існуючі форми української ідеї пов'язані між собою і є підґрунтям для формування загальнонаціональної ідеологічно-державницької моделі.

Нинішній стан суспільства, за соціологічними даними, протягом останнього десятиліття характеризується дефіцитом

солідарності, довіри до державних інститутів, взаємної довіри, горизонтальних зв'язків у суспільстві. Прогресує замикання на соціальному мікрорівні (родина, сусіди). Побутова, повсякденна мораль залишається чи не єдиним нездевальвованим, соціально значимим ціннісним стрижнем. Мотивації більш високого ґатунку (усталена, легітимізована загальносуспільна ієрархія статусів та ролей, цілей та ідеалів, обґрунтування патріотичних почуттів, національної гордості тощо) залишаються поки що напівсформованими або несформованими зовсім, подекуди підмінюються деструктивними «зразками», пропонованими глобальною масовою культурою.

У суспільстві досить сильними залишаються патерналістські настрої, що зумовлює певну популярність відповідних ідеологем та морально-ціннісних настанов - від ностальгії за СРСР до «соціалізму з людським обличчям» і лівих соціал-демократичних рецептів. На цьому тлі активно пропагуються ідеали, що асоціюються з постмодерним суспільством євроатлантичного зразка - радикальний лібералізм, поєднаний з «демократичними цінностями». І те й інше - абстрактного і космополітичного ґатунку, практично не адаптоване до реальних українських умов. Утім, і цей напрям має певне співчуття в суспільстві.

Ще один напрям, практично не пов'язаний з двома попередніми, утворюють ідеологеми, уявлення, ментальні конструкції націонал-патріотичного штибу, що мають певну вагу в суспільстві, хоча й не належать до найвпливовіших. Власне, вони розташувалися у тому майже незаповненому відтинку суспільної свідомості, де мала б бути ідеологія українського патріотизму.

Але в цілому українці демонструють досить таки апатичне ставлення до абсолютної більшості ідеологічно-ціннісних моделей, пропонованих їм політиками та інтелектуалами. Після подій і результатів виборчої кампанії 2004 р. суспільству вочевидь бракує вектору руху, ясної, чітко артикульованої і популярної серед громадян стратегії спільного поступу. Суспільство залишається роздрібненим і незорієнтованим. Додатковими ускладнюючими моментами є, зокрема, глибоко порушений у нинішніх умовах зв'язок між трьома останніми поколіннями і

гранична взаємна ізольованість гуманітарної та політико-економічної еліт, які не створюють «єдиного фронту», який конче необхідний у нинішній ситуації.

За всіма ознаками, перебуваємо у стані т. зв. «аномії» (Е. Дюркгейм) - фазі розвитку, коли старі ціннісні орієнтації, моделі соціальної поведінки, ідеологічні настанови вже дискредитовані або неактуальні, нові ж ще не сформовані остаточно. Підставою і водночас інструментом подолання цієї ситуації є актуалізація загальнонаціональної ідеології спільного поступу. Така ідеологія має формуватися з урахуванням впливових нині у суспільстві елементів старих ідеологічних систем, однак не на їх основі. Стрижнева ідея має нести в собі потужний мобілізуючий та консолідуючий потенціал (чого нині немає в ідеологічній сфері) і, по можливості, бути якісно новою. Загальнонаціональна ідеологія має містити продуктивну з цих точок зору інтерпретацію того, що суспільство пропонує на рівні ідейно-духовному та ментальному та чого воно об'єктивно потребує, виходячи з показників його внутрішнього розвитку і зовнішньої ситуації. У перспективі такий, уже сформований і підтриманий суспільством, ідеологічний комплекс має стати орієнтиром та фундаментом для діяльності державних інститутів.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Політичну культуру можна розглядати як спресований у суспільній свідомості національний або груповий історичний досвід і як форму поведінки. Проте політична культура є не лише концентрованим досвідом попередніх поколінь. Кожна сучасна людина має можливість засвоїти цей досвід, розвинути його і примножити новими надбаннями. Невід'ємною складовою політичної культури є також культура функціонування політичних інститутів держави.

Характер і стан політичної культури справляють істотний вплив на формування політичної системи, на особливості політичного режиму, на політичну поведінку людей та громадсько-політичних організацій. Тому важливо розглядати політичну свідомість та політичну культуру не просто як показники чи

індикатори наявного рівня демократії в суспільстві, а й як чинники та детермінанти процесу її становлення.

Суспільну свідомість Українського народу можна характеризувати як складну і особливо структуровану. У суспільній свідомості українців змішано різні ідеї і ідеали, міфи, ілюзії та стереотипи мислення, що є як реальним відображенням буття людей, так і помилковими судженнями про рушійні сили сучасного суспільного розвитку.

Довготривалий розвиток України у складі імперських політичних структур, неуспіх кількох спроб державотворення, жорсткий політичний прес сталінізму залишили негативний спадок і в політичній культурі України. Серед найбільш сутнісних рис можна відзначити *моральний, правовий та політичний нігілізм*. Поширений тип людини, залишений нам у спадок тоталітарним минулим - *залежна та інертна особа*.

Відтак, масову свідомість пострадянського періоду дослідники характеризують як амбівалентну, що означена подвійністю і суперечливістю соціальної позиції особистості. Амбівалентність виявляється в орієнтації на взаємовиключні цінності та норми, у суперечливому поєднанні демократичних цілей і тоталітарних засобів їх реалізації. Людина, наділена амбівалентною свідомістю, здатна одночасно виступати за інтеграцію до ЄС, але разом із Росією; за вільний ринок, але з усіма «соціальними гарантіями»; за відродження української мови, але зі збереженням панівного становища російської культури, узаконеного у т.зв. «двох офіційних мовах».

Історико-ідеологічна спадщина України зумовлює перевагу негативних елементів у набутій політичній культурі. Це - відсутність сталих демократичних традицій громадського життя, низький рівень політичної освіти як основної маси населення, так і тих, хто лише за фактом обрання депутатом отримує звання «політик». При цьому головна загроза перспективі соціально-політичних перетворень полягає в злиденному становищі більшості верств населення. Серед демократично розвинутих держав немає жодної, яка б за рівнем життя своїх громадян перебували на такому низькому рівні, як Україна.

До того ж українське суспільство розколоте у соціальному, регіональному, економічному, ідейно-політичному, мовному то-

що вимірах. Типова схема розмежування України заснована на тому, що в Україні існують два полюси - український (крайній Захід) та малоросійський (крайній Схід). Малоросійський полюс відзначається своєрідним «біпатризмом», дуалістичною культурною та психологічною орієнтацією, за якої все українське розглядається як вторинне та похідне від російського. При цьому вся міжполюсна територія країни є перехідною зоною поступового послаблення (із заходу на схід) впливу українського полюсу та посилення впливу полюсу малоросійського.

Дослідники вважають, що в українській неоднорідності немає нічого унікального. Антагонізм між італійцями Півдня та Півночі буде серйознішим, ніж взаємні претензії між жителями Івано-Франківська та Луганська. Французи - це ледь не різні раси, згуртовані ідеєю французького громадянства, мови та культури. Росіяни - це спільнота не менше як трьох великих груп субетносів: північноросіян, південноросіян, сибіряків. Об'єднати східних і західних українців можна у випадку, якщо буде реалізовано ідею Соборної України й українців як єдиного цілого. Тому інтересам України відповідає не федералізація, не конфедералізація, не роз'єднання на дві держави, а поглиблення регіональної ідентичності при посиленні, зміцненні і збагаченні загальнонаціональної української спільноти.

За сучасних умов розвитку цивілізації інтелектуальний потенціал та науково-технологічні інновації, які набувають глобальних масштабів, стають головними чинниками гармонійного розвитку людини та основою соціально-економічного зростання тієї чи іншої держави.

Формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок активної вільної політичної поведінки, подолання існуючої фрагментарності історичної пам'яті, рецидивів тоталітаристської психології мас і становлення на цій основі громадянської, демократичної політичної культури набуває першорядного значення на шляху політичного розвитку України.

Окреслені завдання мають розв'язуватися конкретними шляхами загальної політичної соціалізації, політичного виховання та політичної освіти громадян, і мають бути спрямовані конкретними заходами на:

- визначення й творче засвоєння цінностей і норм демократії;
- прийняття всіма громадянами ідеї самодостатності й суверенності особистості;
- розуміння ними нових політичних і громадянських можливостей, прав і свобод;
- формування поваги до демократичного правопорядку;
- утвердження в українському суспільстві верховенства права і законності;
- виховання цивілізованих форм вияву активності, у тому числі й форм вияву протесту;
- виховання якостей терпимості, лояльності, політичної толерантності, готовності до компромісів і партнерства.

Для цього необхідно прийняти необхідні закони Верховною Радою України («Про опозицію» та інші). Має бути розвинута програма бюджетного фінансування громадських організацій. Доцільним вважається створення цілісної програми політичної соціалізації (виховання) молоді як у школах, так і у вищих навчальних закладах України.

Окрема увага - становленню правової системи та виховання правосвідомості у суспільстві. Для цього можуть бути активно задіяні міжнародні програми навчання та обміну досвідом студентів, державних службовців тощо.

ЕФЕКТИВНА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕОЛОГІЯ

Ефективна національна ідеологія має містити вичерпні, структурно прості й привабливі, по можливості, для всіх членів суспільства відповіді на низку фундаментальних питань національного буття, серед яких найважливішими є такі:

- 1) фіксація витоків, місця та ролі нації у глобальній історичній ретроспективі, а звідси - у сьогоденні світі;
- 2) обґрунтування загальносуспільної стратегії розвитку і вектору поступу, формування привабливого для громадян образу лінії минуле-майбутнє;
- 3) узгодження загальнонаціональних цінностей та інтересів із загальнолюдськими з одного боку і з цінностями та інтересами соціальних та етнічних груп суспільства - з іншого;

- 4) легітимація державної влади, тобто обґрунтування її права на керування суспільством і зовнішню репрезентацію нації;
- 5) визначення і пропаганда об'єктів національної гордості.

Складність етнонаціональної ситуації в Україні полягає насамперед в умовах, що склалися внаслідок багаторічної імперської політики з її головним принципом «поділяй і володарюй», політики насильного переселення і депортації певних етнічних чи соціальних груп або й цілих народів, а також примусової русифікації.

Обов'язком державних структур є створення механізмів узгодження інтересів різних етнічних груп з тим, щоб запобігти можливим конфліктам. Якщо таких механізмів немає, тоді потужні етноареальні групи тяжітимуть до створення власних структур політичної і державної влади. Це несе особливі загрози суверенітету й цілісності Української Держави, особливо при інспірації та підсилені подібних тенденцій зовні.

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ЛЮДИНИ

Сьогодні в нашій державі немає належного «стрижня самоідентифікації» у вигляді загальнонаціональної ідеї. Поширені в суспільстві міркування щодо розбудови громадянського суспільства, реформ в економіці та в політичному житті, відродження культури ще досить абстрактні й слабо корелюють з реальним життям окремої особи.

Відсутність перспективи у розбудові власного життя породжує пасивність і зниження життєвої енергії народу в цілому. За такої ситуації стати провідною може та політична сила, яка базуватиметься на ідеології майбутнього процвітання та означить реальні шляхи досягнення цього. За умов, що склалися в Україні, найбільш прийнятною є схема свідомості, побудована на ґрунті «здорового глузду». Цей ґрунт існує у будь-якому суспільстві і в переломних ситуаціях завжди є чинником стабілізації та угамування емоційних хвиль масових настроїв.

Завдання гуманітарної політики полягає в тому, щоб, спираючись на певні осередки стабільності в ментальній побудові особи та суспільства, створювати гнучкі механізми адаптації людини до мінливої реальності. В цивілізованому суспільстві

функцію захисту людини значною мірою бере на себе держава. Коли влада держави слабне, моральна свідомість знижується і людина звертається до форм самозахисту або до створення групових структур, побудованих на особистих стосунках, тобто відтворюється ситуація загального протистояння «всіх проти всіх».

МОВНА ПОЛІТИКА

В аспекті формування національної самосвідомості важко переоцінити мовний фактор. Людина, яка за національною ознакою не належить до певної соціально-етнічної спільноти, проте перебуває в її культурному середовищі, неминуче набуває психологічних і поведінкових рис, які щодалі більше зближують її зі знайденою соціально-етнічною спільністю і водночас відрізняють від родової.

Оскільки найсуттєвішою і найбільш очевидною формою презентації культури є мова, тому у справі національної ідентифікації і консолідації вона має розглядатися як могутній чинник. Це добре розуміють в інших країнах, де протекціонізм державним мовам проводиться на рівні загальнодержавної політики.

У світлі взятого державою курсу на євроінтеграцію, розуміння важливості мовної політики є надзвичайно актуальним для України. За умови формування і розширення потужного наддержавного об'єднання, яким став Європейський Союз, значення культурних і мовних факторів для збереження національної ідентифікації європейських країн виходить на перший план, адже ці фактори залишаються чи не останньою «приватною власністю» національних держав.

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА

На жаль, масштаб ідентифікації цінностей і смислу української культури сприймається інколи надто однобоко - як повернення до минулого, протекціонізм етнічному акценту. Водночас спостерігається дивна пасивність щодо сучасних проблем культури. Перехід до нових умов економічного життя негативно позначився на інтелектуально-духовному розвитку. Тому

держава має створити максимально сприятливі умови для того, щоб інвестиції в цій сфері були вигідними за рахунок пільгового оподаткування та підвищення престижу фінансових донорів.

Процеси приватизації, що нині прискорюються, певною мірою торкаються і галузей гуманітарного розвитку. Виникає небезпека, що монополізм державних структур може бути замінений на монополізм приватних осіб. Мета приватизації у сфері культури - створення культурного середовища на конкурентних засадах. Але, на жаль, в умовах недостатньої цивілізованості та стихійного ринку приватні кошти вкладаються насамперед у ті форми масової культури, що дають найбільший прибуток власникам і не завжди є кращими досягненнями культури. Тому регулювання приватизаційних процесів у сфері культури має бути особливо ретельним. Передавати культурні установи у приватне володіння потрібно з рядом обмежень, серед яких мають бути неодмінними: збереження специфіки та призначення культурних закладів, контроль з боку державних експертів з питань культури тощо.

Фінансування розвитку культури має спиратися на загальну державну програму, в якій було б визначено пріоритетні напрями та стратегічні завдання в цій галузі. Єдина державна програма має об'єднувати цільові програми підтримки розвитку культури, як от: програми видавничої діяльності, культурного обміну, розвитку художнього мистецтва, підтримки національного кіно, естради. Особливої уваги заслуговує належна державна підтримка елітарних форм мистецтва (театру, класичної музики), бо за їхнім рівнем світове співтовариство визначає цивілізованість країни.

У межах цих програм доцільно створити розгалужену систему культурних та наукових фондів, що розподіляють кошти згідно зі своїми завданнями на конкурсних засадах, а також системи премій різного ступеня для відзначення видатних досягнень у розвитку культури та науки.

Для розуміння суті демократичних зрушень в Україні, визначення перспектив розвитку суспільства потрібно виважено підійти до феномену політичної культури. (Про політичну культуру йтиметься у наступному розділі.) Будь-які зміни і реформи в

суспільстві можуть бути успішними лише за умови їх відповідності світогляду і ціннісним орієнтаціям більшості представників нації.

РЕЛІГІЙ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ

Особливість релігійної ситуації в Україні полягає в тому, що протягом тисячоліття основні релігійні центри, в юрисдикції яких перебували найбільші конфесії, знаходилися поза її межами. Звідси - традиційні духовно-культурні орієнтації, які водночас сприяли поширенню зв'язків українців зі світовою культурою, але й нерідко слугували інструментом стримування самотутньо-національного розвитку.

Уподовж років незалежності симбіоз релігії й політики, релігії й бізнес-структур в Україні посилювався. Наслідки такого поєднання виявилися невтішними. Віддаючи належне демократичним зрушенням на конфесійній карті Української держави, маємо констатувати одночасно й процвітання таких негативних явищ, як: перманентна регіоналізація релігійного простору країни, нагнітання конфліктної атмосфери у міжправославних відносинах, визрівання тенденцій, спрямованих на клерикалізацію суспільства, зниження рівня душпастирської роботи серед населення і відповідно активізація конфесійних структур на політичному та фінансово-економічному напрямках, падіння загальної культури серед кліру духовенства тощо.

Сьогодні перед Україною постає нелегке завдання усунути означений негатив. За сприятливих умов національної державності стає можливим формування в Україні більш упорядкованої конфесійної структури. На порядку денному - створення адекватного вимогам часу юридично-правового механізму, який би дозволив чітко означити контури та суспільні повноваження релігійної сфери. Це певною мірою упередило б перебирання конфесійними структурами невласливих їм функцій, покладених на інші соціальні інститути. Обмеження політичних і бізнесових амбіцій як церков у цілому, так і окремих священнослужителів - важливий крок до відновлення морально-ціннісного потенціалу релігії.

Майбутній юридично-правовий механізм стосовно регулювання релігійно-церковної сфери соціуму має забезпечити здійснення наступних кроків.

1. Запровадження в якості моделі державно-церковних відносин системи конкордатів. Тобто укладення двосторонніх угод з чітко визначеними обоюсторонніми зобов'язаннями між державою і релігійними організаціями, спрямоване передусім на упередження необґрунтованих претензій з боку окремих конфесій, зокрема індіферентних чи ворожих до української державності.

2. Відповідальність за виконання взятих зобов'язань. Ситуація, коли юридичні та фізичні особи не несуть відповідальності за свої дії, провокує релігійні організації в цілому до порушення чинного законодавства, що створює суспільне напруження й небезпечні конфліктні ситуації аж до загроз національній безпеці, втрати цілісності чи суверенітету Української Держави.

3. Встановлення кримінальної відповідальності для осіб, котрі вдаються до політичного ангажування віруючих, маніпулюють свідомістю останніх з метою отримання прибутків. Це стримуватиме численні правопорушення та спроби ставити знак рівності між політикою і релігією, політикою і бізнесом.

4. Прийняття найближчим часом нового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», оскільки чинний документ уже застарів. Він приймався за специфічної соціально-політичної ситуації у квітні 1991 р. і багато в чому є декларативним актом, а не правовим документом, розрахованим на реальне застосування. Гармонізація державно-церковних і міжконфесійних відносин вимагає невідкладного визначення юридичних механізмів вирішення численних питань, які виникають на релігійному ґрунті й практично випадають з правового простору.

ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

В основі соціально-політичних трансформацій замість «державницької» має бути «людиноцентрична» модель, закладена в систему законодавства розвинутих європейських держав. Забезпечення прав людини відтак необхідно розглядати також і як

гуманітарну проблему. Окрім очевидної потреби забезпечення соціальних прав людини фундаментальною вимогою в цій сфері є забезпечення рівності громадян у реалізації цих прав. У цьому аспекті завдання примирення і порозуміння національностей, регіонів, історично антагоністичних груп (ветерани Радянської Армії та ветерани УПА) тощо виступає наріжним каменем реалізації принципу рівності громадян.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК

За сучасних умов розвитку цивілізації інтелектуальний потенціал та науково-технологічні інновації, які набувають глобальних масштабів, стають головними чинниками гармонійного розвитку людини та основою соціально-економічного зростання тієї чи іншої держави. Розвиток інтелектуального потенціалу України не може відбуватися по старому. Стратегія його захисту й інтенсифікації ґрунтується, насамперед, на існуючих у світовій цивілізації можливостях і тенденціях розвитку. Це - розробка й освоєння новітніх технологій і створення матеріальної інфраструктури суспільного інтелекту.

Сучасний стан національної культури й інтелекту зумовлений загальною економічною ситуацією в країні та є несприятливою для їх розвитку. Водночас гуманітарний розвиток повинен бути пріоритетним. Без розвитку інтелектуально-духовного потенціалу суспільство й держава не мають майбутнього. Демократизація суспільного життя, підвищення активності людей, політика у будь-якій сфері діяльності мають сприяти процесам інтелектуально-духовного розвитку. Тут неприпустима монополія структур, котрі диктують власну політику у цій сфері. Держава має належним чином регулювати ці процеси за допомогою фінансової підтримки тих сфер і тих напрямів, в яких вона особливо зацікавлена.

СИСТЕМА ОСВІТИ

Інтелектуальний потенціал формується насамперед у системі освіти. Як і фундаментальні науки, це сфера довгострокового вкладення капіталу, і зворотний ефект виникає лише через

15-20 років. Тому це справа довготривалої державної політики та перспективного планування.

Реформа системи освіти має передбачати впровадження нових концепцій в освіті (як у середній, так і у вищій школі), політику протекціонізму цим нововведенням, випуск підручників, матеріально-технічне забезпечення освітянського процесу, соціальний захист працівників освіти, підняття престижу учителя.

Процес європейської інтеграції для України має охоплювати всі сфери суспільного життя: економічну, політичну, правову, наукову, культурну, освітню. Інтеграція в освітній сфері є чи не найважливішим довгостроковим чинником усього процесу. Адже саме освіта значною мірою закладає погляди, цінності, способи сприйняття й інтерпретації світу тощо. Тому близькість чи принаймні співмірність освіти має стати ефективним стимулятором процесу європейської інтеграції загалом і на довгу перспективу.

Усвідомлення цього фактору керівництвом європейських країн втілювалося в започаткуванні так званого Болонського процесу підписанням у Болоньї у 1999 р. 33 країнами Європи угоди про інтеграцію вищої освіти різних країн світу. Пропозиції, розглянуті й виконувані в рамках Болонського процесу, зводяться до наступних ключових позицій.

1. *Уведення двоциклового навчання.* Пропонується увести фактично два цикли навчання: 1-й - до одержання першого академічного ступеня і 2-й - після одержання першого академічного ступеня.

2. *Уведення кредитної системи.* Пропонується увести в усіх національних системах освіти систему обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах. За основу пропонується прийняти ECTS, зробивши її накопичувальною системою, здатною працювати в рамках концепції «навчання протягом усього життя».

3. *Контроль якості освіти.* Передбачається створення акредитаційних агентств, незалежних від національних урядів і міжнародних організацій. Оцінка буде ґрунтуватися не на тривалості або змісті навчання, а на тих знаннях, уміннях і навичках, що набули випускники. Одночасно будуть встановлені стандарти транснаціональної освіти.

4. *Розширення мобільності.* На основі виконання попередніх пунктів передбачається істотний розвиток мобільності студентів. Крім того, ставиться питання про розширення мобільності викладацького й іншого персоналу для взаємного збагачення європейським досвідом.

5. *Працевлаштування випускників.* Одним з важливих положень Болонського процесу є орієнтація вищих навчальних закладів на кінцевий результат: знання випускників мають бути застосовані й практично використані на користь усієї Європи. Всі академічні ступені й інші кваліфікації мають користуватися попитом на європейському ринку праці, а професійне визнання кваліфікацій повинне бути полегшене. Для забезпечення визнання кваліфікацій планується повсюдне використання Додатка до диплома, рекомендоване ЮНЕСКО.

6. *Привабливість європейської системи освіти.* Одне з головних завдань, що має бути вирішене в рамках Болонського процесу - це залучення до Європи більшої кількості учнів з інших регіонів світу. Вважається, що введення загальноєвропейської системи гарантії якості освіти, кредитної накопичувальної системи, легко зрозумілих кваліфікацій і т.п. сприятимуть підвищенню інтересу європейських та інших громадян до вищої освіти.

Звичайно ці напрями для України, як і для інших країн-учасниць, є не догмою, а стратегічними орієнтирами, прямуючи якими потрібно максимально враховувати специфіку традицій і досягнень національної освіти.

НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА

Економічне зростання розвинених країн значною мірою (до 80 %) забезпечується активним використанням інтелектуального потенціалу та науково-технологічних інновацій. Нині у світі спостерігається стійка тенденція нарощування масштабів державної підтримки розвитку науки і техніки, отже вітчизняна державна науково-технічна політика має бути адекватною цій тенденції для реалізації стратегічної мети - входження України до провідних технологічно розвинених країн світу.

Наш великий співвітчизник В. Вернадський зазначив: «...той народ, який зможе найповніше, найшвидше, найдосконаліше оволодіти новими знанням, які відкриваються в людському житті, найкраще розвинути і використати їх, - одержить ту силу, досягнення і спрямування якої на загальне добро є основним завданням будь-якої розумної державної політики».

Очевидно, що ефективність або принаймні поступовість науково-технологічного розвитку країни залежить від державної політики: від обґрунтованості засад її формування до ефективності її реалізації. Державна науково-технічна політика є важливою складовою частиною соціально-економічної політики і визначає відношення держави до наукової та науково-технічної діяльності, цілі, форми і методи підтримки такої діяльності.

Насамперед слід виходити з того, що нині наука є основним рушієм не лише технічного й технологічного, а й усього суспільного прогресу. Тому майбутнє українського суспільства визначається передусім розвитком нашої нвуки сьогодні та завтра.

Наявний науково-технічний потенціал не може дати Україні відчутних переваг, оскільки його інфраструктура сформована з орієнтацією на витратну економіку і неринкові відносини. Зокрема, необхідно відійти від державної монополії на науку, надати можливість для розвитку наукових установ і на ринкових засадах, тобто на базі всіх форм власності - державної, приватної, змішаної, кооперативної тощо. Це, з одного боку, відкриє простір для вільного розвитку і конкуренції у сфері науки, а з іншого, - вивільнить державу від патерналістської ролі щодо всієї науки.

Необхідно перейти від переважно державного фінансування розвитку науки до змішаної системи, де кожна галузь науки - фундаментальна, прикладна, освітянська - фінансуватиметься з різних джерел: державних, відомчих, власних, приватних тощо. У системі державного фінансування науки, за певними винятками, потрібно зрівняльний принцип замінити програмно-цільовим чи контрактним виділенням коштів під конкретні проекти, можливо, з використанням конкурсного відбору.

Становлення наукової системи в суверенній державі, в умовах переходу до ринкової економіки та демократичних принципів керування відбувається повільно. Причиною негативних

процесів, що супроводжують трансформацію вітчизняної наукової системи, була її слабка підготовленість до радикальних перетворень суспільства та запровадження нових функціональних механізмів (у політиці - перехід від тоталітаризму до демократії, в економіці - від адміністрування до ринку, в науці - від державного управління до автономії, самоорганізації і комерціалізації).

Основними проблемами наукової сфери є відсутність стратегії розвитку науки і технологій, домінування державного (відомчого) управління науки, непрозорість фінансування, низька «капіталізація» інтелектуальних продуктів. Щоб упоратися із зазначеними проблемами потрібно забезпечити:

- перехід до стратегічного планування науково-технологічного розвитку як основи суспільно-економічного прогресу держави;
- розбудову системи державного замовлення на науково-технічну продукцію з розподілом фінансування через мережу фондів;
- створення рівних умов для суб'єктів науково-технологічної діяльності всіх форм власності;
- законодавче закріплення функціонування окремих дослідницьких груп (відділів, лабораторій);
- виокремлення дослідника як основного суб'єкта наукової діяльності, носія та власника виробленого інтелектуального продукту;
- визначення об'єктів інтелектуальної власності як невід'ємної складової основного капіталу.

Необхідно створити систему визначення пріоритетів науково-технологічного розвитку та механізмів їх реалізації, розробити програму приватизації об'єктів науково-технологічної діяльності, диверсифікувати джерела бюджетного фінансування, розвивати інститут інтелектуальної власності.

Внаслідок тривалої системної кризи суспільно-економічних відносин українська наука опинилася серед тих суспільних сфер, які зазнали найбільших втрат. Так, чисельність науковців за останні десять років скоротилася вдвічі, а фінансування - майже в десять разів. Відповідно зменшилися основні показники діяльності української науки - кількість публікацій, патентів, виконуваних тем і проектів, впроваджених інновацій. Частина наукової еліти (близько 6 тис. вчених) емігрувала до

країн з більш привабливими умовами для науково-технічної діяльності, насамперед до Росії, США, Німеччини та Ізраїлю. Відбулося стрімке старіння наукового персоналу, передусім через те, що з науки пішла молодь, і не було адекватного припливу молодих наукових кадрів.

Важливою залишається проблема наукових кадрів. Відповідно до нинішніх тенденцій розвитку інтелектуального потенціалу необхідно здійснити низку комплексних заходів з приведення якісних характеристик складу наукових кадрів у відповідність до вимог інноваційної моделі ринкової економіки. Удосконалення існуючої системи підготовки та використання інтелектуального потенціалу має задовольняти вимоги загальнодержавного завдання - формування нової генерації працівників для економічних галузей інноваційного спрямування.

Для того система удосконалення науково-технологічного потенціалу має вирішити три взаємопов'язаних завдання:

- забезпечення необхідного кількісного поповнення загалу науково-технічних працівників для корекції наявної нині деформації його вікової структури, а також компенсації природного впливу наявних науковців у найближчі 2-3 роки;
- забезпечення необхідної структурної оптимізації науково-технологічного потенціалу відповідно до встановлених пріоритетів розвитку науки, техніки, технологій, економіки та інших сфер економічної діяльності;
- встановлення постійно діючої системи підвищення функціонального рівня науковців.

Враховуючи специфіку науки, необхідно керуватися принципами поступовості, наступності, збереження наукових шкіл і кадрів, оскільки кавалерійські методи у реформуванні науки спричинять незворотні втрати для України. Отже, реформа в усіх галузях науки - фундаментальній, прикладній, освітній - попри всю її нагальність, має відбуватися поступово, етапно, зважено, крок за кроком. Головне - використати всі можливості держави, галузей, регіонів, суспільних інституцій, самої науки для послідовного вирішення назрілих завдань, переходу наукових закладів і установ до нових, ринково-економічних методів забезпечення їхньої діяльності й розвитку та

закласти підвалини для подальшого розвитку української науки як найважливішого чинника прогресу суспільства.

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ВПЛИВИ НА ГУМАНІТАРНУ СФЕРУ УКРАЇНИ

Проблема глобалізаційних впливів на різні сфери суспільного буття є темою вельми популярною, але в дослідженнях цієї проблеми забагато загальних сентенцій та умоглядного теоретизування. Звичайно, теорія також потрібна, проте така ситуація часто робить глобалізаційну проблематику розмислами на загальні теми («глобальні проблеми», «глобальні виклики», «цивілізаційні моделі», «цивілізаційні конфлікти»). Часто повторюються певні тривіальності щодо актуальних проблем (найгрунтовніша цивілізаційна парадигма А. Тойнбі, створена у 30-х роках, знову «відкривається» С. Хантінгтоном). Такими рисами характеризуються зокрема й вітчизняні розробки Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАНУ («Цивілізаційні моделі сучасності»), теоретичні узагальнення київських і харківських соціологів та істориків тощо. Подібна ситуація часто зумовлюється теоретичною строкатістю глобалізаційного дискурсу та відсутністю конкретизації щодо того, в поняттях якого бачення глобального розвитку чиниться аналіз. Справа у тому, що набагато легше говорити про глобальний капіталізм, глобальний фінансовий ринок, несправедливість нового світового порядку, культурний агресивний «тиск» Заходу на інші культури та ін., замість того, щоб зробити структурний аналіз локальних виявів глобалізації.

На заваді стоїть також існування конкуруючих теорій глобалізації, кожна з яких по-своєму розглядає цей процес, визначає ключові сфери її дії (економіка, культура, політика, інформація тощо) та хронологічні рамки процесу (1) від часу виникнення світових релігій, (2) утворення західноцентричної світосистеми близько 1500 р., (3) утворення глобальної економічної системи близько 1870 р., (4) інформаційної та комунікаційної революції 1960-1970-х рр., (5) краху біполярної системи). Тому те, що один дослідник назве виявом глобалізації, інший вважатиме явищем, яке не

має до глобалізації жодного відношення. Діалектика розвитку глобалізаційних теорій залежить від крайнощів редукціонізму та розмивання через розширене тлумачення потрібності самого поняття «глобалізація», коли воно втрачає аналітичний сенс.

Поняття «глобалізаційні впливи у гуманітарному аспекті» містить у собі об'єктивний (але не невідворотний) процес активізації у фізичному та віртуальному просторі масової комунікативної взаємодії людей, яка спричинює трансформацію системи цінностей, поведінкових стандартів, політичної культури, мовно-культурних і цивілізаційних пріоритетів у процесі соціалізації та самоідентифікації. Хронологічно ми обираємо останні 15 років, коли наша соціальна система набула більш відкритого характеру і опинилася в стані біфуркації, нестабільного розвитку, кризи ідентичності, коли зовнішні впливи мають вагоміше значення.

ЗМІНА СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЗНАЧУЩИХ ЦІННОСТЕЙ

У даній науковій праці аналізуються деякі структурні елементи глобалізаційних впливів. З матеріалів соціологічних досліджень, моніторингів, опитувань простежуються зміни життєвих та поведінкових пріоритетів населення, ставлення до певних суспільних явищ та інститутів й протиріччя ідеологічних векторів у цих змінах.

Можна спостерігати позитивне ставлення до «західної» (у найширшому розумінні) системи цінностей, яка містить у собі провідні глобалізаційні тенденції (орієнтація на приватну ініціативу, індивідуалізм, приватну власність, захист прав людини, демократичний ідеал, громадянське суспільство тощо). Зв'язок певної системи цінностей та інтенсивності участі у глобалізації є логічним продовженням веберівської проблеми зв'язку етики («протестантська етика і дух капіталізму», «господарча етика світових релігій») та економіки, а відповідно і типу суспільства.

Сповідування цієї системи пріоритетів є шляхом адаптації до глобального світу, який значною мірою та інтенсивно трансформується внаслідок дії капіталістичної економіки. Проте

суспільна свідомість характеризується вибірковістю щодо сприйняття комплексу цих цінностей: адаптуються моделі споживання, частково ставлення до природності приватної власності, але об'єктивна індивідуалізація типу соціальної поведінки в існуючих економічних умовах стає однією з перешкод на шляху становлення структур громадянського суспільства, індивідуалізація схильна до асоціальних тенденцій.

Тут можна також враховувати чинники сталих соціопсихологічних характеристик українців. «Демократичні прагнення» населення тісно корелюють зі змінами рівня життя та оцінкою діяльності, соціальної ефективності владних інститутів, особливо представницьких. Ставлення до таких інститутів переважно скептичне і спричинює ослаблення політичної та електоральної активності. Змінити на краще таку ситуацію, змусити переосмислити пріоритети можуть незвичні способи мобілізації широких верств громадянськості політичною елітою в умовах тривалої ескалації суспільної напруги (ситуація наприкінці 2004 р.). У такому разі не останню роль відіграє чинник особистісний, персональний, оскільки суспільство менше схильне довіряти колективним органам, і більше пов'язує сподівання з чиеюсь персональною відповідальністю, прагненням до обрання харизматичного лідера.

Елементом позиціонування суспільства (країни, народу) у глобальних процесах є його мовна, культурна, цивілізаційна колективна ідентичність, яка відносить його до певної потужної соціокультурної системи (цивілізації). Цивілізаційна ідентичність перебуває в основі регіональних інтеграцій, які є виявом глобалізації (діалектичного поєднання уніфікуючого процесу та процесу, що консервує певну локальну самобутність). Процеси ідентифікації цього рівня в Україні характеризуються такими ж коливаннями, як і ставлення до реальності в Україні «демократичного ідеалу».

Соціально-економічні чинники, міра довіри до владних структур та ціннісно-забарвлений, ангажований інформаційний простір формують амбівалентні уявлення суспільства: прагнення жити «як на Заході» співіснує з негативним ставленням до його глобальних політичних інтенцій, періодичним стихійним

чи організованим посиленням консерватизму на кшталт «радянської ностальгії». Сприяє цій двоїстості орієнтація частини населення на неукраїнський (російський) інформаційний простір, в якому пропагуються пріоритети культурно-психологічного дистанціювання від Заходу.

Це є зрозумілим з точки зору геополітичної та історичної російської цивілізаційної самодостатності. Для меншого суспільства (українського) це зумовлює інтенсифікацію перманентної ситуації «цивілізаційного вибору», конфлікту двох «картин світу», яка подеколи збігається з етномовними та етноідентифікаційними розломами (електоральна карта 2004 р.). Проблема змін національної ідентичності та зовнішньої «векторності» свідомої національної самоідентифікації (наприклад, чи є усвідомлення себе українцем синонімічним щодо вияву проєвропейських симпатій) пов'язана з орієнтацією на потужні культурні простори і змінюється залежно від вектора інформаційного та культурного менеджменту в ЗМІ.

Обсяги мовного та культурного впливу є вельми значними, і щодо російського вектора не мають поки тенденцій до скорочення. Трансформації «політичного українства» у сенсі остаточного усвідомлення національних пріоритетів попри різновекторні культурні «зацікавлення» залишаються проблемою слабкості українського ефіру та інформаційного простору щодо формування соціальних, поведінкових та ментальних стандартів (наприклад майже відсутні українські серіали, які б були конкурентоспроможними).

Одним із елементів глобалізації в гуманітарній сфері є активні міграції населення. Хоча вони зумовлюються найчастіше економічними причинами (щодо міграції з України не беремо чинники біженства та ін.), вектор міграцій, здатність до адаптації мігрантів на новому місці, вірогідність їхнього повернення є показниками місця і ролі певного суспільства у глобальному поділі праці, економічного статусу та перспектив країни щодо загалом трудових та конкретно кваліфікованих людських ресурсів, збереження та збільшення їх інтелектуального потенціалу.

Виходячи з даних переписів населення, статистики державних установ, соціологічних досліджень, аналізуємо соціальні мотивації

міграцій, найбільш бажані вектори міграцій, статистику щодо національного складу емігрантів, їх освітнього рівня та кваліфікації, динаміку міграційного процесу. Міграційні процеси характеризують інтенсивність залучення країни у нове «переселення народів», яке відбувається, але ця інтенсивність далеко не завжди є позитивним показником, оскільки потенційний успіх чи неуспіх суспільства внаслідок участі у міграціях залежить від порівняння соціальної та етнокультурної структури груп емігрантів та іммігрантів, яка для України поки є соціально вкрай не вигідною.

* * *

Внаслідок занедбання гуманітарних наук у суспільній свідомості затвердився стереотип, що гуманітаристика є чимось вторинним. Необхідно радикально змінити таке ставлення до наукового пізнання особливо в освітній сфері. Невиправданим також є подальше скорочення частки гуманітарних досліджень в Україні та викладання відповідного корпусу гуманітарних дисциплін у навчальних закладах.

Для реалізації цих завдань Українській Державі потрібно забезпечити:

- створення ефективної системи освіти та демократичного доступу до сучасної якісної освіти;
- створення умов для ефективного відтворення інтелектуальної діяльності; доступ до культурних цінностей;
- впровадження протекціонізму у підтримці вільної від політичної кон'юнктури ефективної просвітницької роботи громадських організацій;
- створення умов, які б забезпечили престиж і привабливість інтелектуальної праці, соціальну захищеність й належний матеріальний рівень життя людей інтелектуальної праці.

Суспільство, до якого ми прагнемо, виправдає всі труднощі перехідних процесів, якщо реальною в царині владних відносин та відносин власності стане формула свободи людини, оскільки її діяльність буде заснована на праві й унормована лише законом.

Національні інтереси Українського народу вимагають вдосконалення політико-правових механізмів подолання суспільної дезінтегрованості та конфліктності. Провідну роль тут може відіграти проведення не регіональної, а єдиної загальнодержавної гуманітарної політики в усіх сферах (освітній, науковій, ідеологічній, конфесійній, етнонаціональній, інформаційно-культурній тощо). Визначати її мають не місцеві керівники чи регіональні політичні діячі, а верховні органи державної влади (Президент України і Верховна Рада України), а координацію науково-аналітичного супроводу забезпечувати відповідні наукові установи.

Розділ 2

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: ВЕКТОРИ ЗМІН

ЗМІСТ І СТРУКТУРА ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА»

Для розуміння суті демократичних зрушень в Україні, визначення перспектив розвитку суспільства потрібно виражено підійти до вивчення політичної культури. Будь-які зміни і реформи в суспільстві можуть бути успішними лише за умови їх відповідності світогляду і ціннісним орієнтаціям більшості представників нації.

Увагу на цю сферу буття соціуму звернули не так давно, лише з 50-х років ХХ століття. Першим поштовхом до вивчення політичної культури стали дискусії відносно причин загибелі Веймарської республіки і перемоги націонал-соціалізму. В межах існуючих на той час наукових методів пояснити «несподіваний» хід історії - перемогу Гітлера - було неможливо. Чому в країні, що зробила значний внесок до європейської культури, ще мала один з самих високих рівнів освіти, перемогли цінності ненависті та абсолютної покори? У центрі уваги дослідників опинилися питання про ірраціональну поведінку людей, про роль суб'єктивного в політиці.

Виникнення нових держав в Азії та Африці на початку 50-х років виявилось другим імпульсом до вивчення політичної культури. Дослідники не могли пояснити, чому в цих країнах (в регіонах неєвропейської культури): 1) не приживаються західні політичні моделі; 2) якщо і приживаються, то лише за формою, а по суті вони наповнюються принципово іншим змістом і 3) при цьому не виникають стабільні політичні системи? Тому саме на початку 50-х років народжується концепція «політичної культури», а в 1956 р. - її визначення, запропоноване Г. Алмондом.

У сучасних політологічних дослідженнях існує понад 30 визначень політичної культури¹, що переважно пояснюється складністю і недостатньою розробкою цього поняття. Про розбіжності серед політологів з приводу меж його застосування пишуть західні вчені М. Доган та Д. Пелассі. «Небагато понять так широко використовувалися і так часто оспорювалися», - зазначають вони. І все ж їхній висновок однозначний: саме культура, що визначає позиції людей, відчутно впливає на форми політичної активності, є сутнісним елементом політичного життя народу. «Ось чому ми повинні вітати дослідження, які ставлять за мету зрозуміти, чим визначається суть політичної культури, від чого вона залежить, як, разом з якими процесами, під впливом яких конфліктів, подій вона формується»².

Політичну культуру можна визначити як ціннісно-нормативну систему, яку поділяє більшість населення як суб'єкт політичного співтовариства. Вона вміщує базові переконання, установки, орієнтації, символи, звернені на політичну систему. Політична культура, як відзначає американський політолог Д. Дівайн, - це «історична система широко прийнятих, фундаментальних політичних цінностей, зразків поведінки», яких дотримуються члени даної суспільно-політичної системи. Політична культура охоплює як політичні ідеї, цінності, установки, так і діючі норми політичної практики.

При цьому можна розглядати політичну культуру як на загальне явище, яке об'єднує в собі ідеології, правила, мораль, архетипи, традиції, політичну поведінку, фінансові зв'язки, закони тощо. Слідом за М. Фуко можна припустити, що «політична культура», як і влада, присутня в будь-якому феномені нашого життя, впливаючи (безпосередньо чи опосередковано) на наші дії, думки, сподівання.

¹ *Кравченко Ю.* Політична культура та політична свідомість як детермінанти розвитку демократично орієнтованої держави // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 316.

² *Доган М., Пелассі Д.* Сравнительная политическая социология. - М.: Соц.-полит. журнал, 1994. - С. 98, 105.

На думку О. Галкіна, політичну культуру належить розглядати як спресований у суспільній свідомості національний або груповий історичний досвід і як форму поведінки³. Проте політична культура є не лише концентрованим досвідом попередніх поколінь. Кожна сучасна людина має можливість засвоїти цей досвід, розвинути його і примножити новими надбаннями. Невід'ємною складовою політичної культури є також культура функціонування політичних інститутів держави.

Характер і стан політичної культури істотно впливають на формування політичної системи, на особливості політичного режиму, на політичну поведінку людей та їхніх громадсько-політичних організацій. Тому важливо розглядати політичну свідомість та політичну культуру не лише як показники чи індикатори наявного рівня демократії в суспільстві, а й як чинники та детермінанти процесу її становлення, адже демократія «належить до явищ, що найбільшою мірою репрезентують політичну культуру»⁴.

Політична культура становить певною мірою «дух», який живить формальні політичні інститути. Разом з Г. Алмондом і С. Вербой цілком обгрунтовано можна сказати: «Ми говоримо про політичну культуру точно так само, як ми можемо говорити про економічну культуру або релігійну культуру».

На думку В. Лісового, структуру політичної культури може мати такі складники: 1) політична свідомість - уявлення, погляди, ідеї про суспільство та державу; 2) політична поведінка - поведінка, пов'язана з використанням влади або з намаганням вплинути на державу; 3) політичні інститути - їх залежність і вплив на попередні два елементи - свідомість, і поведінку»⁵. Класична класифікація типів політичної культури виведена ще Г. Алмондом і С. Вербою. Саме ця класифікація переважає у науковому середовищі, і хоча з часом було запропоновано додаткові типи класифі-

³ Галкин А. А. Становление политической науки: от философии и политики к политическому моделированию // Олышанский Д. Политическая психология. - СПб.: Питер, 2002. - С. 77.

⁴ Пахомов Ю. Політична культура посттоталітарної доби // Політологічні читання. - 1992. - № 2. - С. 40.

⁵ Лісовий В. Культура - ідеологія - політика. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. - С. 117.

кацій культури, все ж основоположними вважають три «чис-тих» типи: патріархальна, підданська й активістська⁶.

У кожному суспільстві політична культура виконує три най-важливіші функції. По-перше, вона є засобом організації й показником ступеня розвитку політичного життя суспільства; по-друге, вона є як фактором формування масової політичної свідомості та засобом політичної соціалізації людини; по-третє, вивчення політичної культури дає можливість передбачити динаміку політичного життя.

Більшість дослідників політичної культури визнають існування в кожній суспільно-політичній системі особливої політичної культури, яка визначає політичну поведінку людей, надаючи їй той або інший зміст і напрям. Механічне запозичення ефективних у певних умовах соціально-політичних стратегій не завжди дає позитивні результати, оскільки на формування політичної культури впливають чимало специфічних чинників: історичні передумови, рівень загальної культури народу, соціально-економічний розвиток, ідеологія тощо⁷. Закономірним є висновок, що політична культура не може бути однаковою для всіх країн; вона визначається співвідношенням в ній елементів патріархального, підданського та активістського типів.

Як практично неможливо знайти зміст історії, так і важко зрозуміти політичну культуру тієї або іншої країни, в тому числі України. Політична культура постає як суперечлива система, в якій у динамічній рівновазі перебувають елементи минулого, сучасного і паростки майбутнього. Політична культура, увібравши в себе риси традиційного політичного життя з віддалених у часі епох, відзначається значною консервативністю. Водночас вона чутливо реагує на кардинальні зміни у суспільному бутті, особливо ті, які мають революційний характер.

Масова політична культура, в свою чергу, може складатися з численних субкультур, які відбивають різницю у світосприйманні населення різних регіонів, окремих етнічних та соціаль-

⁶ Алмонд Г. А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. - 1992. - № 4.

⁷ Пірен М. І. Основи політичної психології. - К.: Міленіум. - 2003. - С. 128.

них груп. Тому навряд чи виправданий «культурологічний прогресизм», який часто домінує у політологічній публіцистиці. Прихильники такого підходу розглядають політичну культуру не як складну, внутрішньо суперечливу систему, а як «планку», показників якої потрібно досягти. Тому заклики «підняти» рівень політичної культури свідчать про дещо спрощений підхід⁸.

В українській політичній думці поняття «політична культура» чи не вперше застосував В. Липинський. У його розумінні політична культура означає «хотіння і вміння» національної еліти використовувати у своїй діяльності «дані політичної науки». Рівень політичної культури, за В. Липинським, є показником інтелігентності даної нації, її здатності «спокійно і правдиво» аналізувати суспільні явища і передбачати наслідки подій⁹.

У сучасній Україні можна виділити три напрями наукового вивчення феномену політичної культури. Перший зводиться до соціологічного аналізу сучасного стану політичної культури. При цьому основну увагу звертають на пізнавальні та практичні компоненти формування суспільної свідомості та їхнє засвоєння на рівні групи, особи. Другий будується на дослідженні взаємозв'язків і взаємодії ментальності й політичної культури. Третій виходить із розуміння політичної культури як сфери взаємодії політики, культури, моралі (тобто як предмету політичної філософії чи політичної етики).

Найбільш результативним серед названих підходів виявився соціологічний. Авторським колективом Інституту соціології АН України (Є. Головаха, Н. Паніна, Ю. Пахомов та ін.) у 1991 р. було здійснено ґрунтовне дослідження політичної культури населення України¹⁰. Політичну культуру у контексті ук-

⁸ Подібні погляди мають місце при визначенні типу української політичної культури. Так, В. Бебик на основі соціологічних досліджень робить висновок, що політична культура України складається західних (60 %) і східних (40 %) компонентів. Див.: *Бобик В.* Наша політична культура // Політологічні читання. - 1992. - №1. - С. 20.

⁹ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. - К.; Філадельфія, 1995. - С. 344, 353.

¹⁰ *Политическая культура населения Украины (результаты социологического исследования)* / Е. И. Головаха, Н. В. Панина, Ю. Н. Пахомов, Н. Н. Чурилов и др. - К.: Наук. думка, 1993.

раїнської ментальності вивчають Є. Бистрицький, В. Лісовий, В. Бебик, М. Головатий, В. Ребкало, О. Рудакевич та ін.¹¹. Дослідники підкреслюють специфіку українського індивідуалізму, що впродовж багатьох віків української історії виявлялася у різних формах відцентрового прагнення до особистої свободи. Сформована на цій основі своєрідна біполярна модель політичної культури поєднує лицарсько-козацький та пасивно-споглядальний типи ставлення до суспільства. Автори звертають увагу, що українська ментальність та національна свідомість у цілому мають суперечливий характер. У культурі нації одночасно виявляються такі протилежні якості як героїзм і пасивність, волелюбність і конформізм, довірливість і підозрілість тощо.

Відсутність порівняльного аналізу в цих дослідженнях була подолана в ґрунтовній науковій праці, побудованій на основі структурного функціоналізму¹². На думку Л. Нагорної, схема С. Ліпсета є найбільш придатною, оскільки «фрагментарність політичної культури в Україні помітна навіть неозброєним оком, причому вона має свої географічні, політичні, культурні, конфесійні виміри. Якщо керуватися шкалою Ліпсета, неважко дійти висновку, що універсалізовмі віддають перевагу на Сході і Півдні України, тоді як у Західній Україні пріоритет мають критерії партикуляризму. У той час як на Наддніпрянщині більш популярні колективістські орієнтації та егалітаризм, на Заході України явна перевага віддається самоорганізації на основі індивідуалізму, елітизовмі»¹³.

Такий підхід викликає у автора даної роботи певні застереження з огляду на всю складність дослідження проблеми політичної культури українського народу, а на сучасному етапі

¹¹ *Бистрицький Є.* Культурполітичні альтернативи суспільного розвитку // Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. К.: Політична думка, 1995; *Лісовий В.* Культура - ідеологія - політика. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997; *Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А.* Політична культура сучасної молоді. - К., 1996; *Рудакевич О.* Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. - 1995. - № 10.

¹² *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стилос, 1998.

¹³ Там само. - С. 36-37.

розвитку - української політичної нації та її етнічної системо-творчої складової. Як зазначає історик Я. Грицак, «поява праць Карла Дойча, Ернеста Елльнера, Мірослава Гроха та ін. перевернула стару уяву про те, як і коли виникають нації. Автори цього напряму наголошують на існуванні глибинного зв'язку між процесом модернізації та націотворенням. Нації, на їхню думку, є продуктом переходу від аграрного, неосвіченого та маломобільного суспільства до урбанізованого, писемного і змобілізованого суспільства»¹⁴.

На думку Г. Касьянова, «інструменталізм і пов'язаний з ним редукціонізм зазвичай є ознаками більшості так званих модерністських теорій націоналізму, в певному сенсі вони є їхньою родовою ознакою». Основні аналітично-пізнавальні «гріхи» Е. Гелнера, на які звертає увагу більшість коментаторів і критиків, - функціоналізм, інструменталізм, редукціонізм, модернізм. А оскільки переважна більшість українських суспільствознавців працює на реалізацію «національного проекту» в Україні, то думки Е. Гелнера будуть актуальними. «Як, наприклад, не спокуситися ідеєю про освітню систему і культуру як головні важелі модернізації - чи не варто було б нагадати про це тим, хто приймає рішення нагорі? Або реалізація «національного проекту» в сучасній Україні з огляду на роль стандартизованої мови»¹⁵.

Однак, як традиційна українська історіографія на засадах народництва була не спроможна пояснити появу новітньої української нації, так і виявилася безпорадною модерна мобілізаційна теорія. Я. Грицак влучно зазначає, що «якщо «етнолізувати» українську історію ХХ ст (і, відповідно, її політичну культуру. - *В. Н.*), то українська держава якщо мала б і виникнути, то лише в межах території між західним кордоном Української РСР та правим берегом Дніпра з додатком Чернігівської, Сумської і Полтавської областей. До серпня 1991 р. український рух міг мобілізувати під свої прапори не більше тре-

¹⁴ *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Вступ // <http://vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html>

¹⁵ *Касьянов Г.* Передмова // Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. К.: Таксон, 2003 // <http://litopys.org.ua/gellner/gel01.htm>

тини всього населення України. Як же тоді пояснити, чому не лише абсолютна більшість українців, а й значне число неукраїнців в Україні під час референдуму 1 грудня 1991 р. проголосувало за її самостійність?»¹⁶.

З іншого боку, мобілізаційна схема не змогла пояснити події, що сталися після розпаду соціалістичної системи у 1989-1991 рр. Найбільшою загадкою з цієї точки зору стало виникнення України як незалежної держави. Якщо дійсно визнати, що впродовж XIX і XX ст. українці були не до кінця змодернізованою й зурбанізованою нацією, як вдалося їм утримати свою ідентичність в індустріальному суспільстві? Якщо зазначити суспільну пасивність українців та відсутність у них свідомої владної еліти, як могла статися Помаранчева революція в Україні?

Сьогодні модерні тези про «винайдення» націй там, де їх не існувало, та про «фабрикацію» націоналізмом національних ідентичностей поступово змінюються на змістовніші і точніші поняття про націю як «уявні», але не вигадані спільноти. Якщо Гелнер говорить про «винайдення» націй внаслідок економічного розвитку і розуміє під цим фабрикацію певних національних чинників, то Бенедикт Андерсен зазначає їхнє «уявлення» та «творення» внаслідок поширення інформації один про одного і складання уяви про цю спільноту¹⁷.

Тому автор спробує дослідити політичну культуру українського народу (а відтак і політичної нації) у двох площинах - історичній та соціокультурній, з урахуванням здобутків сучасних досліджень. Наголос при цьому робиться на складнощях сфери дослідження, її, так би мовити, «багатокультурності», наявності численних субкультур, формування цілого ряду нових ідентичностей під час тривалого історичного розвитку українського суспільства.

В історії та науці всі групові ідентичності є і будуть предметом постійних суперечок, конфліктів і компромісів. Так, для

¹⁶ Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Вступ // <http://vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html>

¹⁷ Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К.: Критика, 2001 // <http://litopys.org.ua/anders/and.htm>

української політичної культури ці дискусії визначатимуть межі між українською і російською, українською і польською, українською і «креольською» та іншими націями. При цьому право на власні цінності та переконання, можливі шляхи розвитку заперечуватиме інші політичні культури - до тієї межі, коли, як афористично висловився Роман Шпорлюк, «творення однієї нації є руйнуванням іншої»¹⁸. Багато із субпідрядних ідентичностей українського народу перебувають не лише у ширшій (спочатку етнічній, а пізніше національній) категорії, але і входять у ширше коло інших групових (релігійних, класових, гендерних, регіональних) об'єднань. Тому, під час вивчення української політичної культури потрібно обов'язково зазначити множинність, багатоплановість її характеристик.

Політична культура України через складність дослідницьких проблем, багатство інтелектуальних парадоксів, невисвітленість багатьох питань має велику привабливість для вчених світу. Численні геополітичні впливи, мінливість кордонів, політичних систем, взаємопроникність культур, актуальність завдань розвитку соціуму роблять українську політичну культуру важливою і перспективною сферою наукових інтересів.

ІСТОРИЧНІ РЕТРОСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Витоки українського етносу, на думку багатьох дослідників¹⁹, потрібно шукати в межах IV-V ст. н.е., коли у Подніпров'ї зароджувалося принципово нове суспільство на економічних засадах вільного домогосподарювання. Обумовлена природою життя, демократична суспільно-політична культура започаткувалася ще носіями зарубинецької культури. Поява «народовладдя» була викликана тим, що військова знать скотоських князівств, інтегрована до скіфської панівної еліти,

¹⁸ Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Вступ // <http://vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html>

¹⁹ Крисаченко В. С. Витоки і розвиток української політичної нації // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 132.

після загибелі Скіфської держави була або фізично знищена, або позбулася традиційної власності на колективні ресурси²⁰.

Територіально-громадська культура давала простір для розвитку продуктивних сил сільських і городищенських громад, їх самоврядування. У територіальних громадах вибудовувалася ієрархія представницьких органів влади. Найвищим органом керівництва, за відсутності власної панівної еліти, стало віче. Відзначимо, що ця перша форма демократичного управління в киеворуський період стала непереборною твердиною для встановлення монархічної влади.

Під впливом таких соціально-економічних відносин формувалися територіальні громади антів, венедів і склавинів, які, за писемними свідченнями Маврикія, «подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями, своєю любов'ю до волі»²¹. Феномен української етнічної демократичної державотворчої культури отримав у візантійській та римській історичній літературі схвальну оцінку. Так, Прокопій Кесарійський, Маврикій, Йордан, вивчаючи спосіб життя антської спільноти, виділяли її суспільно-політичний устрій, який був якісно відмінним від існуючих на той час держав і характеризувався насамперед народовладдям.

За традицією, організація державної влади в Київській Русі мала договірний характер. Віче передавало князеві всю повноту влади в обмін на обіцянку здійснювати її на підставі волі народу, що передбачалося в угоді. Проте, внаслідок необхідності централізації влади, політичне самоуправління через віче відступає на другий план. Князь концентрував у своїх руках законодавчу, судову та адміністративну владу, яку реалізував через власну дружину. Віче тяжіло над князем для досягнення легітимності всіх його справ, надання матеріальної та моральної підтримки. На думку М. Грушевського, віче визнавало за собою право на втручання в усі сфери політичного життя, управління

²⁰ Зварич Р. Витоки українського державотворення: антська доба // http://www.intellect.org.ua/index.php?lang=u&theme_id=7620&material_id=40534.

²¹ Свод древнейших письменных известий о славянах. - Т.1. - М., 1991. - С. 377.

князівством, і це право визнавалось також і князем²². Через міцні традиції народоправства візантійська теорія богоданності влади не мала відгуку в суспільстві.

Напевно саме тому, як зазначає В. Крисаченко, «українське християнство сприйняло соборний характер катакомбної церкви римського (підневільного) існування, ввівши у повсякденну практику власної діяльності виборність душпастирів на всіх рівнях: від ієреїв до митрополитів (патріархів). Інакше кажучи, можна говорити про такий фундаментальний канонічний принцип церковного устрою, як *собороправність*»²³. Мудрим є слова Патріарха Української Греко-Католицької Церкви Йосифа Сліпого: «Історія церкви майже завжди репрезентує головні ідеї, які керували народом і створювали рушійну силу його політичної, суспільної і культурної боротьби і що церква в історії українського народу грала найвидатнішу роль»²⁴.

Уже в ті далекі часи політична культура русичів, принаймні у релігійній сфері, відрізнялася толерантністю. Для неї лишилася чужою візантійська ортодоксія, що базувалася на уявленні про винятковість і єдиновірність християнства. Теодосій Грек, який жив у Києві у XII ст., дорікав киянам, що вони «з похвалами відзиваються про інші конфесії, ігнорують конфесійні різниці та дозволяють собі такі вислови, що «і сю віру і ту Бог дав»²⁵.

На думку автора, певною мірою це було викликано тим, що ставши найбільшою політичною державою у середньовічній Європі, Київська Русь була етнічно неоднорідна. Варяги, вірмени, греки, фіни, концентрувалися головним чином у містах і великих селищах, яких, за літописними даними, було близько 90. На службу київським князям наймалися печеніги, торки, половці. І є досить дискусійним питання, що «величез-

²² Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. - К., 1991. - С. 80-81.

²³ Крисаченко В. С. Витоки і розвиток української політичної нації // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 140

²⁴ Мишанич О. Наукова діяльність митрополита Йосифа Сліпого на засланні // Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: Матеріали Міжнародної наукової конференції (20 вересня 2002 р., м. Київ). - К.: Укр. вид. спілка, 2003. - С. 60.

²⁵ Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. - К., 1992. - С. 37.

на держава розпалася внаслідок дії не етнічних, а регіональних факторів»²⁶.

Три досить чітко окреслені регіони Русі успадкували від племінного поділу різні вектори етногенетичних зв'язків і відповідно різні зовнішньополітичні орієнтації. Якщо її Південний Захід зазнавав виразного візантійського і балканського впливів, то Північний Захід тяжів до Балтії. Північно-Східна Русь була регіоном слов'янської колонізації земель угро-фінських племен, а близькість Волги зумовлювала культурно-політичні впливи країн Сходу.

За час розвитку Русі на землях України склалася етнокультурна спільність слов'янського населення, яке «відрізнялося від слов'ян у Білорусі й Росії за системами землеробства (тут - дво-і триплля, там - підсіка), знаряддями (тут - плуг, там - соха), житлами (тут заглиблена в землю будівля з обмазаними глиною стінами, там зрубне наземне житло), ремеслами (використання на Півдні - коноплі, а на Півночі - льону... тощо)»²⁷. Особливості сімейного укладу на Півночі та на Півдні також різнилися: необмежена влада домовладки на Північному Сході контрастувала з набагато ліберальнішими стосунками зі значною самостійністю жінок та дітей на Півдні.

Внаслідок природних і політичних умов, римсько-візантійську централізованість та деспотичність влади успадкувала Північ, «в Україні-Русі військово-дружинницький князівський світ ніколи не витворював централізованої структури»²⁸. Київ можна вважати політико-ідеологічним центром, який був культурно ближчим до Еллади²⁹.

З децентралізацією Русі на землях Півдня виникла окрема етнополітична спільнота, яка мала спільну територію і єдину

²⁶ *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стилос, 1998. - С. 43.

²⁷ *Балушок В.* Коли ж народився український народ? // Дзеркало тижня. - 2005. - № 15 (543). - 23 квітня - 6 травня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/543/49862/>

²⁸ *Попович М. В.* Нарис історії культури України. - К.: АртЕк, 1998. - С. 719.

²⁹ *Ємець Т. М.* Україна: європейський чи євразійський вибір // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 556.

мережу комунікацій, пов'язану з місцевим державним життям. З'явилася південноруська етнічна еліта, яка сформувала у населення через спільні комунікації усвідомлення (або уявлення) того, що воно є єдиним народом, тобто спільну етнічну самосвідомість. У результаті, наприкінці XII - на початку XIII ст. серед мешканців місцевих земель поширюється єдина самоназва «русь» (у множині) і «русин» (в однині), що свідчило про завершення формування тут єдиного етносу.

Після монгольського завоювання український народ не міг утворитися (як твердять прихильники «спільної колиски»), оскільки територія України, опинившись у складі кількох держав виявилася поділеною на кілька частин. Єдність території виявилася зруйнованою, етнічна еліта ослабла, і якби не існувала свідомість ідентичності минулого спільного життя, український народ за таких умов вже не зміг би постати³⁰.

Безумовно, «ефект історичної маргінальності», існування на межі двох світів, позначилися на типі та орієнтованості української політичної культури. Потрібно зважити на слова М. Грушевського, який вважав, що «в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури - одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним». Разом із Заходом Україна пережила добу Ренесансу, реформації, католицької реакції. Під впливом великого Степу, візантійських традицій, середземноморської культури західні ідеї зазнавали істотної трансформації, отримували «зовсім нову закваску»³¹.

І. Крупницький зазначав, що «хоч Україна належить до Східної Європи, вона духовно репрезентує в своїй синтезі Заходу і Сходу деякі важливі, навіть основні риси західної ментальності. Тому можна, і навіть слід, говорити про призначення України бути Заходом на Сході»³². Завдяки геополітичному

³⁰ *Балушок В.* Коли ж народився український народ? // Дзеркало тижня. - 2005. - № 15 (543). - 23 квітня - 6 травня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/543/49862/>

³¹ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991. - С. 141-143.

³² *Окінішевич Л.* Між Заходом і Сходом // Розбудова держава. - 1997. - № 7-8. - С. 104.

становищу Україна вільно чи мимоволі брала участь у цивілізаційних контактів між східними та західними, а також південними та північними культурами. Це «сприяло утвердженню на її теренах когерентності та толерантності щодо інших культур і, як наслідок навзаєм симетричної відповіді з їхнього боку до українських здобутків»³³.

Подальший розвиток політичної культури українського народу був безпосередньо пов'язаний з Великим князівством Литовським, а дещо пізніше - з Річчю Посполитою. Велике князівство Литовське можна розглядати як спадкоємця та продовжувача історії київської України-Русі: за державною мовою, судочинством, самоуправлінням, законодавством тощо. В Литовських статутах, похідних від «Руської Правди», всі вільні стани (шляхта, бояри-слуги, міщани) користувалися правом недоторканості від арешту, ув'язнення, позбавлення майна без судового вироку. Як справедливо зазначає Н. Яковенко, закон, що є наріжним каменем еволюції прав людини, в Україні діяв ще у XVI ст. Коли ж народи Великого князівства Литовського опинилися у складі Російської імперії, аналогічного закону їм довелося чекати аж до 1905 року³⁴.

Під час об'єднання Литви і Польщі в єдину державу еліта Русі вимагала ствердження власних прав, посилаючись на традиції народу. Про це з гострим відчуттям «руської» ідентичності говорив на сеймі 1569 р. князь К. Вишневецький. Угода не повинна, зауважував він, принизити «нашої шляхетської гідності», бо ми є «люди вільні», «ми є народом таким поштивим, що жодному народу в світі не поступимось»³⁵. Люблінський акт не тільки підтвердив «стародавні права і звичаї» українських земель, але й містив зобов'язання забезпечити князям Русі урядові пости, що свідчило про визнання особли-

³³ Крисаченко В. С. Україна і «осьовий» час історії // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 550.

³⁴ Яковенко Н. Україна аристократична // На переломі. Друга половина XV - перша половина XVI ст. - К., 1994. - С. 307-308.

³⁵ Дневник Люблинского Сейма 1569 г. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским. - М., 1869. - С. 381-382.

вого статусу Русі зі збереженням власного судочинства і офіційної «руської» мови.

З XIV століття певним етапом розвитку демократичної політичної культури українства стало магдебурзьке право. На принципах німецького статуту, засади якого були спрямовані на захист прав і свобод кожного громадянина, управлялися не менше як 20 міст. Принципи Магдебурзького права розвивали навички корпоративних, виборних форм організації, передбачали обмеження влади війтів і радників зборами «громадян». Не випадково, що після входження до складу імперії, ці паростки громадянського суспільства (як і ремісничі цехи) були скасовані (офіційно у 1831 р.).

Наступ католицизму і офіційне обмеження польським королем прав «громадян руської віри» (1525 р.) прискорили процеси самоідентифікації українців. Це виявилось в утворенні при церквах світських об'єднань - братств. В Україні за сили і важливості релігійної ідентичності братства піднялися до статусу справжніх центрів не лише культурної, але й політичної консолідації суспільства. Як зазначала В. Нічик, «братства прагнули стати органами самоврядування в умовах політичного й конфесіонального іноземного гноблення... Вони формували й розвивали ідеологію третього стану, який піднімався на боротьбу проти феодалного, національного і релігійного гноблення»³⁶.

Для становлення політичної культури української нації важко переоцінити три століття, прожитих в складі Польсько-Литовської держави. Українці до XVII ст. зберігали тісний зв'язок з європейською цивілізацією. В Україні існували незалежні від світської і церковної влади суди, було розвинуте книгодрукування та розгалужена мережа братських шкіл, багато українців здобували освіту в європейських університетах. На основі синтезу західноєвропейських і східнослов'янських культур виникло таке яскраве світоглядне явище, як українське бароко. Як і у Відродженні, його основою були героїзація військової доблесті та антропоцентричне бачення людини.

³⁶ Нічик В. М. Передмова // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI - початок XVII ст.) - К.: Наук. думка, 1988. - С. 6.

Берестейська унія спричинила появу в Україні греко-католицької (уніатської) церкви, яка засвідчила всю суперечливість політичного життя народу. З одного боку, реформа розколола українців на два конкуруючі віросповідні табори, заклавши у такий спосіб фундамент для фрагментованості політичної культури суспільства. З іншого - унія була наслідком глибоко закоріненої сегментованості українського соціуму.

Ще в межах XIII-XVII ст. виникає проблема «двох Україн». Наприкінці XII ст. почали формуватися два політичних інтеграційних центри Південної Русі - один на базі Галицько-Волинського князівства, другий - у Північному і Середньому Подніпров'ї. Різні умови існування (вплив Степу, козацької вольниці на Півдні і культурно-державницький тиск на Заході) формували в українців різні тактичні позиції³⁷. Як зазначає Л. Нагорна, «не стільки етнокультурні відмінності, скільки обставини життя, посилені зовнішньополітичними факторами і церковним розмежуванням греко-католиків і православних, зумовили істотну різницю у світосприйманні і ціннісних орієнтаціях населення умовного Сходу і умовного Заходу України»³⁸.

Правомірною є думка про те, що унія сприяла посиленню західних впливів на українську культуру. Парадоксальність ситуації виявилася у тому, що православні українці, чинили опір тиску Заходу і при цьому оволодівали знаннями і методами культури західного світу. Церковна унія замість єдності та уніфікації призвела до полеміки і прискорила самоорганізацію українців, сприяла усвідомленню давнього походження та ідентичності «руського народу». Як зазначає канадський історик Ф. Сисин, «національна свідомість на Русі, яка навряд чи існувала в 1548 р., виявилася досить міцною у 1648 р. Відбувся значний поступ

³⁷ Не варто відкидати і вплив на політичну культуру українства мусульманського світу. Своєрідною етноконтактною зоною, де ці впливи виявлялися особливо виразно, була територія Дикого поля. На думку В. Возгріна, у законах і моралі Запоріжжя «було значно більше дотичності і навіть подібності з сусіднім кримсько-татарським світом, ніж прийнято вважати». Див.: *Возгрин В. Я. Исторические судьбы крымских татар.* - М., 1992. - С. 220.

³⁸ *Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії.* - К.: Стило, 1998. - С. 68.

уперед, хоч не обійшлося і без втрат, спричинених асиміляцією та інтеграцією українських земель у Польське королівство»³⁹.

Визнання святості Папи Римського не тільки ослабило, але й посилило, модернізувало українське суспільство. Самоототожнення зі спадщиною Київської Русі було послаблене в результаті трагічних подій XII-XV століть. «Православна самоідентифікація переважної частини населення, з одного боку, була чинником середньовічної форми спільності, з другого - ставила свої умови та обмеження для геополітичної орієнтації можливих провідників»⁴⁰.

Узаконення польським урядом статусу козацтва як самостійної політичної й воєнної сили сприяло перевороту суспільних відносин в Україні. Матеріалізована у вигляді козацького імунітету ідея свободи, незалежності козаків як від урядової, так і від поміщицької влади, стала фактором відродження і розвитку демократичних традицій. На думку М. Костомарова, Січ була своєрідним військово-чернечим братством, яке керувалося у житті принципами побожності, готовності до небезпеки, простоти у побуті, щирого побратимства⁴¹.

До початку національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. запорожці набули політичної культури, яку можна віднести до громадянського типу. Її вирізняли цінності громадянського спрямування: демократичне прийняття рішень, виборність запорозьких посадовців, свобода публічного висловлення думок, рівність козаків та відсутність будь-яких привілеїв. Водночас у козацькій демократії періодично брали гору охлократичні тенденції. Має рацію В. Базилевський, який зазначав, що «немислимий для Європи тієї пори демократизм Запорозької Січі» мав у собі «потужний заряд самознищення»⁴². «Чорні ради» нерідко перетворювалися на знаряддя в руках демагогів.

³⁹ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал. - 1995. - № 4. - С. 67.

⁴⁰ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього. Лекція в Університеті «Києво-Могилянська академія», 15 жовтня 2001 р. // Сучасність. 2001. - № 12.

⁴¹ Костомаров Н. Собрание сочинений. - СПб., 1904. - Кн. 4, Т. 9. - С. 19-25.

⁴² Базилевський В. Холодний душ історії // Дніпро. - 1996. - № 1-2. - С. 79.

Визвольна війна, що стала національною революцією, відкрила новий період в історії України - час національного самоусвідомлення, формування громадянського суспільства. Політична доктрина Богдана Хмельницького під впливом величезного розмаху селянської війни швидко еволюціонувала від захисту православ'я і козацьких свобод до «визволити з лядської неволі народ руський увесь». На думку В. Смоля, «висунення ідеї створення незалежної української держави означало, що у політичній культурі українців почався якісно новий етап розвитку»⁴³.

Можна стверджувати, що в цей час формується новітня українська політична нація на основі широкого національного (і як наслідок політичного) самоусвідомлення народних мас. Існування етнічної самосвідомості було в українській еліті ще з XII століття, яка через її підкреслення відстоювала свої права. Так, видатний мислитель XVI ст. Станіслав Оріховський-Роксолан наступним чином визначав свої походження і статус: «gente rutheni, natione poloni», що в перекладі означає: «мій народ - український, нація - польська»⁴⁴.

Окремі дослідники схильні розглядати як національну катастрофу той факт, що палкими патріотами Польщі були не тільки ополечені й покатоличені, але, за незначними винятками, і православні шляхтичі. На думку Л. Нагорної, виховуючись у католицьких школах, маючи тісні родинні зв'язки з польськими шляхетськими сім'ями, верхні прошарки українського суспільства виявилися за типом своєї політичної культури більше поляками, ніж українцями. «Це означало, що велика українська аристократія і навіть верхівка шляхти перестала бути силою, здатною очолити боротьбу за незалежність України»⁴⁵.

З цією думкою важко погодитись, інакше неможливо пояснити як через одне покоління «верхівка шляхти» очолила боротьбу за

⁴³ Смолий В. А. Богдан Хмельницький - особистість у контексті епохи // Український історичний журнал. - 1994. - № 5. - С. 7.

⁴⁴ Помпео Аоренцо. Гуманістична етнографія в посланні щодо релігії і жертвопринесень, давніх пруссів Яна Сандекія Малекія (Мелетіуса) // Етнічна історія народів Європи. - Вип. 4. - К.: УНІСЕРВ, 2000. - С. 104.

⁴⁵ Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стилос, 1998. - С. 53.

українську державу. Люди з подвійною ідентифікацією (йдеться про субпідрядність політичних культур) - не лише польський (чи пізніше російський) феномен. Цей особливий тип культури можна спостерігати серед іспанських та французьких басків, каталонців, ірландців. На думку М. Славинського, люди, що жили й працювали одночасно і в російському імперському, і в національному секторах, поступово перетворювалися у «національний напівфабрикат. Внутрішня стихія їхня лишалася своя, національна, але зовнішність їхня уже була російська». Імперії ставали «ефемерідами» саме тому, що такі люди лишалися українцями, євреями, грузинами «навіть тоді, коли самі про це уже і не думали»⁴⁶.

У XVI ст. головним способом самоідентифікації народу, простих людей була конфесійна приналежність або підданство панові, монархові тощо. З часом така ідентифікація могла збігатися з етнічними межами і становити основу для формування національної свідомості. Не випадково характерною ознакою нової політичної культури часів Визвольної війни стало бажання чітко окреслити територію нової української держави. Увівши поняття «козацької» землі та «удільної держави», гетьман вважав її західними рубежами Львів, Холм і Галич - «як володіли благочестиві великі князі»⁴⁷.

Відзначимо, що у XVII ст. українське суспільство вже оперувало поняттям «нації» як на рівні духовних провідників України, так і масової свідомості широкої спільноти. Як зазначив Френк Сисин, у XVII ст., під час написання українськими авторами історії двох десятиріч «слово «народ» вживається для означення «руської» спільноти і, відповідно, «нація» стає об'єктом викладу в історичній та релігійній сферах»⁴⁸.

Відомий український соціолог Ольгерд Бочковський вважав, що «перетворення народів у новітню націю саме полягає...

⁴⁶ Славинский М. Национально-государственная проблема в СССР // Київська старовина. - 1993. - № 5. - С. 99-102.

⁴⁷ *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы*: В 3-х т. - Т. 2. - М., 1953. - С. 118, 154.

⁴⁸ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620-1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Вип. 1. - К.: Наук. думка, 1992. - С. 74-75.

через поширення масової культури, політичне зрівноправнення, господарське розкріпощення та суспільне визволення якнайширших шарів, з яких складається народ, - цей фундамент новітньої нації». За даними Д. Багалія, у результаті війни «середній клас» українського суспільства складався з двох приблизно рівних за чисельністю станів: козаків (62649 чол.) і міщан (62454 чол.); шляхти було всього 188 чол. Щодо селянства, то фактично кріпацтво було ліквідоване, а разом з ним знищені велике феодальне землеволодіння... та панщинно-фільваркова система, що відкривало для селян реальну перспективу «показачення»⁴⁹.

Творення нації було частиною загального процесу - поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з уявленням про свою ідентичність, з широкими політичними правами та економічними свободами для всіх громадян. А доказом демократичності становлення української нації була відсутність релігійної нетерпимості у боротьбі «за віру». Крім православних, у Війську Запорозькому були представники інших віросповідань. «Непристойна і тяжка справа, - вважав Хмельницький, - коли хто приневолює неохочих до своєї віри»⁵⁰.

Слушною є теза Я. Грицака, що «процес творення модерної української нації відбувався синхронно з аналогічними процесами у Західній Європі. Церковні рухи і козацькі війни XVI-XVII ст. є українськими аналогіями загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності - національної свідомості, а національне відродження XIX ст. - трансформації відповідно до нових умов та поширення цієї свідомості серед мас»⁵¹.

Особливість української державності XVII ст. - мобілізаційний характер політичних інституцій і їхнє підпорядкування завданням війни. Богдан Хмельницький, з одного боку, спирався

⁴⁹ *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стилос, 1998. - С. 58.

⁵⁰ *Шевченко Ф.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // *Доба Богдана Хмельницького: 36. наукових праць.* - К., 1995. - С. 102.

⁵¹ *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Вступ // <http://vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html>

на існуючі українські реалії, тобто на республікансько-демократичні засади Запорозької Січі, а з іншого, з метою легітимізації - на європейські зразки, зокрема монархічний конституційний лад Англії та систему поділу влади у Речі Посполитій. Фактично йшлося про створення президентської (гетьманської) республіки.

Вперше в українській історії з'являється можливість вирішення надзавдання - здобути соціальне та національне визволення, оскільки Запорозька Січ була не лише осередком українського козацтва, а й притулком та захистом всіх невдоволених. Але брак політичної культури, взаємовпливи східних та західних цінностей, небезпека війни «Русі з Руссю», про що попереджав Хмельницький, робили здобуття державності нереальним. В оточенні монархічних країн ідея свободи, яка живилася від героїчного минулого, часто набувала деструктивних форм, тлумачилася як стихія «волі без меж», апофеоз руїнництва. «Упорядкування» свободи вимагало національної єдності, а консолідація козацтва відбувалася на соціальних засадах.

Переяславська рада стала результатом недостатньої етнополітичної визначеності, несформованості суспільства, якому бракувало самодостатності. Традиції індивідуалізму, не врівноважені історичним досвідом державності, перешкоджали перетворення стихійної козацької демократії на представницько-структуровану. Розвиток зупинився на спрощених формах демократії. Активістський характер політичної культури з виразним акцентом на демократичних цінностях був надовго втрачений.

Проте, визначними здобутками Визвольної війни стали гарантії самоуправління і правопорядку, які були змістом переяславсько-московських угод. «Статті Богдана Хмельницького» надавали Україні виборне управління і суд, вільний вибір гетьмана, автономію церкви. Не випадково і М. Драгоманов, і М. Грушевський порівнювали «Статті» з Великою хартією вольностей 1215 р. М. Грушевський називав «Статті» «конституційною хартією» України, які впродовж віків залишалися лозунгами українських патріотів⁵².

⁵² Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. - СПб., 1907. - С. 15.

Значний вплив на політичну культуру України мало її автономне існування протягом сторіччя. Хоча влада Гетьманщини була урізаною і мала тенденцію до подальшого звуження, вона зберігала певні демократичні традиції, зокрема щодо виборності гетьмана. Регулярно, кілька разів на рік, генеральна старшина і полковники збиралися на з'їзди, де обговорювали найважливіші питання життя краю. У нарисах, написаних наприкінці XVIII ст., знаходимо риси, притаманні українському характеру та культурі. «Малоросійський народ, - зазначав О. Шафонський, - взагалі має норов тихий, несміливий, сором'язливий, на німецький схожий... Він у поведженні ласкавий, прихильний, ввічливий, простодушний, гостинний, некористолюбний, неохильний до підприємництва, більш невеселий, ніж веселий, набожний і марнолінівий, нерухливий, до позовів і наклепів схильний, мстивий і нетверезий»⁵³. Для визначення політичних рис українства мають значення подібність українця з німцем, а також підкреслення нездатності до підприємництва, що було швидше наслідком глибокої релігійності (моральності), а також підлеглого стану народу.

З часом, внаслідок втрати єдності українського соціуму, належності частин України до різних етноцивілізаційних просторів у політичній культурі українців з'явилося кілька субкультур, орієнтованих на систему цінностей держав-сюзеренів. Розвиток народу у різних політичних площинах, у складі ворогуючих між собою держав нівелював національні почуття, зменшував рівень соціальної солідарності і горизонтальної ідентифікації. Загалом наприкінці XVIII ст. жодного із вагомих завоювань Визвольної революції зберегти не вдалося. Селян знову було покріпачено, козацький стан втратив значну частку прав, шляхта не визнавалася в українстві. Було ліквідовано гетьманську владу і саму Запорозьку Січ.

Проте боротьба не скінчилася. Як писав історик М. Маркович, «в душі кожного українця живе дух Полуботка». Цілком згодний з ним був і М. Костомаров, який вважав, що «на дні

⁵³ *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стилос, 1998. - С. 72-73.

душі кожного думаючого українця сплять Виговський, Дорошенко й Мазепа і прокинуться, коли настане слухний час»⁵⁴.

З втратою назви «Україна» та появи «Малоросії» формується особлива українська культурно-політична ідентичність - малоросійство⁵⁵. Малоросійство означало «комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною заповзятого вірнопідданства імперії. Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму, політичного і культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сентиментів». Погодимось з Іваном Дзюбою, що «хоч у межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, все ж у загальному, історично малоросійство було ідеологічною, культурною і психологічною перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність»⁵⁶.

Можна зауважити, що невдалі спроби об'єднання козацької еліти П. Полуботком, а пізніше виступ І. Мазепи без підтримки широких народних мас призвели до прямого фізичного знищення народу. Цілком усвідомлюючи наслідки спротиву, «гордо вмирати» українська шляхта не бажала. По-друге, особливістю Російської, а пізніше Радянської імперій було те, що жодна з них так і не досягла ефективного контролю над своїми західними територіями. Західна периферія імперського центру перебувала на вищому рівні культурного (а нерідко й економічного) розвитку. Тому місцеві еліти - балтійські німці, українська козацька старшина - були зацікавлені у якомога швидшій інтеграції своїх територій в імперське державне тіло: їхня культурна перевага відкривала їм виняткові можливості для блискучої кар'єри. Деякі регіони, як Лівобережна Україна, ставали частиною центру, хоча у культурному відношенні зберігали свою відмінність⁵⁷.

⁵⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1992. - Т. 2. - С. 392.

⁵⁵ Цій культурі в наші часи дослідники М.Рябчук та С.Гравовський за аналогією з Бенедиктом Андерсоном присвоїли назву «креольська».

⁵⁶ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього. Лекція в Університеті «Києво-Могилянська академія», 15 жовтня 2001 р. // Сучасність. 2001. - № 12.

⁵⁷ Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах // tdcse.iatp.org.ua/Hrycak4.htm

По-третє, російська свідомість сформувалася не як національна, а як імперська, що не вважала українців «чужими», а одними з «молодших братів» у творенні спільної потужної держави. Тому українцям важко було «не впасти в обійми» і протиставити свою національну культуру національній культурі росіян. По-четверте, фактично імперія дійсно виконувала загальноукраїнські завдання, заявляючи свої права на київську спадщину щодо інших держав. Крім того, здійснюючи завоювання нових земель, зокрема на Півдні, Росія через уніфікаційні завдання не могла перешкодити їх засвоєнню та приєднанню до України.

З іншого боку, свій внесок у розвиток української культури вносили сотні людей, індивідуальних до проблем національної ідентичності. Створений за участю А. Каппелера колективний портрет 209 учасників українського національного руху засвідчив: виключно українська ідентичність навіть у цьому середовищі була притаманна лише незначній меншості⁵⁸. Тому, крім культурного аспекту - мови, символів, традицій - очевидно, були й інші цінності (зокрема, демократичні), які об'єднували людей і сприяли розвитку новітніх політичних націй.

Підкорення Росією Кримського ханства означало для українців ліквідацію ще однієї загрози, значне розширення меж розселення, створення сприятливих умов для економічного розвитку. Територіальні здобутки у районі Чорного моря Р. Шпорлюк вважає революційними для політичної й історичної географії України, такими що змінили її стосунки зі Сходом, активізували міграційні процеси, сприяли появі нової української етнографічної території, яка не мала прецеденту в усій попередній історії⁵⁹.

Разом з тим етнічна структура українського суспільства стала більш строкатою, а політична культура - якісно слабшою і виразно фрагментованою. Певною мірою це було пов'язано з тим, що 12,4 млн українців Російської імперії була найбільшою

⁵⁸ *Kappeler A. The Ukrainians in the Russian Empire. 1860-1914 // The Formation of National Elites. - Vol.VI. - Dartmouth, 1992. - P. 121-122.*

⁵⁹ *Шпорлюк Р. Вступ // Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К., 1996. - С. 17.*

недомінуючою етнічною групою в Європі. 7 млн з них жили у 9 українських губерніях і становили там 73 % населення. Ще 3,8 млн українців мешкало у Австро-Угорщині. Очевидно, А. Каппелер має рацію, що не тільки політичний контекст Російської імперії, але й значні територія й кількість населення посилювали гетерогенність і фрагментованість соціуму, утруднювали завдання формування ефективного національного руху. У цьому розумінні «кількісна перевага цього народу (і територіальне розширення. - В. Н.) була причиною якісної слабкості»⁶⁰.

Ким би були українці, якби вони були менш численними, для російських дослідників зрозуміло, - за такою моделлю розвивалися кубанські чорноморські козаки. Вони були прямими нащадками запорожців і більш-менш зберегли українську традиційну обрядову й матеріальну культуру, стереотипи поведінки, національну кухню, фольклор, почасти навіть мову, - але водночас досі є в Росії найпопліднішими прибічниками великоросійської ідентичності, російської державності. «Не випадково навіть сучасна етнологія один із великоросійських субетносів називає «українським». Тобто у XIX столітті фактично йшлося про боротьбу між статусом українців як етносу чи малоросів як субетносу «великої російської» нації»⁶¹.

Розвиток у різних політичних державах позначився на ментальності й політичній культурі українців. У російській частині України політична культура залишалася типово підданською. Для переважної частини суспільства нормою політичної поведінки був конформізм і лише незначна частина вдавалася до якихось форма протестного реагування. За труднощів національного вирізнення (спільна спадщина «колиски» і православ'я) та відсутності національних перепон для кар'єри освічені українці віддавали перевагу соціальним політичним доктринам на шкоду національним пріоритетам. «Характерними рисами лояльності у політичній поведінці були політична мімікрія, пасивне, здебільшого формальне став-

⁶⁰ Kappeler A. A «Small People» of Twenty-five Million. The Ukrainian circa 1900 // Journal of Ukrainian Studies. - Vol.18, N 1-2. - 1993. - P.91.

⁶¹ Окара А. «Українське питання» - погляд із Росії // Дзеркало тижня. - 2001. - № 14 (338). 7-13 квітня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/338/30610/>.

лення до суспільних ідеалів і норм, комплекси «меншовартості» і «малоросійства»⁶².

Проте, не можна погодитися, що «на побутовому рівні домінувала ідея загальноруської єдності, яка інколи доводилася до цілковитого розчинення українства у «загальноруському морі». Якщо українці середини XVII ст. були цілком упевнені у своїй відмінності як від поляків, так і від росіян, то наприкінці XIX ст. ця відмінність - не без впливу російської пропаганди - усвідомлювалася далеко не завжди»⁶³. Як зазначає Я. Грицак, те, що більшість українців ще на зламі XIX-XX ст. постали перед необхідністю національного самовизначення, зовсім не свідчило про їхню «відсталість». Адже навіть ті нації Центральної та Східної Європи, що у XIX ст. мали свою державу або ж, не маючи її, зберегли свою еліту, також мали подібну проблему. Коли російських селян у той самий час питали, хто вони такі, то найчастіше можна було почути у відповідь: «крестьяне, хлеборобы, хлебопашцы, православные». Польські селяни-мазури з Західної Галичини у середині XIX ст. називали себе «царськими», а панів - «ляхами» (поляками).

«Для більшості українського населення проблема вибору ідентичності полягала у відмові від соціальних (козаки, кріпаки, хлібороби), конфесійних (православні, греко-католики), регіональних (русини, малороси, поліщуки, бойки, гуцули) та інших самовизначень та у наданні переваги загальнонаціональному поняттю «українець». Національна свідомість українців існувала на найпримітивнішому рівні: вони знали, ким вони не є - католиками, росіянами тощо, бо відмінності у мові, релігії, одязі, звичаях та ін. легко вгадувалися на побутовому рівні. Однак вони не знали, частиною якого більшого народу вони є»⁶⁴.

Свідченням цього був несподіваний навіть для самого автора резонанс, який мала в українському суспільстві «Енеїда» І. Котляревського. У цьому творі вбачали свої витоки «любители

⁶² *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стилос, 1998. - С. 96.

⁶³ Там само.

⁶⁴ *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Вступ // <http://vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html>

малоросійського слова», рушієм справ яких була здебільшого інтуїтивна любов до рідного краю. Геніальність Т. Шевченка виявилася в усвідомленому відчутті глибинних внутрішніх причин української драми - «німоти» народу, відсутності національної самоповаги, «безбачченківства», готовності йти у фарватері чужих ідей. Звертаючись до «живих і мертвих і ненароджених» земляків з ідеалом людяності, сполученим із пошуком «правди-мсти», Т. Шевченко створював нову символіку української політичної культури. Революційний динамізм, відкритість до інших культур світу, освоєння нових цінностей (на підставі колонізаційних впливів) стали характерними рисами політичної культури Наддніпрянської України.

На Заході політична культура українства формувалася за значного впливу латиномовної, раціоналістичної у своїй основі традиції. В ній переважали індивідуалістичні начала, місіонерство з національним забарвленням (теорія «українського П'ємонту»), гостре відчуття ущемленості й відстоювання національних прав. На відміну від російської України, де можна умовно говорити про територіальне («кількісне») розширення українства, на Заході тиск як австрійської влади, так і політично сильнішої польської громади - сприяв збереженню «етнічної якості», консервації в ній патріархально-провінційних рис, своєрідної «психології рутенства». Здатність до самоорганізації сприяла збереженню традиційних національно-етнічних цінностей.

Наслідком важкого політичного пресу з боку обох імперій були малі форми організації національного руху (громади, просвіти тощо) і катастрофічний брак позитивних державотворчих ініціатив. Майже цілковиту втрату державотворчих імпульсів українства констатував в одній із заборонених цензурою статей М. Костомаров. «Думка про самостійну малоросійську державу, - писав він, - вищою мірою безглузда, тому що народ не має аж ніяких задатків для цього - ні історичних, ні моральних; та й не думає про державу»⁶⁵.

⁶⁵ Костомаров Н. И. Правы ли наши обвинители? // Український історичний журнал. - 1990. - № 7. - С. 145.

Однією з визначальних причин цього явища було економічне становище України. Модернізаційні процеси на її території здійснювалися в основному за рахунок російського та іноземного капіталу. Економічні інтереси російської та української буржуазії за майже три століття спільного життя тісно переплелися. Тому наприкінці 1917 р. більшість національно свідомих політиків розуміли недоцільність відокремлення. 18 жовтня 1917 р. В. Винниченко писав: «Можна рішуче і без вагань сказати: комбінація основних факторів соціально-політичного життя на Україні не вимагає незалежності». По-друге, на початку ХХ ст. завдання об'єднання політично розрізнених частин України, уніфікації її регіонів не було виконано. Поза участю однієї з двох імперій, шансів на розв'язання об'єднувальних завдань було небагато. По-третє, враховуючи зазначені вище причини, соціальні суперечності в Україні виявлялися значно гострішими, ніж національні.

Специфікою революції 1917 р. в Україні стало те, що значна частина втягнутих у боротьбу людей виступала і проти «білих», і проти «червоних». Приміром, девізом махновського руху було: «На захист України від Денікіна, проти білих, проти червоних, проти всіх, хто навідає на Україну»⁶⁶. Потрібно також зважати на особливості української ментальності, які сприяли популярності лозунгів більшовиків. Свідомості пересічного українця, вихованого на ідеях козацького демократизму і народництва, імпонували лозунги всевладдя рад, заклики відновлення справедливості, гасла боротьби з бюрократизмом та багато інших складових революційного романтизму.

Падіння УНР не можна вважати цілковитою поразкою українського руху, оскільки визвольні змагання окреслили історичну перспективу, дали могутній імпульс пробудженню національних сил і змусили більшовицьку владу визнати - хоча формально - українську державність. Україна стала чітко визначеним

⁶⁶ Подібну ідею висловив відомий журналіст М. Вересень у жовтні 2004 року: «Национальная идея на Украине заключается в том, чтобы все от нас отслысь». Див.: *Вестарбайтеры*: разговоры с москвичами, отправившимися искать счастье в Киеве // <http://www.obozrevatel.com/?r=news&id=159025>. - 2004. - 12 октября.

національним та територіальним цілим з власною столицею і урядом, який мав обмежені, але певні повноваження. Україна мала власні органи державної влади і управління, бюджет, Державний Герб, Прапор, Гімн, Конституцію. Українську Радянську Соціалістичну Республіку (1921 р.) визнали десятки країн. У період відновлення зруйнованої першою світовою і громадянською війнами промисловості в Україні було споруджено сотні заводів та фабрик, що вивело її на рівень розвинених індустріальних держав світу⁶⁷.

Українське відродження 20-х років стало результатом трансформованої енергії національного руху початку ХХ ст. Пафос української політичної культури було сконцентровано на ідеї будівництва могутньої індустріальної, в усіх відношеннях модерної соціалістичної України, і це була спроба національної самореалізації, адекватній історичній реальності⁶⁸. Почуття людей, які відчули себе духовно багатшими від залучення до національних духовних цінностей, добре передав поет Ярослав Гримайло: «Облуплений кожух і чоботи порваті... Але я Крез! Ви розумієте, я Крез! Моя душа на вістрях лез днів, що незмірено багаті».

На Заході в цей час українська політична культура набувала дещо інших форм, ніж на Сході. Український інтегральний націоналізм, як вияв волі до самостійного державного буття, як наслідок захисту ідеї в конкретних політичних умовах мав історичне виправдання. М. Грушевський порівнював у 1927 р. Україну Східнопоміську, євразійську, екстензивну і Україну Західну, «західноєвропейську,.. віками вишколену в витривалій культурній і політичній боротьбі; вічно напружену в міцній рішучості не піддаватись і не упустити з-під своїх ніг ні п'яді батьківщини»⁶⁹.

Возз'єднання України у 1939 р. стало історичним кроком на шляху консолідації української нації, здійснення одвічних

⁶⁷ *Степико М.* Українська нація в умовах суспільно-політичних трансформацій // *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи* / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 176.

⁶⁸ *Дзюба І.* Україна перед Сфінксом майбутнього. Лекція в Університеті «Києво-Могилянська академія», 15 жовтня 2001 р. // *Сучасність*. - 2001. - № 12.

⁶⁹ *Галицько-українські взаємини* // *Україна*. - 1928. - № 2. - С. 4.

сподівань народу. Вперше у своїй болючій історії українці дістали можливість для розвитку у єдиному державному організмі. Вплив західноукраїнської ментальності позначився на загальному рівні свідомості суспільства, на його політичній культурі. Водночас за єдину територію, за «кількість», українці заплатили «якістю». 30-ті роки ХХ ст. стали найтрагічнішими в історії Радянської України. Знищення національної еліти, насильницька колективізація села, масові переселення так званих куркулів, голодомор 1932-1933 рр. не тільки значно загальмували формування соціокультурної ідентичності українства, але й завдали нищівного удару генофонду нації, який ще більше посилили наслідки другої світової війни.

Особливістю національної політики брежнєвського часу стало ослаблення зв'язку імперського етатизму з великоруським націоналізмом. Роблячи ставку на створення «нової історичної спільності людей - радянського народу», ідеологи системи бачили цю спільність російськомовною, але не російською. «Радянське» витісняло національне у свідомості не тільки народжених у міжетнічних шлюбах, але й у корінних росіян, українців, представників інших етносів. Сповідувана в СРСР політика сприяла привнесенню в культуру українства таких невластивих їй рис, як романтичний утопізм, зрівняльний колективізм, державний патерналізм.

Росіяни не без успіху нав'язували великодержавні цінності, підтримували в українській самосвідомості ілюзію партнерства, «поділу влади», а одвічний синдром «молодшого брата», комплекс «меншовартості» заважав українцям реально оцінювати ситуацію. Значна частина українського соціуму щиро сприйняла програму модернізації СРСР і повірила у можливість побудови світового братства людей.

У 60-х роках ХХ ст. почалася стрімка урбанізація українців. Якщо в 1959 р. частка городян серед українців становила 36,6 %, то у 1989 р. - уже 60,3 %. Росіяни ж і у 1959 р., і у 1989 р. переважно були городянами (80,8 % і 87,6 % відповідно)⁷⁰. «Виникає своєрідний функціональний поділ ролей: середня, а часом і вища

⁷⁰ Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. - К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998. - С. 52.

ланка науки, виробництва, господарчого управління на теренах України - місце для креола (тобто «малороса». - В. Н.); советська людина - це насамперед партійний апарат та робітник індустріального Сходу й Центру; українець - це номенклатурний письменник та частково науковець-гуманітарій, а також сержант міліції⁷¹, робітник провінційного підприємства, колгоспник, не-кваліфікований працівник у великій промисловості⁷².

Можливо, тому, що українська еліта протягом століть була «гнаною і голодною», якщо демонстративно не зрікалася українськості, сформувалася культура народу «золотої середини» - «консервативного, працелюбного, схильного до порядку і аж ніяк не прагнучого підкоряти світ». Така філософія стисло сформульована в прислів'ї: «Уперед, синку, не виганяйся, і ззаду, синку, не зоставайся». Цей своєрідний український пісенний ідеал - «хатка, іще й сіножатка, і ставок, і млинок, і вишневецький садок...», знайшов також реалізацію і в належності до середнього класу українських емігрантів в Америці⁷³.

З поширенням і розвитком масової культури в СРСР виникли відцентрові тенденції, які в Україні почали виявлятися у формі вимог «відновлення ленінської національної політики», справжнього федералізму. Поступово ідеї українських дисидентів еволюціонували у бік гострої критики радянського різновиду тоталітаризму, обґрунтування ідеї незалежності. Серед 600-700 радянських політ'язнів, зареєстрованих Секретаріатом Міжнародної амністії, українці у різний час становили від 25 % до 75 %⁷⁴.

Іван Лисяк-Рудницький засвідчив, що поразка виступів українських дисидентів 60-70-х років була не просто торжеством владних репресій, а й виявом глибокої духовної кризи нової української політики. Вона опинилася перед дилемою: або повернення до ідеології старого українського націоналізму, або фун-

⁷¹ Тому не випадково В. Стус назвав українців нацією сержантів. Українці могли обіймати в державі лише певні посади, не вище управління середньої ланки.

⁷² *Грабовський С.* «Креольський націоналізм» як явище модерної України // Український регіональний вісник. - 2001. - № 22. - 5 вересня.

⁷³ *Забужко О.* «Мы - народ золотой середины» // Бизнес. - 2003. - № 38 (557). - 22 вересня.

⁷⁴ *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стило, 1998. - С. 153.

даменталістський націонал-комунізм. Ні той, ні інший шлях не мав перспектив. Але ґрунт нової української політичної культури був закладений⁷⁵.

Крах Радянського Союзу був тісно пов'язаний з об'єктивними наслідками розкладу тоталітарного режиму. Через неможливість реалізації проголошених завдань відбувалася підміна понять, і, відповідно, формувалися стереотипи «подвійного мислення», подвійні стандарти поведінки. Розлад між офіційними догмами і власними ціннісними орієнтаціями людини дедалі наростав і досяг стану критичної маси. Під час перебудови ефект «лебедя, рака і щуки» виявлявся не лише у тупцюванні на місці, але й у поглибленні «ліній розлому» у політичній культурі. Те, що сталося, російські політологи І. Фарукшин та О. Юртаєв назвали «феноменом зіткнення» (рос. «сшибки»), коли якісно різні ідеали, цінності, норми культури ніби «наїжджають» один на одного⁷⁶.

Дискредитація комуністичної ідеї об'єктивно сприяла відродженню національних цінностей, які психологічно були більш відчутні у глибинно-емоційному житті людей, ніж соціально-класові. За визначенням відомого американського політолога Дж. Ротшильда, «етнічність (як ідентичність. - В. Н.) має психологічну перевагу щодо інших видів особистої ідентичності й соціальних зв'язків, яка полягає у здатності викликати найбільш сильні, доглибинні та особисті емоційні почуття»⁷⁷. Проте, за відсутності позитивних соціально-економічних перетворень, така перевага швидко сходить нанівець.

Незалежність України стала результатом боротьби поколінь українського народу, а сприятливі обставини 1990-1991 рр. звільнили нагромаджену енергію самоствердження. Водночас ці обставини зумовили суперечливий характер і виявили внутрішню слабкість Української Держави, яка виникла без оновлення

⁷⁵ Попович М. Перевідуриувач. До 70-річчя Івана Дзюби // Дзеркало тижня. - 2001. - № 28 (352). - 28 липня - 3 серпня.

⁷⁶ Фарукшин М. Х., Юртаєв А. Н. От культуры конфронтации к культуре диалога // Политические исследования. - 1992. - № 3. - С. 152.

⁷⁷ Безверхий В., Кличенко О. Політична культура українського народу: з історії в сучасність // Національна культура в сучасній Україні. - К.: Асоціація «Україна», 1995. - С. 130.

структур влади. Фактично за ширмою поверхових пострадянських перетворень відбувся перерозподіл національного багатства на користь старої, радянсько-партійної, правлячої еліти. «Сталося, як і в часи УНР, розузгодження соціальних і національних сподівань народу, яке обернулося драматичними наслідками для українського суспільства»⁷⁸.

«Сюрреальність» Української Держави перших років незалежності (О. Мотиль) пояснювалася крайньою слабкістю горизонтальної ідентифікації. «Оскільки державний апарат був організований вертикально, щоб реагувати на директиви з Москви, й не мав горизонтальних зв'язків, які забезпечували б цілісність державного організму, українська бюрократія (як і бюрократії інших неросійських республік), була настільки ж далека від справжньої еліти, як Українська держава - від ідеального Веберового зразка»⁷⁹.

Глибока деукраїнізованість, знекоріненість - емоційна, культурна, світоглядна - більшої частини керівного політико-адміністративного апарату прямо впливала на їхню здатність розуміти проблеми України і знаходити їм адекватне вирішення. Як влучно зазначив І. Дзюба, наші соціально-етичні недуги є зворотною стороною національної консолідації суспільства, його культурної незідентифікованості⁸⁰. Не дивно, що Україна вступила у новий етап трансформації, не тільки не виявивши належної турботи про загальний модернізаційний проект, але й свідомо обравши шлях наслідування і запозичення чужого досвіду. Внаслідок цього українське суспільство не змогло утриматися навіть у площині затухаючого інерційного розвитку, опинившись у глибокій прірві економічного регресу.

М. Рябчук підкреслює, що ніхто з «нової еліти» не був «націоналістом», зате всі були «державниками»: спершу советськими, згодом - «суверенними». «Але дбали про інтереси

⁷⁸ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього. Лекція в Університеті «Києво-Могилянська академія», 15 жовтня 2001 р. // Сучасність. 2001. - № 12.

⁷⁹ Мотиль О. Структурні обмеження і вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії і на Україні // Сучасність. - 1995. - № 9. - С. 65.

⁸⁰ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього. Лекція в Університеті «Києво-Могилянська академія», 15 жовтня 2001 р. // Сучасність. 2001. - № 12.

певного (номенклатурного) стану, котрий приватизував частину імперії з певним населенням, а не про інтереси того населення («народу»), котрому мали би служити в ролі найманих чиновників. Відтак і держава, котру вони заходилися «розбудовувати», постала не як держава-нація всіх громадян, а як інституційне оформлення інтересів номенклатурно-олігархічного стану»⁸¹. Віктор Ющенко у квітні 2005 р. засвідчив: «Ми кланову систему зробили, олігархічна держава, що висмоктала кров, я думаю, з десятків мільйонів людей за останні 10 років». В Україні в ряді регіональних установ затверджена «кланова модель, коли 2-3 родини підібрали під себе 2/3 або половину складу депутатів»⁸².

Проте, як зазначає Р. Шпорлюк, «важливо пам'ятати, [що] незалежна Україна, проголошена в серпні 1991 р., самовизначалася не як етнічна держава. Це була територіальна, владна, юридична одиниця, фактично спадкоємиця Української РСР. Її громадяни мали різне етнічне походження, основними мовами їхнього спілкування були українська та російська (у різних співвідношеннях), а також мови інших етнічних груп. Нова держава проголосила, що джерелом влади в ній є «народ України». Засновники пострадянської української держави, таким чином, успадкували й модифікували концепцію «радянського народу», який, згідно з офіційними настановами радянської влади, складався з людей різного етнічного походження та мови. Щоправда, цю ідею... було сформульовано діячами українського національного руху 1960-1970-х рр... згідно з якою громадянами України проголошувалося все її населення»⁸³.

Це ж свідчив і західний журналіст Метью Камінскі: «Держави, що народилася в 1991 р., до загального здивування, будувалася саме на принципі громадянства, а не етнічної приналежності.

⁸¹ *Рябчук М.* Дві України // Критика. - 2001. - № 10.

⁸² *Ющенко* боротиметься з клановою моделлю, яка підібрала 2/3 депутатів // Українська Правда. - 2005. - 25 квітня // <http://www.pravda.com.ua/archive/2005/april/25/news/26.shtml>.

⁸³ *Шпорлюк Р.* Чому українці є українцями // Сучасність. - 2003. - №4. Нагадаю, що поліетнічний склад мала і Київська Русь, і Запорізька Січ; а Центральна Рада відбивала інтереси всіх національностей. Україна - не тільки для українців, повторював М. Грушевський. (В.Н.).

Альтернативи цьому просто не було. По своїх розмірах нова країна перевершувала самі нездійсненні мрії націоналістів - вона тягнеться від колишньої польської Галіції до Донбасу з переважно російським населенням. По території нова Україна дорівнює Німеччині та Британії разом взятим, а її населення становить майже 50 мільйонів чоловік, що представляють 16 етнічних груп. Ніхто не в змозі забезпечити єдність такої країни на основі вузьколобного українського націоналізму»⁸⁴.

Перероджена із радянської в українську еліта була великою мірою російською за етнічним складом, а ще більше за мовою, і до 2005 р. вона залишалася українсько-російською. До 1991 р. ця еліта була регіональною групою, «місцевим підрозділом» еліти загальносоюзної, а, проте, саме вона уможливила здобуття Україною незалежності, зберігши при цьому її територіальну цілісність у межах витвореної більшовиками «УССР». Завдяки перетворенню цих людей на своєрідну «контр-еліту» стосовно Москви Україна змогла цілком мирно відокремитися від Радянського Союзу.

Психологічні стереотипи минулого тяжіють над суспільством, змушуючи обирати нові варіанти поведінки на основі типових ситуацій історичного досвіду. Має рацію М. Молчанов, який стверджує, що «політична культура - це насамперед голос із минулого», і виходячи з трьох складників політичного процесу (політичний режим - політична організація - політична культура) остання є найменш мобільним елементом⁸⁵.

Опитування громадської думки, як в Україні, так і в інших радянських республіках засвідчили, що тривалий час після отримання незалежності для багатьох людей Союз і надалі залишався їхньою «уявленою спільнотою», тимчасом як інші ототожнювали себе зі своїм регіоном, і менше половини опитаних визначали найбільш важливою спільність на основі нової держави. Так у 2001 р., за даними досліджень Київського міжнародного інституту

⁸⁴ Камински М. Кто такие украинцы? И что такое Украина? // Корреспондент.net. - 2004. - 14 грудня.

⁸⁵ Молчанов М. Політична культура України: радянська чи пострадянська // Сучасність. - 1995. - № 10. - С. 61, 64.

соціології, стосовно понять, асоціацій зі словом Батьківщина, близько 40 % назвали Україну, понад 20 % - Радянський Союз, 2 % - Росію, інші - «моє місто», «моє село», «мій регіон»⁸⁶.

На думку українських культурологів М. Рябчука та С. Грабовського, такі орієнтації свідчать про поділ української політичної культури на три визначальні ідентичності, «три основні національно-культурні групи, належність до яких дуже умовно пов'язана... з «п'ятою графою» колишніх радянських паспортів». А саме: «креоли» - колишня радянська російськомовна еліта, яка очолила Українську державу; «радянські люди» - свідомість і політичні цінності яких належать СРСР; та «українці», демократична політична культура яких, в основному, ґрунтується на національній культурі. Певною мірою такий поділ мав під собою підґрунтя, і оскільки він відтворює історичний розвиток політичної культури України варто зупинитися на ньому докладніше.

На Україну поняття «креольство», «креольська культура» як соціополітичне явище потрапили не завдяки перекладу книги Б. Андерсона «Уявлені спільноти», а завдяки публікаціям дослідника М. Рябчука, присвяченим розвитку України в останнє десятиліття. Терміном «креоли» дослідник позначив ту частину української спільноти, яка політично орієнтована на незалежність України, але мовно і, насамперед, соціокультурно відкидає українськість чи, принаймні, дистанціюється від неї. Як образно заявив письменник Андрій Курков, «можна бути українцем і без Тараса Шевченка». Або, за О. Бузиною, державником «без вурдалака Тараса Шевченка».

У 1990-1991 роках колишня радянська українська еліта, прагнучи позбутися свого провінційного і другорядного статусу, створила єдиний фронт з українцями у боротьбі проти «радянських» людей, проти СРСР. Політично українські «креоли» стали незалежниками під суто прагматичним ракурсом, але культурно вони залишалися орієнтованими на Москву⁸⁷. Українська (колишня радянська) еліта відчувала потребу опори,

⁸⁶ Грабовський С. «Креольський націоналізм» як явище модерної України // Український регіональний вісник. - 2001. - № 22. - 5 вересня.

⁸⁷ Грабовський С. Україна наша креольська // Критика. - 2003. - 23 липня.

політичної легітимізації, соціально-культурної ідентифікації. Реально вона була змушена опиратися на культуру, яка є для них знайомою і доступною.

По-друге, така еліта об'єктивно сприяла переконанню, що українська культура є менш багата, ніж російська, українська мова менш розвинута, і докладати зусиль для її засвоєння недоцільно. Що по суті означало збереження впливу російської культури і того негативного досвіду, який мав місце в культурній політиці Радянського Союзу.

По-третє, посилення уваги, ідеологізація мовного питання пов'язувалися з тим, що становлення політичної нації відбувалося в площині громадянській, коли ще національна культура державотворчого етносу не пододала своєї фрагментарності, всіх наслідків тоталітаризму. Тому українці, згуртовані більшістю в національно-демократичні партії, на початку 90-х років виступили конкурентами російськомовних у боротьбі за політичну владу.

Перебуваючи на чолі Української держави, денаціоналізована радянська еліта змушена була апелювати до сакральних українських імен і текстових фрагментів. «Але реально для себе і для «своїх» він («креол». - *В. Н.*) спиратиметься на щось, істотно відмінне від української культури, яку він не знає і яка йому мало доступна. А саме: на деідеологізовану частину колишньої імперської (російської і советської) спадщини»⁸⁸. Як зазначає М. Томенко, колишній Президент України Л. Кучма у своїй книзі «Україна - не Росія» стверджує, що історія народу до 1917 р., «це не українська історія, мова, література чи культура». «Усе, що було в житті українського, російського чи білоруського народів до 1917 р., - «общеруське або вітчизняне». Такий культурний пакет, що ми всі «руські», стане, на думку Л. Кучми «поворотним пунктом у відносинах трьох народів»⁸⁹.

Відомий український політолог О. Дергачов під час спроб відзначення в Україні ювілею В. Щербицького говорив, що це

⁸⁸ *Грабовський С.* «Креольський націоналізм» як явище модерної України // Український регіональний вісник. - 2001. - № 22. - 5 вересня.

⁸⁹ *Томенко М.* Сшибка Леоніда Кучми, або таємниця авторства книжки «Україна - не Росія» // Дзеркало тижня. - 2003. - № 45 (470). - 22-28 листопада.

нагадує йому дискусію в Китаї, коли маоїзм був підданий критиці й йшлося про те, щоб перейти до практичної політики без ідеологізації. Але через те, що маоїзм був важливий для того, щоб тримати величезну країну разом, маоїзм залишили. «У нас йде подібний пошук - знайти що-небудь у минулому, щоб воно сприймалося позитивно, щоб свідчило про раціональне зерно в діях колишньої влади»⁹⁰.

Характерним було й ставлення до реабілітації воїнів Української Повстанської Армії (УПА). Якщо українці та «радянські люди» перебувають на діаметрально протилежних позиціях, то денаціоналізована провладна еліта була не проти визнання УПА, але і не за. Адже визнання УПА мало б істотне посилення компонента українськості в масовій свідомості. А це б призвело до зменшення легітимності культури правлячої еліти в суспільстві. Тому, оцінюючи ризик зменшення підтримки з боку «радянських людей», проти була провладна верхівка. А правозахисники були визнані, оскільки їхня діяльність не заперечувала радянську спадщину, і таке рішення порівняно мало менш конфліктний характер.

Вплив політичної культури «радянських людей» був досить вагомим, з огляду, що близько 30 % українців ототожнювали себе з «громадянами ССРСР». «Советські люди» - це спільнота, об'єднана найперше економікою (яку Г. Попов назвав «адміністративно-командною»), певною територією («От Москвы до самых до окраин»), мовою (соціолектом російської), традиціями і звичаями (Галина Вишневська образно зазначила: «їдять макарони з хлібом»), соціокультурними настановами, міфологією. Міфологія, в тому числі й квазіісторична, у «советської людини» надзвичайно потужна, і вона успішно заміщає те, що Д. Лихачов називав «історичною пам'яттю»⁹¹.

Саме «тотальну соціальність» як властиву рису «советської людини» відзначають численні дослідники. Життєвий успіх, кохання,

⁹⁰ Миселюк А. Щербицкий - это наше все // ForUm. - 2003. - 23 лютого.

⁹¹ Грабовський С. «Советська людина» як культурно-антропологічний тип // Мережева лабораторія «Бриколаж». - 2003. - 20 липня // [http:// lab.org.ua/article/103/](http://lab.org.ua/article/103/)

індивідуальні стосунки, ставлення до здобутків світової культури - все виявляється «розчиненим у соціальності». Не випадково М. Мамардашвілі вважав чільною рисою «совєтської людини» саме «атрофію м'яза самостійності». За даними дослідження центру Разумкова, проведеного у 2002 р., респонденти засвідчили: покірність властива українцям більше, ніж бунтарство, про що повідомили відповідно - 48 % і 12 % опитаних; прагнення коритися переважало спроможність до лідерства у 37 % опитаних проти 19 %, схильність до пристосовництва виявило 42 % населення⁹².

На виборах же 1999 р. «радянська людина» вперше за існування незалежної України перестала бути вирішальною силою. Якщо на президентських виборах 1994 р. Україна чітко розкололася вздовж етнолінгвістичної межі, то у 1999 р. виявила себе, а у 2002 р. стала очевидною первага нової ідентичності - «української політичної нації». Зв'язок світоглядних і політичних орієнтацій із мовною практикою став слабшим і поступився соціополітичним орієнтаціям, які виразно виявили себе в російськомовних регіонах.

До виборів 2002 р. Південь і Донбас були регіонами України, де більшість населення традиційно підтримувало інтеграцію з Росією, аж до утворення спільної держави. Проте голосування в Донецькій області засвідчило, що російськомовні українці готові відмовитися від «радянського» проекту, якщо життєвий рівень населення буде вищим. А жителі Півдня, за умови успішного економічного розвитку України, навіть були готові долучитися до української національної культури.

Англійський дослідник Джеймс Шерр таку ситуацію відзначив як «перетворення реформаторів з регіональної сили на загальнонаціональну та різке зменшення симпатиків лівих сил». Прихильники демократії, як засвідчили вибори, були і в середовищі посткомуністичних еліт (значна частина їх перемогла у 2004 р. з Віктором Ющенко). Посилення громадянської культу-

⁹² *Shangin S.* Хто ми і де ми сьогодні? Деякі міркування про деякі аспекти української дійсності // Дзеркало тижня. - № 39 (414). - 2002. - 12-18 жовтня // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/414/36380/>

ри загострювало поділ між державою і суспільством, але водночас впливало на певну еволюцію політичних інститутів⁹³.

Одночасно завдяки виборам Україна перейшла від традиційної форми правління за (М. Вебером), до харизматичної форми правління. Фактично виборці голосували не за партію (блок), а головним чином за її лідера, з яким вони ідентифікували свої суспільні інтереси. Зародження харизматичної політичної культури - це початок кінця панування традиційної культури, на базі якої неможливо формувати образи політичних лідерів загальнонаціонального масштабу. Адже за традицією, єдиним лідером у державі може бути лише глава держави. Звідси заборона державним діячам (як Є. Марчуку) створювати власний політичний імідж тощо - це норма традиційної політичної культури.

На виборах 2002 р. мала місце й авторитарно-популістська політична культура (блок Ю. Тимошенко та ін.), заснована на ідеї панування мас, керованих освіченими провідниками, боротьби з владою чиновників, недовіри до судово-правової системи тощо. Для авторитарно-популістської політичної культури перехід до норм харизматичної політичної культури не становить особливих труднощів, оскільки харизматичні лідери - це обов'язкова складова популістських рухів. На думку дослідників, хоча за харизматичного лідера авторитарно-популістська політична культура почуває себе, як «щучка в річці», її вплив в міру просування суспільства до легітимної форми правління буде знижуватися⁹⁴.

Для демократичної політичної культури (представниками якої стали В. Ющенко, О. Мороз) її харизматичний варіант становить найбільшу небезпеку. Перетворення харизматичного лідера на культового політичного діяча може привести до негативних суспільно-політичних наслідків та до дискредитації демократичної культури. Щоб протидіяти такій негативній тенденції, прогресивні сили змушені були орієнтуватися на систему демократичних запобіжників, на систему стримування і протига, реформування політичних інститутів суспільства.

⁹³ Sherr J. Ukraine's Parliamentary Elections: The Limits of Manipulation // CSRC Occasional Brief. - 2002. - 21 April.

⁹⁴ Камно В. Очікувана трансформація // <http://www.urr.org.ua/data/newsview/?id=607946a4f12153c4609cfba7d7aedaca>. - 2002. - 15 квітня.

Одним з чинників політичної консолідації нації, творенням нової громадянської спільноти виявили події 2000 р., пов'язані з вбивством журналіста Г. Гонгадзе, а також дипломатична сутичка 2003 р. навколо коси Тузла. Поступитися росіянам означало втратити самоповагу і рештки гордості за свій народ і країну. Події навколо Тузли згуртували українських парламентарів, об'єднали суспільство. І «можливо, - зазначав журналіст, - Тузла стане поминальним дзвоном для української аксіоми «моя хата з краю»? Можливо, коли ми перестанемо боятися конфліктів (зокрема і з самими собою), ми станемо сильнішими, а держава процвітаючою. І врешті-решт, у Києві перестануть шукати відповідь на питання, чому «Україна не Росія» і Україна стане просто Україною, без всяких «не»⁹⁵.

Президентські вибори 2004 р. після зменшення впливу радянської ідентичності стали змаганням двох типів націоналізмів: позбавленого традицій економічного націоналізму В. Януковича та історично-культурного націоналізму В. Ющенка⁹⁶. На думку соціолога В. Небоженка, прагматичний націоналізм України передбачав опору на власні сили і вибір країною неповторного шляху розвитку. Денаціоналізована за своєю суттю, провладна еліта часів Л. Кучми не могла опиратися на українські традиції, оскільки не знала їх і програвала свідомим українцям. Така опора передбачала демократизацію суспільства, що загрожувало втратою влади провладною елітою як культурно неукраїнською силою. Тому для легітимності й було обрано «неповторний шлях».

Для збереження влади, відчуваючи власну культурну нелегітимність, Л. Кучма і В. Янукович гостро реагували на «неповажний» тон Заходу, його критику демократичних перетворень в Україні. Як зазначає Тарас Кузьо, з двох лідерів президентських змагань більшим націоналістом є В. Янукович,

⁹⁵ Романенко Ю. Тузла как вызов национальному характеру // Контекст. - 2003. - 16 жовтня.

⁹⁶ Як свідчить новий президент, у реєстрі запорозьких козаків 1648 року було 48 чоловік на прізвище «Ющенко». За даними архівних досліджень, В. Ющенко є нащадком останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (1691-1803 рр.). Див.: *Двадцать фактов об оранжевой революции, которые вы хотели знать, но боялись спросить* // Обозреватель. - 2005. - 9 лютого.

оскільки саме він готовий відмовитися від демократизації, і робить ставку не на світовий досвід цивілізованого життя, а на «унікальний шлях». Такий своєрідний «патріотизм» виявився під час приватизації «Криворіжсталі», коли Голова Фонду держмайна М. Чечетов засвідчив недоотримання бюджетом мільярдів гривень як патріотичні результати. «Подібні погляди були характерні для постколоніального керівництва країн, що не приєдналися, які проголосили своїм пріоритетним завданням захист національного капіталу»⁹⁷.

Українські «націоналісти-прагматики», виховані на імперських традиціях радянського державотворення, щиро не розуміють як патріот може перебувати в опозиції (звідси їхня «кволість» сьогодні), оскільки в їхніх поняттях будь-яка опозиційність передбачає державу в цілому. Звідси і переслідування, і відмова в легітимності опозиції за часів Л. Кучми. Такі «прагматики» розуміють комуністів, але їм важко зрозуміти патріотизм українців, які негативно ставляться до держави за кордоном. Адже для них держава і ментально, і в сенсі збереження влади є найбільшою політичною цінністю⁹⁸.

А для В. Ющенка найвищим пріоритетом є демократичні цінності, оскільки саме вони тривалий час зберігали дух і життя народу, а тому він більш зацікавлений в інтеграції до ЄС і НАТО, тобто готовий відмовитися від частини суверенітету. Характерно, що під час виборів частина російськомовної еліти визначили свою позицію як «економічний націоналізм» (А. Кінах). І саме ця частина еліти, для якої принципи демократії стали більш важливими, відіграла у перемозі В. Ющенка значну роль.

⁹⁷ Кузьо Т. Прагматичный национализм Украины // КиевWeekly. - 2004. - 2 жовтня.

⁹⁸ Професор Торонтського університету А. Маколкін слушно зауважує з цього приводу, що американець був би враженим, коли б президент, випроводжаючи американських солдатів з військовою місією, звернувся до них із закликом захищати «батьківщину». Бо солдатів закликають захищати свободу або демократію. Див.: Саух П. Ю. Культурно-політичні зміни в процесі посткомуністичної трансформації українського суспільства // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 512.

17 днів Помаранчевої революції листопада 2005 року засвідчили, що свобода - цінність духовна. Ще під час руху «Україна без Кучми» закордонні журналісти відзначали нетипову реакцію українців на авторитаризм та корупцію порівняно з іншими радянськими республіками. Вже тоді, в 2000-2002 рр., керівники владної системи мали б відчувати, що до плину подій долучився незрозумілий чинник. Характерно, що Помаранчева революція почалася за умов, коли матеріальний стан мас став значно кращим, виплати зарплати - регулярними, а темпи економічного зростання прискорилися. Революція відбулася тому, що влада брутально вразила людську гідність, знехтувала демократичні права і свободи (згадайте Богдана).

Помаранчева революція об'єднала демократичне суспільство і обійшлася без прозахідних чи проросійських гасел. «Правда і Справедливість - ось значеннєвий стрижень подій, а зовсім не ЄС і НАТО. Це тонко підмітила сирена Помаранчевої революції Марійка Бурмака, яка наново записала свою композицію, що стала головною музичною асоціацією грудневих подій, - «Ми йдемо». І якщо раніше у її творі були рядки: *«Ми йдемо - за нами гаснуть ліхтарі, Ми йдемо - попереду вогонь!*, то тепер ці рядки зазвучали по-новому: *Ми йдемо - і серце правдою горить!..»*. Можна погодитись з Андрієм Окарою, що Помаранчева революція - це «шанс колосальної соціальної творчості, шанс на появу нових форм людської самоорганізації - як на Майдані, де півмільйона народу, всім добре й жодного мільйонера... Це варіант такого розвитку, коли українське із суто локального перетворюється на універсальне й загальнолюдське»⁹⁹.

Революція мине, а гідність залишиться. І відповідати майбутнім президентам і прем'єрам не тільки перед парламентами, а й перед гідністю Українського народу - вічним Майданом¹⁰⁰.

⁹⁹ Окара А. Золоте саяво помаранчевої революції, або як архистратиг Михаїл заступився за Україну // Дзеркало тижня. - 2004. - № 52 (527). - 25-30 грудня.

¹⁰⁰ Попович М. Перед вічним Майданом // Критика. - 2005. - № 3.

СУТНІСНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Українська незалежна держава виникла не як наслідок демократичного руху. І хоча в її основі були здобутки багатьох поколінь, її поява наприкінці ХХ ст. виявилася результатом компромісу між слабкими національними силами та колишньою радянською елітою. Цей компроміс свідчив про стан масової політичної свідомості, яка не могла стати надійною основою ствердження демократії та незалежності.

Політична культура в Україні формувалася на ґрунті самобутнього укладу народного життя, під впливом двох вирішальних чинників - *індивідуалістичних рис української ментальності та багатовікової бездержавності й розрізненості*. Звідси відразу українства до форм співжиття, які будуються на суворій дисципліні й примусі. Українську громаду не ототожнюють з російською общиною, оскільки вона була добровільним товариством. Обов'язки людини щодо громади не виходили, як правило, за межі спільно ухвалених рішень. Проте широко витлумачена ідея свободи часто заважала ствердженню державотворчих інтенцій.

Третім чинником, що впливав на стан політичної культури, була *денаціоналізація провідної верстви*, перехід на службу «панівним націям» найкращих умів і талантів. Фатальний розрив між елітою і населенням свідомо поглиблювався метрополіями, які прагнули не тільки вбити здатність українства до опору, але й розчинити його у російському чи польському морі¹⁰¹.

Як зазначає М. Рябчук, Україна, як і кожна колонія, зазнавала всебічного впливу з боку метрополії, одним із наслідків якого було нав'язування «аборигенам» негативного self-image, негативного уявлення про самих себе. «Колонізований етнос під тиском колонізаторів змушений приймати - й засвоювати як свою власну - чужу систему стереотипів, і то не просто чужу, а відверто ворожу й принизливу... Засвоюючи систему цінностей

¹⁰¹ *Нагорна Л. П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. - К.: Стилос, 1998. - С. 21.

колонізаторів, колонізоване суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт із самим собою - абориген починає ненавидіти себе і тим самим поглиблює власне приниження й поневолення»¹⁰².

Поширеними образами в Росії стали образи «співучої і танцюючої Малоросії», «хитрого малороса» (простакуватого, але меткого, шахрайоватого і зрадливого) та «хохлацької галушки» (щось на зразок прізвиська «нігер» у США)¹⁰³. З польського боку сформувався стереотип українців як бандитів, насильників, анархістів, варварів, яких не торкнулася цивілізація. Відчуття власної неповноцінності й аморальності (зокрема підступності), є сьогодні чи не найболючішою часткою колоніальної спадщини України. Так, на запитання «Яка риса українців Вам найбільше не подобається?», опитувані в Інтернеті відповіли: комплекс меншовартості (34 %), терплячість (18 %), песимізм (16 %) та ін.¹⁰⁴.

На думку багатьох дослідників, обмежувальними чинниками для самореалізації частини українців є брак раціональності, чутливість, патетичність та заглибленість у себе. Також суєтність, нерішучість, малодушність та догідливість, комплекс меншовартості щодо «старшого брата» й синдром маленької людини («від мене нічого не залежить», «як не голосуй, все одно нічого не зміниться»). А ще - тяжіння до «зрозумілості» та стабільності ситуації, покірність та байдужість, страх перед всемогутніми владою, здатної стерти на порох «незручну» людину. А ще - нездатність об'єднуватися навколо спільних ідей та лідера («де два козаки, там три гетьмани»). А ще - візантійська традиція віроломства, інтриг і зради¹⁰⁵.

За оцінкою М. Михальченка, суспільну свідомість українського народу можна характеризувати як хаотичну, складну і

¹⁰² Рябчук М. Від «Малоросії» до «Індоевропи»: українські автостереотипи // www.geocities.com/ukrexlibris. - 2004. - 3 березня.

¹⁰³ Досить яскраво ці стереотипи озвучені у відомій поезії М. Бродського «На незалежність України» (1994 р.): «Ой, ты левада, степь, краля, баштан, вареник... Как в петлю лезть, так сообща, суп выбирая в чаше, А курицу из борща грызть в одиночку слаще... С Богом, орлы и казаки, гетьманы, вертухай, Только когда придется и вам помирать, бугаи...». Див.: *Голос громадянина*. - 1996. - № 3.

¹⁰⁴ День. - 2002. - 16 серпня.

¹⁰⁵ Бєлоусова І. Менталітет - доля чи діагноз // Грані-плюс. - 2004. - 15 березня.

слабо структуровану; у ній перемішані різні ідеї і ідеали, міфи, ілюзії та стереотипи мислення, що є як «реальним відображенням буття людей», так і «помилковими судженнями про рушійні сили сучасного суспільного розвитку»¹⁰⁶.

Тривале перебування України у складі імперських політичних структур, неуспіх кількох спроб державотворення, жорсткий політичний прес сталінізму залишили негативний спадок і в політичній культурі України. Серед найбільш характерних рис, виділених науковцями¹⁰⁷, відзначимо *моральний, правовий та політичний нігілізм*. Воля класу як основа моралі, права і політики була основним ідеологічним джерелом нігілізму в комунізмі. Звідси успадкований культ сили замість авторитету моральних, релігійних, правових та політичних норм. Під час соціологічного дослідження, на запитання «Чи впливає закон на повсякденне життя?» лише 42,2 % з батьків відповіли «так». Запитання «Які риси ви хочете виховати у своїх дітях?» з'ясувало, що законослухняність вважають однією з найважливіших чеснот 7,6 % дідів і близько 6,2 % молодих респондентів. Релігійність вважають найважливішою якістю лише 11,7 % молодих людей; а батьків - іще менше (9,6 %) ¹⁰⁸.

Об'єктивно вихованню зневаги до закону сприяє і політика державних інститутів. Науковці називають політико-економічну систему, побудовану в Україні, як *blackmail state* - «шантажистська держава». Суть побудови такої держави у тім, що за відсутності легітимності, для утримання влади, замість колишнього ідеологічного шантажу застосовується економічний шантаж. Держава створює такі умови, що практично жоден її громадянин не може вижити, не порушуючи тих або тих законів чи приписів. Підприємець мусить приховувати частину податків, бо не в силі їх усі сплатити, викладач бере дрібні хабарі від студентів,

¹⁰⁶ Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? - К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001. - С. 204.

¹⁰⁷ Лісовий В. Проблема громадянської консолідації в сучасній Україні // Матеріали наукової конференції «Національна ідея - відповідь на виклик часу» (Пуща-Озерна, 23-24 березня 2001 р.) // http://varianty.org.ua/National_idea/Lisovy.htm

¹⁰⁸ Шангіна Л. Два покоління під килимом // Дзеркало тижня. - 2003. - 8 трав.

бо не може вижити із сім'єю на мізерну зарплату, ну а більшість пересічних громадян роками не платить за газ, електрику, воду та інші комунальні послуги¹⁰⁹.

Поширений тип людини, залишений нам у спадок тоталітарним минулим - це тип *залежної та інертної людини*. Її життєве кредо - від мене нічого не залежить (вихована жорсткими обставинами звичка «не висуватися»). Залежність, як психічна ознака, є наслідком безправності цілих поколінь людей. Залежність неминуче породжує інертність - пасивне наслідуванням загальнозовжиганих способів мислення та поведінки. Звідси зневоленість, переважання пасивності та конформізму, нездатність утверджувати як особисту, так і національну ідентичність. Такій людині не властивий погляд на державу і політику як на свою справу, як на спільну справу громадян (*res publica*). Соціологи зазначають, що Батьківщину як державу сприймають лише 18,7 % населення. Від зовнішніх умов у нас залежить понад 60 % населення, а таких, які вважають, що все залежить безпосередньо від них самих, - усього 15 %. На Заході - із точністю до навпаки¹¹⁰.

Істотним гальмом на шляху становлення України як демократичної, правової держави є успадкована від Радянського Союзу етатистська традиція, звичка вимагати від держави регулювання мало не всіх економічних, соціальних та культурних процесів. Абсолютизація держави за комуністичного режиму набула двох основних форм. Пересічний громадянин бачив у державі установу, що позбавляла певних свобод, але водночас гарантувала соціальний і політичний захист. У номенклатурній свідомості етатизм - це погляд на державу як абсолютну цінність, та на себе - як охоронця та розпорядника цією цінністю¹¹¹. Звідси зверхність чиновника у ставленні до простої людини як до прохача, залежного від милості чиновника. Цю ментальність можна назвати «феодално-комуністичною».

¹⁰⁹ Рябчук М. Дві України // Критика. - 2001. - № 10.

¹¹⁰ Кириченко І. Феномен пострадянського жлобства: між плебсофілією та плебсократією // Дзеркало тижня. - 2003. - № 45 (470). - 22-28 листопада.

¹¹¹ Тому не випадково за даними неурядової організації «Transparency International», Україна посіла «почесне» 77 місце серед 99 країн, в яких робили дослідження корупції. Див.: *Наша гордість - корупція* // Експрес. - 1999. - № 11.

Звідси прагнення номенклатури утверджувати залежність людей за допомогою різних бюрократичних обмежень.

Цьому сприяють відсутність механізму зворотнього зв'язку між владою і соціумом. Інформація в тоталітарному суспільстві, за винятком звітності, йшла в одному напрямі - згори донизу; правляча партія як «єдина і спрямовуюча сила» не відчувала потреби вивчати громадську думку. Новітня влада до останнього часу не змінила цю традицію і реагувала лише на протестні форми волевиявлення мас. Тому політичне керівництво мало характер постійного «розрулювання криз», оскільки усвідомлення ситуації було не адекватним.

Найбільшою перешкодою для досягнення громадянської консолідації в сучасній Україні є *високий рівень національного нігілізму*, успадкований від колишніх імперій. Його основне джерело - це культивування зневаги до культурної самобутності будь-якого неросійського народу, здійснюване під гаслом «інтернаціоналізму» (що насправді передбачав прихований російський націоналізм). Важливою складовою ідентичності людини в сучасних демократичних суспільствах крім громадянської свідомості є колективна ідентичність, найважливішою з яких є національна (усвідомлення індивідом своєї належності до великого колективу - нації). Національна свідомість зумовлює дотримання культурних і громадянських прав і свобод інших спільнот.

Наслідком цілеспрямованої політики влади «метрополій» став вражаючий феномен «національної неприйнятності» (термін О. Забужко) досить численного, 47-мільйонного європейського етносу, що входить у ХХІ століття з національною самосвідомістю доби феодалізму. І сьогодні значна частина українського населення ідентифікує себе як «тутешніх» («Мы не русские и не украинцы, мы одесситы, мы донбассцы, мы киевляне» - таку відповідь досить часто можна почути в різних регіонах України)¹¹².

Відтак, масову свідомість пострадянського періоду дослідники (Є. Головаха, Н. Паніна та ін.) характеризують як амбівалентну, яка означає - подвійність і суперечливість соціальної позиції особистості

¹¹² Рябчук М. Від «Малоросії» до «Індоевропи»: українські автостереотипи // www.geocities.com/ukrexlibris. - 2004. - 3 березня.

як наслідок соціальної аномії. Амбівалентність виявляється в орієнтації на взаємовиключні цінності та норми, у суперечливому поєднанні демократичних цілей і тоталітарних засобів їхньої реалізації. Людина, наділена амбівалентною свідомістю, здатна одночасно виступати за інтеграцію до ЄС, але разом із Росією; за вільний ринок, але з усіма «соціальними гарантіями»; за відродження української мови, але - зі збереженням панівного становища російської культури, узаконеного у т.зв. «двох офіційних мовах».

Для історичного досвіду великого регіону, який часто називають *Slavia Orthodoxa*, характерною рисою є розмитість і плинність ідентичностей. Її дуже добре передав навесні 1994 р. анонімний київський таксист, слова якого наводяться в одній з книжок М. Рябчука: *«Я хочу, щоб усе було як колись. Я хочу самостійності і хочу Радянського Союзу, але без комуністів. У будь-якому випадку, я голосуватиму за Хмару, бо він настоящий мужик»*. Що ця амбівалентність не є результатом тільки комуністичної спадщини, доводить досвід українських селянських повстань, які «на зорі» радянської влади висували лозунги: «Ми за владу рад, але проти жидів і кацапів»; «Хай живе радянська влада! Геть більшовиків і євреїв»; «За самостійну вільну Радянську Україну!», «За самостійну Радянську владу!»¹¹³.

До останнього часу більшість населення України не вважало себе громадянами української політичної спільноти. За даними Є. Головахи, у 2000 році всього 35 % респондентів сприймали себе «громадянами України» (порівняно з 47 % на початку 1990-х років)¹¹⁴. Можна погодитися з думкою Є. Головахи, що тут очевидні тенденції відчуження населення України від держави, яка поки що стійко асоціюється з формуванням не громадянської, а етатистської ідентичності. Як свідчать дослідження Інституту соціології НАН України, найбільше зниження кількості прихильників незалежності відбулося за перші два роки після розпаду СРСР (у період гіперінфляції), сягнувши до початку 1994 р. 56 %. Друге зниження рівня підтримки незалежності відбулося впро-

¹¹³ Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах // tdcse.iatp.org.ua/Hrycak4.htm

¹¹⁴ Головаха Е. Чужие // Київській телеграф. - 2001. - 2-8 июля.

довж 1997 р., особливо 1998 р. внаслідок світової фінансової кризи. Останнє зниження було зафіксовано у грудні 2001 р. - березні 2002 р. А от у листопаді того ж року спостерігалася найбільша підтримка незалежності - 77 % громадян¹¹⁵.

Проведені Центром О. Разумкова 22-28 липня 2004 р. у всіх регіонах України опитування засвідчили: 82 % громадян не відчували себе господарями незалежної держави, бо основні проблеми народу в Україні постійно не розв'язуються. Опитані вважали, що доказом цього є низький рівень зарплати та пенсій (76 %), безробіття (53 %), зростання цін на комунальні послуги, енергоносії, транспорт (41 %), хабарництво та корупція у структурах державної влади (38 %). І що найбільш прикро, 49 % опитаних вважали, що Україна насправді незалежною державою не стала¹¹⁶.

«Незавершеність української революції» (Т. Кузьо) зумовлена відсутністю кардинальної зміни базових цінностей, що сповідувалися. Старі кадри, старі принципи управління значно уповільнили процес реформ та ускладнили легітимізацію «нової» влади і Української держави. Провінційність передусім позначається на нездатності (власне, остраху) самостійно приймати рішення, на почутті власної меншовартості у порівнянні з іншими і безвідносно до інших. «Психологія малороса, як чинника свідомості нової еліти, драматично розчахувалась між підсвідомим потягом до «свого» і неусвідомленою зневагою до того ж таки «свого», ненавистю до всякого «свідомого українства», страхом перед щоденними образами й репресіями - на рівні павловських собак, у яких за допомогою цукру й електроструму формують потрібні умовні рефлексії»¹¹⁷.

¹¹⁵ Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2003. - № 1. - С. 18-19.

¹¹⁶ Шангіна Л. Про загальну незалежність і пораду королеви Вікторії // Дзеркало тижня. - 2004. - № 33 (508). - 21-27 серпня.

¹¹⁷ Рябчук М. Від «Малоросії» до «Індоевропи»: українські автостереотипи // www.geocities.com/ukrexlibris. - 2004. - 3 березня. В. Винниченко писав: «Знаєте, що таке малорос? Ні? Паршивець, просто кажучи, ні те ні се. Він, бачите, собі з походження - українець, з виховання - руський, з переконань - неук у всьому, що торкається рідного народу, по вдачі - боягуз, себелюб, раб. От це - малорос». Цит. за: Кульчицький С. Третій Переяслав // Дзеркало тижня. - 2003. - №5 (430). - 8-14 лютого // <http://www.zn.kiev.ua/ic/show/430/37547/>

Зазначимо, що впевненість можлива завдяки вірі, зовнішній підтримці, досвіду, наявних ресурсів та реальній незалежності. Для України всі названі фактори досі проблематичні. «Українські проблеми - це явище вимушеного чужою історією й далекого від природного, але, по-своєму, логічного співіснування несумісного: вкорінених ознак залежного, провінційного, несамодостатнього - та вимог незалежного існування; величезних уламків економічного, політичного та ментального більшовизму - та нагальної потреби трансформації і побудови цивілізованого суспільства... Імпульс до унезалежнення і розбудови власної держави виявився нейтральним за загальногромадським змістом і не зумовив головного - якою саме має стати самостійна Україна...»¹¹⁸.

Теза про «неспрацювання національної ідеї в Україні» саме і свідчить про відсутність політико-правових механізмів реалізації влади народу, брак легітимної, загальновизнаної концепції державотворення. До останнього часу українська парадигма державотворення була творенням держави заради нинішньої посткомуністичної влади поза суспільством і над ним. «Проблема нинішньої української псевдоеліти в тому, - писав В. Ющенко, - що ментально вона належить до радянської епохи, сповідує її цінності. Україною і досі керують типові представники радянської партноменклатури. Сформовані в тоталітарній системі, вони на генетичному рівні послуговуються авторитарними принципами в управлінні країною»¹¹⁹.

Навіть влада розуміла, що «громадяни відчують свою незадіяність, свою непричетість до того, що відбувається в Україні, і, отже, не відчують відповідальності за те, що відбувається, за долю країни»¹²⁰. Не випадково, якщо у 1991 р. 30 % опитаних брали участь у діяльності громадських організацій, то у 1996 р. цей показник знизився до 13 %, а у 2000 р. лише 8 %

¹¹⁸ *Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз.* - К.: Політична думка, 1996. - С. 314-315.

¹¹⁹ *Ющенко В.* Демократизація і європейська інтеграція України вимагають зміни політичної еліти // *Дзеркало тижня.* - 2003. - №44 (469). - 15-21 листопада.

¹²⁰ З виступу Президента України Л. Кучми 6 березня 2001 року.

населення були задіяні в громадських організаціях¹²¹. У цілому можна сказати, що на сьогодні не існує такого агента дій як «Ми - Українці», адже таку «заяву» може зробити лише суб'єкт, що, реально впливає на рішення, має якщо не владу, то, принаймні, волю до влади, до гідного самоствердження¹²². Як наслідок - слабкість, несамостійність загальнодемократичного сегменту політичного спектра, який підпрямався до контрольованого номенклатурою державотворчого процесу.

Можна погодитися, що до останнього часу в Україні влада й суспільство були двома світами, які існували паралельно і зустрічалися лише двічі на п'ять років - на парламентських і президентських виборах. «Люди перестали сприймати з довірою позитивні зрушення в політичному та економічному житті суспільства, а неконтрольована громадськістю влада, зі свого боку, все більше й більше демонструє ту головну ваду державного управління, яку Євген Головаха у своїй статті нещодавно влучно назвав «моментократією», тобто відсутністю стратегічного бачення суспільної ситуації, психологією тимчасового правителя»¹²³.

На думку політологів, до 2000 року Українська Держава була продуктом двобою номенклатурних кланів, який розпочався ще за радянської доби. «Розбудовуючи державу, забули про побудову політичної нації... По суті, держава, призначення якої полягає в тому, щоб забезпечувати баланс інтересів, перетворилась на засіб легітимізації перерозподіленої власності. Відбулася приватизація держави. З комуністичної держави опрощених жертів постало акціонерне товариство закритого типу»¹²⁴.

При цьому в усіх недоліках політичного управління звинувачувалася «національна ідея, яка не спрацювала». На україно-

¹²¹ Барков В. Перспективи розвитку громадських організацій і проблеми політичної культури // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 379-413.

¹²² Ібрагімова І. Питання ідентичності в політико-правовому контексті // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США. - Львів. - 2003. - 18-21 вересня // <http://www.kennan.kiev.ua>

¹²³ Ющенко В. Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. - 2002. - №5 (380). - 9-15 лютого.

¹²⁴ Україна 1991-2000: рух у часі, що зупинився // Дзеркало тижня. - 2000. - №36 (306). - 19 серпня - 1 вересня // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/306/28180/>

польському форумі в Одесі у 2003 р. п. Л. Кучма не втримався, щоб не покритикувати українську ментальність. На думку Л. Кучми, український менталітет «володіє низкою недоліків, які шкодять стратегічним перспективам країни». Характерним прикладом, на його думку, є нафтопровід Одеса-Броди. «Спочатку зробили, а потім питаємо - навіщо ми це зробили?» - висловився тодішній Президент України. І додав: «Ті, хто будував нафтопровід, про це не подумали». «Ой-йой, як же це без Вас, та й «не подумали»?!, - зазначала журналіст¹²⁵.

На думку журналіста М. Вересня, «ментальність - це велика спекуляція влади: так, ми нічого не можемо, бо у нас така ментальність»...

І в той же час маємо колосальний диктат державної бюрократії над народом, повне презирство чиновника до прохача. Коли наші ракетники збили пасажирський Ту-154, колишній президент Л. Кучма сказав, що не варто з цього робити трагедію, мовляв, були помилки й гірші. Це спонтанне і щире висловлювання, котре шокувало європейців - сутнісна риса успадкованої етатистської політики стосовно людського життя. Характерною була поведінка номенклатури і під час вимушеного її відлучення від державних ресурсів та звільнення із займаних посад. Після виборів 2004 р. новий керівник ДУСу І. Тарасюк зазначав: «Деякі високі посадовці після свого виїзду з дачі залишили тільки труби і позривані дерев'яні панелі»¹²⁶.

Історико-ідеологічна спадщина України зумовлює перевагу негативних елементів у набутій політичній культурі. Це - відсутність сталих демократичних традицій громадського життя, низький рівень політичної освіти як основної маси населення, так і тих, хто лише за фактом обрання депутатом отримує звання «політик». При цьому головною загрозою перспективи соціально-політичних перетворень є злиденне становище більшості верств населення. Серед демократично розвинутих держав немає жодної, яка б за рівнем життя своїх громадян рівнялася Україні.

¹²⁵ Белоусова І. Менталітет - доля чи діагноз // Грані-плюс. - 2004. - 15 берез.я.

¹²⁶ Скорик М. Новий керівник ДУСу Ігор Тарасюк: Деякі високі посадовці після уходу Кучми навіть унітази зривали // Українська Правда. - 2005. - 26 квітня // <http://www.pravda.com.ua/archive/2005/april/26/2.shtml>

До того ж українське суспільство розколоте у багатьох вимірах: соціальному, регіональному, економічному, ідейно-політичному, мовному тощо. По суті, це не одне, а кілька соціально-політичних тіл. Типова схема розмежування України заснована на тому факті, що в Україні існують два полюси - український (крайній Захід) та малоросійський (крайній Схід). Малоросійський полюс відзначається своєрідним «біпатризмом», дуалістичною культурною та психологічною орієнтацією, за якої все українське розглядається як вторинне та похідне щодо російського. При цьому вся міжполюсна територія країни є перехідною зоною - зоною поступового послаблення впливу українського полюсу та посилення впливу полюсу малоросійського.

При цьому окрема частина дослідників вважає, що «східняки й західняки не лише розмовляють різними мовами (російською та українською), а й голосують за цілком інші партії, ходять до інших церков (якщо взагалі - зокрема на сході - ходять), орієнтуються на цілком інші культурні моделі, цивілізаційні й геополітичні центри, сповідують інші, принципово непримиренні й непоєднувані між собою історичні міфи та наративи, бачать не тільки минуле, а й майбутнє краю цілком інакше»¹²⁷.

Відзначають, що виборці Заходу більше тяжіють до демократичних орієнтацій, у той час як на Сході голосування відбувається під впливом минулої спадщини, сформованої ідентичності й культури радянського зразка. Навіть «виникнення всіх без винятку політико-економічних кланів, що пізніше набули визначення «олігархічні», географічно є теж прив'язаним до Сходу. Здавалося б, клан Медведчука-Суркіса, відомий під назвою СДПУ(о), до Сходу має дуже опосередкований стосунок: він виник і розвинувся в самому Центрі, а тилом своїм обрав Закарпаття. Утім, останні парламентські вибори висвітлили певний парадокс: більш чи менш пристойні результати голосування за партійними списками СДПУ(о) отримала саме на Сході - саме в тих районах, що проголосували за «За ЄдУ» та комуністів»¹²⁸.

¹²⁷ Рябчук М. Дві України // Критика. - 2001. - № 10.

¹²⁸ Бахтєєв Б. Зберігши Україну, ми її втратили? // Сучасність. - 2002. - № 7-8.

Відмовляючись від примітивних звинувачень щодо Сходу як «містилища зла», можна погодитися з В. Лісовим, що «становлення національної свідомості й громадянської свідомості - взаємопов'язані процеси: існує спільна основа цих явищ. Людина, для якої унікальність її індивідуального світу є важливою цінністю, переважно цінує також самобутні культури; а тому вона обдуманно і відповідально ставиться до вибору своєї культурної ідентичності»¹²⁹. І навпаки - люди, які поважають власну культуру, визнають права інших людей на реалізацію громадянських свобод.

На слабкість горизонтальної ідентифікації українців (порівняно з вертикальною) звертав увагу один з авторитетних дослідників політичної культури Б. Цимбалістий¹³⁰. Це поглиблювало відстань між «східними» і «західними» українцями, що склалася історично. На Сході й Півдні виник феномен «подвійної ідентичності», «людей двох націй», як у свій час висловився М. Славинський. За результатами дослідження з проблем соціальних ідентичностей у Східному і Південному регіонах України 41 % від кількості опитаних відчують себе громадянами України, 31,6 % - представниками території, на якій живуть, 0,7 % - європейцями., 1,6 % - громадянами світу¹³¹. «Біполярність», тиск на владні структури то однієї, то іншої світоглядної й ціннісної систем породжують дуалізм підходів і, як наслідок, «шкутильгаючі» дії владних структур.

Керуючись різними підходами, Х. Лінц подає вісім варіантів Іспанії, Е. Аларт - чотири Фінляндії, С. Роккан - чотири Норвегії. Не важко виділити три, а то й чотири України, але важливо це зробити не за географічним принципом, а спираючись саме на специфіку політичної культури. На думку культуролога М. Рябчука, Україна «є щонайменше тринаціональною спільнотою», а саме: 1) українці як члени української по-

¹²⁹ Лісовий В. Проблема громадянської консолідації в сучасній Україні // Матеріали наукової конференції «Національна ідея - відповідь на виклик часу» (Пуща-Озерна, 23-24 березня 2001 р.) // http://varianty.org.ua/National_idea/Lisovy.htm

¹³⁰ Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. - 1994. - № 4. - С. 79-80.

¹³¹ Україна 2002. Моніторинг соціальних змін. - К., 2002. - С. 587.

літичної нації, об'єднані не за походженням, а ставленням до української мови та культури і визнанням української ідентичності; 2) росіяни (не обов'язково етнічні), що ідентифікують себе з Росією, з російською нацією (чи її імперським субститутом - «радянським народом»); 3) «малороси» («хохли»), як етнічний субстрат, що перебуває в стані «тутешніх» («одесіти», «кієвляне», «донбасци»), тобто спільнотою, яка ще не пройшла «доби націоналізму»¹³².

В основу такого поділу покладено саме мову, як визначальну рису у формуванні політичних націй (та політичної культури), що, на нашу думку, є не цілком коректним¹³³. Зокрема парламентські вибори 2002 р. засвідчили, що російськомовність не дорівнює політичній проросійськості. А результати досліджень, проведених у 1994 р. та 1996 р., показали, що найрадикальніші антиукраїнські позиції притаманні не тим, хто ідентифікував себе як «росіяни», а тим етнічним росіянам (а також зрусифікованим українцям), які визначили свою ідентичність як «радянську»¹³⁴.

Саме тому непопулярними в Україні є крайні прояви російського націоналізму, речники якого наполягають на непридатності поняття «меншина» для росіян, з одного боку, та на нібито існуючих утисках цієї групи українською владою, з іншого. Як свідчать вибори, поза межами КПУ та їхнього електорату «російська ідея» (як основа «радянської людини») в її радикальному варіанті в Україні не спрацьовує. У цьому переконує неуспіх передвиборного об'єднання «СЛОН» у 1998 р. та об'єднання «Руський блок» у 2002 р. - у обох випадках отримано менше 1 % голосів виборців.

¹³² *Рябчук М.* Від «Малоросії» до «Індоевропи»: українські автостереотипи // www.geocities.com/ukrexlibris. - 2004. - 3 березня.

¹³³ Про неповноту структури свідчить те, що в іншій публікації М. Рябчук робить різницю між російськомовними українцями та росіянами, стверджуючи, що в Україні сформувався окремий різновид російськомовно-українського націоналізму, який він називає «креольським». «Цей націоналізм, - пише Рябчук, - політично є українським, а культурно - російським. Див.: *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. - К.: Критика, 2000.

¹³⁴ *Побєда Н.* Моделі української ідентичності // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США. - Л., 2003. - 18-21 вересня // <http://www.kennan.kiev.ua>

Якщо за «офіційною» національною приналежністю українців у 2000 р. було приблизно 76 %, росіян - 21 %, а інші національності складали 3,2 %, то ототожнювали себе з українцями 66 %, з росіянами - 16 %, а з представниками інших національностей - усього 1,7%. Україномовних українців виявилося ще менше - близько 48 %¹³⁵. Якщо нація має відрізнитися спільною мовою, історичною пам'яттю, конфесією, то жодна з цих характеристик не підходить повністю до України: значна частина українського населення не хоче розмовляти рідною мовою, історична пам'ять значної його частини практично знищена, в Україні змагаються між собою кілька церков. Якщо зважати перепони з боку окремих світових держав, то важко збагнути, як наприкінці ХХ ст. українцям вдалося утворити життєздатну та досить стабільну державу?

Схема М. Грушевського (культурно-національних процесів) не могла пояснити відродження української державності, до якої вона постала не як наслідок історичного розвитку, а як випадкове, залежне від сторонніх обставин явище. Якщо «етнолізувати» українську історію ХХ ст., то Українська Держава мала б виникнути в межах території між західним кордоном Української РСР та правим берегом Дніпра із включенням Чернігівської, Сумської й Полтавської областей. До серпня 1991 р. український рух міг мобілізувати під свої прапори не більше третини всього населення України. Як же тоді пояснити, чому 84 % мешканців Донецької та 83,9 % Луганської областей віддати голоси за незалежність України на референдумі 1991 року?

На відміну від народницької школи Антоновича і Грушевського, що ототожнювали українську націю з народом й етнічнo-мовними критеріями, т. зв. державницька школа розширила це поняття соціально і територіально, поклавши в його основу політичний критерій - лояльність тих чи інших громадян до ідеї Української Держави. Всупереч поширеним уявленням, аж ніяк не відмінність української мови від російської була головним

¹³⁵ Колодій А. Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США. - Л., 2003. - 18-21 вересня // <http://www.kennan.kiev.ua>

аргументом творців української нації на користь окремої, незалежної від Росії держави, а - істотна відмінність історичного й політичного досвіду обох народів¹³⁶. Р. Шпорлюк зазначає, що «зазвичай цей взаємозв'язок між мовою та націотворенням трактується неадекватно. Українці Росії та українці Австрії перетворилися на єдину націю не тому, що вони розмовляли однією мовою; вони саме й почали розмовляти однією мовою тому, що спочатку вирішили стати єдиною нацією»¹³⁷. Тут усе ж варто зазначити, що не можна просто так «вирішити» стати однією нацією. І, безумовно, усвідомлення (на будь-якому рівні) існування спільної власної мови відіграло в процесі визрівання такого рішення далеко не останню роль.

На початку ХХІ ст. серед усіх українців кожен третій визнавав свою національну ідентичність найважливішою для себе, а серед росіян в Україні це робив кожний четвертий. Логічно допустити, що інші двоє з трьох українців і троє з чотирьох росіян при уяві про свою ідентичність на перше місце ставлять інші ідентичності: робітник, пенсіонер, ліберал, комуніст тощо. На користь цього припущення свідчать результати соціологічного моніторингу, проведеного впродовж 90-х років в Україні, Росії та Литві: в усіх трьох пострадянських країнах відсоток «корінного» населення, яке вважає свою національну ідентичність найголовнішою для себе, був приблизно однаковим¹³⁸. Загальна ж тенденція полягала у поступовому падінні життєвої важливості національної ідентичності й зростанні ролі соціальних (громадянських) ідентичностей.

Разом з тим не варто протиставляти так зване етнічне і політичне (громадянське) розуміння нації. За будь-яких обставин, як вважає В. Лісовий, формування націй здійснюється шляхом виокремлення елементів етнокультури та їх нового синтезу, призначеного об'єднати попередню культурну різноманітність:

¹³⁶ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. - К.: Основи, 1994.

¹³⁷ Шпорлюк Р. Чому українці є українцями // Сучасність. - 2003. - № 4.

¹³⁸ В Україні частка цих людей становила 34 % у 1992 р., 20% у 1995 р. та 25 % у 1997 р., у Росії - відповідно 35 %, 22 % і 21 %, у Литві - 42 %, 29 % і 31 %. Див.: Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах // tdcse.iatp.org.ua/Hrycak4.htm

об'єднання індивідів у нації здійснюється за допомогою особливої культури, що підноситься над культурною різноманітністю, - ця культура й одержує назву «національної культури»¹³⁹.

Однак особливість української ситуації полягає в тому, що розкол між Сходом і Заходом дедалі гостріше сприймається як головна перешкода на шляху національної консолідації та демократичних реформ, як загроза територіальній цілісності та суверенітетові народу. Опозиція «двох Україн» посилюється взаємовиключними інтерпретаціями радянського минулого, зокрема щодо участі українців у другій світовій війні. Політизація міжцерковних незгод та мовні відмінності надають додаткового виміру символічній опозиції між Заходом і Сходом. Чим проблематичнішими були перспективи реформ, легітимізація та утримання влади, тим наполегливіше регіональні особливості есенціалізувалися і геополітизувалися - перетворюючись на не-подоланні відмінності між двома різними цивілізаціями.

Так, масового національного руху ніколи не існувало у «підросійській» Україні, хоч би як ми трактували історію української революції. Східна Україна підготувала чимало інтелектуалів, відданих ідеї національного відродження, а її університетські центри, покликані русифікувати імперську периферію, парадоксальним чином зміцнили ґрунт для модерного українського націоналізму. Регіональна версія української ідентичності, що поширилася на Сході, не відкидала прихильності до російської мови й культури, а згодом - певної лояльності до радянської системи.

Саме ці регіональні особливості зумовили від 1991 р. одну з основних проблем незалежної України: неможливість мобілізувати на підтримку «національної ідеї» великою мірою етнічно змішане російськомовне населення Східної України. Однак, дослідники стверджують, що не «національну ідею» саму по собі відкидають східні українці, а її антиросійський зміст. «І заважають їм не психологічні комплекси залежності й неповноцінності, а радше спільна радянська історія з її сподіваннями і провалами, перемогами й злочинами, - історія, в якій ук-

¹³⁹ Лісовий В. Культура - ідеологія - політика. - К., 1997. - С. 44.

раїнці були не (тільки. - *В. Н.*) жертвами нав'язаного їм іззовні режиму, а й активними її діячами»¹⁴⁰.

Масова реакція на сепаратистські «сєверодонецькі» гасла не підтримує гіпотези про кризу ідеї незалежності на Сході. Навіть у Донбасі більшість підтримувала автономію, але не відокремлення від України. За даними експресопитування дослідницького центру «Іміджконтроль», проведеного 3-5 грудня 2004 р., у Луганську за автономію висловилися 66 %, проти - 32 %, у Донецьку відповідно 48 % і 44 %; за відокремлення від України в Луганську - 40 %, проти - 57 %; у Донецьку за відокремлення - 25 %, проти - 64 %. Південь автономію підтримав дуже слабо (12-14 %), відокремлення - ще слабше (9-12 %) ¹⁴¹.

У південних і східних регіонах тих, хто вважають себе українцями - 40,5 % на Півдні України й 34,1 % на Сході, росіян відповідно 22,2 % і 20,8 %, а от бієтнорів (людей подвійної ідентичності) - 37,3 % на Півдні та 45 % на Сході. Слабкість української самоідентифікації в районах Півдня та Сходу не є свідченням переходу українців на російську етнічну самоідентифікацію. Подвійна ідентичність (україно- чи російсько-радянська) - це втрата чи послаблення почуття національної ідентичності взагалі. Перехід на російську мову в промислових центрах Сходу був швидше переходом на радянську «загальноімперську койне, мову (й культуру) не російської нації як етнічної спільноти, а загальнодержавного міжетнічного спілкування та загальноімперської побутової міської культури»¹⁴².

І Російська, і Радянська імперії цілеспрямовано розвивали й впроваджували саме імперську, великодержавну ментальність і самоусвідомлення. Такі глибинні впливи позначилися на росіянах всіх національних республік колишнього СРСР: соціологічні дослідження, проведені у грудні 1990 р., свідчать, що 70-80 % росіян, що жили в неросійських республіках, ідентифікували себе не з російським етносом, а з поняттям «громадяни СРСР»¹⁴³.

¹⁴⁰ Журженко Т. Міф про дві України // Сучасність. - 2003. - № 4.

¹⁴¹ Попович М. Перед вічним Майданом // Критика. - 2005. - № 3.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Русские. Этно-социологические очерки. - Москва, 1992. - С. 415.

Різниця між центральною, західною та східною Україною не стільки у тому, що на Донбасі не шанують українську мову, тоді як на решті її територій мова, хоча і з труднощами, але повертає свої природні позиції. Різниця у тому, що на Сході, і особливо на Донбасі, населення просто не обтяжується мовними чи іншими проблемами, які охоплюють питання національної ідентичності. Позиція південносхідних регіонів, зумовлена суто соціальними інтересами населення, є виразно тредюніоністською. Сподівання на те, що незалежність сама по собі автоматично розв'яже всі проблеми, виявилися наївними. Не відкидаючи української державності, як форми співжиття, Південь і Схід шукають власний шлях задоволення матеріальних потреб.

На виборах 2004 р. найбільша проблема кандидата від еліти Східної України полягала в нестачі символічних ресурсів для конструювання альтернативної версії національної ідентичності. Радянська ідеологія, похована разом із занепадою імперією, маргіналізований комунізм, здискредитована версія соціал-демократії у варіанті Л. Кучми чи СДПУ(о) викликали так само мало ентузіазму, як і старомодний панславизм чи невідоме модерне євразійство. Не випадково В. Янукович змушений був показово вдатися до релігії, церкви, - яка є опорою держави в її російському варіанті.

Фактично, під час минулої президентської кампанії ми були свідками ембріонального зародження регіональної ідентичності, заснованої на символах. Але щоб така ідентичність набула чітких політичних обрисів, потрібно значно більше, ніж символи Донецька - клуб «Шахтар» та пальма Мерцалова. Потрібні спільна історія, трагічні чи урочисті події, які б виокремлювали регіон з-поміж решти світу; потрібні місцеві лідери, які за Донецьк готові жити і вмирати, і люди, які заради свого регіону могли б легко пожертвувати добробутом. Поки що цього в Донецьку немає¹⁴⁴.

На відміну від Західної України з її досить чіткими й виразними політичними уподобаннями, симпатії східних українців

¹⁴⁴ *Таран С.* Схід-Захід: одним хліба, іншим - видовищ // Дзеркало тижня. - 2005. - №9 (537). - 12-18 березня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/537/49422/>

мінливіші й різноманітніші. Аналітики стверджують, що східно-українським виборцям значно важче перевести свої політичні настрої в певну електоральну поведінку. Цю невизначеність інтерпретували ідеологічно як конфлікт двох культурних орієнтацій та двох взаємовиключних ідентичностей: європейської, уособленою Західною Україною, та «євразійської», уособленою Росією та, відповідно, зросійщеною Східною Україною.

Але головний чинник «хантінгтонізації», безумовно, зовнішній. Після завершення «холодної війни» і створення «об'єднаної Європи» Україна опинилася у досить жорсткій геополітичній реальності: між Євросоюзом та НАТО, що розширюються на Схід, - і Росією, що економічно контролює процеси реінтеграції у межах СНД. Через страх нелегітимної еліти демократизації країни і втрати влади, та перебуваючи в економічній залежності від Росії, Україна не могла визначитися з колом першочергових інтересів. Конфлікт вибору регіональних еліт почав дедалі активніше розглядатися як «війна ідентичностей». Основоположне питання «Хто ми, українці?» непомітно підмінили іншим - «З ким ми?» Так, щодо вступу України до зони Євросоюзу В. Путін сказав, що «у цієї проблеми є гуманітарний аспект». «Якщо Україна увійде до Шенгенської зони, буде певна проблема. Там, в Україні, живе, наскільки мені відомо, не менше 17 % російського населення», - сказав він. «Це ж поділ народу! Це нагадує поділ Німеччини на Східну і Західну!» - додав він¹⁴⁵.

Дослідники вважають, що в українській неоднорідності немає нічого унікального. Антагонізм між італійцями Півдня та Півночі серйозніший, ніж взаємні претензії між жителями Івано-Франківська та Луганська. Французи - це ледь не різні раси, згуртовані ідеєю французького громадянства, мови й культури. Росіяни - це спільнота не менше як трьох великих груп субетносів: північноросіян, південноросіян, сибіряків¹⁴⁶. Об'єднати східних і західних українців можна у випадку, якщо

¹⁴⁵ *Путін* вважає, що Росія і Україна - це як Східна і Західна Німеччина // Українська Правда. - 2005. - 12 квітня // <http://www.pravda.com.ua/archive/2005/april/12/news/3.shtml>.

¹⁴⁶ *Окара А.* Схід-Захід. Геокультурні рефлексії по прошесті 22 січня, Дня Соборності України // Part.org.ua. - 2002. - 16 березня.

буде реалізована нова мрія існування Соборної України й українців як єдиного організму. В інтересах України не федерація, не конфедерація, не розпад на дві держави, а «квіту-ча складність, множинність» - поглиблення регіональної ідентичності при посиленні, зміцненні і збагаченні загальнонаціональної української спільноти.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Свого часу Ганна Арендт, аналізуючи ознаки органічної революції, зазначала, що справжні революції завжди розширюють рамки народного представництва. Тобто соціальна підтримка інститутів влади з кожною революцією ґрунтується на більшій довірі, стає ширшою і демократичнішою.

Те саме стосується і Помаранчевої революції в Україні. Як зазначив А. Квасьневський, «це був спонтанний протест людей, які живуть уже у власній країні, мають багатовікові народні традиції, але в ці дні вони стали людьми, котрі поділяють демократичні переконання, прагнуть до демократичного суспільства... Це була революція, яку я називаю революцією гідності. Оскільки для людей, котрі брали в ній участь, головним було - відстояти свою гідність. Щоб ніхто й ніколи більше не міг вважати їх «бидлом» або «козлами»¹⁴⁷. Вацлав Гавел, коментуючи події Помаранчевої революції у міжнародному контексті, слушно назвав їх похороном решток українського посткомунізму. Подзвін, який лунав, був благовістям позбавлення страху, духу залежності й рабства.

Сьогодні більшість політиків переконана, що революція ще не зробила (й не могла зробити) демократії. І розуміють, що шлях від дорогого джипа з написом «Сідайте грітися» до громадянського суспільства, як і до Європейського Союзу, ще досить довгий. Ще напередодні виборів 2004 р., за опитуванням соціологічної служби Центру Разумкова 28 травня - 3 червня, 84 % громадян вважали, що не мають жодного впливу на цент-

¹⁴⁷ Силіна Т. Александр Квасьневський: «Помаранчева революція була революцією гідності» // Дзеркало тижня. - 2005. - № 11 (539). - 26 березня - 1 квітня.

ральну владу країни, а 77 % опитаних були впевнені, що потрібні радикальні зміни на всіх напрямках соціально-економічної політики нинішньої влади¹⁴⁸.

Один з керівників опозиції В. Ющенко зазначав, що «за 12 років незалежності Україні не вдалося зробити головне - сформувати систему, що гарантувала б демократію. Саме через це ми були свідками того, як носії начебто демократичних гасел через певний час демонстрували диктаторські нахили. У владі цінувалися посередності, які не претендували на самостійну позицію. Влада ніколи не намагалася об'єднати націю, навпаки, українців весь час роз'єднували за мовою, ідеологією, конфесіями, бо так легше керувати країною в «ручному режимі»¹⁴⁹.

Історія та політики ділили нас так, що у 2005 р. громадяни країни більше підтримують примирення ветеранів радянської та німецької армій, ніж ветеранів УПА і ветеранів Радянської Армії. За опитуванням Центру О. Разумкова, до ідеї примирення ветеранів радянської і німецької армій позитивно ставилися 37 %; негативно - 29 %. А ідею примирення ветеранів УПА і ветеранів Радянської Армії позитивно сприймали 33 % громадян країни, негативно - також 33 %¹⁵⁰.

Тому спільна історія, покладена в основу формування нації, нас поки що не дуже об'єднує. 38,1 % батьків і 27,3 % молодих людей вважають, що історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як історії Росії та Білорусі. Приблизно по 24 % батьків і дітей вважають Україну єдиною наступницею історії і культури Київської Русі, близько 8 % переконані, що нинішня історія України розпочалася із Запорозької Січі¹⁵¹.

¹⁴⁸ Жулинський М. Україна: випробування свободою, або чим зумовлюється прогрес нації // Дзеркало тижня. - 2004. - № 38 (513). - 25 вересня - 5 жовтня.

¹⁴⁹ Ющенко В. Демократизація і європейська інтеграція України вимагають зміни політичної еліти // Дзеркало тижня. - 2003. - № 44 (469). - 15-21 листоп.

¹⁵⁰ Шангіна Л. Два дні до перемоги, або мир нашому дому // Дзеркало тижня. - 2005. - № 17 (544). - 7-13 травня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/544/49954/>

¹⁵¹ Шангіна Л. Два покоління під килимом // Дзеркало тижня. - 2003. - № 17 (442). - 8-16 травня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/442/38478/>

На думку політологів, відсутність прийнятної для всього суспільства системи базових цінностей не дає можливості ґрунтовно визначити своє місце у світі й гідно брати участь у конкуренції держав. С. Макеєв вважає, що «зовнішніх ознак держави не бракує: герб, прапор, виправлений текст гімну, боєздатний батальйон в Іраку, державні адміністрації і чиновники... Але ознак сучасної державності як не було, так і немає: зовнішній суверенітет не забезпечений, внутрішня керованість соціально-економічними процесами ґрунтовно втрачена, а перспектива її відновлення вкрай невизначена. Державність існує не поза кожним громадянином окремо, але тільки в ньому самому»¹⁵².

Сьогодні українській людині бракує віри в силу національного духу, духовної єдності українського суспільства. Автор нової політичної концепції повоєнної Європи, французький міністр закордонних справ (1948-1953 рр.) Робер Шуман свого часу висловився так: «Політики можуть створювати далекосяжні плани та не можуть впровадити їх у дію без глибоких змін у серцях»¹⁵³.

Політики підкреслюють, що «упродовж століть чужі еліти нав'язували Україні, її регіонам різні принципи і засади організації життя. Тому у фазу незалежності ми увійшли з різними цілями й поглядами, які сформувалися на підставі регіональних, культурних, ідеологічних, релігійних та мовних ліній поділу. Ми зустріли незалежність розшматованими на інколи ворогуючі сегменти. Така спадщина містить потенційну загрозу соціальних конфліктів та напруженості»¹⁵⁴.

Відомий історик Я. Грицак згадує, як «1994 року, під час найгострішої у постсовєтській Україні політичної кризи, британський посол у Києві нагадав про «парадокс джмеля»: згідно з законами аеродинаміки, джміль не може літати, але таки літає. Так само, продовжував він, за багатьма ознаками політо-

¹⁵² *Україна 1991-2000: рух у часі, що зупинився* // Дзеркало тижня. - 2000. - № 36 (306). - 19 серпня - 1 вересня // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/306/28180/>.

¹⁵³ *Жулинський М.* Україна: випробування свободою, або чим зумовлюється прогрес нації // Дзеркало тижня. - 2004. - № 38 (513). - 25 вересня - 5 жовтня.

¹⁵⁴ *Ющенко В.* Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. - 2002. - № 5 (380). - 9-15 лютого.

логічних теорій, Україна давно вже мала би припинити своє існування. Проте вона існує. Цей парадокс можна було б застосувати до багатьох сучасних держав»¹⁵⁵. Фернанд Бродель у «Французькій ідентичності» наголошує, що «ім'я Франції - різноманітність», і вважає, що «за всіма ознаками, Франція не мала б існувати» - її треба було «вигадати». На його думку, Францію можна зрозуміти, як мереживо різних відмінних між собою регіонів. Але таке мереживо, додає він, можна знайти всюди в Європі. І робить важливий підсумок: кожна нація поділена, але вона існує і розвивається за рахунок цих поділів¹⁵⁶.

Так історично склалося, що Україна займає унікальне становище в Європі. Ще в 30-ті роки ХХ ст. на це звернув увагу М. Бахтін. Він порівнював Україну з Південною Італією, вважаючи, що багатомовність та багатокультурність України зробила її, поряд з Півднем Італії, батьківщиною сміхових форм неофіційної культури, що вплинули на розвиток європейської та російської культури¹⁵⁷.

Дійсно, регіони України дуже різноманітні - вони різняться в етнічному, історичному, мовному, конфесійному, соціальному та геополітичному плані. Але, незважаючи на всі ці лінії розлому, за останні десятиліття в українському суспільстві склався негласний консенсус. Люди зрозуміли, що при всьому неймовірному різноманітті їхні регіони та мешканців більше між собою об'єднує, ніж роз'єднує.

І Львів, і Донбас, і Київ, і Одесу об'єднує спільний досвід, державність, спільне інформаційне поле, єдиний ареал проживання, тотожність соціальних проблем. Крім етнокультурного коду, антропології, стереотипів поведінки, культури, є також спільне поле історичних і державних смислів, спільний «пантеон» «знакових» імен. Наприклад, і західні, і східні українці

¹⁵⁵ *Грицак Я.* І ми в Європі? // Критика. - 2003. - № 4. - С. 8.

¹⁵⁶ *Соломадин І.* Гуманітарне мислення у пошуках ідентичності на «болючих швах» полікультурності // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США. - Л., 2003. - 18-21 вересня // <http://www.kennan.kiev.ua>

¹⁵⁷ *Бахтин М. М.* Дополнения и изменения к «Рабле». Собр. соч. - М., 1996. - Т. 5. - С. 125.

знають, хто такі Григорій Сковорода, Леся Українка, Василь Симоненко, Іван Сірко.

Мова також об'єднує людей, але не російська і навіть не тільки українська. Об'єднує українсько-російська двомовність, навіть суржик... У цьому значенні жителі України міцно пов'язані один з одним і відгороджені від усього іншого світу. Для когось українська - рідна мова, а російська - «мова загальноживаного спілкування», для когось - навпаки. Головне, що обидві мови існують і не зазнають дискримінацій. Що конкурентні клани і угруповання «скубуться» за владу над Києвом, а не проти нього¹⁵⁸. Зацікавлення переважають відцентровість. Девіз на гербі Сполучених Штатів «В одному множинний» якнайкраще пасує до європейського, а відтак певною мірою й і українського життя.

Українське суспільство розділене ідеологією, різним досвідом історії, тому примирення потребуватиме часу і політичної волі обох «Україн». Однак для цього західним українцям потрібно визнати право на іншу, дещо відмінну версію національної ідентичності. Адже у 1991 р. більшість жителів Сходу проголосувала за незалежність України, виступила проти комуністичного проекту за формально національну альтернативу. Отже, вже тоді політична українська нація була в процесі формування. Демократично налаштовані східні українці уявляли собі альтернативу не як державу «титової української нації», а як надетнічну спільноту, український «радянський народ» у новій демократичній державі.

Парадоксальним чином ця зародкова політична нація, що 1991 р. порвала з комуністичною ідеологією, сама була продуктом цієї системи (не лише в негативному, а й у позитивному значенні

¹⁵⁸ Як вважає М. Рябчук, «Київ як столиця, розташована в центрі краю, є справді тим місцем, де West meets East, і де прикмети «двох Україн» виявляються щонайяскравіше й найхарактерніше. А для політичного майбутнього пострадянських держав, на думку Р.Шпорлюка, надзвичайно важливим є те, наскільки політика нових столиць сприйматиметься з погляду нових периферій як «наша» або ж відкидатиметься як «чужа». «Можна навіть припустити, що Київ уже уособлює таке майбутнє України, в якому чимало людей підтримуватиме українську незалежність і західну ліберальну демократію, зберігаючи водночас прихильність до російської мови». Див.: *Рябчук М.* Дві України // Критика. - 2001. - № 10; *Шпорлюк Р.* Чому українці є українцями // Сучасність. - 2003. - № 4.

цього слова). Беремо до уваги не тільки індустріальну, комунікаційну, культурну інфраструктуру модерної нації, а й певні елементи так званої «радянської ідентичності». І якщо західні українці її відкинули як штучну імперську вигадку, то для східних українців вона певним чином співвідносилася з ідеями багатокультурності й позаетнічною, політичною концепцією громадянства¹⁵⁹.

Сучасна Україна не є творенням виключно національно свідомої інтелігенції, не меншим був внесок лівих (комуністичних) сил, а також численної і часто неозначеної армії державних службовців. Більшість українців зробили свій внесок в «український проект», часто не усвідомлюючи цього та ставлячи перед собою абсолютно відмінні цілі.

Потрібно пам'ятати, що в історії українцями «з вибору» стали багато людей, які взагалі мали неукраїнське походження. Справі українського національного відродження у ХІХ ст. прислужилися Микола Цертелєв (Церетелі) - грузинський князь, який народився у Санкт-Петербурзі й прожив більшу половину свого життя в Україні, та позашлюбний син угорського революціонера та польської шляхтянки Володимир Антонович. Активними борцями за волю України були неукраїнці: Пилип Орлик - чех, Петро Могила - молдаванин, граф Капніст - грек, Коллард - бельгієць. До них можна віднести Милорадовичів, Софію Ліндфорс, Юрія Клена (Бургардта), Миколу Хвильового та багатьох інших. Така співучасть в «українському проекті» передбачає відповідальність за його результати всіх, хто проживає на території України, незважаючи на національність і політичні уподобання.

Відмінності між регіональними політичними культурами продовжують зберігатися у таких вимірах: 1) усвідомлення навчання, спілкування і використання української мови в громадському житті; 2) розуміння патріотизму, заснованому на українському (національному чи етнічному) факторі чи соціальних цінностей (позитивних лояльностей) стосовно сучасної української держави; 3) геополітичні орієнтації: Америка, Європа, ЄС і НАТО, чи Росія, ЄЕП, СНД.

¹⁵⁹ Журженко Т. Міф про дві України // Сучасність. - 2003. - № 4.

Якщо основною характеристикою Польщі є гомогенність, її історичним викликом для неї була б інтеграція, пошук мультикультурних складників (в Європі, зокрема), то для України такий виклик полягає у кристалізації соціальної свідомості навколо певної осі, «здобуванні хребта» і подоланні розмитості. І наявність двох полюсів - східного з тяжінням до Росії й західного з тяжінням до Європи - наскладніша проблема української ідентичності. Опитування громадської думки свідчать про суперечливість зовнішніх орієнтацій українського суспільства. Наприклад, у 2003 р., за дослідженням фонду «Демократичні ініціативи», 34 % українських громадян висловилися за європейську модель розвитку, 28 % вірять у можливість власного шляху, 20 % вважають, що найкраще для України було б дотримуватися «стилю життя Росії»¹⁶⁰.

Чи можливо за такої негармонійної ситуації знайти якийсь універсальний засіб ідентифікації, прийнятний як для Заходу, так і для Сходу України, чи слід визнати, як говорить Я. Грицак, що «можна по-різному бути українцем, як зрештою існують різноманітні способи бути людиною?»¹⁶¹. Філософи на такі запитання дають просту відповідь: «Україною робить людей не кров і земля. Україною їх робить та культура, до якої вони причетні»¹⁶².

У пошуку консенсусу та досягнення гармонії в суспільстві виділяють три основних позиції. Перша полягає в тому, що громадянська єдність має забезпечуватися політико-правовими засобами, а культурні уподобання (преференції) мають бути особистою справою громадян. Така соціальна модель політичної спільності передбачає зникнення потягу до самостійного державного буття, власного господарювання, до національної активності взагалі. Це виникнення нової форми залежності, передусім від Росії, застій та культурно-політична маргіналізація.

¹⁶⁰ Павлюк Л. Етностереотипи, етнорефлексія та розвиток української ідентичності // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США. - Л., 2003. - 18-21 вересня // <http://www.kennan.kiev.ua>

¹⁶¹ Грицак Я. І ми в Європі? // Критика. - 2003. - № 4. - С. 8.

¹⁶² Попович М. Нарис Історії культури України. - К., 2001. - С. 715.

Модернізація у такому разі можлива лише як повторення того, що створено іншими.

Друга модель політичної єдності на етнокультурній основі генетично пов'язана із традиціоналістським баченням світу, тобто консерватизмом щодо культурно-вартісних орієнтацій, політичних цінностей. Тому питання розвитку втрачають для етнокультурної політичної моделі конкретне значення разом з усіма нагальними питаннями можливих економічних реформ. У разі обрання такої орієнтації неминучою є культурна, а відтак і політична, регіональна взаємонедовіра, політичні зіткнення, загострення політичних суперечностей та сутичок. Адже є суттєві відмінності у переживанні своєї української ідентичності населенням різних регіонів України.

Третя позиція відома під назвою ідеї етнічної серцевини. Часто її називають також ідеєю «титальної нації» або «владного етносу». За такої позиції припускається, що тільки деякі елементи української культури мають бути основою громадянської єдності. Тобто культурна основа, яка об'єднує українців в культурну (етнічну) націю, є значно багатшою порівняно з елементами української культури, які можуть стати основою засад багатонаціональної громадянської єдності. На думку В. Лісового, «у розрізі освіти і виховання кожний громадянин України, незалежно від його етнічного походження, у перспективі має знати українську мову, елементарний курс української історії, Конституцію України, підтримувати незалежність Української Держави та поважати її символіку»¹⁶³.

З погляду становлення демократії й перспектив національно-культурного розвитку шлях України може пролягати лише у намаганні створити з боку держави всі можливі умови для створення основи політичного консенсусу нації. Такою основою є громадянське суспільство, зв'язок між людьми у якому вирізняється розвинутістю приватних інтересів, їх раціональним

¹⁶³ Лісовий В. Проблема громадянської консолідації в сучасній Україні // Матеріали наукової конференції «Національна ідея - відповідь на виклик часу» (Пуща-Озерна, 23-24 березня 2001 р.) // http://varianty.org.ua/National_idea/Lisovy.htm

обґрунтуванням, незалежністю людей від влади. Як зазначає український дослідник М. Степико, у своїй досконалій, розвиненій формі громадянське суспільство тотожне політичній нації¹⁶⁴.

Варто згадати слова Джорджа Шефліна, що нації є водночас і «громадянськими», і «етнічними»: «Так звані великі громадянські нації Заходу... не позбавлені й певних етнічних ідентичностей; просто вони там інституціоналізовані через державу та громадянство (громадянське суспільство)»¹⁶⁵. Щодо України це означає, що етнічні росіяни, маючи змогу вільно користуватися своєю мовою, плекати свою культуру і зберігати симпатії до Росії, можуть вважатися (і вважати себе) повноцінними членами української нації - політичної, громадянської й культурної водночас.

Українська політична нація та її політична культура може мати наступні риси: 1) єдність на основі спільної історичної долі, мови, культурних традицій, толерантність українського етносу щодо численних етнічних груп; 2) поліетнічна приналежність до України як спільної батьківщини, консолідованої інститутом громадянства; 3) висока свідомість своєї політичної мети - побудова незалежної, економічно міцної, соціальної, демократичної, правової держави.

Щоб досягти згоди щодо засад громадянської єдності, необхідна добра воля громадян: засадничим принципом має бути симетричність поступок у взаєминах українців з національними меншинами. Цю симетричність можна висловити так: українці, як етнічна нація, мають підтримувати відродження культурної самобутності національних меншин, а національні меншини мають доброзичливо ставитися до української культури і, в міру можливого, сприяти її відродженню. Досягнення порозуміння фактично передбачає подолання в суспільстві «заходу» (автохтонність) і «сходу» (креольство, малоросійство). Це визнання «неукраїнськості» значної частини населення України та її культурних прав.

¹⁶⁴ *Степико М. Т.* Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості // Стратегічна панорама. - 2004. - № 1. // http://niurr.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2004_1.

¹⁶⁵ *Шпорлюк Р.* Чому українці є українцями // Сучасність. - 2003. - № 4.

Така позиція покликана урівноважити впровадження деяких необхідних передумов культурної єдності з багатокультурністю («мультикультуралізмом»). За такого підходу державницький патріотизм чи в інших формулюваннях, громадянський націоналізм (як позиція В. Януковича на виборах 2004 р.) вважається хоча і необхідним, але недостатнім: сам по собі він не усуває успадкованих від імперії стереотипів нетерпимості - навіть не стільки щодо української самобутності, скільки до культурних ознак будь-якої іншої нації, окрім російської.

Для України є ще проблемним органічне поєднання етнічного та громадянського у життєдіяльності суспільства. Сприйняття концепції громадянства у дусі нормативних цінностей політичної нації не є свідомим вибором багатьох її жителів. Хоча сам ліберальний принцип громадянства набагато ближчий українцям, ніж принцип його етнічного формування. Згідно з даними дослідження одинадцяти посткомуністичних країн Європи, українці виявилися найбільш схильними до сприйняття ліберальної концепції громадянства (90 % респондентів) на противагу громадянству за принципом етнічного походження¹⁶⁶.

Фактично Україна прямує шляхом державотворення за політичною моделлю держави-нації, тобто на засадах співгромадянства. Про це свідчить, наприклад, така особливість, як відсутність в Україні етнічних еліт загальнодержавного рівня: у політичній, економічній, військовій чи іншій сфері громадського життя. Ця обставина є важливою, оскільки «світ повний доказів, що життя народів залежить не від географії, ресурсів, населення, але переважно від характеристик правлячої верстви»¹⁶⁷.

Для творення політичної культури української нації важливу роль відіграють переваги геополітичного положення України, які зберігаються за будь-яких економічних умов. Незалежно від міжнародної кон'юнктури, Україна покликана виконувати свою історичну роль - примирення Заходу і Сходу. До того ж Україна є багатою ресурсами державою. Це - земля і

¹⁶⁶ Головаха Е. Чужие // Київській телеграфъ. - 2001. - 2-8 июля.

¹⁶⁷ Выдрин Д. И. Политика: история, технология, экзистенция. - К.: Либідь, 2001. - С. 331.

культура, промисловий потенціал, кваліфікована і відносно дешева робоча сила, окремі технологічні досягнення. Силами внутрішніх і зовнішніх чинників Україна змушена у короткий термін зробити те, на що іншим країнам знадобилися сторіччя.

В. Ющенко відзначав, що «гетерогенність та строкатість суспільства - надзвичайно важливий чинник розвитку сучасної демократичної країни, оскільки культурне розмаїття може стати найважливішим ресурсом цивілізованого узгодження всіх часткових інтересів та домагань, з огляду на «спільне добро». Наше завдання - раціонально збалансувати згадані інтереси, перетворивши джерело можливих конфліктів на дієвий фактор процвітання, як це вдалося зробити в Європі»¹⁶⁸.

«На даному етапі розвитку українського суспільства, - вважає М. Степико, - єдино можливим принципом функціонування та розвитку української політичної нації може бути не сутнісний принцип націєтворення «хто ми?», а скоріше функціональний - «що нас поєднує і як ми вирішуємо загальні соціальні проблеми?» Формулою динамічного розвитку сучасної політичної нації є органічне поєднання досконалих механізмів етнокультурного відтворення та своєчасного, в інтересах всіх громадян країни, вирішення політичних і соціально-економічних проблем»¹⁶⁹.

Стрижневим змістом поняття «українська політична нація» і формування її політичної культури є високий рівень єдності громадян України в їхньому прагненні створити процвітаюче демократичне суспільство, безпека, стійкість і прогресивний розвиток якого гарантуються державою. Ця теза підтверджується даними загальноукраїнського опитування, проведеного у травні 2003 р. Інститутом соціології НАН України. На запитання: «Якою Ви бачите майбутню Україну - країну, де б Ви жили і якою могли б пишатися?» респонденти відповіли: «Це моя країна» - 37,8 % респондентів, «Багата країна» - 26,7 %,

¹⁶⁸ Ющенко В. Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. - 2002. - № 5 (380). - 9-15 лютого.

¹⁶⁹ Степико М. Т. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості // Стратегічна панорама. - 2004. - № 1 // http://niurr.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2004_1

«Країна з древньою історією» - 24,8 %, «Країна, де забезпечені права людини» - 22,3 %¹⁷⁰.

А на запитання про те, що найбільше об'єднує чи може об'єднати народ України в єдине співтовариство, українці без значних відмінностей між поколіннями відповіли: прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян України (батьки - 54 %; діти - 52,5 %). Потім - рівні права та співіснування в межах єдиної держави (21,4 % і 20,7 %, відповідно); спільні політичні принципи та ідеї (7,6 % і 7,4 %); спільна східнослов'янська культурна й історична спадщина (по 4 %); і нарешті - знання і розуміння української мови (4,1 % і 3,4 %)¹⁷¹.

Унікальною рисою України є те, що у нас відбувається одночасне формування досить різних відносин між політиками та громадянами. На Заході і в Центрі України (особливо в містах) популярні харизматичні та частково ідеологічні партії. На Сході та Півдні домінує патронаж. Причому Донбас став «п'ємонтом» патронажної системи, досвід якого колишня влада спробувала поширити на всю Україну.

Важливим компонентом східноукраїнської ментальності індустріальних міст була космополітичність (соціальність «радянської людини»), адже робітників звозили сюди з усієї країни, і будь-які етнічні відмінності не відігравали сутнісної ролі. У середині 90-х років матеріальну приземленість Сходу України швидко усвідомили місцеві олігархи, які почали будувати позаідеологічні методи впливу на виборців, які отримали назву «патронаж» або «клієнталізм». В основі цих методів політики - прямий обмін між політиками-патронами та виборцями-клієнтами, які голосують за того, хто їм запропонує найрізноманітніші, але, як правило, досить дешеві разові матеріальні блага.

У патронажній політиці соціальний статус, рідна мова чи віра не мають жодного значення. Патронові байдуже, хто віддає за нього свій голос, а для «соціальних», «радянських» людей-клієнтів не принципово, хто є лідером партії, головним є задоволення

¹⁷⁰ Корреспондент. - 2003. - № 27. - С. 19.

¹⁷¹ *Шангіна Л.* Два покоління під килимом // Дзеркало тижня. - 2003. - № 17 (442). - 8-16 травня.

матеріальних потреб без ущемлення власних прав (можливості спілкуватися зручною мовою, сповідувати традиційний образ життя). Завдяки тому, що у різних регіонах ціна на символи політичної реалізації (статус рідної мови, значення історії та культури, роль ідеології) є різною, між Сходом та Заходом можливий непублічний компроміс.

Крім того за сучасної президентсько-парламентської республіки головним змістом політичної боротьби була перемога в президентській гонці, у якій «переможець одержує усе» («winner-take-all»). Така «президентська рулетка» у її нинішньому форматі стала неприйнятною як для основних політичних гравців, так і для бізнес-еліти, про що засвідчило прийняття закону про політичну реформу в Україні. По суті, можна говорити про компроміс між Заходом і Сходом, який був досягнутий на президентських виборах 2004 р. Йдеться про новий етап суспільно-політичних трансформацій і транзиту до демократії, про етап структурування суспільства у напрямі формування єдиної політичної нації.

Як вважає Я. Грицак, не існує і не може існувати будь-якого набору відчутних характеристик, що є суттєвими для існування нації. Єдиним таким «відчутним» фактом, за словами з відомої (1882 р.) лекції французького історика Ернеста Реннана «Що таке нація?», є «згода і бажання жити спільним життям». Визначальним для нації є не набір певних ознак, а суб'єктивне відчуття членів нації своєї приналежності до однієї спільноти. Тому, завершував він, «національне існування є щоденним плебісцитом, так само як існування окремої особи є постійним підтвердженням життя»¹⁷².

На думку Президента України В. Ющенка, «цінністю, навколо якої потрібно консолідуватися, мусить стати... проста і прагматична ідея - побудова цивілізованого заможного суспільства на основі нових демократичних форм соціальної кооперації в державі. Шлях до такого суспільства лежить у тому числі через відновлення фундаментальних цінностей та відрод-

¹⁷² Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Вступ // <http://vesna.org.ua/txt/grytsakj/formuv/r0.html>

ження спільного історичного підґрунтя українського народу. Це дозволить уникнути нескінченних конфронтацій і на їх основі розгорнути позитивний політичний діалог у суспільстві»¹⁷³.

Саме економічні чинники інтеграції мав на увазі ще у 1895 р. Юліан Бачинський, коли писав: «Боротьба за політичну самостійність України не відноситься також виключно лише до українців-народу, а взагалі до всіх, що замешкують Україну, без огляду на те, чи це автохтон-українець, чи колоніст: великорос, поляк, жид чи німець. Спільний інтерес зукраїнчить їх, змусить їх усіх стати українськими «патріотами»¹⁷⁴. Той-таки Липинський закликав: «Через загальне добро України - до добра її громадян, через добро її громадян - до добра тих народів, членами яких є ці громадяни».

Дослідники відзначають, що в українській політичній культурі «є щось таке, чого немає ні в російській, ні в західноєвропейській. Коли на Заході й у Росії під «спільною справою» розуміється насамперед держава, то в Україні - насамперед суспільство, а держава - це, радше, «зовнішнє зло». Звідси і безсумнівна схильність української політичної культури до соціального солідаризму, звідси й той дивовижний факт, що Помаранчева революція, яка створила передумови для радикальної зміни всього ходу української історії, обійшлася без людських жертв»¹⁷⁵. «Дотепер так і залишилося загадкою: як удалося мільйонам людей мирно протестувати, та ще й на тверезу голову?!»¹⁷⁶.

Г. Гегель свого часу обґрунтував сенс державності як форми культурної цілісності правом, яке є її сутністю. А право, як відомо, набагато більше, ніж сукупність інструкцій для чиновників.

¹⁷³ Ющенко В. Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. - № 5 (380). - 2002. - 9-15 лютого // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/380/33785/>.

¹⁷⁴ Бачинський Ю. *Ukraina irredenta*. Берлін: Видавництво Української Молоді, 1924. - С. 95.

¹⁷⁵ Окара А. Нова українська опричнина, або що спільного між «Порою», неоевразійцями, Іваном Грозним та Юлією Тимошенко // Дзеркало тижня. - 2005. - № 9 (537). - 12-18 березня.

¹⁷⁶ Лебедєв О. «Ваша революція для Росії - гарне щеплення» // Дзеркало тижня. - 2005. - № 3 (531). - 29 січня - 5 лютого // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/531/49056/>

Сутність самого права - це правосвідомість, ідея права, яку відтворює філософія права. Ніде у світі за будь-яких форм правління не уявляють, як держава може існувати без інтелектуального, освіченого населення. Європеєць у жодному разі не є безбатченком-космополітом, бо живить думку трьома потужними важелями державної, регіональної чи етнічної та міжнародної англійської мов. Характерно, що на питання Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАНУ «Яку другу мову потрібно знати нашому населенню, щоб вести активний і продуктивний спосіб життя?», більшість респондентів обрали не російську, а англійську мову¹⁷⁷.

Разом з тим І. Дзюба зазначає особливу роль російської мови і російськомовної культури в Україні, де вона ніколи не була «іноземною культурою» (відповідно мова - мовою «іноземної держави»). Справа не тільки в тому, що російська мова є рідною мовою для дуже значної частини українців¹⁷⁸. Суть у тому, що українська культура тривалий час розвивалася за умов імперії, де російська мова була мовою койне, верхнього шару професійної культури, в яку значний внесок було зроблено українцями. Зменшення домінування російської культури в Україні може йти не шляхом витіснення чи заборон, а шляхом зростання потенціалу української національної культури та дедалі ширшого засвоєння явищ інших культур Європи і світу. Головне в тому, щоб, не втративши нічого із здобутків російської культури, усунути її денаціоналізуючий вплив¹⁷⁹.

Це завдання полегшується тим, що Україна не вільна від тягара втраченої великодержавної величі та фантомного болю, які спотворюють світосприйняття світу. І це робить країну відкритою не тільки для Заходу, але й для Сходу.

¹⁷⁷ Кириченко І. Феномен пострадянського жлобства: між плебсофілією та плебоскратією // Дзеркало тижня. - 2003. - № 45 (470). - 22-28 листопада.

¹⁷⁸ Для довідки: частка російського друку і російського ефіру в новітній Україні коливається в різний час від 80 % до 92 % усього загалу. При цьому в Україні проживає близько 11 млн етнічних росіян, а це приблизно 25 % від загальної кількості мешканців країни. Див.: Земзюліна М.І., Шамара С. О. Націоналізми та ідентичності нової України // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 232-241.

¹⁷⁹ Попович М. Перевідкривач. До 70-річчя Івана Дзюби // Дзеркало тижня. - 2001. - № 28 (352). - 28 липня - 3 серпня.

Українське суспільство потребує принципових змін, які призвели б до його звільнення не тільки від зовнішньої залежності, а й від внутрішніх державно-бюрократично-корупційних пут, до розкріпачення і уведення механізмів саморозвитку та саморегулювання. На думку російських дослідників, у програмі новітнього уряду України дві головні задекларовані мети - стратегія «україноцентризму» та відділення власності від влади, а бізнесу від держави. «Україноцентризм» передбачає не лише відмову від «європоцентризму», «американоцентризму» та «москвоцентризму», а й розбудови на основі свого власного «максималістського» духовного й історичного досвіду моделі України як самодостатньої держави, котра прагне бути суб'єктом міжнародної політики, а не об'єктом чужих «розіграшів». «Поділ власності та влади - завдання просто титанічне, оскільки вимагає не лише подолання опору українських олігархів, а й відмови від традиційного для української політичної культури змішання сфери «публічного» та «приватного», відмови від розуміння держави як інструмента бізнесу¹⁸⁰.

Особливо важливим завданням є формування національної політичної еліти, якій довіряло б населення, і яка змогла б подати для всіх інших груп зразки соціальної поведінки. Труднощі його розв'язання визначаються якісною невідповідністю значної частини еліти України завданням формування політичної нації, у чому були однастайні експерти-учасники «круглого столу» НІСД «Роль еліт у трансформаційному суспільстві» (Київ, 2003 р.)¹⁸¹. Об'єктивним фактором до останнього часу було відчуження народу від влади. Так, за даними Інституту політичного моделювання, у 2003 р. усього 10,3 % респондентів довіряли інститутам сучасної української державності¹⁸².

¹⁸⁰ Окара А. Нова українська опричнина, або що спільного між «Порою», неоевразійцями, Іваном Грозним та Юлією Тимошенко // Дзеркало тижня. - 2005. - № 9 (537). - 12-18 березня.

¹⁸¹ Роль еліт у трансформаційному суспільстві: Зб. матеріалів «круглого столу». - К.: НІСД, 2003.

¹⁸² Цикуренко С. Політико-філософські виміри формування української політичної нації // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. - К.: НІСД, 2003. - С. 204-216.

В. Ющенко відзначав, що у нас майже немає позитивного досвіду дій у такій ситуації, в якій опинилася Україна, - коли змін потребують водночас і суспільство, і державна влада. «Якщо говорити про перші сто днів, то основне, чому була присвячена стартова частина роботи, - це вироблення концепції року й питання кадрової політики. Стратегія й кадри - два «кити», на яких стояв цей термін. Ми замінили 18 тис. людей на різних посадах, і я задоволений, що по більшості цих позицій вибір правильний»¹⁸³.

Виступаючи 14 травня 2005 р. на Всеукраїнській конференції «Порядність, прозорість, професіоналізм: чи готова місцева влада жити в Європі?», В. Ющенко підкреслив, що «українська влада глибоко корумпована... Усі до одного керівники районних адміністрацій будуть замінені»¹⁸⁴. На його думку, «Україні необхідна кардинальна зміна управлінської культури, самої філософії державного управління. Нова модель управління суспільним розвитком мусить базуватися на принципах прозорості, під якою я розумію право кожної людини знати, де й ким приймаються політичні рішення, скільки і на що витрачаються кошти держави, оскільки це - життєво необхідна запорука відкритого, ринкового і демократичного суспільства»¹⁸⁵.

Президент також зазначив, що, на жаль, на сьогоднішній день місцева влада «не звикла до діалогу». «Ми не звикли до референдуму, ми не звикли до існування ревізії, яка б говорила про позиції суспільства в тому або іншому питанні. У нас дуже багато бюрократичного чванства, ігнорування елементарних проблем». Президент наголосив, що сам щодня отримує близько 16 тис. листів від українських громадян¹⁸⁶.

¹⁸³ Ющенко В. Перейти з Майдану до кабінету виявилось дуже складною роботою // Україна молода. - 2005. - № 78. - 28 квітня // <http://www.umoloda.kiev.ua/number/418/276/15121/>.

¹⁸⁴ Ющенко благає регіональних керівників стати «іншими людьми» // Українська правда. - 2005. - 14 травня // <http://www.pravda.com.ua/cgi-bin/print.cgi>.

¹⁸⁵ Ющенко В. Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. - 2002. - № 5 (380). - 9-15 лютого.

¹⁸⁶ Ющенко використає весь арсенал, якщо регіони не виконають його вказівок за три дні // Українська правда. - 2005. - 14 травня // <http://www.pravda.com.ua/cgi-bin/print.cgi>

Люди ніколи не чули від влади таких слів. Тому вони і після «ста днів» припадають до екранів і слухають свого Президента. Харизматична політична культура хапає його за поли й рукави не лише для того, щоб попросити допомоги, а просто щоб доторкнутися. Показник підтримки В. Ющенка надзвичайно високий для новітньої української історії. Саме він підняв на якісно вищий рівень довіру населення до влади. Відповідно до опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи», у березні 2005 р. 54 % громадян підтримували діяльність Президента. Такий же позитивний рейтинг - 54,2 % був у прем'єр-міністра Ю. Тимошенко. І хоча подальша динаміка свідчить про деяке зниження довіри, за словами одного з організаторів опитування, президента Київського міжнародного інституту соціології В. Хмелька, такі оцінки роботи влади соціологи одержали вперше за 10 років проведення досліджень¹⁸⁷.

Політична культура української нації зазнає відчутних змін і в зовнішньополітичних пріоритетах. Майже половина населення країни (48,6 %) сповнена оптимізму і вірить у те, що Україну рано чи пізно приймуть до ЄС. За даними опитування «Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова», шкала пріоритетів співпраці України з міжнародними об'єднаннями має такий вигляд: ЄС - 49,3 %, ЄП - 8,9 %, СНД - 26,3 %, НАТО - 7,9 %, союз Росії й Білорусі - 39,3 %¹⁸⁸.

У ХХ столітті орієнтацію українських політиків на Європу, а під час Першої світової війни «на німецький багнет» В. Винниченко пояснював так: «Німець - не родич, не слов'янин, мова його цілком чужа, не «рідна» нашій мові, німець не зможе сказати, що українець - то «різновидність» німця й на тій підставі одбере йому право своєї мови. Словом, ні з якого боку українці, на думку цієї орієнтації, не мали потреби боятися

¹⁸⁷ Ющенко і Тимошенко дали соціологам результат, якого вони не мали 10 років // Українська правда. - 2005. - 7 квітня. Перших 100 днів діяльності Президента і прем'єр-міністра позитивно оцінили відповідно 50,2% і 55,3%. Див.: *100 днів* влади: розгін закінчено / Н. Яценко, К. Щоткіна, Л. Суржик та ін. // Дзеркало тижня. - 2005. - № 18 (546). - 14 - 20 травня.

¹⁸⁸ Центр Разумкова: близько 70 % українців вважають за необхідне поглиблювати відносини з РФ // proUA.com. - 2005. - 14 травня // <http://ua.proua.com/news/2005/05/14/001310.html>

німця, - з двох лих ця орієнтація вибирала культурніше, корисніше лихо для українського народу». Ці рядки були написані у 1920 р. А у 1925 р. М. Хвильовий започаткував літературну дискусію, яка від питання про якість творів художньої літератури перейшла на ідеологічні засади. Він закликав письменників повернутися до українських національних джерел, орієнтуватися на «психологічну Європу». Звідси знамените гасло М. Хвильового - «Геть від Москви!». «У Європу ми поїдемо вчитись, - писав письменник, - але із затаєною думкою - за кілька років горіти надзвичайним світлом».

У 2002 р. схожі думки сформулював російський письменник А. Стреляний: «Є велика українсько-російська держава під назвою Україна. Чим далі вона піде від Росії, тим краще. Але не тому, що Росія погана, а тому, що Росія близька і сильна, й Україні, щоб залишитися Україною і не асимілюватися, треба піти якомога далі від неї. Як це практично зробити, не кривдячи Росію? Нічого важчого немає. Піти не можна, але треба. Я б не хотів бути українським політиком. Мені абсолютно зрозуміло, що треба про все це чесно вести мову, не лицемірити, - ми маємо піти якомога далі, тому що Росія нам дуже близька». На думку відомого історика С. Кульчицького, «рятуючи (і стверджуючи. - *В. Н.*) себе, Україна без жодної загрози для національної безпеки може звернутися до Євросоюзу і НАТО. А потім, уже звідти, налагоджувати широкі зв'язки з Росією. Бо немає і ніколи не буде ближчої для нас країни»¹⁸⁹. Не випадково і сьогодні, за даними опитування, 69 % респондентів впевнені у необхідності поглиблення співпраці з Росією¹⁹⁰.

Можна погодитися з Президентом, що переосмислення пріоритетів зовнішньої політики передбачає не розмежування, а єднання нашого історичного коріння у всьому світі. «Наша держава - це не тільки люди, етнічні групи, які живуть в Україні і поділяють спільні норми культури та цінності. Це й ті зерна ук-

¹⁸⁹ *Кульчицький С.* Третій Переяслав // Дзеркало тижня. - № 5 (430). - 2003. - 8-14 лютого // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/430/37547/>.

¹⁹⁰ *Центр Разумкова:* близько 70 % українців вважають за необхідне поглиблювати відносини з РФ // proUA.com. - 2005. - 14 травня // <http://ua.proua.com/news/2005/05/14/001310.html>

раїнської духовності та європейського рівня цивілізації, які зуміли прижитися і прорости на інших землях. Ми маємо всіляко підтримувати їхнє прагнення до духовного та культурного єднання. Це дасть змогу використати величезний досвід українців, які органічно співіснують з іншими культурами, в інших політичних та економічних контекстах. Громада людей, які поділяють спільні культурно-історичні установки, може стати силою, здатною зініціювати у світі масштабну підтримку, спрямовану на повніше розкриття потенціалу нашої країни»¹⁹¹.

Вирішення складних суспільних проблем в Україні перебуває в площині розбудови громадянського суспільства (а не стільки держави). Лише таким чином можна примирити й гармонізувати дві супротивні «опозиційні» енергії - деструктивну, спрямовану на руйнування старого номенклатурного устрою, і конструктивну, спрямовану на творення нового, демократичного ладу. Прогрес у вирішенні суспільних проблем в Україні має визначатися передовсім мірою відступу держави на «внутрішньому фронті» - цілеспрямованим зменшенням її функцій в економіці, політиці, її присутності у нашому повсякденному житті. Необхідно розвивати демократичні інститути у найширшому сенсі цього слова. В усіх країнах світу корупція була переможена там, де існували незалежні ЗМІ, багатопартійна система та опозиція.

Основним показником і, водночас, чинником цивілізаційного розвитку в новому тисячолітті є «створення найбільш сприятливих умов для самопізнання, саморозвитку і самореалізації особистості». Ця тріада, з одного боку, є «основним показником прогресу і розвитку того чи іншого суспільства», а з іншого - основним важелем цього прогресу і розвитку, їх передумовою. Ініціативи Президента В. Ющенка пов'язані переважно з відродженням історії: реставрацією церков, архітектурних пам'яток, створенням музеїв, оновленням державної символіки. Однак, цього недостатньо.

Модернізація української політичної культури вимагає виходу за рамки обмежувальних уявлень, тобто за рамки стереотипів. Перший крок на цьому шляху - не боятися власних недоліків, не

¹⁹¹ *Ющенко В.* Тези про майбутнє // Дзеркало тижня. - №5 (380). - 2002. - 9-15 лютого.

боятися минулих поразок. Інша вимога до її розвитку передбачає критичне ставлення до своєї історичної спадщини. Зокрема, це стосується проблеми національної образи. Міжнародні відносини у минулому були далекими від ідилії й нерідко являли собою довгий ланцюг обопільних насильств і злочинів, коли вчорашня «жертва» жорстоко мстилася своєму «насильнику». Спроможність критичного погляду на національну спадщину є ознакою моральної сили і послужить відновленню довіри до української політики в демократичному світі¹⁹².

Важливим складником освіти та просвіти має бути поновлення авторитету моральних, релігійних, правових та політичних цінностей як чинників внутрішнього самоконтролю, котрі зменшують потребу у зовнішньому примусі. Потрібно віддати належне Президенту - він не втомлюється привселюдно говорити про необхідність дотримання чиновниками десяти заповідей. «У нашій країні громадські діячі пишаються тим, що можуть бути слугами держави, і вважали б для себе ганебним претендувати на роль її господарів», - таку вичерпну характеристику поняття обов'язку дав Вінстон Черчилль 1941 року. Я дуже хочу, щоб політична культура в Україні досягла того рівня, коли кожен державний службовець, політик, чиновник почуватиметься слугою виборця. Тоді господарем України стане її народ», - зазначав український Президент¹⁹³.

У той же час, держава має забезпечити узгодження і зведення до єдиного спільного знаменника єдиної історії країни - через школу і шкільний підручник. Адже школа є не тільки освітній, а й утворюючий інститут, він впливає на формування суспільства, нації, держави. У кінцевому підсумку виховання

¹⁹² Можна схвалити ініціативу католицьких єпископів України та Польщі, реалізовану 19 червня 2005 року під час Євхаристійного собору у Варшаві, про оприлюднення звернення щодо примирення між двома народами. «Ми хотіли б поставити крапку над тим, що було, бо воно було дуже приkre, а хочемо йти вперед, як годиться християнам і сусідам», - зазначив кардинал Л. Гузар. Див.: *Католицькі єпископи України та Польщі оприлюднять звернення про примирення між обома народами* // proUA.com. - 2005. - 14 травня.

¹⁹³ *Ющенко В.* «Наша Україна» відміряє всьоме // Дзеркало тижня. - 2002. - № 33 (408). - 31 серпня - 6 вересня // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/408/35969/>

сприяє створенню спільноти держав, як Європейського Союзу, наприклад. Там ведеться робота зі створення саме шкільного підручника і саме з єдиної і загальної історії Європи. В Україні драматизм ситуації полягає в тому, що з одного боку, є «Літопис УПА» у 50 томах, а з іншого - «Книга пам'яті України» у 250 томах. «Правда з одного боку, з кожного - напівправда. І поки це не буде зведене і зрозуміле як єдина історія єдиного народу, іншого не буде»¹⁹⁴.

Потрібно визнати, що певні кроки у напрямі примирення поколінь вже зроблено. Міністерство праці та соціальної політики України розробило законопроект, який має відновити справедливість щодо тих ветеранів війни, які протягом багатьох минулих років були незаслужено дискредитовані. «Законопроект «Про внесення змін до Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» передбачає «по-перше, відновити історичну справедливість і зрівняти в правах усіх українців, що воювали на фронтах другої світової війни, по-друге, сприяти примиренню ветеранів різних армій, і, головне, надати всім ветеранам відповідний статус і соціальні гарантії»¹⁹⁵.

У маленькому селі на Волині вже зведений пам'ятник, де поруч - два списки загиблих за Україну в Другій світовій: воїни червоної армії і воїни УПА. І якщо оголосити добровільний збір коштів на кілька пам'ятників, то громадяни країни оберуть саме такий пам'ятник - усім полеглим у 1939-1945 роках.

Під час соціологічного опитування респондентам запропонували вибрати, на який з перерахованих пам'ятників вони внесли б кошти: Воїнові Радянської армії, Воїнові УПА, Солдатській Матері, Солдатській Удові, Усім полеглим або якийсь інший. У трьох із чотирьох регіонів країни найбільші шанси бути зведеним - у Монумента примирення. На Заході країни на нього готові внести кошти 41 % опитаних, у Центрі і на Півдні - 30 %

¹⁹⁴ *Шангіна Л.* Два дні до перемоги, або мир нашому дому // Дзеркало тижня. - 2005. - № 17 (544). - 7-13 травня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/544/49954/>.

¹⁹⁵ *Законопроект* про зрівняння ветеранів ОУН-УПА у статусі з ветеранами ВВВ готовий // proUA.com. - 2005. - 13 травня.

і 32 %, відповідно. На Сході був би зведений пам'ятник Воїнові Радянської Армії - 30 %, а Монумент примирення - потім (25 %)¹⁹⁶.

Прогрес українського суспільства, розвиток його політичної культури залежить від рівня громадянськості та патріотичності, спільної відповідальності за долю країни кожного з нас. Відбудеться це чи ні - залежатиме від міри консолідації громадян Української національної держави, зважаючи на консолідацію як не однорідність, а багатоманітність за усвідомлення спільної мети.

¹⁹⁶ *Шангіна Л.* Два дні до перемоги, або мир нашому дому // Дзеркало тижня. - 2005. - № 17 (544). - 7-13 травня // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/544/49954/>

Розділ 3

ПІДСТАВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

ФЕНОМЕН ІДЕОЛОГІЇ ТА ЙОГО НАУКОВІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Семантика самого терміна «ідеологія» з часів, коли 1796 року його, як вважається, вперше запропонував Дестютт де Трасі у своєму творі «Проект елементів ідеології»¹, пережила істотну еволюцію. У де Трасі ідеологією називалася сенсуалістична теорія про походження, взаємодію і розвиток ідей, яка лише частково прикладалася до соціального буття і соціальної поведінки людей. Сьогодні й у науковій літературі, й у публічному дискурсі цей термін використовують у доволі різних сферах та значеннях, проте головно - у контексті суспільствознавчої тематики. Тут під ідеологією загалом розуміють певний ансамбль поглядів та ідей, через який відбувається групове усвідомлення, пояснення і оцінка дійсності (передусім - соціальної), мотивів і завдань соціальної діяльності, поведінки, комунікації тощо. Нині є загальноновизнаним, що такого роду системоутворюючі елементи виникають у суспільстві разом із його появою і є умовою самого його існування.

З даної проблематики існує обшир літератури, проте розмаїття дефініцій феномену ідеології, що зустрічаємо у ній, зумовлене скоріше різницею теоретико-методологічних підходів і акцентуацією уваги на окремих аспектах явища, аніж незгодою у трактуванні його сутнісних рис. Тому доволі нескладно вивести коректне узагальнююче визначення такого роду: ідеологія - це одна з форм суспільної (вужче - політичної) свідомості, яка виступає як концептуально оформлена (і нерідко - теоретично обґрунтована) система уявлень, оціночних суджень, ідей тощо,

¹ *Современный политологический словарь*. - М.: NOTA BENE, 2000. - С. 289.

що відображає інтереси та світогляд людей, соціальних груп, партій, держави та інших суб'єктів політичного процесу.

Як така ідеологія є інтегративним феноменом, пов'язаним як із суто раціонально-свідомісною, так і з ментально-психологічною сферами життя соціуму. Тому її належить розглядати не просто як елемент суспільної свідомості, а й у ширшому соціокультурному контексті - як безпосередній продукт і суспільно-політичної, і водночас духовно-культурної діяльності суспільства. За самою своєю природою ідеологія не є плодом лише «чистої» розумової рефлексії і наукового пізнання, вона завжди - результат «теоретичного усвідомлення крізь призму соціальних інтересів та самосвідомості»², і це - її фундаментальна властивість. Якщо наука - це знання, то ідеологія, будучи відсторонено-теоретичною за формою й емоційно-утилітарною за змістом, являє собою цілком нову якість, а саме синтез знання і ставлення, раціонального та ірраціонального, науково доведених і цілком довільних тверджень. Як така вона неминуче «викривлює» та міфологізує дійсність, відображаючи й обґрунтовуючи чийось суб'єктивну позицію. Мабуть, саме ця властивість ідеології дозволила Дж. Елстеру звести її визначення до «набору уявлень чи цінностей, які пояснюються свідомими та неусвідомленими інтересами чи ставленням певної соціальної групи»³.

Іще одною фундаментальною рисою ідеології є її «руководність». Мається на увазі те, що ідеологічний концепт як такий ніколи (на відміну від інших елементів культури чи масової свідомості) не виникає стихійно, а завжди є результатом цілеспрямованих зусиль окремих людей: теоретиків, політиків, мислячих представників соціальних груп, тобто - ідеологів. Означений концепт може створюватися і за наявності адекватного запиту «знизу», з боку суспільства, і без такого запиту, скажімо, з метою гальванізації відповідних суспільних настроїв, проте у будь-якому разі об'єктивно він виступає інструментом соціальної

² *Психологія масової політичної свідомості та поведінки* / Відп. ред. В. Васютинський. - К.: ДОК-К, 1997.- [http://politicon.iatp.org.ua/ Library/vas/titlemas%20svid.htm]. - С. 24.

³ *Elster J. Belief, Bias and Ideology // Rationality and relativism.* - Oxford, 1982. - P. 123.

інженерії, а отже, несе у собі певний маніпулятивний потенціал. Недарма один з найавторитетніших дослідників ідеології К. Мангейм убачав її основну соціальну роль саме у «маніпулюванні й управлінні людьми шляхом впливу на їх свідомість»⁴.

Таким чином, ідеологія є активним, експансіоністським елементом суспільної свідомості й політичного дискурсу. Функціонування ідеологій у соціумі пов'язане не тільки із виникненням за визначенням необ'єктивних, «випрямляючих» соціальну дійсність концептів та спрямувань, але і з їхньою «боротьбою за владу» у нетрях масової свідомості. Як абсолютно слушно підкреслює В. Васютинський, «...політична ідеологія відразу намагається стати масовою свідомістю, «передати» свій зміст політичній психології... Тому ідеологія є одним із найважливіших чинників, які постійно порушують основну прагматично-орієнтувальну функцію соціально-політичного пізнання»⁵.

Потрібно сказати, що неоднозначність і завжди актуальна небезпечність ідеології як суспільно-політичного феномену із самого початку зумовила переважно критичне ставлення до неї з боку інтелектуалів. Так, досить давньою є традиція інтерпретації ідеології як безплідного, абстрактного теоретизування, поверхневої, «хибної» свідомості, виведеної з «чистого мислення», а не з емпіричного позитивного знання і реальних суспільно-політичних умов. Зокрема такий погляд був поширений в інтелектуальних колах Франції першої третини ХІХ ст. Про ідеологію як про «кристалізацію хибної свідомості» говорив уже у суто соціальному контексті В. Парето, співзвучні міркування зустрічаємо у ранніх К. Маркса і Ф. Енгельса.

Події ХХ ст., безспідставно названого «століттям ідеологій» і позначеного небаченим раніше за масштабами поширенням універсалістських ідеологічних систем (марксизм-ленізм, маоїзм, нацизм, фашизм у декотрих з його національних версій, ліберально-демократична система), виникненням потужних та агресивних ідеократичних режимів, тоталітаризму як суспільно-

⁴ Мангейм К. Идеология и утопия // Диагноз нашего времени. - М., 1994. - С. 36.

⁵ Психологія масової політичної свідомості та поведінки. - С. 24.

політичного феномену, а також двома безпрецедентно кровопролитними (і обґрунтованими ідеологічно) світовими війнами та багатьма іншими катаклізмами, спричинили появу цілої серії нових «антиідеологічних» рефлексій та рецептів - від пошуку шляхів подолання «ідеологічного способу свідомості» до утопічних закликів «деідеологізувати соціальну практику».

Наведемо лише деякі з критичних інтерпретацій ідеології цього періоду. «Колективним засліпленням», що стоїть на заваді соціальному пізнанню і тому має бути нівельоване як соціальний феномен, «видалене» із суспільної практики, вважав ідеологію Ю. Габермас (характерним для франкфуртської школи взагалі було визначати як ідеологію будь-яке тлумачення дійсності, де інтерпретація реальності є ціннісно вартіснішою за факти); Р. Барт у 1950-х роках писав про «ідеологічну брехню», в яку «преса, мистецтво і здоровий глузд постійно обряджають реальність»⁶. Також ідеологію називали «добровільною містифікацією», «феноменом, що займає проміжний стан між простою брехнею і теоретично хибно структурованою точкою зору»⁷ (К. Мангейм); «невпізнаною брехнею» (Б.-А. Леві); «секуляризованою релігією» (Д. Белл); «ерзац-релігією» (У. Матц).

Необхідність і можливість подолання ідеологізації суспільства та політики як однозначно негативного і застарілого явища послідовно обґрунтовувалася в контексті розробки перших «теорій модернізації», що виникли на переважно англосаксонському ґрунті у 50-60-х роках ХХ ст. (Р. Арон, У. Ростоу, С. Ліпсет, Д. Белл та ін.). З точки зору прибічників цієї школи ідеологічна детермінованість суспільного і особливо державно-політичного життя розглядалася як атрибут недемократичних і неліберальних (традиційних) суспільств. Проте, на їхню думку, результуючий вектор політичного розвитку будь-якого соціуму - це завжди рух від традиційного до модерного типу суспільства (що, власне, і складає процес модернізації), а кінцевим результатом цього руху в аспекті політичної системи є встановлення

⁶ Барт Р. Мифологии. - М., 1996. - С. 55.

⁷ Мангейм К. Идеология и утопия // Диагноз нашего времени. - М., 1994. - С. 38.

ліберальної демократії з її максимальним ідеологічним плюралізмом, що, в ідеалі, дорівнює деідеологізації суспільства.

Цікаво відзначити, що хоча такого роду сприйняття ідеології у європейському та американському суспільствознавстві досягло піку популярності приблизно у 60-х роках і явно пішло на спад уже в 70-х, коли акценти стали робитися на визнанні об'єктивної неминучості й конструктивній ролі ідеології, хвиля захоплення проектами «деідеологізації» не минула наприкінці 80-х і особливо у 90-х роках пострадянських країн. Щодо України цього періоду, то у її суспільній думці і навіть науковому дискурсі саме поняття «ідеологія» було значною мірою маргіналізоване й дискредитоване; нерідко вона інтерпретувалася лише як інструмент, за допомогою якого політичні еліти маніпулюють масами. Тут, як свого часу і на Заході, доволі популярною була думка про можливість і навіть необхідність повної «деідеологізації» суспільства.

Без сумніву, у пострадянських умовах цей теоретичний радикалізм не в останню чергу являв собою реакцію на державну політику керівництва СРСР, яке завжди надавало ідеології явно гіпертрофованого значення, зробивши пропаганду та інші форми корекції масової свідомості одним з основних інструментів володарювання та консолідації суспільства. Наслідки перманентних намагань штучно підпорядкувати всі форми та сфери соціальної практики аж до приватного життя громадян максима «єдино вірної» радянської ідеології добре відомі. Зрештою, історія не тільки СРСР, але й інших ідеократичних та тоталітарних режимів новітнього часу свідчить, наскільки безперспективними і водночас небезпечними можуть бути усілякі намагання наділити ідеологію непритаманними їй якостями і соціальними функціями і жорстко детермінувати усе розмаїття життя суспільства, керуючись абстрактною, статичною ідеологічною схемою. Тотальна ідеологізація, очевидно, так само неможлива, як і повна деідеологізація.

Практика свідчить, що «гіперідеологізація» досить швидко призводить до деградації політичної сфери, робить її нездатною оперативно й адекватно реагувати на потреби та запити суспільства. Водночас інша крайність - мінімізація «присутності» ідеології

у політичному процесі неминуче породжуватиме вакуум у системі суспільно-політичних орієнтацій та регуляцій, позбавлятиме політику суспільно значущих сенсів та мотивацій, соціальних та духовних ресурсів.

У будь-якому разі, ідеологія - це одна з ключових організаційних, регулятивно-контролюючих систем, що скеровують і забезпечують утворення та існування людських спільнот. Ідеологічні конструкти формуються та існують у соціумах й соціальних групах цілком незалежно від нашого бажання. Наявність власного ансамблю ідеологічних положень та максимум, який констатує і формулює колективну ідентичність певної суспільної групи, а також фіксує її місце та роль у системі соціальних відносин, є обов'язковою підставою самого існування такої спільноти. Як суспільний феномен ідеологія генетично поєднує в собі науково-теоретичну і суб'єктивно-оціночну інтерпретації дійсності, у цьому сенсі вона є інтегральним, якісно іншим утворенням, що, як справедливо підкреслює український вчений П. Ситник, «не тотожне науковому пізнанню», але й «не зводиться до системи цінностей»⁸.

За своєю сутністю та інтенціями ідеологія найтісніше пов'язана з політичною сферою суспільства. Як елемент, без якого немислимою є політична свідомість суспільства, вона оформлює політичний процес, концептуалізує його, наділяє відповідним чином вербалізованою системою ідеалів та символів, надає йому відповідного етично-ціннісного навантаження. У вигляді ідеологій і на їхньому концептуальному ґрунті формуються політичні завдання, визначаються механізми, засоби та соціальні суб'єкти. Ідеологія завжди була також одним з основних інструментів суспільно-політичної мобілізації мас.

Із самих властивостей ідеології впливає її функціональна амбівалентність, здатність слугувати як впорядковуючо-конструктивним чинником, так і (особливо за наявності «недоброї волі» ідеологів), інструментом свідомої містифікації та маніпу-

⁸ Ситник П., Дербак А. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні. - К.: НІСД, 2004. (Сер. «Гуманітарна політика і духовна культура» - Вип. 4). - С. 173.

лювання заради досягнення власних інтересів за рахунок загальносуспільних. Ця особливість ідеології завжди породжувала діаметрально протилежне ставлення до неї.

Ідеологія - неодмінний та універсальний системоутворюючий чинник соціального буття і політичного процесу, проте об'єктивно він має свої межі адекватної суспільної дії, будь-який вихід за які призводить до порушення балансу і патологічних змін у функціонуванні соціальних організмів.

Варто спеціально зупинитися на соціальних функціях ідеології, у яких резюмується специфіка її як чинника суспільно-політичного життя. Серед функцій ідеології найчастіше виділяють такі:

- *пізнавальну*: в ідеологічній палітрі суспільства завжди адекватно відображені його основні поточні параметри - соціально-класова структура, майнова, етнічна, регіональна тощо диференціація, рівень консолідації суспільства, громадянського замирення, соціальної мобілізації, оптимізму щодо майбутнього тощо;

- *репрезентативну*: у прямий чи непрямий спосіб маніфестує фактичні інтереси та інтенції суб'єктів політичного процесу і - у низці випадків - соціальних груп певного соціуму;

- *ціннісно-прогностичну*: пропонує й обґрунтовує оптимальну суспільно-політичну модель, апелюючи до певної системи цінностей, частіше за все у кореляції з поточними характеристиками та тенденціями розвитку соціуму;

- *цілепокладальну або моделюючо-конструктивну*: формулює відповідну програму дій із визначенням засобів, шляхів, суб'єктів та механізмів досягнення наміченого суспільного ідеалу;

- *консолідууючу*: об'єднує людей навколо певних ідеалів та пов'язаних з ними політичних завдань, сприяючи структуризації та диференціації суспільства;

- *спонукальну (мобілізуючу)*: ідеології притаманно бути стимулятором колективної волі до політичної дії⁹.

Тільки у формі ідеології як системи поглядів та ідей, що відображають основні національні цінності та інтереси, їхню

⁹ Ситник П., Дербак А. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні. - К.: НІСД, 2004. (Сер. «Гуманітарна політика і духовна культура» - Вип. 4). - С. 172-173.

взаємодію та засоби реалізації, національна ідея може достатньо глибоко та надійно увійти у масову свідомість, визначити форми та зміст повсякденної практики суспільного життя. Ефективна загальнонаціональна ідеологія є основним гарантом виходу самореклексії суспільства на якісно новий рівень, підставою та інструментом подальшого розвитку самосвідомості нації.

Потрібно цілковито погодитись із В. Васютинським, коли він пише, що «...істини, які не викликають у суспільстві заперечень, не стають предметом обговорення, а відтак і не набувають ідеологічного забарвлення. Ідеологія стає можливою тоді, коли існує предмет дискусії»¹⁰. У контексті проблематики *загальнонаціональної* ідеології цю слушну думку, однак, можна було б дещо розвинути й скоригувати.

Будь-яка з ідеологій ґрунтується на комплексі тверджень, які трактуються нею як незаперечні, хоча, як правило, підтримуються лише частиною суспільства. Властиво, саме вони (твердження) і формують проблематику тієї суспільної дискусії, про яку говорить В. Васютинський. Із суто абстрактної точки зору діапазон інтерпретацій поточних та ключових проблем соціального буття в цій дискусії може бути безмежно широким, але на практиці повинен обмежуватись (і зазвичай обмежується) духовно-смысловим полем самого суспільства, його історією, традиціями, етичними настановами тощо. (Наприклад, важко собі уявити, скажімо, нацистський рух із відповідною пропагандою у сучасній Україні.)

Фундаментальною властивістю загальнонаціональної ідеології, яка відрізняє її від інших ідеологій, якраз і є те, що вона являє собою не просто певним чином концептуалізовану вербалізацію політичних інтересів якоїсь із соціальних груп, партій чи навіть держави (як політичного актора), а так би мовити, «ідеологію ідеологій». У ній має бути сформульований певний комплекс самоочевидних для громадян нормативних тверджень, які не підлягають обговоренню, легітимізовані духовно-етичні норми, зміст, стиль, завдання і мотивації соціально-політичного життя *всього* суспільства. Таким чином, однією з найважливіших функцій загальнонаціональної ідеології є встановлення та конституювання

¹⁰ *Психологія масової політичної свідомості та поведінки.* - С. 26.

відповідних правил гри, моральних та культурних табу, тобто певного «смыслового поля», у рамках якого розгортається як політичний процес, так і повсякденне, буденне життя даного соціуму.

Із точки зору внутрішньої структури загальнонаціональна ідеологія є складним та багаторівневим явищем. Її творить велика кількість елементів - від системи національних символів (вони слугують для кожного громадянина свого роду ідентифікаційними маркерами спільноти, до якої він належить і постійно асоціюються в його свідомості із основними мотиваціями та обґрунтуваннями цієї належності) до міцно вкорінених у масову свідомість стереотипізованих уявлень про національний характер та чесноти, історичний шлях нації (який завжди тією чи іншою мірою є символічним і сакралізованим), її поточне становище у світі, майбутнє тощо.

Такого роду ідеологічні ансамблі є (або мають бути) «у розпорядженні» суспільства будь-якої країни, оскільки без загальнонаціональної ідеології жодне суспільство не проіснує довго.

ІДЕОЛОГІЯ ТА СУСПІЛЬНА МОРАЛЬ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Ідеологічна палітра сучасної України є надзвичайно різнобарвною і розмаїтою, але у цьому калейдоскопі доктрин та ідей нема жодної, яка б набула значення загальнонаціональної консолідуючої та мобілізуючої сили. Навпаки, українці демонструють досить таки апатичне ставлення до абсолютної більшості ідейно-ціннісних моделей, пропонованих політиками та інтелектуалами. У цьому сенсі наше суспільство досі перебуває у стані т. зв. «аномії»^{*} - проміжній фазі розвитку, своєрідній «мертвій зоні», коли старі ціннісні орієнтації, моделі соціальної поведінки, ідеологічні настанови вже дискредитовані або неактуальні, а нові ще не сформовані остаточно.

^{*} Термін, уперше запропонований Е. Дюркгеймом у відомій студії «Самогубство: соціологічне дослідження» (*Le suicide: Etude de sociologie*, 1897) для визначення одного з соціокультурних чинників, що сприяє збільшенню кількості самогубств у суспільстві. У Е. Дюркгейма аномія - це падіння авторитету тих моральних норм, що регулюють і скеровують задоволення потреб індивіда у соціумі. Такого роду етичний вакуум, за Дюркгеймом, завжди виникає у перехідні періоди. Приблизно у цьому значенні термін досі широко використовується у дослідженнях із проблем соціальної дезінтеграції.

Нижче ми на основі соціологічних та демографічних даних спробуємо визначити, у яких своїх аспектах масова свідомість і соціальне життя найбільше потерпають від цього ідейно-ціннісного (власне-ідеологічного) «вакууму» і, базуючись на аналізі цих даних, запропонувати низку міркувань щодо концептуального змісту, напрямів формування та механізмів упровадження ідеологічних конструктів, які б задовольнили відповідні потреби українського суспільства.

Соціологічні дані*

Надзвичайно промовистими є дані всеукраїнського моніторингу 2004 року щодо наявності спільних (об'єднуючих) норм та цінностей у сучасному українському суспільстві. Запропоновані варіанти відповіді на запитання: «Що, на Вашу думку, не викликає сумнівів і поділяється більшістю громадян України?» розподілилися у порядку убутання кількості набраних голосів таким чином: суспільні норми моралі, релігійні канони, конституційні норми, закони, висновки сучасних природничих наук, повідомлення національних інформаційних каналів, висновки сучасних соціальних наук, міркування моральних авторитетів нації, повідомлення закордонних інформагентств, офіційні заяви вищих чиновників та політиків, інше. Особливо цікавим є те, що жодна з позицій не набрала більше 25,6 %, зате кількість респондентів, які не змогли визначитися з відповіддю, склала 42,4 %. З цих цифр випливає, що в українському суспільстві існує гострий дефіцит чітко сформульованих, загальновизнаних і справді консолідуючих громадян цінностей, ідеалів та сенсів¹¹.

* Масив використаних нижче соціологічних та статистичних даних хронологічно охоплює переважно період з 1994 по 2004 рр. і містить досить фрагментарну інформацію про, без сумніву, значні зміни у настроях українського суспільства під час і після останньої президентської кампанії та «Помаранчевої революції». Утім, для нашого дослідження дані цієї доби мають, очевидно, другорядну цінність, оскільки нас цікавить передусім українська *повсякденність*, буденна багаторічна динаміка морально-психологічного стану, ціннісних пріоритетів тощо українського суспільства, через яку найбільш адекватно маніфестується консервативна складова масової свідомості соціуму.

¹¹ *Паращевін М.* Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. - С. 449.

Опитування 1994-2005 рр. фіксують також високий (у середньому 30-40 %) рівень незадоволеності як функціональністю норм та цінностей, що побутують у суспільстві, так і ступенем взаєморозуміння і щирості між людьми. Загалом серед громадян фіксується високий ступінь зацікавленості у сприятливому морально-психологічному кліматі в суспільстві. За даними 2003 р., 40,8 % опитаних визначили це як скоріше важливе, а 42,3 % - як дуже важливе. Ще більшим був відсоток таких відповідей у 2004 році¹². Водночас спостерігається наявність значної «прірви» між цими суспільними запитами і тим досить негативним образом українського суспільства (і, зокрема, його соціально-психологічної аури) що склався у масовій свідомості. На тлі економічних негараздів, корупції, зuboжіння й невпевненості у майбутньому (найприкметніші, за опитуваннями, риси української повсякденності) почуттями, що об'єднують людей у суспільстві, більшість респондентів вважають передусім усвідомлення спільних труднощів життя, невдоволеність владою, відчуття втрати «нормального» формату існування, скептицизм і тривогу щодо майбутнього України¹³.

За останні роки у суспільстві набула (не без активної участі мас-медіа) значного поширення абсолютно непритаманна українській духовності філософія примітивного прагматизму і свого роду побутового цинізму (підпорядкованість всіх моральних норм економічній вигоді, принцип «кожен сам за себе» тощо). Тривожною реальністю став високий рівень «атомізації» нашого соціуму, наростання відчуження і взаємної недовіри між громадянами. Виразним показником неблагополуччя у цій сфері видається, зокрема надто значна - удвічі-утричі - різниця між показниками довіри громадян до свого найближчого оточення (родина, друзі) й до інших співвітчизників. При цьому значно більш недовірливою та індивідуалістично налаштованою, ніж інші вікові групи, є українська молодь¹⁴.

¹² Сохань Л. Соціально-психологічна аура особистості: цивілізаційний вимір // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. - С. 430-431.

¹³ Там само.

¹⁴ Паращевін М. Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. - С. 451-453.

Водночас треба наголосити, що соціологічні дослідження фіксують стабільну позитивну динаміку цих показників протягом 1994-2004 рр.: кількість опитаних, які на запитання «Чи довіряєте Ви співвітчизникам?» дали негативну відповідь, за десять років істотно не змінилася (загалом - 18,7 % у 1994 році і 18 % у 2004 році), зате значуще збільшився відсоток тих, хто довіряє або схильний довіряти співгромадянам - 39,5 % у 2004 році проти 30,2 % у 1994 році¹⁵. Найлогічнішим було б пов'язати це суттєве покращання ситуації із процесами соціально-психологічної адаптації громадян до нових умов і зокрема з прогресом у засвоєнні нових соціальних цінностей та моделей поведінки, виробленням адекватних соціальним реаліям форм ділових стосунків, побутового спілкування тощо. У такому разі ми бачимо не чергове спорадичне коливання настроїв, а тенденцію, що спирається на постійно діючі чинники і, отже, повинна зберігатися.

Разом з тим симптоматично, що українці бачать дуже мало моральних авторитетів серед своїх співвітчизників, причому це стосується як представників влади, так і найближчого оточення (родичі, знайомі, сусіди, колеги)¹⁶. Уже традиційним стало скептичне ставлення до влади і до державних службовців (чиновників), низький рівень довіри до державних інститутів (як вищих, так і місцевих) та політичних партій, і, навпаки, - високий ступінь відчуженості між владою і суспільством.

Вартими уваги у зв'язку із нашою проблематикою є зміни в ієрархії ціннісних пріоритетів населення України протягом останніх років. Нижче ми наведемо деякі дані, отримані відділом соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України за сприяння соціологічної та маркетингової служби «Соціс» у результаті чотирьох репрезентативних загальнонаціональних опитувань 1991, 1994, 1997 і 2000 років.

Перші рядки шкали ціннісних відданостей громадян України стабільно займають т. зв. «вітальні цінності», а саме: особисте здоров'я, матеріальна забезпеченість, благополуччя власних дітей, міцна сім'я і загальний хороший стан у країні. При

¹⁵ *Українське суспільство 1994-2004.* - С. 600.

¹⁶ Там само. - С. 432-433.

цьому до 2000 р. індекс їх значущості істотно зріс¹⁷. У принципі такі домінанти видаються абсолютно природними, особливо в умовах масштабних суспільних трансформацій та зatoryжної кризи, коли первинні соціальні структури (сім'я, діти, родичі) сприймаються як єдиний оазис стабільності й сенсу.

Значно більш специфічною й промовистою є динаміка «невітальних» цінностей. Протягом досліджуваного періоду (1991-2000 рр.) вони зберігали у середньому досить невисокий рейтинг. Певну тенденцію до зростання демонструє лише група цінностей, пов'язаних із можливістю соціально-статусної, економічної та професійної самореалізації особистості (створення у суспільстві рівних можливостей для всіх, цікава робота, суспільне визнання, відсутність різкого соціального розшарування, ефективна робота за фахом). Ближче до 2000 року ці пріоритети займають «напівпериферійну» позицію. Зате на периферію протягом 90-х років остаточно змістилися цінності ринкової демократії та громадянсько-політичні свободи (можливість критики і демократичного контролю владних структур, вільного висловлювання політичних та інших думок, підприємницької ініціативи, участі у новостворених громадсько-політичних об'єднаннях, партіях і організаціях), політичний суверенітет республіки, а також блок суто гуманітарних цінностей (рівень освіти, культури, національно-культурне відродження тощо)¹⁸.

А. Ручка, коментуючи таку структуру ціннісних пріоритетів українських громадян, пов'язує домінування у ній вітальних цінностей із «скрутною життєвою ситуацією людей» і нестачею у задоволенні «утилітарних чи прагматичних потреб та інтересів». Підвищення ж рейтингу «невітальних» цінностей дослідник ставить у пряму залежність від рівня реалізації вітальних¹⁹. Такі міркування викликають певні застереження.

По-перше, серед «невітальних» цінностей, пропонованих у наведених вище матеріалах опитування, можна виділити цілу групу таких, що набувають статусу цінності у першу чергу в

¹⁷ Див.: Ручка А. Динаміка ціннісних відданостей населення України: 1999-2000 роки // Соціокультурні ідентичності та практики. - С. 182.

¹⁸ Там само. - С. 184.

¹⁹ Там само. - С. 184-185.

якості умови реалізації вітальних. Це, наприклад, «можливість критики і демократичного контролю владних структур», «можливість підприємницької ініціативи» чи «участь у новостворених суспільно-політичних об'єднаннях, партіях та організаціях». Ці уподобання скупчилися у нижніх рядках ціннісної шкали вочевидь не через «скрутну життєву ситуацію людей», навпаки, вищенаведене - не що інше, як механізми та засоби виходу з такої ситуації. Але вони не сприймаються респондентами як такі (чи принаймні не як основні з таких), і причина тут може бути двоїстою: або справа у соціально-психологічній неадаптованості та інерційності соціальної поведінки громадян, або ці механізми є об'єктивно нереалістичними чи неефективними в умовах сучасної України. Утім, пропоновані пояснення перебувають у тісному діалектичному взаємозв'язку, і рація, треба думати, є в обох. У будь-якому разі таку конфігурацію ціннісних відданостей логічніше пов'язати насамперед з ментально-психологічними та інституціональними, а не із суто матеріальними чинниками.

По-друге, далеко небезспірним видається самий підхід, згідно з яким умовою сприйняття особистістю культурних цінностей та суспільних ідеалів є попереднє задоволення матеріальних потреб. Вітальні цінності, що стоять на перших місцях у наведених щойно результатах дослідження, мабуть, із необхідністю посядуть їх і при опитуванні у будь-якому іншому соціумі. Уважати міцне здоров'я, родину і благополуччя власних дітей важливішим за політичний суверенітет республіки, відсутність різкого соціального розшарування і навіть ефективну роботу за фахом є як мінімум абсолютно нормальним для пересічного громадянина.

По-третє, щодо стабільно низьких індексів невітальних цінностей, то суттєво, які саме з них пропонуються оцінити в опитуванні, оскільки практично всі вони є демократично-ліберальними (див. вище). Між тим загальновідомо, наскільки специфічними, болісними і неоднозначними є процеси інтерполяції західних цінностей на пострадянські умови і масову свідомість. Тому доречним було б дійти висновку не про низький рівень відданості населення України невітальним цінностям узагалі, а про складнощі у засвоєнні ним демократичних та ліберальних ідей, етичних пріоритетів і моделей поведінки.

Сприйняття українським суспільством Заходу та його цінностей має свої особливості й свою динаміку. За період з 1997 по 2000 роки статистично значуще збільшився індекс етнокультурної дистанції щодо представників т. зв. «розвинених країн»: американців, французів, італійців, німців, англійців. Відповідно, істотно зросла й частка тих, хто сприймає як чужі культурні цінності цих народів²⁰. Більше того, на запитання «Чи згодні Ви з тим, що вплив Заходу загрожує нашим культурним традиціям і цінностям?» позитивну відповідь у 1994 році дали 39 % респондентів, у той час як у 2000 р. - вже 49 % (практично кожний другий!). Негативну відповідь на це питання у 2000 році дали 24 % опитаних (у 1994 р. - 30 %), 27 % не змогли визначитись (у 1994 р. - 30 %)²¹. Помітно зменшилася за цей період і кількість згодних із тим, що «Україні є чого повчитися у Заході, коли йдеться про політичну демократію та ринкову економіку»: 71 % у 2000 році проти 63 % у 1994 р.²²

Такі тенденції Л. Скокова справедливо пояснює масовим розчаруванням у політиці «демократичних перетворень» та «ринкових реформ», яка асоціюється у населення саме із західними цінностями і способом життя, а також механізмами компенсаторності, що спрацювали у суспільстві «як захисна реакція на усвідомлення цивілізаційної упослідженості, тривалу нездатність суспільства в цілому до позитивних перетворень»²³. Так чи інакше поряд з визнанням значущості західного досвіду та цінностей у свідомості громадян міцно утвердилося їх сприйняття як «чужих» і навіть загрозливих для вітчизняної культури і традицій. Тобто у масовій свідомості українського суспільства досі неподоланою є амбівалентність в інтерпретації навіть фундаментальних ідейно-ціннісних максим соціального життя; не дивно, що у суспільстві панує дезорієнтованість стосовно уявлень про напрями подальшого розвитку, а відтак, і образу майбутнього.

²⁰ Див.: Скокова Л. Виміри відкритості сучасного українського суспільства // Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. - С. 173. Тут і далі авторка наводить матеріали моніторингів відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України 1994, 1997 та 2000 рр.

²¹ Там само.

²² Там само. - С. 174.

²³ Там само. - С. 173.

Щодо того, як розклалися результати опитувань за віковим критерієм, то можна з великим ступенем ймовірності твердити, що проти «впливу Заходу» виступили головним чином люди старшого та середнього покоління.

Підсумовуючи, можна констатувати, що протягом останнього десятиліття в Україні стабільно зберігається дефіцит солідарності, довіри до державних інститутів, взаємної довіри, горизонтальних зв'язків у суспільстві, спільних цінностей і завдань, прогресує *замикання на соціальному мікрорівні* (родина, сусіди тощо); побутова, повсякденна мораль лишається хіба не єдиним нездевальованим соціально значущим ціннісним стрижнем. Мотивації більш високого гатунку (усталена, легітимована загальносуспільна ієрархія статусів та ролей, цілей та ідеалів, обґрунтування патріотичних почуттів, національної гордості, ясна приваблива картина країни і народу в його поступі з минулого у майбутнє тощо) лишаються поки напівсформованими, несформованими зовсім, подекуди ж підмінюються вочевидь деструктивними «зразками», пропонованими глобальною масовою культурою.

У суспільстві досить сильними залишаються патерналістські настрої, що зумовлює певну популярність відповідних ідеологем та морально-ціннісних настанов - від ностальгії за СРСР (вона невпинно відходить у минуле) до «соціалізму з людським обличчям» і лівих соціал-демократичних рецептів. На цьому тлі активно пропагуються ідеали, що асоціюються із постмодерним суспільством євроатлантичного зразка - економічний та громадянсько-правовий лібералізм, поєднаний із «демократичними цінностями», і те й інше цілком абстрактного і космополітичного гатунку, практично не адаптоване до реальних українських умов. Утім, і цей напрям знаходить певну підтримку в суспільстві, хоча й у досить своєрідній інтерпретації.

Іще один напрям соціокультурної трансформації - формування національної ідентичності - нині представлений у суспільній свідомості переважно ідеологемами, уявленнями, ментальними конструкціями націонал-патріотичного змісту, що мають значущу вагу в суспільстві, хоча й не належать до найвпливовіших. Власне, вони спочивають у тій ніші масової свідомості, яка мала б бути пов'язаною з новим рецептом українського патріотизму -

невід'ємної ключової складової загальнонаціональної ідеології - і яка є майже незаповненою. Сьогодні сформовані лише деякі початкові її елементи, які зводяться головню до відчуття своєї «окремішності» (первинна ідентичність за від'ємною ознакою - «ми - не вони»), яка поки що несе мінімум конкретики і позитивно-емоційного наповнення.

Звичайно, не варто недооцінювати масштабів і значущості змін у колективній ідентичності нашого соціуму. В принципі, порівняно із початком 90-х років можна говорити про якісно нову ситуацію і вважати, що державно-політичне самовизначення українського соціуму загалом відбулося*. У сьогоднішній Україні навіть комуністи (не кажучи про соціалістів, соціал-демократів та інших аж до правиці політичного спектру) вже перестали згадувати про відновлення СРСР, оскільки сформувалося достатньо міцне відчуття «спільного дому», а суверенітет сприймається суспільством як цілковита самоочевидність.

Складніше, щоправда, із розвинутою національною ідентичністю, усвідомлення якої поки що переважно не виходить за рамки згадуваної щойно націонал-патріотичної тематики, яка «виринає» у публічній сфері й політичному процесі лише подекуди, головним чином у зв'язку із питаннями формування мовної політики та міжетнічних відносин у державі. Причому не тільки рівень цих дискусій, а вже сам їх предмет свідчить про відсутність адекватної ідеологічної концептуалізації проблематики національної ідентичності у суспільстві. Тут також дається взнаки відсутність загальнонаціональної ідеології.

Конфліктогенні складові масової свідомості

Однією з основних функцій будь-якої загальнонаціональної ідеології є консолідація суспільства на основі цінностей та ідей, близьких для всіх громадян. Якщо в українській ідеології буде

* Доволі переконливою ілюстрацією цієї трансформації стала реакція українського суспільства на конфлікт з приводу коси о. Тузла. Нагадаємо, особовий склад українського гарнізону заявив про свою готовність у разі необхідності вести бойові дії проти Росії; до цієї ж позиції (якщо не буде іншого виходу - збройний конфлікт) схилився при опитуваннях дуже високий відсоток респондентів.

вдало сформульована такого роду об'єднавча ідейно-ціннісна платформа, то у перспективі вона стане одним з основних інструментом нівелювання найбільш проблемних і конфронтаційних ділянок масової свідомості українського суспільства. Коротко зупинимосся на основних з них.

Регіональні та етнічні відмінності. У першу чергу маються на увазі добре відомі особливості культурно-історичного розвитку українського народу, який протягом декількох століть формувався в складі різних держав (Литва, Польща, Угорщина, Румунія, Росія) і цивілізаційних ареалів: Східна Україна - переважно православно-слов'янського й почасти тюрксько-ісламського, Західна - переважно європейського. Українці, крім того, включають у себе низку субетносів (лемки, русини тощо), тобто є негомогенним народом з етнокультурного погляду, що, зрештою, є абсолютно типовим для сучасних європейських націй. Більше того, з етнокультурної та етногенетичної точок зору субетнічна структура українців як народу-нації є куди менш складною й потенційно конфліктогенною, аніж, скажімо, в італійців, німців чи французів.

Більш проблемними є наслідки цивілізаційних впливів, а також політико-ідеологічної, асиміляторської та колонізаторської діяльності інших держав на території України. У результаті сьогодні ми стикаємось з явищем «регіоналізації» країни, основною причиною якого є відмінність політичної і господарсько-економічної історії різних регіонів держави; суттєву роль відіграє також етнічний склад (власне - етнокультурна самоідентифікація) населення. Через лінгвокультурні розбіжності, значущу різницю у менталітеті, етично-естетичних преференціях, побуті, традиціях господарювання та торговельно-економічних відносин у суспільстві виникають поля певного напруження, ментального непорозуміння, причому не лише за суто географічно-регіональними лініями (Схід-Захід, Південь-Захід). Додатково ускладнює ситуацію те, що в українському соціумі досить часто не збігаються між собою групові ідентифікації за етнічними, мовними та культурно-орієнтованими маркерами²⁴.

²⁴ Див.: Ручка А. Варіації національно-просторових ідентичностей // Соціокультурні ідентичності та практики. - С. 156-165; Українське суспільство 1994-2004. - С. 64-73, 526.

Практика державно-політичного життя останніх років свідчить, що всі ці явища не є фатально небезпечними для держави і суспільства, хоча й потребують постійної уваги та контролю. Спроби розіграти карту регіоналізму і розколу України під час останньої президентської кампанії, штучне роздмухування економічних протиріч і лінгвокультурних відмінностей між регіонами довели, що проблема регіоналізму в державі знаходиться, скоріше, в площині бізнесу, внутрішньої політики, державного адміністрування та ідеологічно-ментальних розбіжностей, аніж територіальної цілісності та суверенітету країни. Утім, довготривалий, методичний інформаційний та політичний тиск в умовах послаблення впливу центру на місцях і ефективності владних вертикалей (на кшталт кампанії надання російській мові статусу другої регіональної у низці областей в середині 2006 року) здатний, очевидно, «розхитати» державу до критичної межі.

Протягом років свого суверенітету Українській Державі загалом вдається підтримувати міжетнічний мир у суспільстві. Проте у цій сфері залишаються проблемні питання, які, до того ж, періодично педалюються певними політичними силами. Передусім це проблема кримських татар і російської національної меншини в Україні.

Ціннісно-поведінкова спадкоємність, стосунки між поколіннями, виховання молодого покоління. Загалом феномен т. зв. «generation gap» (світоглядного розриву між поколіннями) ніколи не був чимось екстраординарним у розвитку суспільств і культур. Більше того, у сучасному світі присутність певного духовно-ціннісного напруження і конфліктності між поколіннями «батьків» та «дітей» можна вважати показником нормальної динаміки еволюції соціуму. Проте в Україні, яка із початку ХХ століття переживає один з найскладніших і найвідповідальніших періодів своєї історії, ситуація нині значно серйозніша: спільну мову між собою намагаються знайти генерації, з яких принаймні три останні формувалися та діяли не лише у суттєво різних культурно-історичних укладах (без особливого перебільшення - у різних «уявних всесвітах»), а й на тлі численних війн та величезних соціальних катаклізмів, що супроводжувалися колапсом цілих держав, різкими змінами вектора суспільного поступу, кардинальними

переоцінками цінностей, незліченними особистими драмами тощо. Крім того, жодне із цих поколінь саме по собі не є внутрішньо гомогенним і монолітним, зокрема через істотну різницю історичного шляху та регіонально-культурні відмінності (чого варта одна лише проблема ОУН-УПА або міжконфесійні взаємини).

Все це робить поколінні стосунки у сучасній Україні настільки zdeформованими, а масштаби їхньої світоглядної «неситковки» настільки значними, що українські вікові генерації сьогодні цілком можна розглядати як доволі дистанційовані одна від одної соціальні групи, якісно різні з точки зору менталітету і ціннісно-поведінкових стереотипів.

Так, в аспекті соціальних преференцій для *старшого покоління*, скажімо, нормальним є сприймати державу як тотального менеджера, який сам, без участі і ради громадян, забезпечує безпеку, порядок, економічне життя, працю, добробут і так далі аж до організації повсякденного соціального середовища і навіть особливостей побуту. За своєю політичною культурою ця вікова категорія не потребує гарантованих громадянсько-правових свобод і можливості впливати на ситуацію в країні, вона вимагає всебічного, суто патерналістського піклування з боку «влади», воліючи залишатися пасивним споживачем плодів її адміністративно-політичних зусиль.

Загалом менталітет та система цінностей старшого покоління здебільшого різко дисонують із сьогоднішніми українськими реаліями. На додаток радянська «перебудова» і період після проголошення незалежності України принесло йому, крім чергової кризи ідентичності, масове зубожіння і втрату соціальної захищеності, змусивши його перейти у «глуху опозицію» до оточуючої суспільної дійсності. Опитування свідчать, що протягом 1994-2004 рр. у середньому лише трохи більше 1/10 людей похилого віку в Україні були задоволені своїм становищем у суспільстві²⁵.

У соціальній поведінці українського *середнього покоління*, сформованій іншими історичними умовами, патерналізм акцентований менше, на противагу більш гнучкому й прагматичному

²⁵ Ануфрієва Р. Соціальне становище осіб похилого віку // Українське суспільство 1994-2004. - С. 95.

ставленню до політико-ідеологічних питань а також певному моральному релятивізму у трактуванні громадянськості й політичної лояльності. Воно значно практичніше ставиться до власної економічної вигоди, бізнесу й досягнення політичного впливу, проте схильне досягати тут успіху скоріше підлаштовуючись під вимоги поточної кон'юнктури, аніж змінюючи ситуацію на основі власних масштабних моделей розвитку. У позаекономічній, ідейно-ціннісній сфері соціального життя цією генерацією не було запропоновано значущих новацій та цінностей, для здійснення своїх проєктів вона здебільшого апелювала до вже існуючих (соціалістичних, радянсько-інтернаціоналістичних, національно-патріотичних, ліберальних тощо).

Сьогодні український соціум черговий раз опинився «на лінії розлому», став полем зіткнення щонайменше двох *неукраїнських* (умовно - «радянського» і глобалізаційного «євроатлантичного») культурно-цивілізаційних форматів при дефіциті добре розробленого і вкоріненого на всіх суспільних рівнях *власного, українського*. Така ситуація породжує світоглядно-ціннісний хаос, робить процеси соціальної самоідентифікації особистості болісними і неоднозначними. У цих умовах із новою гостротою постає питання становлення і соціально-психологічної адаптації українського *молодого покоління*. Дефіцит питомо української «соціокультурної атмосфери», актуалізованої, загальноновизнаної суспільної традиції, низька ефективність соціально-побутового досвіду, успадкованого від «батьків» - усе це призводить до того, що воно із необхідністю, практично «у чистому вигляді» (поза українською їх інтерпретацією) засвоює «західні» цінності, моделі споживання, соціальної поведінки тощо, не набуваючи при цьому повноцінного генетичного зв'язку із власним суспільством.

Засвоєння західних цінностей, безумовно, сприяють виробленню нових, більш адекватних світовим тенденціям, соціальних стереотипів і світобачення. Але в цьому ж зв'язку існує і пряма небезпека появи генерації космополітично налаштованих потенційних емігрантів, які, за відсутності належних стимулів (як економічних, так і ментально-духовних), безболісно виїдуть з України або працюватимуть в її межах, легко жертвуючи загальносуспільними інтересами заради власних. Підкреслимо,

що йдеться передусім про найобдарованішу й найосвіченішу молодь, на яку завжди існує попит у розвинутих країнах.

У цьому зв'язку доречно зачепити тему української освіти як одного з основних інструментів формування у молодого покоління розвинутої національно-державної ідентичності, патріотичних почуттів тощо. І змістовно, і структурно-методично гуманітарний сектор вищої освіти в Україні побудований нині «на загальноєвропейських засадах», здебільшого без урахування особливостей нашої внутрішньої ситуації і потреб подальшого розвитку. В результаті вища школа готує кадри, світогляд та фахова підготовка яких багато в чому просто не відповідає вітчизняним реаліям.

Зокрема та концепція історії, що побутує й широко популяризується нині у середній та вищій школі, базується головним чином на ідейно-теоретичному спадкові т. зв. «народницької» традиції національної історичної думки, духовним батьком і найяскравішим представником якої був М. Грушевський і яка в основах своїх була сформована ще у XIX - першій третині XX ст. Схема української історії, пропонована сьогодні школярам та студентам, багато в чому досі спирається на теоретико-методологічний інструментарій, фактографічні акценти та інтерпретації подій, які були актуальними у той період протистояння імперському історико-ідеологічному домінуванню і полеміки з російською історіографією*, проте у сьогоднішніх умовах дуже часто є недоречними.

До недоліків нинішньої вузівської моделі вітчизняної історії ми б віднесли не тільки певну «герметичність» та «україноцентричність» (картина національної історії лише подекуди подається у її взаємозв'язку зі світовими та/чи регіональними процесами), а й тенденцію пояснення історичного «негативу» (втрата чи звуження політичного суверенітету, фази культурно-

*У цьому зв'язку наведемо таке слушне міркування Миколи Рябчука: «Українська націоналістична міфологія формувалася як відповідь на міфологію імперського домінування, міфологію культурної, мовної та всякої іншої зверхності Центру над периферією, метрополії над колонією. У цьому плані «Історія України-Руси» М. Грушевського була нічим іншим, як багатотомною полемічною реплікою на «Историю Государства Российского» Карамзіна». (Див.: *Рябчук М.* Протистояння двох міфологій: імперський виклик, націоналістична відповідь. - www.ukrhistory.com.ua/).

го чи економічного занепаду тощо) передусім зовнішніми чинниками і втручаннями сусідніх народів та держав. З нашого погляду, таке сприйняття власної історії плекає в українцях не стільки дух патріотизму та гордості, скільки виразно віктимну національну самосвідомість.

До того ж така модель є досить конфліктогенною з точки зору міжетнічних відносин (історія стосунків українці - поляки, українці - росіяни, українці - татари, українці - євреї тощо). Потрібне більш конструктивне, а подекуди й об'єктивне трактування історії відносин українців з іншими етнічними спільнотами і, ширше, із іншими країнами, культурами, цивілізаціями. У навчальних курсах українська історія має подаватися на тлі й у контексті більш докладної картини історії регіону та світу.

Роз'єднаність і непатріотичність еліт. Еліти ми у даному разі визначаємо за формальною ознакою, тобто розуміємо під ними ту частину соціуму, яка наділена формальною владою та безпосереднім доступом до інформації, матеріально-людських ресурсів і важелів управління у політичних інститутах, професійних та інших соціальних групах і організаціях.

Зрозуміло, що розгляд суспільства як чогось зовнішнього по відношенню до його «правителів» чи «вищої верстви» є досить умовним і зрештою являє собою суто методологічне, робоче допущення. Елітні прошарки є невід'ємною, органічною складовою соціуму, однією з його страт, яка неминуче виникає у процесі самоорганізації будь-якої спільноти.

Безумовно, специфіка соціальних функцій, привілейоване положення та ексклюзивні можливості еліт дають їм ширші резерви для відстороненої рефлексії і зворотного впливу на ситуацію, включаючи продукування та впровадження ідеологій. Але водночас еліти, подібно до інших соціальних груп, перебувають під впливом «колективного несвідомого», змісту масової свідомості, «смыслового поля» і загальної атмосфери суспільства. Тому розгляд загальнонаціональної ідеології в якості чинника формування (реформування) українських еліт видається цілком доречним.

Більше того, сьогодні це питання стає одним з ключових для всього нашого суспільства. Процеси формування та розвитку

сучасних українських еліт мають свою динаміку і подекуди досить негативну специфіку, визначену низкою об'єктивних обставин. Відомо, наприклад, що основним джерелом формування нині діючої бюрократично-управлінської верстви стала радянська державна бюрократія, а також партійні та комсомольські функціонери.

Цей «перетік» у цілому завершився ще у першій половині 90-х років, однак, на відміну від абсолютної більшості пост-соціалістичних країн, включаючи навіть ультраконсервативну Білорусь, в Україні досі не відбулася остаточно т. зв. «кадрова революція», тобто зміна генерацій у корпусі державних службовців та управлінців. Сьогодні ця еліта має безпрецедентно високий «ступінь спадковості» - тут кількісно домінують люди, що належать до вікової категорії 50-60 років і, зрозуміло, мають відповідний менталітет, ціннісні пріоритети та навички професійної діяльності²⁶.

Подібне становище, хоча й дещо меншою мірою, спостерігається і у науково-викладацькій, мистецькій, подекуди бізнесово-фінансовій та політичній спільноті²⁷. У своїй більшості національна еліта досі складається з людей, яких сформувало радянське суспільство і які (зрозуміло, що йдеться про соціальну групу, а не про одиничних її представників) у нових умовах з необхідністю «постійно відтворюють своєрідну мутацію колишнього суспільного організму»²⁸.

Вищі ешелони нашої політичної, управлінсько-бюрократичної та бізнесово-фінансової еліти акумулюють у своїх руках визначальну масу влади і впливу, вони характеризуються закритістю, стабільністю персонального складу, значним груповим егоїзмом, фактичною дистанційованістю від суспільства та його інтересів і здебільшого імітують зворотний зв'язок із громадянами та виборцями. Внутрішня структура ключових владних груп має кланово-пірамідальний, автаркічний характер, результативні

²⁶ *Сучасні українські еліти: штрихи до портрету* // Роль еліт у трансформаційному суспільстві. - К.: НІСД, 2003. - С. 80, 90-91.

²⁷ Там само. - С. 80.

²⁸ Там само. - С. 93.

контакти охоплюють доволі вузьке коло осіб, у цьому ж колі й «за сімома печатками» приймаються значущі політичні рішення*.

Ці елітні групи демонструють сьогодні досить високі показники соціальної активності, яка, проте, має надзвичайно слабку надособистісно-альтруїстичну мотивацію, а відтак спрямована переважно на досягнення утилітарних, індивідуально-споживачьких завдань, а не на загальносуспільні цілі.

Загалом сучасні українські еліти характеризуються надзвичайно високим освітнім цензом (станом на 2003 рік - 99,4 % з вищою освітою) і на 80,4 % складаються з українців²⁹. При цьому в аспекті ціннісно-поведінкових пріоритетів їм - якщо вірити соціологам і політологам - досі притаманний низький рівень національної самосвідомості, державного патріотизму, брак відчуття власного «надзавдання» і адекватної групової самореференції. Інакше кажучи, якщо в елітних прошарках і присутнє усвідомлення себе як провідної верстви суспільства, то воно поки що дуже мало асоціюється із ідеєю служіння народу, відповідальності перед ним і власної особливої місії**.

Опосередкованим свідченням цього є рівень **майнової поляризації нашого суспільства**. Даний показник в Україні сягнув критичної межі і продовжує зростати. Як відомо, одним з індикаторів рівня соціальної стабільності і громадянського миру є різниця у доходах між 20 % найбагатших і 20 % найбідніших

* Такий алгоритм керівництва, як бачимо, цілком корелює з радянським і навіть масштабні події останньої президентської кампанії мало що змінили в ньому. У зв'язку з цим можна було б згадати як нашого В. Липинського із його категоричною вимогою постійного оновлення (циркуляції) еліт, так і італійця В. Парето, який сформулював принцип соціальної мобільності - ступінь відкритості (готовність до кадрової ротації) правлячого класу прямо пропорційний міцності його становища. З іншого боку, згадується також і Г. Моска, переконаний у тому, що будь-яка демократія атрибутивно містить у собі потенціал олігархії (т. зв. «залізний закон олігархії»).

²⁹ *Сучасні українські еліти: штрихи до портрету* // Роль еліт у трансформаційному суспільстві. - К.: НІСД, 2003. - С. 92, 87.

** А. Окара у цьому зв'язку справедливо зазначає, що «головний вимір елітного дискурсу - це вимір духовного, ширше - антропологічного максималізму/мінімалізму»; при цьому «антропологічний максималізм домінуючої еліти чи відсутність такого» є, на його думку, визначальним чинником успішного розвитку та позитивного міжнародного іміджу держави. (*Сучасні українські еліти: штрихи до портрету*. - С. 20-21.)

громадян. У США вона складає приблизно 9,4 разу, у Канаді та Сполученому Королівстві - трохи більше 5 разів. У жодній з провідних країн світу цей індекс не перевищує 10, тоді як у низці слабorozвинених і нестабільних країн сягає 30. Україна впритул наблизилась до цієї небезпечної цифри.

За усіма показниками остаточна вікова ротація у середовищі еліт відбудеться приблизно через 5-10 років, коли на арену вийде «постперебудовче» покоління, треба думати, значно перспективніше як споживач нової загальнонаціональної ідеології.

Іще однією проблемою що, на нашу думку, потребує вирішення, є гранична взаємна ізольованість гуманітарної та політико-фінансово-економічної еліт українського суспільства. У нинішній етапний для українського народу час вони мали б якщо не творити «єдиний фронт» задля вирішення державотворчих завдань, то принаймні активно взаємодіяти і підтримувати одна одну за посередництва держави.

Зовнішні інформаційні впливи. Чинник впливу на масову свідомість українського соціуму, останній за даним переліком, однак один з перших за значущістю. Дуже коротко зупинимось лише на явних його небезпеках та негативі. У медійному просторі, науковій літературі, міжнародних політичних і неполітичних контактах нашому суспільству настійливо пропонується, коли не нав'язується, по суті чужорідні формати життя і сприйняття дійсності - морально-ціннісні, естетичні, духовні орієнтації, уявлення про оптимальні форми соціальної організації, алгоритми соціальної поведінки індивіда, стосунків між індивідами в соціумі тощо - причому у спрощеному, «стерилізованому» вигляді.

Стандартний євроатлантичний пакет в комплекті із пустотливим комерційним сурогатом культури Заходу (т. зв. «масовою культурою»), з одного боку, гальванізація ностальгії за «радянськими часами», апеляції до «братніх почуттів», «єдиної колиски», «цивілізаційної близькості» тощо (принаймні до недавнього часу) - з іншого. При цьому суспільство наше поки що об'єктивно нездатне ефективно протистояти таким потужним і довгостроковим інформаційним впливам, а тим більше - безболісно «розчинити» їх у собі. Скоріше, навпаки, воно готове саме «розчинитися» у них і «глобалізуватися» настільки, щоб га-

рантовано залишитися поміж країн світової напівпериферії, де, за міжнародними оцінками, знаходиться зараз.

Масова свідомість українського соціуму тією чи іншою мірою потерпає від таких класичних суто зовнішніх «загроз», як перекодування оточуючого світу, укорінення чужих для неї інтересів, цінностей, мотиваційних настанов, стереотипів поведінки на тлі девальвації власних фундаментальних духовних цінностей, підриві традиційних цілей, поглядів, світогляду людей-членів соціуму. Основний і цілком прогнозований наслідок цих впливів - дезінтеграція та деградація суспільства, перетворення його на деморалізоване і дезорієнтоване «населення», яке легко перетворити, зокрема на дешеву робочу силу. Основні й чи не єдині засоби протистояння - наявність у суспільстві власної, добре розробленої, вкоріненої і легітимованої ціннісно-символічної системи, розвиненої ідентичності, а також ефективна державна інформаційна політика, забезпечення певної «гігієни інформаційного споживання» громадян.

Жодної з цих складових у сучасній Україні немає або майже немає. Тому видається очевидним, що у нинішній фазі історичного розвитку України ми просто не можемо собі дозволити «пускати на самоті» процеси формування нашої національної самосвідомості та колективної ідентичності.

Деякі орієнтири формування та механізми впровадження української загальнонаціональної ідеології

Здійснення завдань повноцінної консолідації українського суспільства є неможливим без усунення або щонайменше мінімізації наведених вище роз'єднуючих дестабілізуючих чинників.

Підставою і водночас інструментом подолання коротко розкритих вище загрозливих тенденцій у розвитку українського суспільства - апатії та песимізму, соціально-психологічної неадаптованості, відчуженості між суспільством і «владою», низького рівня мобілізації та консолідації населення, ідейно-ціннісної дезорієнтованості й конфліктогенних ментально-культурних чинників - є *загальнонаціональна ідеологія спільного поступу українського суспільства*. Весь комплекс питань, пов'язаний із її розробкою

та впровадженням *у контексті утвердження власної ціннісно-символічної системи*, стає нині життєво важливим для майбутнього суверенної України. Автор, звичайно, далекий від думки про можливість вирішення цієї надвичайно складної проблеми у рамках порівняно невеликого розділу. Утім, запропонована нижче низка підсумкових міркувань та тез може виявитися корисною для реалізації даного завдання.

У найзагальнішому плані будь-яка загальнонаціональна ідеологія має містити вичерпні, структурно прості й по можливості привабливі для всіх членів суспільства відповіді на низку фундаментальних питань національного буття, серед яких найважливішими видаються такі:

- фіксація витоків, місця та ролі нації у глобальній історичній ретроспективі, а звідси - у сьогодишньому світі;

- обґрунтування загальносуспільної стратегії розвитку і вектора поступу, створення привабливого для громадян образу лінії минуле-майбутнє;

- легітимація політико-правового устрою, держави, владних інститутів, обґрунтування їхнього права на керування суспільством й зовнішню репрезентацію нації;

- визначення та легітимізація духовно-етичного та ідейно-орієнтаційного простору, в якому має відбуватися політичний процес та повсякденний суспільний дискурс;

- узгодження загальнонаціональних цінностей та інтересів із загальнолюдськими, з одного боку, і з цінностями та інтересами соціальних та етнічних груп суспільства - з іншого;

- визначення і пропаганда предметів національної гордості, до яких насамперед потрібно віднести: а) історичні події, впливи на розвій культур та цивілізацій чи, навпаки, їх наслідування; б) пантеон видатних (загальнонаціонального та світового масштабу) постатей-українців / вихідців з України / неукраїнців, які працювали в українському лоні; в) наукові та культурні надбання, пам'ятки та цінності, впливи на інших, сьогодишній потенціал, можливості дальшого розвитку; г) ексклюзивні економічні напрями, вироби, високі технології тощо; е) спортивні досягнення.

Загальнонаціональна ідеологія повинна формуватися та задіюватися із постійним урахуванням того, 1) що суспільство

пропонує на рівні ідейно-духовному та ментальному, і 2) чого воно об'єктивно потребує, виходячи з показників його внутрішнього розвитку і зовнішньої ситуації.

У перспективі такий, уже сформований і підтриманий суспільством, ідеологічний комплекс має стати орієнтиром та фундаментом (але, звичайно, не ще одним законодавством) для діяльності державних інститутів. Це ж саме стосується і соціальної поведінки громадян, оскільки за своєю природою загальнонаціональна ідеологія - це система внутрішніх, а не зовнішніх обмежень та орієнтирів. Ідеологічні максими справляють свій вплив на людину через ансамбль суспільних цінностей, а не через правоохоронні органи.

Як уже зазначалося вище, остаточно оформленої загальнонаціональної ідеології в Україні зараз практично немає, є лише окремі, фрагментарно розроблені й безсистемно впроваджувані її елементи, і у цьому ми вбачаємо одну з основних причин викладеного вище «негативу» у розвитку українського соціуму. Сьогодні, як і до подій президентських виборів 2004-2005 рр., суспільству вочевидь бракує вектора руху, ясної, чітко артикульованої і популярної серед громадян стратегії спільного поступу. Суспільство лишається роздрібненим і незорієнтованим. Звичайно, подібна ситуація є досить типовою для транзитивної спільноти, але ж це не означає, що з неї не потрібно шукати виходу. Тим більше, що в українському випадку перехідне, проміжне становище ускладнюється все ще актуальною «подвійністю» трансформації: в нашому соціумі формується не лише нова політико-інституціональна структура і соціально-економічний уклад, а й нова національна та державно-політична ідентичність.

Досі державі не вдалося запропонувати суспільству жодної по-справжньому об'єднуючої, мобілізуючої ідеї. Практично без її прямої участі розпочалися і тривають процеси формування нашої «уявної спільноти», кристалізації колективної ідентичності й національної самосвідомості.

Між тим у сьогоднішній ситуації цією проблематикою (враховуючи слабкість і фінансово-політичну несамостійність нашого громадянського суспільства та ЗМІ) має *безпосередньо і комплексно опікуватися передусім держава*, причому основним її

завданням у даній галузі є реальне задіяння комплексу позаекономічних, свідомісно-ціннісних мотивацій та стимулів суспільного розвитку, зміцнення громадянської свідомості, патріотизму, оптимізму щодо майбутнього. Необхідно усіляко культивувати серед громадян відчуття самоцінності, унікальності, розвиненості України та всього українського (на тлі грамотної пропаганди наших національних надбань в усіх сферах, але, природно, без дискримінації), запропонувати їм переконливі підстави для патріотичних почуттів та оптимізму щодо майбутнього*.

Безумовно, йдеться не про пряме нав'язування якихось ідейних імперативів та ціннісних установок, тим більше не про суцільну ідеологізацію суспільства із накиданням «єдино вірної» ідеології. Держава може й повинна виступити тут не як «начальство» і «жандарм», а як ініціатор, координатор, а подекуди - спонсор. Цілком зрозуміло, наскільки важко витримати таку лінію в умовах сучасної України, але інший, «директивний», шлях буде небезпечнішим та шкідливішим, аніж повна бездіяльність. Використовуючи свій вплив, вагу і адміністративно-організаційні ресурси задля того, аби стимулювати національні медіа, науково-мистецькі кола, громадські організації, держава

*Один з напрямів цієї роботи, який, мабуть, не дуже піддається опису в межах наукового лексикону - це стереотипні уявлення щодо образу та морально-психологічних якостей «типового українця». Їх, безумовно, варто суттєво оновити й зробити більш позитивними. Загалом, як виглядає, цей процес уже розпочався природним чином, проте образ, умовно кажучи, «меншого брата», що досить довго формувався в нетрях російської імперської, а згодом радянської - по суті, також російськоцентричної - ідеологічної системи (хутір, садок вишневий, САЛО, простенька хитруватість, зрадливість, жадібність, матеріалістичність та грубуватий гедонізм, низький рівень нематеріальних потреб, радянська - суто мужицька, дуже однобічна - редакція постаті Шевченка як типового «великого українця» (оце краще на що ви здатні), тобто - народ-селюк par excellence), широко побутує і робить свою справу у масовій свідомості досі. Якщо говорити про Наддніпрянщину, то йдеться про наслідки довгострокового комплексного військово-політичного, економічного та ідеологічного тиску Росії, проваджувану нею політику денаціоналізації й «деелітизації» українців, намагання позбавити їх (заблокувати розвиток) своєї ідентичності, а в ідеалі - прищепити російську (чи малоросійську) ідентичність. Саме ці довгострокові зовнішні впливи (а не якісь «вроджені якості», як подеколи доводиться чути) стали основною причиною горезвісного «комплексу меншовартості» й досі не викорененої остаточно заниженої самооцінки українців. Отже, нам потрібно остаточно позбавлятися цього.

має налагодити широке перманентне обговорення проблематики соціально-гуманітарного життя, специфіки духовно-культурного розвитку України, її історії, літературно-мистецьких надбань, перспектив духовної еволюції сучасного українського соціуму тощо, тобто забезпечити постійну саморефлексію суспільства у *неекономічній* сфері власного буття. В ідеалі дана тематика (а не з'ясування стосунків між політичними силами та нескінченний «вихід з економічної кризи» впереміжку з бойовиками, російськими серіалами та «тріллерами») мала би стати однією з кількісно домінуючих, наприклад, у національному TV-просторі.

У суспільній свідомості має сформуватися, по можливості, привабливий для більшості громадян (але у будь-якому разі істотно оновлений, добре розроблений, деталізований і при цьому здатний легко «скоротитися» до певного позитивного стереотипу) образ України та її майбутнього. Для того, аби такий образ надихав і консолідував суспільство, він не може вичерпуватися лише маніфестацією утилітарно-матеріальних цінностей та вигод. Зрозуміло, що крім цих (безумовно необхідних) компонентів, потрібен пошук і артикуляція власної, адекватної потребам суспільного розвитку і, по можливості, питомо української морально-ціннісної системи координат, певного духовного орієнтиру, однаково зрозумілого всім верствам населення.

Між тим суспільна свідомість живиться сьогодні досить таки безбарвними уявленнями про якесь безлике «економічне зростання» і «підвищення якості (чи рівня) життя» на ґрунті «демократичних цінностей», «євроінтеграції» тощо.

Питання економічної вигоди, шляхів досягнення матеріального благополуччя безумовно і цілковито домінують у тематичній структурі мас-медійного простору України, цими питаннями передусім переймаються зараз політичні діячі, інтелектуали, суспільна думка загалом. Ця гіпертрофована увага до економіки, очевидно, цілком зрозуміла для «перехідного» пострадянського суспільства із відповідним тягарем проблем, проте культивування такого роду «панекономічної свідомості» актуалізує загрозу, на яку слушно вказує український фахівець М. Ожеван: «Якщо ще вчора, в часи СРСР (так у тексті - С. Г.), культуру

і геокультуру зазвичай підмінювали політикою і геополітикою, то на сьогодні - підмінюють геоекономікою. [...] Внаслідок цього у постсовєцьких суспільствах формується вельми небезпечний для їх майбутнього «консенсус», згідно з яким культурні цінності мають обов'язково зводитись до економічних, а культура нічого не варта, якщо на ній (чи за її підмогою) не можна заробляти»³⁰. Додамо, що крім реальної матеріальної скрути, зниженню індексу соціального самопочуття населення, безумовно, сприяє ця штучно створювана медіа «зацикленість» на питаннях матеріального збагачення і «подолання економічної кризи».

Як «цивілізаційний вибір» інтерпретується сьогодні більшістю політиків та ЗМІ ідея євроінтеграції. Ця точка зору активно популяризується, і треба сказати, що, за результатами опитувань, європейська ідентичність є значущою для громадян України і у суспільстві сформувався досить потужний запит на «європейськість»³¹. Саме поняття євроінтеграції, проте, зазвичай розшифровується через серію штампів - «прогрес», «європейський рівень» («європейськість» подається як певний абсолютний відповідник «цивілізованості»), «демократичне суспільство», «правова держава», «соціальне забезпечення», «свобода слова», «права людини», - які у сфері публічної комунікації несуть украй неконкретне семантичне наповнення, відіграючи роль свого роду заклинань.

Не дивно, отже, що, як свідчать соціологічні дані, у масовій свідомості побутує суттєво викривлене й, сказати б, патерналістсько-споживацьке уявлення про західні цінності, приміром, про сутність та політичні цінності демократії. За цими ж даними, євроінтеграція асоціюється у більшості громадян у кращому разі з чимось неясно-позитивним, причому насамперед - не із добре зрозумілим й органічно близьким культурно-цивілізаційним форматом, а із віддаленими перспективами покращання

³⁰ Ожеван М. Українська національна ідея чи культурполітика наздоганяючої модернізації // Стратегічна панорама. - 2000. - № 1-2.

³¹ Див.: Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти // Фундаментальні орієнтири науки (ФОН). - К.: Вид. дім «Академперіодика», 2005. - С. 44-45.

матеріального становища³². Демократія ж як певний комплекс соціальних і політичних цінностей та практик, а, зрештою, і як певний соціопсихологічний «настрій» не є (принаймні зараз) самоцінною для українського суспільства.

З цього приводу дозволимо собі декілька загальних зауважень. Ми переживаємо дуже відповідальний період - період формування нашої політичної системи. Звичайно, Україна не стане «абсолютною» демократією (таких не існує і не може існувати), і засвоєння пропонованих нам демократично-ринкових цінностей неминуче відбуватиметься шляхом синтезу із уже існуючою політичною культурою, традиціями, етосом тощо, в результаті якого народиться якісно нова політична спільнота із своїми унікальними властивостями. Демократичні цінності та практики у цьому новому суспільстві можуть не прижитися і звестися до переважно формально-інституційних ознак та/чи рівня місцевого самоврядування (як у Білорусі чи Росії), а можуть стати інтегральною складовою політичної системи, однією з її домінант.

Нам не є чужою ідея демократії. Про це свідчить і здоровий індивідуалізм та розважливість, притаманні етнопсихології українців, і специфіка локальних форм їх соціальної самоорганізації, і весь пафос нашої культури й духовності, і, нарешті, історія (скажімо, деякі риси гетьмансько-козацької державності другої половини XVII ст., політичний проект (Конституція) П. Орлика, зовсім недавні події 2004-2005 р.). Але потрібна широка

³² За даними Інституту соціології НАН України, ієрархія мотивацій вступу України до ЄС у масовій свідомості виглядала на середину 2001 року таким чином: зростання рівня життя на першому місці стояло для 77 % опитаних, перспектива зростання промисловості - 50 %, впевненість у завтрашньому дні - 30 %, стан правопорядку - 25 %, стан освіти, науки, культури - 22 %, розвиток демократії - 12 %. Як бачимо, останній, суто ціннісний, культурно-цивілізаційний компонент виявився справді суттєвим для трохи більше ніж 1/10 населення України. (Див.: *Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін* / За ред. В. Ворони, М. Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. - С. 286.). Що ж до самого поняття «демократія», то за результатами опитування 2003 року, воно асоціювалося у респондентів із твердженнями, що здебільшого не стосувалися демократії безпосередньо: «гарантовані права людини» (66 %), «кожен має роботу» (60 %), «пенсіонерами опікується держава» (55 %) та «не існує корупції серед чиновників» (48 %). Значно рідше згадувалися такі фундаментальні засади демократії, як свобода вибору, слова та волевиявлення.

пропаганда та втілення не тільки зовнішніх, інституціональних структур демократії, а й духовної сутності цієї ідеї, яка насамперед полягає у тому, що, за висловом Ліни Костенко, «не держава руйнує людину, а людина будує державу. І саму себе, і своє гідне життя...»³³. Дані цінності, очевидно, мають бути акцентовані у загальнонаціональній ідеології.

З іншого боку, перед тим, як заявляти про «європейськість», «демократичність» тощо, суспільство має спочатку чітко ідентифікувати свою «українськість», визначити, всотати й розвинути її зміст та пафос, образно кажучи, остаточно стати на власні ноги в духовному та історико-культурному сенсі. Будь-які спроби «перескочити» через цю фазу розвитку одразу в «європейський дім» (у ментально-духовному сенсі, хоча й не тільки) фатально небезпечні. Перша констатація може (але не конче повинна) впливати тут з другої, а не навпаки. Ми ж поки що чинимо якраз навпаки і, поспішно обмежуючи простір пошуку своєї сутності, намагаємося відшукати собі місце під європейською «парасолькою», забуваємо про справді унікальні культурно-історичні обставини, які сформували нас як народ.

Скажімо, мало хто з народів має досвід багатовікового і досить тісного спілкування одночасно із європейським, тюркським, арабським, пізньоелліністичним світами, кочовими й осілими цивілізаціями при збереженні власного етнокультурного ядра. Із суто історичної точки зору курс України на євроінтеграцію, можливо, доречніше було б інтерпретувати як «стратегічну зорієнтованість на співробітництво», аніж як «цивілізаційний вибір». У будь-якому разі таке позиціонування зближення України з ЄС у суспільній думці більшою мірою (хоча й латентно) апелювало б до української «самості», що є суттєвим для формування колективної ідентичності.

Національна ідеологія має формуватися з урахуванням впливових нині у суспільстві політико-ідеологічних систем, можливо на основі синтезу їх елементів, однак переважно не з

³³ Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. - К.: КМ Академія, 1999. - С. 31.

них. Така постановка проблеми визначається тим, що український соціум нині є дезорієнтований стосовно вибору подальшого вектора руху; у масовій свідомості продовжує існувати одразу кілька різноспрямованих ідеологічних преференцій - радянсько-комуністична, соціал-демократична, ліберальна, націонал-патріотична - і жодна з них вочевидь не відбулася як основа загальнонаціональної ідеології і не стала програмною для всього українського народу. В Україні нині відсутній соціально-політичний проект, який був би адекватний суспільним очікуванням і поділявся б більшістю громадян.

На нашу думку, такий проект (у формі загальнонаціональної ідеології) повинен бути запропонований суспільству без переважних апеляцій до якоїсь однієї політичної доктрини, руху, термінології тощо. Зрештою, це питання надзвичайно складне й дискусивне. У якихось зі своїх компонентів ідеологія ця може і навіть має бути традиційною, в еkleктичний або синтетичний спосіб поєднуючи у собі окремі реалістичні й актуальні для громадян попередні уявлення про оптимальний суспільний уклад*. Але ідейно-ціннісне ядро, стрижневий «посил» загальнонаціональної ідеології у сьогоdnішніх українських умовах має бути суттєво оновленим чи щонайменше по-новому сформульованим (зокрема без застосування суспільно-політичної лексики останніх

*Ці уявлення можуть мати цілком конкретні риси, повністю укладаючись при цьому в контекст усе ще впливового «радянського стереотипу» або соціал-демократичної чи ліберальної риторики. Наприклад, «Україна - оазис міжетнічного і громадянського миру», «Україна - культурна і гуманна держава, у нас забезпечується доступна і якісна охорона здоров'я, захист похилих людей, інвалідів, дбайливо виховуються діти», «в Україні заможні люди сплачують в бюджет підвищені податки», «в Україні держава прагне забезпечити фактичну рівність можливостей, підтримує середній та малий бізнес, приватну ініціативу громадян», «українці - високоосвічена нація, ми можемо пропонувати освіту світового рівня за цілою низкою спеціальностей», «українці - працьовитий і талановитий народ, праця кожного чесного трудівника гідно оплачується суспільством» тощо. У більшості своїй все щойно викладене - лише досі нереалізовані мрії; але це і пропозиція конкретних і цілком реалістичних напрямків руху, які обов'язково будуть підтримані суспільством. Їх пропаганда приречена, якщо вона буде голослівною і не підкріплюватиметься відповідною законотворчою діяльністю, політикою держави тощо. Але справедливим є й зворотне: найвідчайдушніші зусилля «влади» будуть марними, якщо громадяни не бачитимуть перед собою привабливого і таким чином деталізованого образу майбутньої України і свого в ній майбутнього життя.

років, яка не тільки стала пустотілою ідеологією у бартівському розумінні, а й добряче набила громадянам оскому). Це першочергова умова її дієвості, потужності її мобілізаційного і консолідуючого потенціалу.

Само собою зрозуміло, що найважчим є визначити зміст цього ядра, а також сконструювати і запропонувати його таким чином, щоб ідеологія спрацювала і не була відторгнута суспільством. Очевидно, специфіка української ситуації для досягнення цієї мети конче вимагає артикуляції, а подекуди й реконструкції національної архетипіки, найбільш значущих міфів, уважного вивчення етнопсихологічних особливостей українців. Водночас на цьому тлі доцільною є культивування відчуття «спільної землі» (в дусі територіального патріотизму В. Липинського) і світоглядних та етичних установок «політичної нації» (без надмірної акцентації на етнічному націоналізмі).

Нарешті, у загальнонаціональній ідеології сучасної України основний акцент має бути зроблений не на поясненні та обґрунтуванні нашого багато у чому непривабливого status quo, а на перспективах і завданнях майбутнього; наше проблемне сьогодення в очах широкого загалу громадян може бути виправданим і вмотивованим лише через ясне відчуття певного горизонту розвитку, перспективності зусиль кожного окремого громадянина і суспільства загалом.

Тут відповідні компоненти загальнонаціональної ідеології можуть стати потужним інструментом суттєвого оновлення змісту публічного дискурсу, надання йому більш конструктивної і спокійно-оптимістичної тональності, переорієнтації медіа з перерахування проблем, пояснення причин їх виникнення й «пошуку винних» на обговорення шляхів їх вирішення в контексті висвітлення нашого позитиву, актуальних і потенційних можливостей.

Розділ 4

ПОЛІТИКА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Культура є ключовим елементом гармонійного й динамічного розвитку країни та суспільства. Соціальний та економічний поступ без повноцінного культурного життя (а, отже, без відтворення певних систем естетичних та духовних цінностей, світобачення і світосприйняття, притаманних нації) втрачає будь-який сенс і веде до занепаду як суспільства, так і особистості. Кінцевою метою і стрижневим сенсом політики української держави у будь-якій, а тим більше в культурній, сфері повинна бути людина, її захист, створення умов для її постійного самовдосконалення, гармонійного співіснування із природою та соціумом. Культурне життя суспільства є критерієм оцінки його загального благополуччя, оскільки саме культурна самореалізація особистості є однією з фундаментальних загальнолюдських цінностей.

Крім того, в нашому соціумі формується нині не лише нова політико-інституціональна структура і соціально-економічний уклад, але й нова українська спільнота, нова політична нація. Підґрунтям її утвердження є відчуття спільності культурних та духовних цінностей, забезпечення спадкоємності культурного процесу, пошуку та відродження власного духовно-культурного фундаменту, знаходження свого місця у глобальному культурному та інформаційному середовищі.

Проведення виваженої та реалістичної культурної політики є також неодмінною умовою забезпечення громадянського, міжетнічного миру, консолідації нації. Повне подолання сепаратистських і «розкольніцьких» настроїв в українському суспільстві, міжетнічних непорозумінь, мовно-культурної фрагментарності соціуму (зокрема лінгвокультурної відчуженості між містом і

селом) стане можливим лише тоді, коли у нашій країні функціонуватиме цілісне, розвинене та гармонізоване культурно-інформаційне середовище.

Тому забезпечення культурно-духовних потреб суспільства та особистості має бути одним з визначальних напрямів державної політики в Україні.

Культурно-мистецьке життя та творчі здобутки нинішнього українського суспільства незаперечно свідчать про його значний, далеко ще невичерпаний потенціал і про те, що сьогодні нашому народові, як і раніше, є чим збагатити світову культуру. Протягом практично всіх років нашої незалежності культурно-мистецька сфера українського суспільства, однак, знаходилася на периферії державних інтересів, культурну політику держави, попри низку конструктивних ініціатив, у цілому відрізняла відсутність єдиної чіткої стратегії, безсистемність, непослідовність та корумпованість на тлі хронічно недостатнього фінансового забезпечення галузі.

Наслідки такої політики є досить очевидними. Сучасний стан культурно-мистецької сфери українського суспільства характеризується низкою негативних тенденцій, які, до того ж, мають системний характер. Коротко охарактеризуємо основні з них.

Недостатньо цілісним, роз'єднаним і нескоординованим є культурно-інформаційний простір українського соціуму. Загалом Україна все ще має вагомий матеріально-технічний та адміністративний фундамент, аби забезпечити вільний доступ всіх своїх громадян до культурних цінностей, активно і розмаїте культурне життя суспільства. Практично у всіх обласних центрах існують театри, краєзнавчі, історичні та художні музеї, філармонії, а в найбільших містах (Львів, Харків, Одеса, Донецьк, Дніпропетровськ) - оперні театри та симфонічні оркестри. У більшості областей та районів, у багатьох містах розроблені й затверджені регіональні програми розвитку культури, відбуваються численні фестивалі та інші культурно-мистецькі заходи. Попри значні втрати, вдалося в основному зберегти мережу державних та комунальних закладів культури (клуби, будинки культури, бібліотеки тощо) на місцях. Збереглися і продовжують функціонувати вищі навчальні заклади культурно-мистецького профілю.

Разом із тим це культурне середовище не є достатньо цілісним. Заклади культури комунальної та інших недержавних форм власності за існуючої системи формально обмежені у своїй діяльності законодавством України, проте знаходяться поза сферою прямого контролю Міністерства культури і туризму України, яке є для них переважно рекомендаційно-консультативним органом. Ця модель непридатна для проведення єдиної стратегії у таких царинах, як контроль національного медіа-середовища, збереження пам'яток історії та культури, реалізація загальнонаціональних чи міжнародних мистецьких і просвітницьких проєктів, а зрештою - і для здійснення культурної політики держави у цілому.

Спеціально варто зупинитися на принципово важливому питанні регулювання структури й змісту національного медіа-середовища. Право на вільний доступ до інформації та її поширення гарантовано Конституцією України (статті 15, 34) і є одним з фундаментальних прав людини та громадянина. Тому протизаконними, безперспективними і навіть шкідливими будуть намагання прямої дискримінації та заборон у цій сфері. З іншого боку, проблемність ситуації полягає у тому, що, в умовах нинішнього, безпрецедентно насиченого і розгалуженого глобального інформаційного середовища, титульна нація українського суспільства об'єктивно часто не витримує конкуренції у відтворенні, поширенні й пропаганді своїх культурних надбань, особливо на тлі цілої лавини чудово «упакованої», але пустотілої продукції глобальної індустрії розваг, космополітичної масової культури.

Крім того, не можна ігнорувати той факт, що в більшості випадків цей інформаційний продукт є просто шкідливим і дезорієнтуючим (передусім для молоді) носієм найпримітивніших і деструктивних культурних кодів. Між тим національне комунікаційне середовище поки що недостатньо розвинуте й конкурентоспроможне порівняно із світовими медіа-лідерами і не має «імунітету» до найсерйозніших вад, властивих глобальній масовій комунікації. Відтак, масова свідомість нашого суспільства виявляється недостатньо захищеною перед негативними впливами медіа-глобалізації.

Важливим аспектом щойно окресленої проблеми є потреба дерусифікації (чи, скоріше, українізації) нашого інформаційного простору. Згідно із даними останнього всеукраїнського перепису

населення 2001 року українську мову вважають рідною 67,5 % населення України, що на 2,8 % більше, ніж за даними перепису 1989 року. Українську мову як рідну назвали 71 % поляків, понад 22 % німців і лише 3,9 % - росіян, які проживають в Україні. Російську мову визначили як рідну 29,6 % населення.

У той же час *питома вага власне української культурно-мистецької продукції у структурі культурного простору суспільства є недостатньою* і не корелює зі щойно наведеними показниками. Зокрема неприпустимо малим лишається відсоток українськомовної періодики, а також власне української продукції у національному аудіовізуальному просторі. Це означає, що закріплений у Конституції державний статус української мови реалізується лише невеликою мірою і належних умов для повноцінного її розвитку та функціонування в усіх царинах суспільного життя не створено.

Особливу увагу необхідно звернути на підтримку вітчизняної видавничої справи. Показник видання книжок на душу населення в Україні - один з найнижчих в Європі й продовжує знижуватися. Парадоксальність і неприпустимість цієї ситуації стає ще очевиднішою, коли врахувати, що в Україні, на думку багатьох інтелектуалів і видавців, спостерігається нині літературно-мистецький бум. Між тим, у затвердженій на початку серпня 2003 р. «Державній програмі розвитку культури на період до 2007 року» на потреби національного книговидавництва виділення коштів не передбачається взагалі. До того ж практично відсутні правові акти і конкретні кроки, які б достатньо ефективно захищали і стимулювали розвиток національної книговидавничої справи.

Загалом, якщо виходити з того, що зміцнення позицій української мови у суспільстві в довгостроковій перспективі є однією з фундаментальних умов консолідації та стабілізації суспільства, гармонійного розвитку нації, а, зрештою й існування держави як такої, то змальована вище ситуація потребує кардинальних змін.

За роки незалежності *суттєво зменшилася роль культурно-просвітницького сектору в громадському житті*. Значно знизилася відвідуваність музеїв та театрів, що свідчить про зміни у структурі культурних потреб населення. На тлі збільшення загальної кількості професійних театрів і особливо музеїв (останніх

на сьогодні стало майже вдвічі більше порівняно з початком 90-х років) кількість відвідувань цих закладів, за даними Міністерства культури і туризму, зменшилася за цей же період відповідно на 36 % і 62 %.

Явно недостатнім лишається рівень кінообслуговування населення - кількість відвідувань кіносеансів зменшилася з 552,0 млн у 1990 році до мізерних 10,0 млн у 2004-му. Відповідно, на одного жителя в Україні припадає сьогодні не 11, як у 1990 році, а приблизно 0,2 кіносеансу на рік.

Більше того, до 95 % вітчизняного кінопрокату складає американські і подекуди російські фільми переважно розважального характеру при майже повній відсутності українських. Це є прямим порушенням положення Закону України «Про кінематографію», який вимагає 30-відсоткової квоти національного екранного часу (ст. 22) для демонстрування національних фільмів у кіно- та відеомережі й на телебаченні.

Суттєвого оновлення потребує модель управління закладами культури в Україні та система їх фінансування. Ринкові реформи та некеровані процеси, що розгорнулися в економіці та фінансовій системі протягом 90-х років, уже тоді поставили під великий сумнів доречність використання нормативної, розрахованої на планову економіку з «фіксованими» цінами, моделі фінансування. Між тим вона продовжує активно використовуватися донині. В управлінні державними та комунальними закладами культури застосовується переважно пряме адміністрування. У сучасних умовах система правових, фінансово-господарських та адміністративних механізмів, побудована на цих засадах, є малоефективною, оскільки: 1) хронічно недостатнє, «залишкове» бюджетне фінансування, побудоване за зрівняльним принципом, не є стимулом для розвитку культурного життя; 2) майже 90 % закладів культури України перебувають у власності територіальних громад, тобто не підпорядковані Міністерству культури і туризму. Останнє, звісно, цілком відповідає демократичним максимам, але, з іншого боку, помітно утруднює державне стимулювання/регулювання культурно-мистецького життя суспільства, що в умовах формування його нової національної та державно-політичної ідентичності є, як мінімум, дуже бажаним.

До критичного рівня *погіршився матеріально-технічний стан мережі культурних та культурно-освітніх закладів, матеріальне забезпечення і соціальний статус робітників галузі*. У системі закладів культури накопичилося чимало фінансово-господарських проблем. Близько 50 % діючих з них мають незадовільний технічний стан, близько 30 % - експлуатуються понад тридцять років без капітального ремонту. Більшість сільських закладів культури взимку не опалюються. У Волинській області таких 55 %, у Дніпропетровській - 70 %, в АР Крим - 74 %, Миколаївській - 80 %, Черкаській - 82 %, а в Закарпатській області цей показник сягає 90 %. Коефіцієнт зносу основних фондів культури після 2000 року в більшості областей перевищив 90 %.

Досі неповною є оплата праці працівників сільських закладів культури. Не налагоджене, попри значні позитивні зрушення, стовідсоткове регулярне фінансування галузі. Наприклад, ще на початку 2005 року кожен четвертий працівник сільської бібліотеки працював в Україні на половину ставки і лише 20 % районів забезпечували оплату праці бібліотечних працівників у повному обсязі. При цьому середня платня працівників культури протягом останнього десятиріччя була найнижчою серед галузей народного господарства. Низьким залишається соціальний статус та престиж робітників місцевих закладів культури.

Загалом, незважаючи на значні втрати, вдалося в основному зберегти матеріально-технічну базу галузі. За офіційними даними Міністерства культури і туризму України, нині в державі функціонує 38 923 культурно-освітні заклади всіх систем і відомств. З них 35 542 знаходяться в сільській місцевості. Проте вся ця мережа нагально потребує значних капіталовкладень, модернізації та відновлення.

Не дивлячись на періодичні намагання, за роки незалежності в Україні *не вдалося створити цілісної та ефективної системи сприяння розвитку недержавного сектору в культурі* - відсутні важелі непрямого державного фінансування (податкові пільги тощо), фрагментарним та суперечливим є законодавство в частині регулювання діяльності неприбуткових організацій, не відпрацьовані механізми підтримки культурно-мистецьких проєктів (спон-

сорство, меценатство, конкурсне надання грантів). Таким чином, держава нині не має дієвих механізмів стимулювання та регулювання розвитку недержавних закладів культури. Між тим світовий досвід свідчить, що саме така багатоукладна модель культурно-мистецького життя є найбільш ефективною.

Окремо варто зупинитися на питанні формування інститутів *благодійництва, меценатства та спонсорства* в Україні. По-перше, треба констатувати, що **у нас досі не відпрацьовані дієві законодавчо-правові інструменти сприяння цим формам допомоги культурно-мистецькому життю**. Не відповідає сучасним реаліям та потребам прийнятий 1997 року Закон України «Про благодійництво та благодійні організації», попри навіть у цілому конструктивні зміни, внесені у нього у березні 2003 року. Важливим і широко використовуваним у світі джерелом недержавної підтримки культурного розвитку є меценатство. Україна у цьому є винятком з правил. Регулювання меценатської діяльності Законом «Про благодійництво та благодійні організації» є недосконалим, а підготовлений іще у вересні 2004 року і так необхідний Україні проект Закону «Про меценатство» досі знаходиться на доопрацюванні. До того ж бути сьогодні в Україні меценатом непрестижно.

Таким чином, потребує вдосконалення та реформування система і принципи фінансування та матеріально-технічного забезпечення культурної сфери, які залишаються вочевидь неадекватними її потребам. Абсолютно необхідною є розробка та впровадження більш ефективних моделей розподілу та освоєння коштів державного та місцевих бюджетів, благодійної допомоги, спонсорських та меценатських коштів. Важливим напрямком тут є поступове формування споживчого ринку культурно-мистецьких послуг.

Усвідомлюючи необхідність негайного виправлення ситуації, що склалася, у 2005 році держава виступила із низкою ініціатив щодо оздоровлення культурно-мистецької сфери суспільства. Оновлені ідеологічні основи та стратегію діяльності держави презентує Концепція державної політики в галузі культури на 2005-2007 роки, затверджена Законом України від 3.03.2005 № 2460-IV. Подальша розробка та концептуалізація культурної політики держави продовжує здійснюватись у низці цільових програм,

запропонованих Міністерством культури і туризму України у 2005 році: «Програма оновлення музичного інструментарію», «Культура великого народу починається з душі маленької дитини», «Впровадження мистецького навчання для дітей з обмеженими фізичними можливостями», проєкті «Єдність у розмаїтті».

Переломним у державному фінансуванні галузі став 2005 рік. В оновленому Державному бюджеті України 2005 року на потреби культурного розвитку асигновано 547,4 млн грн, що приблизно у 1,5 разу більше, ніж у минулому році. Це дозволило Міністерству культури і туризму істотно покращати забезпечення коштами таких стратегічно важливих напрямів культурного життя країни, як розвиток української мови, підтримка творчо обдарованих дітей та молоді, утримання та реставрація державних заповідників. У чотири рази зросло фінансування українського кіновиробництва, що є дуже своєчасним, враховуючи кризовий стан і водночас значні потенційні можливості вітчизняного кінематографа. На 17,6 % підвищена оплата праці робітників галузі. Введено також доплати за вислугу років працівникам бібліотек та музеїв.

У 2005 році були зроблені перші кроки у здійсненні інституційної реформи галузі. Указами Президента України «Про Міністерство культури і туризму України» (№ 680/2005 від 20.04.05) та «Про Положення про Міністерство культури і туризму України» (№ 1688/2005 від 02.12.05) передбачено істотне розширення функцій та повноважень Міністерства, а також утворення у його складі трьох нових органів державного управління - Державної служби національної культурної спадщини, Державної служби з питань туризму і курортів, Державної служби кінематографії. У сферу безпосереднього контролю та управління Міністерства культури і туризму включено туристично-рекреаційну галузь з огляду на тісний взаємозв'язок цих двох царин (зокрема в частині культурно-історичних пам'яток), необхідність ефективної координації їхньої діяльності і потенційну фінансово-бізнесову ефективність такого об'єднання. Запроваджується контрактно-конкурсна система формування керівних кадрів.

У розробленому 2005 року плані роботи з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч лю-

дям» Міністерство культури і туризму України передбачає забезпечити стимули меценатам у сфері культури, зокрема у вигляді податкових пільг. У Законі України «Про Концепцію державної політики в галузі культури на 2005-2007 роки» також йдеться про «державну підтримку у залученні благодійної допомоги, меценатських та спонсорських коштів шляхом податкового, митного та інших видів регулювання, за допомогою створення системи державного визнання, відзначення і нагородження благодійників, меценатів та спонсорів». Проте фактично все це - попередня концептуалізація проблеми, у той час як нормативно-правова база, адекватна потребам цієї галузі, лишається несформованою. Формування такої бази є завданням найближчого часу.

Підсумовуючи, спробуємо визначити основні пріоритети державної культурної політики в Україні на сучасному етапі. З урахуванням вищевикладеного, вони, на нашу думку, мають бути такими:

- утворення в межах українського соціуму розвиненого, цілісного й самоцінного культурно-інформаційного простору як фундаментальної умови повноцінного розвитку особистості, суспільства, формування модерної української нації;

- розробка та впровадження системи заходів щодо регулювання національного медіа-середовища на шляхах його гуманізації та виховної ефективності (недопущення пропаганди насильства, жорстокості, руйнівних для особистості звичок, істотне розширення та вдосконалення просвітницько-виховного сегмента медіа-простору, створення максимально сприятливих умов для засвоєння суспільством вищих духовних та культурних досягнень людства та нації, широка пропаганда та обговорення історії, культури, духовних цінностей українського народу);

- істотне збільшення бюджетного фінансування державних закладів культури, нормативно-правове й фінансове сприяння створенню та розвитку недержавних, незалежних культурно-мистецьких та просвітницьких організацій;

- створення режиму виваженого протекціонізму щодо вітчизняної культури, національної культурно-мистецької продукції, забезпечення повноцінного захисту інтелектуальної власності, авторських та суміжних прав.

Стратегічне завдання формування цілісного та розвинутого національного культурного простору жодним чином не суперечить *принципу збереження, вивчення та популяризації історико-культурної спадщини регіонів України*, дбайливого ставлення до місцевих традицій. Навпаки, це фундаментальна умова повноцінного культурно-духовного розвитку суспільства. До того ж це корелює із духом і буквою міжнародних декларацій та ініціатив у цій сфері*. У «Декларації Мехіко» задеклароване невід'ємне право «кожного культурного співтовариства утверджувати, зберігати свою культурну самобутність».

Культурна політика держави в Україні повинна бути базована на принципі «культурної демократії», а саме забезпечення «максимально широкої участі людини і суспільства у вироблені продуктів культури, у процесі прийняття рішень, які торкаються культурного життя, у поширенні і використанні культури» («Декларація Мехіко»). У регіональному вимірі це означає створення умов для повноцінного задоволення культурних, освітньо-інформаційних, дозвільних потреб жителів усіх місцевостей, міст і сел України. Дотримання цього принципу в нинішніх наших умовах пов'язане у першу чергу із належним фінансуванням, технічною модернізацією та інформатизацією, кадровим забезпеченням мережі закладів культури у регіонах і особливо на селі. У програмі «Єдність у розмаїтті», проваджуваній нині Міністерством культури і туризму України, запропонована нова модель культурної політики держави на основі повернення до традиційного структурування культурного простору нашої країни (14 культурно-мистецьких регіонів). Реалізація такої моделі має бути визнана пріоритетною.

Реалізація цих пріоритетів передбачає концептуальне оновлення культурної політики держави і здійснення її в подальшому за такими основними напрямками.

• *Інституційна реформа.* Передусім мається на увазі трансформація структури та функцій органів державного управління

*«Декларація Мехіко», ухвалена на Всесвітній конференції з політики в галузі культури під егідою ЮНЕСКО у серпні 1982 р., «Загальна декларація ЮНЕСКО про культурне розмаїття», прийнята у листопаді 2001 р. та ін.

ня галузю з метою налагодження ефективних механізмів міжвідомчої взаємодії та забезпечення державної культурної політики у регіонах, з одного боку, і формування стабільного партнерства держави з недержавним неприбутковим сектором культурно-мистецької сфери - з іншого.

- *Збільшення бюджетного фінансування галузі.* Тут стратегічне завдання держави - досягнути виходу бюджетних видатків на культуру на рівень 2 % від загальної суми видатків зведеного бюджету України, та 3-4 % - видатків місцевих бюджетів.

- *Суттєве реформування бізнесово-фінансових та господарських взаємин у культурній сфері.* Шляхи: підтримка та заохочення розвитку неприбуткових недержавних організацій (спілок, фондаций, професійних гільдій, творчих колективів тощо) у культурно-мистецькій та суміжних сферах; розробка (подекуди - вдосконалення) законодавчої та нормативно-правової бази щодо набуття організацією (підприємством, закладом) статусу неприбутковості, регулювання діяльності неприбуткових закладів, надання їм податкових та інших пільг, розвиток інститутів благодійництва, спонсорства, меценатства; створення системи багатоканального фінансування (паралельні асигнування з державного та/або місцевого бюджетів, кошти від надання платних послуг, спонсорські та меценатські внески, пожертви тощо) закладів культури незалежно від їх підпорядкування та форм власності; орієнтація на впровадження конкурсних механізмів фінансування культурної діяльності.

- *Відродження українського кінематографа.* Національна кіноіндустрія повинна стати розвиненою і конкурентоспроможною на внутрішньому та зовнішньому ринках, роль українського кіно у духовному житті суспільства - відновлена. У 2003 році з цією метою розпочато реалізацію «Загальнодержавної програми розвитку національної кіноіндустрії на 2003-2007 роки», неухильне виконання якої має бути продовжене. Потрібно виходити із необхідності збереження балансу між національним характером нашого кіно і його конкурентоспроможністю на внутрішньому та зовнішньому ринках. Крім повнометражного кіно необхідно розвивати такий перспективний, але наразі практично нерозроблений напрям, як український телевізійний серіал.

Не потребуючи значних коштів, найсучасніших технологій, виробничої бази тощо, продукція цього жанру здатна стати потужним інструментом моделювання соціокультурного середовища, української «повсякденності».

• *Медіальна підтримка української культури.* Цей напрям включає у себе декілька: активізація культурно-просвітницької діяльності держави та недержавного сектору, популяризація національної культури в Україні й світі, фінансова, гастрольно-концерта, рекламно-медійна підтримка державою найкращих сил культурно-мистецької еліти нації, заохочення їх до праці у межах України і від імені України. **Держава повинна забезпечити попит на культурно-мистецький продукт**, пропонований суспільством і передусім - його кращими представниками. Така політика є логічним і органічним продовженням загального курсу держави на інтенсифікацію культурного життя і сприяння реалізації творчого потенціалу українського народу.

На закінчення ще раз варто підкреслити, що від того, чи буде найближчими роками утворений в межах українського соціуму *розвинений, цілісний і самоцінний культурно-інформаційний простір*, залежить фактичний (а не формальний) суверенітет, а відтак, і гідне майбутнє України. Пекуча необхідність створення такого простору має стати основним орієнтиром діяльності як для державних установ, що опікуються культурною сферою, так і для кожного її працівника. У повсякденній реалізації державної культурної політики завжди повинні враховуватися два, на перший погляд, несумісні, проте діалектично взаємопов'язані стратегічні пріоритети: формування української політичної нації (в даному контексті - гарантія вільного культурно-духовного розвитку всіх національних меншин, які мешкають на території держави) та українізація суспільства, коректний продуманий протекціонізм, спрямований на забезпечення оптимальних умов для розвитку власне національної культури.

Розділ 5

ПОШУК ЕФЕКТИВНОЇ ПАРАДИГМИ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

МОВНА ПОЛІТИКА ЯК ЧИННИК САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Загалом до трактування ролі мови у процесі державотворення і самоідентифікації нації існує два основні підходи. Спрощено їх можна визначити таким чином.

1. Мова безумовно розглядається як могутній чинник консолідації держави і відповідно один з ефективних чинників державотворення.

2. Мова розглядається як похідна політичних, економічних, культурних тощо процесів.

Завдання полягає у тім, щоб визначитися зі ставленням до цих підходів і виробити відповідну стратегію мовної політики.

Протягом усієї історії України мовний чинник значно впливав на перебіг соціокультурних процесів у середині країни та її відносини з іншими державами. Це обумовлено тим, що мовна проблема не локалізується у сфері суто мовних явищ і відносин, а пов'язана з цілою низкою феноменів, що стосуються соціокультурних аспектів буття суспільства. Для вироблення стратегії мовної політики з метою використати її потенціал у справі консолідації нації необхідно дати відповідь на запитання, в яких аспектах і яким чином мова реалізується як чинник консолідації держави та самоідентифікації нації, визначити взаємозв'язок і взаємовплив мови з іншими зрізами суспільного життя - політичним, національним, культурним, регіональним.

Відносно політичного аспекта суспільного життя необхідно відзначити консолідуючу роль, яку відіграла українська мова на перших етапах створення і становлення незалежної української держави. Статус української мови як державної було

закріплено в Конституції. Відповідно підвищився і її престиж: українська стала мовою державних кабінетів, наукових конференцій, політичних дискурсів. Проте сподівання на те, що незалежна українська держава в процесі свого становлення виявлятиме максимальну увагу до розвитку і зміцнення позицій української мови певною мірою не справдилися. В Україні не повною мірою були створені умови для формування престижності та соціальної значущості української мови, і сьогодні, напевне, є підстави говорити про деяке послаблення позицій української мови, досягнутих у перші роки незалежності, що стало проблемою не лише мовною, а й значною мірою соціальною, навіть державною.

Розпочатий процес «українізації» суспільства, який виправдано чи ні пов'язувався з надіями на поліпшення життя, не переріс у потужну тенденцію. Надії на те, що під впливом соціально-політичних перетворень громадяни України ставатимуть щораз лояльнішими до своєї державної мови [і невдовзі розмовляти українською стане престижним], на сьогодні справдилися лише певною мірою.

На підтвердження можна навести таку статистику.

За даними перепису населення 1989 р.¹, в УРСР на той час проживало 72,7 % українців, 22,1 % росіян; представники інших національностей (євреї, білоруси, молдавани, болгари, поляки, угорці, румуни, греки, татари, вірмени, кримські татари, цигани, німці, гагаузи, азербайджанці, грузини, мордвини, словаки, чуваші, узбеки) становили у сукупності 5,2 %.

Україномовним було 55-57 % населення республіки: з них жителів Північно-Центрального регіону - близько 24 %; Західного - 17 % , Південно-Східного - 16 %².

За показником збереження мови своєї національності українці посідали четверте (після росіян, угорців та кримських татар) місце: 87 % українців в Україні користувалися українською мовою. Росіяни, які проживали в Україні, майже стовідсот-

¹ *Национальный состав населения СССР: Данные всесоюзной переписи населения 1989 г.* - М., 1991.

² *Бурковський І.* До питання про мову переважного вжитку серед людності України // *Українська мова: з минулого в майбутнє.* - К., 1998. - С. 189-192.

ково (98 %) розмовляли російською. Українці виявляли більшу прихильність до російської мови: 13% визнавали російську мову за рідну і 67 % - за другу рідну³.

Показові також дані щодо мов, що ними користувалися депутати Верховної Ради України 1995 р. (вибірка - 405 осіб). З депутатів-українців рідною мовою послуговувалося 67 %, російською - 24 %, решта (9 %) - за обставин; з депутатів росіян російською - 79,2 %, українською - 11,7 %, обома - 9,1 %; з депутатів інших національностей - українською 11,1 %, решта - російською. Загалом на засіданнях українською мовою послуговувалося 54 % депутатів, ще 9 % демонстрували двомовність або не виявляли себе як мовці. Отже, у 1995 р. Українською розмовляли приблизно 58,5 % депутатів українського парламенту⁴.

Тобто, як бачимо, порівняно з 1989 р. (до 57 % україномовного населення загалом) 1995 рік (58,5% україномовних депутатів Верховної Ради України) особливого прогресу не продемонстрував, тим паче, що депутати за визначенням мають належати до найбільш державницьки мислячої частини населення.

Важливість мовного питання для України визначається ще й тим, що на її території за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року⁵ проживали представники понад 130 національностей і народностей. Дані щодо мовного складу населення України, за даними перепису, наведено у таблиці 5.1. Рис. 5.1 демонструє мовні преференції населення України, заявлені ними під час переписів 1989 та 2001 років.

За показником збереження мови своєї національності, за даними того ж перепису 2001 р., українці посідають вже п'яте (після росіян, угорців, кримських татар, румунів) місце: 85,2 % українців в Україні розмовляють українською мовою.

Мовний чинник важко переоцінити в аспекті формування національної самосвідомості. Людина, яка за національною ознакою

³ Воловина О. Українська мова в Україні: матірня мова за національністю і мовою навчання // Про український правопис і проблеми мови. - Нью-Йорк; Львів, 1997. - С. 210-212.

⁴ Огульчанський Ю. Слово на сторожі. Верховна Рада і мовна ситуація // Українське слово. - 1996. - 4 січ.

⁵ <http://www.ukrstat.gov.ua>

не належить до певної соціально-етнічної спільноти, проте перебуває в її культурній сфері, неминує набуває психологічних і поведінкових рис, які щодалі більше зближують її зі знайденою соціально-етнічною спільністю і водночас відрізняють від родової.

Таблиця 5.1

Мовний склад населення України

Національність	Вважали рідною мовою, %			
	мову своєї національності	українську	російську	іншу мову
українці	85,2	х	14,8	0,0
росіяни	95,9	3,9	х	0,2
білоруси	19,8	17,5	62,5	0,2
молдавани	70,0	10,7	17,6	1,7
кримські татари	92,0	0,1	6,1	1,8
болгари	64,2	5,0	30,3	0,5
угорці	95,4	3,4	1,0	0,2
румуни	91,7	6,2	1,5	0,6
поляки	12,9	71,0	15,6	0,5
євреї	3,1	13,4	83,0	0,5
вірмени	50,4	5,8	43,2	0,6
греки	6,4	4,8	88,5	0,3
татари	35,2	4,5	58,7	1,6
цигани	44,7	21,1	13,4	20,8
азербайджанці	53,0	7,1	37,6	2,3
грузини	36,7	8,2	54,4	0,7
німці	12,2	22,1	64,7	1,0
гагаузи	71,5	3,5	22,7	2,3
інші	32,6	12,5	49,7	5,2

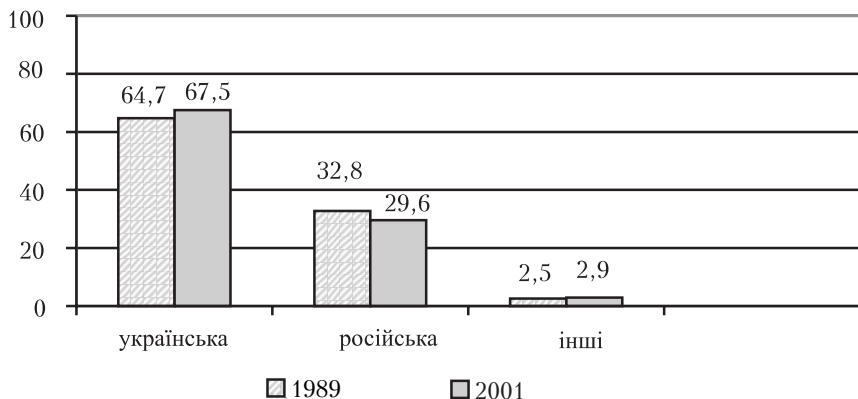

Рис. 5.1. Мови, які важає рідними населення України, %

Оскільки найсуттєвішою і найбільш очевидною формою репрезентації культури є мова, остільки у справі національної ідентифікації і консолідації вона має розглядатися як могутній чинник.

Це добре розуміють в інших країнах. 1994 р. у Франції прийнято закон про захист французької мови. Це при тому, що ситуацію з французькою мовою не порівняти з відповідною ситуацією в Україні, де протягом трьохсот років здійснювалася жорстка політика русифікації. Згідно з французьким законом порушенням вважається навіть вживання слова іншомовного походження, якщо для нього є французький відповідник. Порушник має сплатити штраф, еквівалентний 9 тис. доларів США, інакше йому загрожує шість місяців ув'язнення. При цьому у демократичній Франції ніхто не говорить про порушення прав людини.

Прикладом здійснення послідовної культурно-інформаційної політики можна вважати ситуацію в Канаді. Незважаючи на інтенсивну американську інформаційну експансію, Канаді вдається підтримувати національну ідентичність, у тому числі культурну. Це досягається завдяки наполегливому та послідовному запровадженню комплексу відповідних механізмів як з боку державних, так і бізнесових та громадських структур і організацій. Вказані механізми стосуються податкових і митних режимів, поштових та телекомунікаційних тарифів, що формуються

як протекціоністські для канадського культурно-інформаційного продукту, прямого бюджетного фінансування культурно-інформаційних програм.

Чи не найпослідовнішу (а подекуди й агресивну) політику утвердження своєї мови на територіях сусідніх держав здійснює Росія. У Концепції національної безпеки захист російської мови названо одним з пріоритетних напрямів забезпечення національних інтересів РФ. А ось цитата з Довідки Комітету Державної Думи Федеральних Зборів РФ у справах СНД і зв'язках із співвітчизниками «О состоянии русского языка, культуры и образования в странах СНГ и Балтии и мерах по их поддержке со стороны государственных органов и общественности Российской Федерации» від 12.04.1999 р.: «Движение по воссозданию единого образовательного и информационного пространства, а следовательно, по сохранению ареала функционирования русского языка является реальным знаком интеграционных процессов, начинающихся под спудом политических и экономических разногласий. ...Восстановление полноценного присутствия России в образовании и информационной сфере стран СНГ - это восстановление ее влияния, это - в ее интересах, а дальше отступать некуда»⁶.

Подібне розуміння важливості мовної політики є надзвичайно актуальним для України ще й у світлі взятого державою курсу на євроінтеграцію. За умови формування і розширення потужного наддержавного об'єднання, яким став Європейський Союз, значення культурних і мовних чинників для збереження національної ідентифікації європейських країн стає першочерговим, адже саме ці чинники залишаться чи не останньою «приватною власністю» національних держав.

Важливо враховувати, що за національними, культурними, мовними, економічними ознаками Україна є досить неоднорідною. Умовно країну можна поділити на три великі регіони, які історично часто співіснували роз'єднано. Це Захід (Волинська, Рівненська, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області), Північ та Центр (Хмельницька, Вінницька,

⁶ <http://kro-krim.narod.ru/ZAKON/spravrus.htm>

Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська, Кіровоградська області), Південь і Схід (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька, Харківська, Донецька, Луганська області, Крим). Враховуючи, що значні розбіжності цих регіонів за багатьма параметрами часто стають причиною відцентрових явищ в українській державі, мовний чинник може і має бути використаний як консолідуючий - культивування сприйняття української мови як єдиної можливої державної мови України. Інакше матимемо принаймні дві ментальності, дві ідеології.

Сучасний незадовільний стан функціонування української мови як консолідуючого чинника консервується відсутністю Концепції мовної політики в Україні, сучасного закону про мови в Україні (досі чинний Закон «Про мови в Українській РСР» 1989 року, який у багатьох пунктах суперечить статті 10 Конституції України). Спостерігається непослідовність у прийнятті рішень у мовній сфері, відсутність культурно-мовного протекціонізму для української мови, україномовної друкованої продукції через податкові механізми.

Показовою є історія двох законодавчих актів, що безпосередньо стосуються мовної політики - Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та Закону «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні».

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин була розроблена під егідою Ради Європи й відкрита для підписання 5 листопада 1992 року. Станом на кінець жовтня 2002 року її підписали 29 держав, у 17 з яких вона ратифікована⁷. Україна підписала Хартію 2 травня 1996 року, Верховна Рада прийняла Закон про її ратифікацію 24 грудня 1999 року, однак рішенням Конституційного Суду від 12 липня 2000 року цей Закон був визнаний неконституційним через порушення процедури підписання. У зв'язку з цим Хартію було повторно внесено на розгляд Верховної Ради і ратифіковано 15 травня 2003 року.

«За» було подано 249 голосів. Згідно з прийнятим документом положення Хартії застосовуватимуться до мов таких національних меншин України: білорусів, болгар, гагаузів,

⁷ <http://www.coe.fr/tablconv/reservdecl/dr148e.htm>

греків, євреїв, кримських татар, молдаван, німців, поляків, росіян, румунів, словаків й угорців. Відносно кожної з названих меншин в Україні застосовуватимуться положення Хартії у сфері освіти, діяльності адміністративних органів, надання публічних послуг, транскордонних обмінів, діяльності ЗМІ, культурній діяльності у виборі засобів для її здійснення. Вплив Хартії охоплюватиме й деякі сфери судової влади. Положення Хартії діятимуть також в економічному і соціальному житті, зокрема, сторони Хартії зобов'язуються заборонити застосування у внутрішніх правилах компаній і приватних документах будь-яких положень, що виключають або обмежують використання регіональних мов або мов меншин принаймні між особами, які користуються однією і тією самою мовою.

Ратифікація Хартії є виправданим і логічним кроком на шляху до європейського співтовариства, проте постають деякі питання щодо переліку мов, включених Україною до Хартії. Скажімо, вірменів, татар чи циган, чиї мови не включені до списку, за переписом 2001 року в Україні більше, ніж німців чи гагаузів, мови яких у переліку присутні. І вже зовсім недоречно в цьому переліку виглядає російська мова, як було показано вище, панівна в інформаційному просторі України. З ратифікацією Хартії російська мова отримає додаткові стимули і переваги для просування в усі сфери життя країни, що становитиме додаткову перешкоду для розвитку державної української мови з усіма негативними наслідками.

З першого погляду позитивним для утвердження української мови виглядає те, що до тексту Закону про ратифікацію Хартії було включено п. 5: «При застосуванні положень Хартії заходи, спрямовані на утвердження української мови як державної, її розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України, не вважаються такими, що перешкоджають чи створюють загрозу збереженню або розвитку мов, на які відповідно до статті 2 цього Закону поширюються положення Хартії». Проте очевидно, що цей пункт може стати приводом для численних суперечок і непорозумінь, оскільки він очевидно протирічить іншим положенням Хартії. І тому він, швидше, є лише формальною декларацією.

Це призводить до посилення й без того незміцнілі позиції української мови. Раз по раз певні політичні сили в Україні порушують питання про «актуальність проблеми статусу і розвит-

ку російської мови в нашій державі»⁸, оскільки «вона є рідною або одною з двох рідних для більшості громадян України»⁹. Про це заявляли на своїх з'їздах лідери СДПУ(о) (28 березня 2003 р.) та Партії регіонів України (19 квітня 2003 р.). Особливо загострюються мовні питання напередодні всеукраїнських виборів - президентських чи до Верховної Ради України.

Як засвідчили вибори Президента України 2004 р., проблема є надзвичайно гострою і може становити значну загрозу національній безпеці України. Це яскраво продемонстрував спалах сепаратистських настроїв на сході України. Спекуляція на регіональних відмінностях і штучне нагнітання сепаратистських тенденцій стали засобами політичної боротьби сил, які прагнули будь-що зберегти існуючий політ ичний режим. Проте легкість, з якою ці настрої були активізовані у масовій свідомості, викликає тривогу і свідчить про глибину проблеми.

Таким чином, згадані два підходи до трактування ролі мови в процесі державотворення і консолідації держави перебувають у діалектичній єдності: положення і розвиток мови у суспільстві є продуктом політичних, економічних, культурних тощо процесів, водночас мова є чинником консолідації держави і відповідно одним з ефективних чинників державотворення. Подолання негативних тенденцій у сфері мовної політики потребує рішучих кроків у цьому напрямі. Лише усвідомлення на державному рівні важливості мовного питання у формуванні консолідованого суспільства здатне забезпечити позитивні зрушення у цій сфері.

КОМПЛЕКСНИЙ ХАРАКТЕР ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

Як зазначалося, мовні проблеми взаємопов'язані з багатьма сферами суспільного життя, отже підхід до вирішення цих проблем має бути комплексним. У роботі ми зупинимося на аспектах мовного питання, де згадані проблеми постають найбільш виразно. Йдеться насамперед про освіту та інформаційну сферу.

⁸ <http://www.partyofregions.org.ua/yanykovich.html>.

⁹ <http://www.sdpuo.org.ua/speech/leaders/3E8857A4>.

У цілому співвідношення кількості загальноосвітніх навчальних закладів за мовами навчання відповідає показникам визнання населенням певної мови як рідної. Деякі диспропорції спостерігаються в регіонах, проте питання їх виправлення може і має бути вирішене на місцевому рівні. Мовна проблема в освітній сфері найгостріше виявляється в створенні якісних підручників та посібників українською мовою. Причому проблема є актуальною для усіх рівнів освіти: від початкової до вищої. Її вирішення можливе через створення спеціальної урядової програми виділення певних коштів на написання підручників та обов'язкове проведення прозорих конкурсів із залученням незалежних експертів.

Тісно пов'язана із вказаною проблема розвитку української наукової термінології, що, крім того, має і неабияке самостійне значення, оскільки «роль термінології, терміносистем, а отже, і термінологів на етапах реалізації мовної політики незаперечна й відповідальна»¹⁰. Протягом тривалого часу внаслідок штучних обмежень під прикриттям лицемірних аргументів про «недоцільність» вжитку національних мов у спеціальних сферах за наявності мови міжнаціонального спілкування (російської) українська мова використовувалася переважно у побуті. Це, безумовно, позначилося на темпах і ступені розвитку її загальнонаукової і спеціальної термінології, що призвело до зниження престижу української мови.

Для виправлення ситуації, що склалася, фахівці пропонують запровадження «практики формування україномовних державних стандартів, створення комп'ютерного термінологічного банку даних, заснування державного Фонду українського словникарства та ін. Наші лінгвісти мають запропонувати владним структурам, з урахуванням світового досвіду (наприклад, мовної реорганізації Чехії, Румунії 20-х років минулого століття, Ізраїлю після 1949 року), поетапний алгоритм таких можливих і доцільних кроків»¹¹. Поєднати зусилля фахівців можна на загальнодержавній конференції, у подальшому реалізувавши її рекомендації відповідними владними інститутами.

¹⁰ Кияк Т. Як позбутися «паперового» статусу мови // Дзеркало тижня. - 2004. - № 31.

¹¹ Там само.

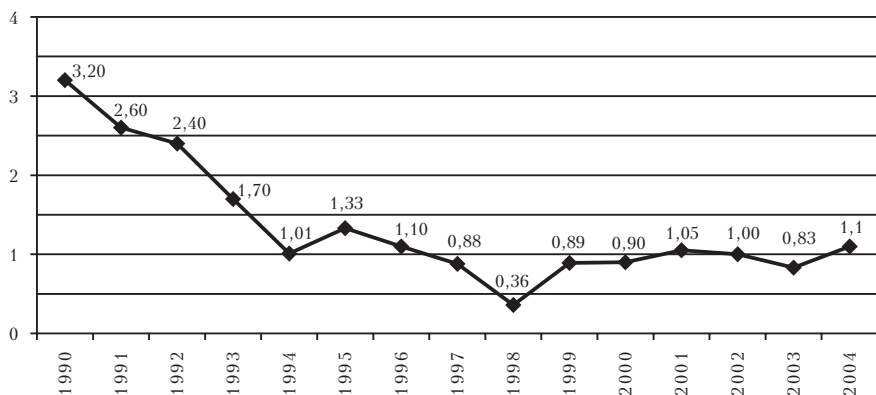

Рис. 5.2. Кількість книжок та брошур, виданих в Україні на одну людину протягом року

Мова є одним з визначальних чинників формування інформаційного простору. Зайве нагадувати, наскільки в інформаційну епоху зростає роль інформації в усіх сферах суспільного життя. Структура, якість і наповненість інформаційного простору стає одним з визначальних факторів формування і захисту національних інтересів, важливим чинником національної безпеки. Перефразовуючи відомий вислів, можна сказати, що держава, яка не хоче витратити на власний інформаційний простір, зрештою витратитиме на чужий.

Видавнича справа є одним з найважливіших секторів загального інформаційного простору країни, але мовна політика у цій сфері вимагає змін на краще. Така ситуація є продовженням давньої «традиції». За період 1918-1980 рр. видання всіх книг і брошур українською мовою становило в Україні 45,2 % від загальної кількості назв; у 1981-1985 роках - вже майже вдвічі менше: 24,2 % при 72,4 % російською. Сталість тенденції зберігалася й за роки перебудови: у 1988 році видань українською мовою залишилося лише 21,4 %, а російських побільшало - 75,5 %¹².

¹² Біленко В. В. Чи загрожує українська мова російській? // Трибуна. - 1991. - № 1. - С. 14.

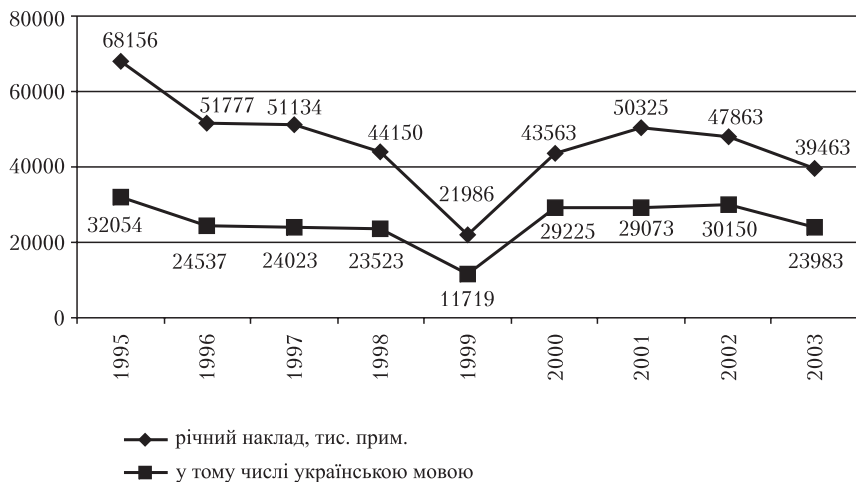

Рис. 5.3. Видання книг та брошур в Україні, прим.

За роки незалежності вітчизняне книгодрукування так і не стало ані важливим чинником духовного поступу нації, ані розвиненою економічною галуззю. У 2003 р. Україні випущено близько 0,85 книги на одну людину, в Росії - 3,9, у Польщі - 9,5, у Німеччині - 12 книг (рис. 5.2).

У 2003 році в Україні випущено 13805 найменувань книжок, з них українською мовою 8730. Загальний наклад - 39,5 млн, українською - близько 24 млн¹³.

Динаміка «розвитку» українського книговидавництва в абсолютних цифрах відображена на рис. 5.3.

Освітньої літератури за держзамовленням видано близько 26 млн прим., або понад 65 % загальної кількості української книговидавничої продукції. Проте саме комерційна книжка є показником розвитку видавничого бізнесу в кожній країні. Для європейських країн кількість освітніх видань становить лише від 15 % до 30 %.

¹³ Засоби масової інформації та книговидання в Україні у 2003 році // Стат. бюл. - К., 2004.

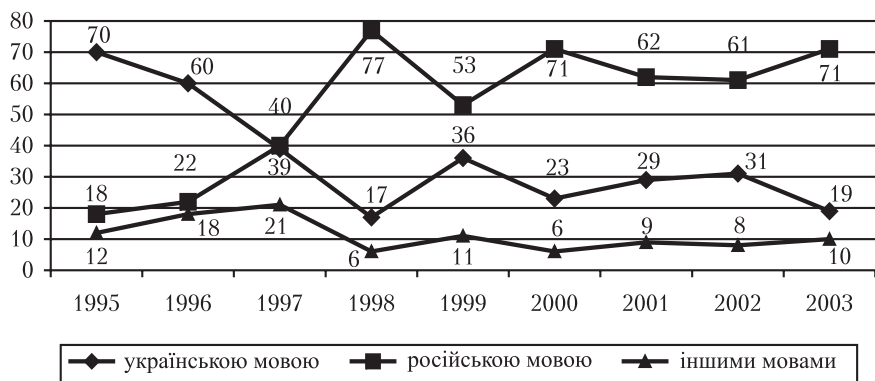

Рис. 5.4. Річні накладі періодичних видань загальною кількістю в Україні за мовами, %

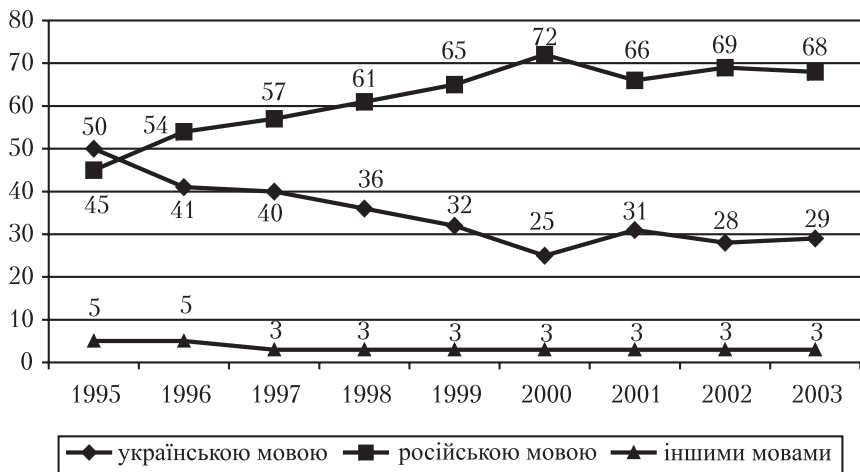

Рис. 5.5. Річні накладі газет в Україні за мовами, %

За розрахунками Української асоціації видавців та книгопродавців, у 2003 р. в Україні було реалізовано книжок на близько 170 млн дол., виданих переважно в Росії. З усіх проданих в Україні у 2003 р. книжок українськими видавництвами видано лише

7 % (39,5 млн прим.). Окрім очевидних економічних втрат, Україна зазнає й духовних втрат, втрачає національний інформаційний простір, який натомість активно завойовується іноземною продукцією, яка часто буває низькохудожньою чи малозмістовною, а подекуди й навіть агресивно налаштованою до України.

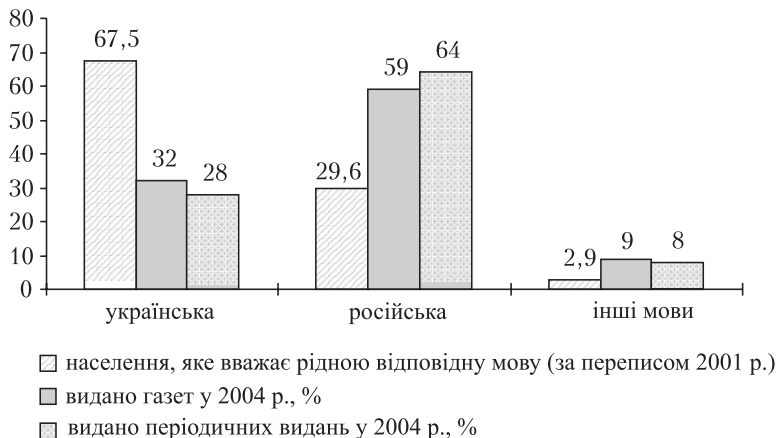

Рис. 5.6. Співвідношення рідних мов і річних накладів періодичних видань та газет

Серед найважливіших чинників здійснення мовної політики є також видання друкованих засобів масової інформації, адже, як свідчать дані соціологічних опитувань, рівень довіри населення України до ЗМІ залишається досить високим¹⁴. За постійного зростання загальної кількості газет (з 1877 назв у 1995 році до 2891 у 2003 р.) та інших періодичних видань (з 604 у 1995 р. до 2246 у 2003 р.), відсоток україномовних газет зменшився з 57 % у 1995 р. до 48 % у 2003 р., і дещо зріс (з 51 % у 1995 р. до 54 % у 2003 р.) для україномовних журналів та інших періодичних видань¹⁵.

¹⁴ Центр «Соціальний моніторинг». - <http://uv.ukranews.com/r6/rating>

¹⁵ Засоби масової інформації та книговидавництво в Україні у 2003 р.: Стат. бюл. - К., 2004.

Не краща тенденція спостерігається у накладах - загальний річний наклад журналів та інших періодичних видань у 2003 р. становив 129692 тис., а українською мовою видано лише 24344 тис., тобто близько 19 %, тоді як в 1995 р. ще було 70 % (рис. 5.4, 5.5).

До певної міри подібний стан справ можна пояснити законами ринку - попит породжує пропозицію, проте лише до певної міри. Значну роль відіграють інерція і стереотипи як з боку видавців, так і з боку держави. Насправді населення України демонструє значно більшу прихильність до української мови, ніж це можна висувати з наведених вище видавничих тенденцій (рис. 5.6).

До вартості кожного технологічного етапу у книговидаванні в Україні додається сума податків і обов'язкових витрат (ПДВ дорівнює 20 %). У Росії вся ланка книговидавання звільнена від оподаткування. Розмір загальновидавничих витрат в нашій країні набагато вищий, ніж в Росії, тому що у нас виробники книжкової продукції залежать від загальної ринкової кон'юнктури (наприклад, сплачують оренду залежно від вартості будівлі, у повному обсязі сплачують комунальні платежі, тоді як для російського видавця діють пільгові розцінки на оренду приміщень і комунальні платежі, встановлені для бюджетних організацій). Внаслідок цього собівартість російської книги на дві третини нижче, ніж української¹⁶.

Таким чином, найбільш очевидним першочерговим заходом має бути довгострокове закріплення пільгового оподаткування видавничої галузі. Аналіз податкової політики свідчить, що в багатьох країнах світу для видавничих організацій і видавництва не існує особливих податків чи знижок з загальних податків. Але ПДВ значно нижчий за податки на інші товари, а в таких країнах, як Австралія, Бразилія, Уганда, Ліхтенштейн, Швейцарія, Нова Зеландія, Норвегія, Південна Корея, Сингапур, Великобританія, Ірландія, Росія (з 1.01.1996 р.) ПДВ взагалі відсутній (табл. 5.2)¹⁷.

¹⁶ www.vesna.org.ua

¹⁷ Там само.

Таблиця 5.2

Оподаткування друкованої продукції у країнах світу

Країна	ПДВ на друковану продукцію, %	ПДВ для товарів інших галузей, %
Країни з нульовою ставкою податку на друковану продукцію		
Аргентина	0	21
Бразилія	0	20
Великобританія	0	17,5
Ірландія	0	21
Латвія	0	18
Литва	0	18
Норвегія	0	23
Польща	0	22
Росія	0	21,5
Уганда	0	22
Кенія	0	18
США	від 0 до 8,5	
Країни з низькою ставкою податку на друковану продукцію		
Туреччина	1	21
Люксембург	3	12-15
Японія	3	3
Греція	4	18
Іспанія	4	16
Італія	4	19
Португалія	5	17
Словенія	5	15-20
Франція	5,5	20,6
Бельгія	6	21
Словаччина	6	25
Нідерланди	6	17,5
Канада	7	15
Країни з високою ставкою податку на друковану продукцію		
Ізраїль	17	17
Чилі	18	18
Болгарія	22	22
Данія	25	25
Швеція	25	25

Певні кроки у цьому напрямі зроблено останнім часом і в Україні. Парламент України 17 червня 2004 року ухвалив Закон «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2004 рік». Ухвалою цього Закону парламент серед іншого підтримав уряд у питанні відновлення пільгового режиму оподаткування преси та книговидавництва податком на додану вартість. *(Нагадаємо, що ст. 80 Закону України «Про Державний бюджет України на 2004» рік було частково призупинено дію підпункту 5.1.2. ст. 5 Закону України «Про податок на додану вартість». Згідно з цією нормою від оподаткування ПДВ звільнялися, зокрема продаж (передплата) і доставка періодичних видань друкованих засобів масової інформації вітчизняного виробництва, продаж книжок вітчизняного виробництва.)* З 1 липня 2004 року набрав чинності Закон «Про державну підтримку видавничої справи в Україні», крім того, Законом України «Про Державний бюджет України на 2005» передбачено у 2,2 разу збільшити витрати на книговидавництво, на 50 % - на розвиток української мови.

Проте очевидно, що самої податкової політики недостатньо для вирішення проблем українського книговидавництва. Потрібно також розробити комплекс інших заходів для розвитку інфраструктури галузі: введення системи митного захисту, зниження ставок орендної плати для книжкових крамниць і видавництв, зміну вартості поштових послуг, створення розгалуженої системи книжкових крамниць і супермаркетів. Важливим є запровадження і розвиток ефективної системи просування вітчизняної видавничої продукції на ринок (маркетинг, реклама, пропаганда).

Такі заходи зроблять видавництво високорентабельною і привабливою для інвестицій галуззю економіки (для прикладу - обсяг польського видавничого ринку становить близько 500 млн євро. При цьому фактично вся продукція видається в Польщі). Це дозволить модернізувати поліграфічну базу і підвищити якість друку та інших послуг до європейського рівня, а відтак, ще й залучати замовлення із Західної Європи, оскільки розміщення замовлень у таких країнах, як Польща, Чехія, Словаччина та інших після їх вступу до ЄС стало менш вигідним внаслідок

уніфікації (у бік підвищення) розцінок, заробітної плати, а отже, зростання собівартості продукції.

Вказані аспекти потрібно врахувати при невідкладній роботі і прийнятті Державної програми розвитку книговидавничої галузі в Україні, контроль за виконанням якої має здійснювати Кабінет Міністрів України.

Ситуація щодо української мови в електронних засобах масової інформації є не найгіршою принаймні з точки зору виконання державою формальної нормативно-регулюючої функції (залишаючи осторонь якість і змістовне наповнення україномовної продукції). Тому окремо спинятися на цьому не будемо.

Підсумовуючи, підкреслимо, що основними характеристиками ефективної парадигми мовної політики в Україні мають бути визначеність пріоритетів, системність, послідовність та адекватність.

Розділ 6

КОНФЕСІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ: АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ ПАРАМЕТРІВ

КОНФЕСІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІНДИКАЦІЯ ПАРАМЕТРІВ КОНФІГУРАЦІЇ

Серед розмаїтої низки елементів структури соціуму релігію відносять, як правило, до розряду найінертніших його ланок. Тим не менше, внаслідок подібної характеристики вона не перетворюється на абсолютно «омертвілу» суспільну потугу. Її роль, місце, зв'язки з різними підсистемами суспільства виглядають не статичними, раз і назавжди даними, на чому намагаються наголошувати окремі представники богословської думки, а доволі динамічними, тобто такими, що постійно змінюються у часі й просторі. Отже, ключовий принцип діалектики - про мінливість усього сущого, - сформульований ще давньогрецьким філософом Гераклітом у вигляді відомої сентенції: «не можна двічі увійти в одну і ту саму річку»¹, - спрацьовує й стосовно такої досить консервативної ніші життя суспільства, якою видається ніша конфесійна.

Наскільки переконає колосальний досвід людства, конфігурація релігійно-церковного простору країни обумовлюється багатьма факторами: культурно-історичними традиціями, внутрішньополітичними, економічними, соціальними трансформаціями у суспільстві, зовнішніми впливами тощо. Власне комплексне поєднання цих чинників задає ракурс розвитку релігійстворчих процесів, які в кожному окремо взятому випадкові наділені деякою своєрідністю. Приміром, релігійне життя сучасної Індії відрізняється від того, що мало місце дві, одну тисячу років і навіть півстоліття тому. Воно також у своїх виявах не схоже на

¹ *Фрагменти* раннях грецьких філософів: От епічних теокосмогоній до виникнення атомістики. - М.: Наука, 1989. - Ч. 1. - С. 210.

аналогічні репрезентації у Пакистані, Китаї, а тим більше у європейських країнах. Відтак певна специфіка притаманна, безумовно, й конфесійному життю України після тринадцяти років незалежності внаслідок реалізації керівництвом держави національної стратегії. Оскільки ця стратегія фактично не змінювалася впродовж означеного періоду, то й релігійне середовище країни набуло відносно усталеного вигляду.

Серед найістотніших рис вітчизняного конфесійного середовища доречно виокремити такі: національне пробудження, перманентну регіоналізацію, кризу православ'я, політизацію, поширення клерикальних настроїв. Охарактеризуємо перераховані моменти детальніше.

Національне пробудження

Це поняття часто використовують для характеристики процесів у релігійній сфері українського суспільства. Йдеться передусім про потяг українців на нинішньому етапі державотворення після тривалого періоду «сонливості» - доби російсько-радянської імперії - до тих національних традицій, у самій природі яких закладена шана поліконфесійності, глибокої особистої віри та соціальної значущості церков.

Правда, інколи замість терміна «національне пробудження» вживають поняття «національне відродження». Є сенс зробити невеличку ремарку з цього приводу.

Безперечно, смислові наповнення термінів «пробудження» і «відродження» неідентичні. Перший вказує на існування деякої часової «розірваності» в розгортанні тих чи інших подій з наступним їх поновленням. Що ж стосується другого поняття, то воно у буквальному розумінні означає повернення до того, що відбувалось у минулому. Однак історичний процес - процес незворотний. Реанімація історії неможлива. Тому, як стверджують українські науковці С. Здіорук, Б. Парахонський, О. Валецький: «Відродження» - це завжди умовно, оскільки є тільки розвиток. Історія не знає шляху назад, адже постійно твориться нове»². І

² Здіорук С. І., Парахонський Б. О., Валецький О. Л. Стратегічні аспекти національно-культурної політики України. - К., 1995. - С. 47.

звідси висновок: «Очевидно, що традицію можна не відроджувати, а лише продовжувати»³.

Аналізуючи наведені судження, можна переконатися, що нинішнє релігійстворення на конфесійній карті України - не відтворення минулого, а продовження розвою (після вимушеної перерви) архетипів української духовності в нових суспільно-політичних умовах. Сьогодні у наших громадян зовсім інші мотиви для заснування релігійних об'єднань, ніж у попередніх поколінь. Та й роль інституцій в соціумі, створених впродовж років незалежності за конфесійною ознакою, суттєво відрізняється від місії аналогічних утворень двохсотлітньої чи чотирьохсотлітньої давнини. Але все-таки між двома історичними віхами - доімперською та пострадянською - не лежить суцільна прірва. Зберігається і деяка подібність. Вона полягає насамперед у продукуванні світоглядного плюралізму, віротерпимості, права на свободу совісті, толерантності з боку держави до різних віросповідань тощо - цінностей, котрі споконвіків сповідувалися українським народом, однак періодично викорінювалися шовіністичними режимами.

Тому-то, на нашу думку, звертаючись до конфесійного буму на українських теренах, краще послуговуватися поняттям «пробудження». У разі, коли ми вживаємо термін «відродження», варто мати на увазі дію закону заперечення заперечення: те, що відбувалося на попередній стадії, на наступній ніколи не відтворюється у первинному вигляді, розвиток відбувається спіралеподібно.

Сучасне національно-релігійне пробудження характеризується двома зрізами - зовнішнім і внутрішнім. Зовнішній переважно вимірюється кількісними показниками (зростання конфесійної мережі, розбудова церковної інфраструктури, включаючи збільшення духовних навчальних закладів, періодичних видань тощо), внутрішній стосується особистісних змін у ставленні до релігії (поглиблення рівня релігійності тих чи інших соціальних груп, коливання питомої ваги віруючих у загальній масі населення).

Так, на п'ятнадцятому році незалежності Україна перетворилася на справжню поліконфесійну державу. Її віросповідний

³ Здіорук С. І., Парахонський Б. О., Валецький О. Л. Стратегічні аспекти національно-культурної політики України. - К., 1995. - С. 47.

спектр відчутно розширився. На поточний момент він охоплює не лише одну легально діючу Православну церкву, яка свого часу «активно допомагала комуністичному режиму, обілювала його антирелігійний курс, всіляко захищала нібито існуючу в СРСР свободу совісті, релігії, переконань»⁴, а уже декілька православних юрисдикцій, католицький, греко-католицький та протестантський напрями, іслам, іудаїзм, східні віросповідання, різноманітні неорелігійні течії та ін.

Окрім того, на українських теренах постійно зростає кількість релігійних організацій. Якщо в 1991 р. діяло 13,2 тис. таких об'єднань, то на початку 1999 р. - 21,8 тис., 2001 р. - 25,4 тис., 2003 р. - 28,5 тис., 2005 р. - 30,8 тис., 2006 р. - 32,2 тис. віросповідних структур. Хоча темпи приросту осередків віруючих поступово спадають, проте їхнє щорічне збільшення все ще тримається вище позначки в 1000 одиниць. (За минулий рік, наприклад, приріст - і це найнижчий за роки незалежності показник - склав 1010 осередків).

Церкви і релігійні об'єднання є причетними безпосередньо до вирішення соціальних проблем, беруть активну участь у суспільно значущих акціях, розвивають і підтримують на високому рівні зв'язки з громадськими та державними структурами. Конфесійні інституції України й на міжнародній арені докладають зусилля для зміцнення авторитету нашої держави.

Показово, що церковні структури наділені у суспільстві значним авторитетом. Фактично впродовж усіх років незалежності України релігійні об'єднання користуються найвищою довірою у громадян серед інших установ і організацій. Їм довіряє від 40 % до 60 % (накладає відбиток регіональна специфіка) населення. Варто також зауважити, що релігійність українців наближається до середньоєвропейських показників (45-50 %). Паралельно з цим спостерігається омолодження контингенту віруючих, підвищення їхнього освітнього рівня; масовості набувають релігійні дієства (зокрема хрещення, вінчання) за безпосередньої участі молоді. Як слушно наголошує О. Шуба: «Релігійне відродження настільки

⁴ Яроцький П. Проблеми Церкви в секулярному, плюралістично-ідейному суспільстві // Релігійна свобода. Релігія і Церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення: Наук. щорічн. - К., 2003. - № 7. - С. 8.

охопило сучасне українське суспільство, що на релігію, виконання релігійних обрядів, відзначення церковних свят з'явилася своєрідна мода. До віри сьогодні активно апелюють та публічно її демонструють навіть ті, хто раніше не тільки не виявляв до неї особливого інтересу, а навіть боровся з нею»⁵.

Разом з тим національне пробудження релігійно-церковного життя не проходить безболісно, прямолінійно позитивно. За умов транзитного стану суспільства раптова хвиля релігійного піднесення, різке насичення релігійного простору різношерстим елементом призвели й до відчутного хаосу в конфесійному сегменті, його формалізації. Через об'єктивні причини не вдалося відразу виробити надійні механізми протидії напливу деструктивних та псевдодуховних віросповідних течій. Далася взнаки також і невідповідність між потребами релігійних інституцій та можливостями держави у їх задоволенні. У результаті атмосфера конфліктності визріла ще у перші роки незалежності. Тоді ж актуалізувалися основні лінії між-конфесійного протистояння, які в подальшому то слабнучи, то посилюючись, і сьогодні перешкоджають консолідації Української нації.

Перманентна регіоналізація

Українська нація народжувалася на межі різних цивілізаційних світів. У результаті держава, сформована нею, постала як держава поліетнічна, що охопила різні за походженням і ступенем соціального розвитку етноси. «В етнічному плані, - зазначає В. Наулко, - історичний розвиток українців, як і інших народів, відбувався неізолювано: в процесі виникнення і формування українського народу... до його складу ввійшли різноетнічні компоненти. Це виявилось згодом в особливостях культури, специфіці мови, а надто топонімії, що рясніє назвами давнього тюркського, іранського та балканського походження, у певних рисах зовнішності українців та їхній ментальності»⁶.

Ще одна особливість пов'язана з політичною історією нашої Батьківщини, зокрема останніх п'яти сторіч. Українські землі

⁵ *Шуба О. В.* Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). - К.: Криниця, 1999. - С. 177.

⁶ *Наулко В. І.* Сучасний етнонаціональний розвиток України // Етноси України. - 2000. - С. 5.

означеного періоду виступали об'єктом посиленої експансії з боку зовнішніх агресорів, тривалий час перебували у складі тих чи інших державних утворень, що, звичайно, позначилося на культурних, зокрема конфесійних, уподобаннях місцевого населення.

На Західній Україні панування впродовж кількох століть Польщі та Австро-Угорщини зміцнило позиції греко-католицизму, який посів місце традиційного віросповідання в регіоні. Експансія Росії позначилася нищенням суто українського православ'я та його заміною російською духовною православною традицією на Лівобережжі. В. Климов підкреслює: «В Україні церковна політика великоросійського самодержавства обтяжувалася багатьма факторами, перш за все, мабуть, курсом центру на ліквідацію національних особливостей церковно-релігійного життя українського народу... Досить чітко проглядалися шляхи реалізації цього курсу: уніфікація українських церковних структур на взірць великоросійських; призначення на ключові ієрархічні посади росіян або ж іноземців... зросійщення кадрів українського духовенства...»⁷. Васальна залежність Кримського ханства від Туреччини обумовила розвиток ісламу на південних теренах України.

Наступне включення українських земель у межі СРСР стало справді трагічною сторінкою в історії багатьох конфесій, що зуміли поширитися на території республіки. Зокрема була ліквідована Українська Греко-католицька церква, депортовані кримські татари - послідовники ісламу. Храми та майно всіх парафіяльних громад УГКЦ передали у власність Російській православної церкві - єдиній формально терпимій комуністичним тоталітарним режимом духовній інстанції, яка активно допомагала радянській владі розправлятися з іновірцями. Тим не менше, монополізація духовного життя не викорінила етнокультурної самобутності регіонів. Релігійні об'єднання локального масштабу, віднесені радянською владою до розряду та званих «буржуазно-націоналістичних», хоча й підпільно, продовжували функціонувати.

⁷ Климов В. Уніфікація і денационалізація православ'я в Україні (XVIII-XIX ст.) // Переяслав (1654) в історії Української Церкви: Наук. зб. - К.; Тернопіль, 2003. - С. 134.

Їхня легітимність виявилася можливою з унезалежненням України в останнє десятиріччя XX століття. Поновили свою діяльність греко-католики, мусульманські осередки, інші раніше заборонені віросповідні течії, сконцентрувавшись переважно в ареалах давнього поширення. Разом з поліконфесійністю конфесійний регіоналізм став усталеною нормою суспільного буття Української держави. Так, осередки УГКЦ превалюють у західних областях, УПЦ МП - в східних, центральних і північних, громади мусульман - у південних тощо. Одночасно привертає увагу зменшення різниці у кількості громад віруючих між різними регіонами. Якщо, наприклад, на початку 90-х років XX ст. Західна Україна по праву вважалася «Меккою» релігійного життя (у 1992 році там діяло 59,8 % первинних утворень віруючих), то поступово цей статус втрачається. Вже в 1997 році відповідний показник становив 47,2 %, а на початок 2003 року - всього 38,4 %⁸. Тобто відбувається вирівнювання поширюваності релігійних об'єднань у регіонально-територіальному розрізі.

Як така географічна локалізація тих чи інших конфесій в рамках однієї країни - явище природне. У такому форматі розвивається переважна більшість соціальних систем. І це не заважає окремим з них досягти певних успіхів на ниві власної демократизації. Доречно додати, що за умов відкритості суспільства полікультурність, поліконфесійність є благом для держави. Адже тільки шляхом взаємопізнання, обміну досвідом, вільної конкуренції між усіма етнічними і релігійними спільнотами забезпечується життєвість відповідного державного утворення.

На жаль, проблема регіоналізації духовного-релігійного простору доволі часто виступає як підґрунтя для численних спекуляцій. У заполітизованому, заміфологізованому вигляді конфесійний регіоналізм з консолідуючого перетворюється на потужний чинник дестабілізаційних процесів у соціумі. Як не прикро, але подібні його негації зустрічаються й в реаліях українського сьогодення. Наведемо кілька прикладів.

⁸ Див.: *Церкви і релігійні організації України у 2002 році: Довідник.* - К.: VIP, 2003. - С. 5.

В АРК (а саме там зосереджений основний масив послідовників ісламу в Україні) конфронтації між мусульманською меншиною та УПЦ МП досягли апогею. Духовенство Української православної церкви Московського патріархату всіляко перешкоджає кримським татарам (особливо впродовж останніх років) реалізовувати своє право на свободу релігійної діяльності. Провокації, до яких вдаються православні регіону, загрожують незворотними негативними наслідками для України. Ідея поновлення кримськотатарської держави під патронатом якоїсь із сусідніх ісламських країн уже звучить серед певних кіл громадськості. А ескалація етноконфесійного конфлікту на всю територію півострова тільки посилить сепаратистські настрої. Не виключається й можливість долучення до ймовірних заворушень екстремістської ісламської складової. Приклад Чечні демонструє, що радикальні ісламістські угруповання, прикриваючись гаслами підтримки братів по вірі, вміло використовують нестабільні ситуації в регіонах в «ім'я торжества ісламу по всьому світові». (До речі, впродовж 2005 р. в АРК активізувалася діяльність осередків деяких релігійно-політичних ісламських структур радикального спрямування.)

Православно-греко-католицькі непорозуміння поляризують українське суспільство за традиційною лінією «Схід-Захід». Зближення між УГКЦ та УПЦ МП не спостерігається. Навпаки - очевидною є тенденція до дистанціювання у взаєминах. Три західноукраїнські області - Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська - своєрідний анклав греко-католицизму, де прослідковується відчутний спротив присутності православних об'єднань Московського патріархату. Невипадково співвідношення осередків УГКЦ і УПЦ МП в регіоні стосовно загальної їхньої чисельності в Україні явно не на користь останньої (відповідно 82 % та близько 2 %)⁹.

Кардинально протилежною виглядає ситуація в південних, північних, східних і центральних областях України, в яких послідовники греко-католицизму є досить малочисельними. По

⁹ Підраховано автором за Статистичним звітом Державного комітету України у справах релігій станом на 01.01.2005 р. Форма №1. - С.1, 2, 8.

суті для УПЦ МП Дніпро - той «рубікон», поза котрим поширення УГКЦ не тільки не бажане, а й сприймається як агресія на споконвічну територію православ'я. Тому-то спроба Української греко-католицької церкви заснувати власний патріархат із патріаршою кафедрою в Києві зустріла різку негативну реакцію з боку Української православної церкви Московського патріархату. Останню за ініціативою Московської патріархії підтримали більшість автокефальних православних церков світу. Упереджуючи конфлікт, Ватикан змушений був відмовитися від реорганізації підпорядкованої йому інституції та зосередитися на зміцненні її позицій у західноукраїнському ареалі.

Поглибленню регіоналізації за тією ж горизонталлю «Захід-Схід» сприяє факт залежності найбільших церков України - УГКЦ та УПЦ МП - від зарубіжних релігійних центрів - відповідно Апостольської Столиці та Московської патріархії (хоча завжди треба твердо усвідомлювати різницю між Ватиканом як міжнародним релігійним центром та державою, яка є повноправним суб'єктом міжнародних відносин, і Московською патріархією, що є суто національною російською релігійною установою, а відтак і захищає виключно інтереси Російської держави).

За таких обставин територія нашої держави перетворюється на арену боротьби за інтереси між третіми сторонами, які, зрозуміло, не переймаються проблемою консолідації українського суспільства, національною безпекою та захистом національних інтересів України. Для них важливо насамперед мінімізувати вплив супротивника-конкурента в межах сфери власного домінування. А це породжує штучні бар'єри, які десятиліттями і навіть століттями перешкоджають веденню екуменічного діалогу між представниками різних віросповідних напрямів, продукуючи у їхніх взаємовідносинах почуття нетерпимості та ворожості, що спричинює протистояння цілих регіонів. Виникає безпосередня загроза цілісності держави.

Криза православ'я

Конфесійне середовище України не виглядає спокійним. До релігійних війн справа не дійшла, але протистояння церков, та ще й серйозні, мають місце. Конфлікти виникають між традиційними

конфесіями і неорелігіями, усередині новітніх релігійних рухів, між традиційними релігійними об'єднаннями різного та одного й того самого віровизнання тощо. Серед усіх суперечок найбільшочислими є міжправославні, що із самого початку мають тотальний характер. Причому по мірі затягування непорозумінь дедалі очевиднішою виявляється неспроможність трьох православних юрисдикцій - УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ - досягти взаємопримирення і єднання. Якщо нещодавно розглядалися хоча б якісь варіанти стосовно їхнього об'єднання, то нині ця ідея по суті себе вичерпала. За словами пана В. Єленського, «конфлікт набув ірраціонального забарвлення, а відтак став більш небезпечним»¹⁰.

Українська православна церква Московського патріархату, посиляючись на складність процесу здобуття автокефалії в канонічний спосіб, фактично примирилася з наданими їй повноваженнями «широкої автономії». Оскільки номінування Київського екзархату (церковного округу) в УПЦ було лише ідеологічним тактичним ходом (як і щодо інших республік в СРСР, який розпадався), то такий стан УПЦ МП нічого не додав їй у здобутті не те що автокефалії, а й навіть і дійсної автономії, що була би визнана іншими церквами. Тим паче приклад Білоруської церкви, яку знову тепер повернули до статусу Екзархату, унаочнює хибність подібної церковної політики. Тобто в найближчій перспективі Священноначалля УПЦ МП не збирається ставити питання про набуття статусу Помісної церкви даною інституцією. Зі свого боку, ставлення УПЦ МП до інших двох православних юрисдикцій в Україні викристалізувалося в чітку й однозначну позицію. Йдеться про те, що УПЦ КП та УАПЦ як «розкольницькі структури» мають покаятися і повернутися в лоно «істинної» церкви. Тільки за таких умов можливий діалог з ними. Ті ж у свою чергу справедливо вказують на те, що історію назад не повернути, СРСР ніколи реанімовано не буде, а тому сучасні геополітичні й національні реалії вимагають постановня Української Помісної православної церкви, що відповідає корінним національним інтересам Українського народу.

¹⁰ Єленський В. Розлам // Людина і світ. - 2000. - №6 (477). - С. 3.

Поглиблює протиріччя в українському православ'ї поява нових ліній протистояння, до речі, передусім через наведену вище юрисдикційну ситуацію, що не дозволяє українському православію виступати на міжнародній арені як повноправному суб'єкту міжнародних відносин. Саме тому, коли 2003 року Українська православна церква Київського патріархату прийняла під свою юрисдикцію частину громад УПЦ в Сполучених Штатах, підпорядкованих Константинопольському патріарху, її звинуватили в деструктивній діяльності. Й хоча тоді ж було утворено центр УПЦ КП у США для координації діяльності тих осередків УПЦ в діаспорі, котрі перейшли під опіку Київського патріархату, не вдалося уникнути суперечок між діаспорною і материковою українськими юрисдикціями православ'я.

У середовищі ж УАПЦ справа дійшла до справжнього розколу. Далеко не останню роль в цьому відіграла амбіційність двох ієрархів - нинішнього Предстоятеля Української автокефальної православної церкви митрополита Мефодія та керуючого патріархією архієпископа Харківського і Полтавського Ігоря. Відверто кажучи, вони не змогли поділити між собою владні повноваження. Кожний прагне бути одноосібним главою церкви. У лютому 2003 року митрополит Мефодій своїм Указом фактично піддав анафемі архієпископа Ігоря за «самочинство, сіяння розбрату та поширення розкольніцьких настроїв». У той же час керуючий патріархією УАПЦ обвинуватив її Предстоятеля у «недотриманні» рішень Помісного собору УАПЦ 2000 року, який постановив вважати духовним главою автокефальної церкви Костянтина, митрополита УПЦ у США.

Таким чином, непорозуміння між ієрархами УАПЦ ставлять під сумнів збереження цілісності цієї релігійної інституції. Окрім того, чвари, ймовірно, зведуть нанівець реалізацію «Константинопольського проекту» в українському православ'ї, котрим передбачалася злука діаспорної УПЦ під омофором Константинополя з УАПЦ та отримання останньою канонічного статусу в такий спосіб, подібно як це відбулося в Естонії.

З викладеного вище випливає, що тенденції розвитку православного середовища України містять у собі конфліктогенний потенціал, загрожують не лише локальними конфліктами, а й

дестабілізацією всього українського суспільства. Розмірковуючи про протистояння на релігійному ґрунті, голова Держкомрелігій В. Бондаренко наголосив на тому, що міжправославний конфлікт «визначає багато в релігійному житті України. Він може бути віднесений навіть до розряду проблем загальнонаціонального характеру»¹¹. Одночасно зрозуміло й те, що утворення Помісної української православної церкви, яка так необхідна для стабільного розвитку України самотужки виключно суб'єктами протистояння неможливе.

Політизація

Згідно з чинним українським законодавством церква відокремлена від держави. Конституція України (ст.35) і Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст. 5) наголошують, зокрема на тому, що релігійні організації не беруть участі в діяльності політичних партій, не надають їм фінансової підтримки та не висувають своїх представників до державних органів влади. Однак реальне життя свідчить про активну політизацію конфесійного середовища. Натомість і церква не байдужа до політичних справ. Зближення релігії і політики вигідне як партійним функціонерам, так і церковним ієрархам. Перші задля досягнення певних політичних цілей прагнуть використати солідні економічні й соціальні ресурси, якими володіють релігійні інституції, а другі - заручитися підтримкою ділків від політики для реалізації власних стратегічних ініціатив й отримання відповідних дивідендів у вигляді різних привілеїв та поступок.

Інтенсифікують включення конфесійних чинників у царину політики виборчі кампанії. «Релігійні організації завжди брали у виборах активну участь, а релігійні діячі - навіть висувалися»¹², - доповнює міркування авторів доктор філософських наук Віктор Єленський. Принагідно варто зазначити, що у 1990 році, тобто під час так званого процесу перебудови, відзначеного позитивними змінами у ставленні до релігійного сегмента, священ-

¹¹ Бондаренко В. Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наук. пр. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. - № 14. - С.38.

¹² Церква і політика: від виборів до виборів // <http://www.day.kiev.ua/> 133018/

нослужителі взяли активну участь у парламентських перегонах, довівши тим самим, що не збираються стояти осторонь політичного життя. Проте під час наступних, 1994 та 1998 років, виборів до вищого законодавчого органу держави духовенство виявилось менш амбіційним. А напередодні виборчої кампанії 2002 р. представлелі найбільших конфесій України публічно заявили, що представники очолюваних ними об'єднань не балотуватимуться кандидатами у народні депутати. Однозначно оцінити подібну позицію складно. На перший погляд здається, що церква в такий спосіб мала намір нібито дійсно дистанціюватися від політики. Але тільки на перший погляд. Насправді ж це звичайнісінька гра у псевдодемократію, котра аж ніяк не доводить аполітичності відповідних конфесійних структур. Намагаючись «не світитися» на загальнодержавному політичному олімпі, релігійні об'єднання зробили ставку на представницькі органи місцевого масштабу. Інакше кажучи, обмежилися сферою «малої політики».

Безумовно, це не банальний хід чи вияв слабодухості церков. Релігійні діячі переслідують чітко окреслений прагматичний інтерес, який експлікується загальною ситуацією напруженості у міжконфесійних відносинах. Переймаючись насамперед невирішеністю майнового питання, релігійні організації зацікавлені мати власних висуванців у складі міських, обласних, районних, селищних та сільських рад, щоб через них ініціювати розв'язання даної проблеми на свою користь. Невипадково балотування представників духовенства різного віросповідання до органів місцевого самоврядування відбувалося за територіальним принципом, згідно з конфесійними уподобаннями населення, що також мають визначений регіональний характер. Відтак у низці областей з усталеними релігійними традиціями (Івано-Франківська, Львівська, Волинська) значній групі кандидатів з числа священнослужителів все-таки вдалося отримати заповітні мандати. А це, безперечно, можна розцінювати як політичний успіх церкви.

Як би там не говорили, однак релігійний чинник виявився задіяним не лише на локальному рівні. Він справляв неабиякий вплив й на перебіг виборчої кампанії до Верховної Ради України. Під час же виборів Президента України у 2004 році конфесійний

фактор ангажувався політичними лідерами в таких масштабах, що це викликало обурення всього суспільства. Адже були порушені як доктринальні положення, канони, догмати церков, так і державні закони.

Загалом дотичність релігії до політики в українському суспільстві реалізується в різних формах - від проведення «м'якої агітації» кліром духовенства до застосування ним «брудних» піар-технологій. Під «м'якою агітацією» деякі вітчизняні дослідники розуміють лише «натяки в офіційних зверненнях»¹³ з приводу актуалізованих політичною ситуацією питань, які не переходять межі пристойності. Вдалим прикладом такої агітації, мабуть, може слугувати позиція УГКЦ під час парламентської кампанії 2002 року. Уникаючи прямих заяв стосовно власних політичних інтенцій, вона вдалася до опосередкованих методів. Декілька ремарок у Пастирському посланні Синоду єпископів Києво-Галицької митрополії УГКЦ стосовно минулого радянської доби дали зрозуміти, що її вірні не голосуватимуть за ліві сили, а висловлювання про необхідність підтримувати процес релігійно-духовного відродження, стурбованість станом української мови в державі тощо - свідчення підтримки даною церквою партій національного спрямування.

До відвертіших форм політичного антуражу релігійних об'єднань відносяться прямі висловлювання їхніх уповноважених осіб щодо підтримки конкретних партій, блоків або окремих політичних лідерів. Ось яку заяву зробив у переддень виборів-2002 предстоятель УПЦ КП патріарх Філарет: «Українська православна церква Київського патріархату посідає принципову позицію: ми підтримуємо усі політичні партії і блоки, які відстоюють незалежність Української держави. Віруючим нашої Церкви не можуть імпонувати сили, які проти незалежності й готові йти «білоруським» шляхом, відновлюючи імперію. Київський патріархат з особливою симпатією відноситься до тих, хто стоїть на національно-демократичних позиціях, відстоює національні інтереси України... не тільки священники, а й прості віруючі нашої Церкви як рівноправні грома-

¹³ Церковь должна оставаться Церковью // http://www.ec.org.ua/about_us/cerkov_dolzga_ostav/

дяни нашої держави голосуватимуть за представників блоків і партій, але більшість підтримує блок Віктора Ющенка «Наша Україна», оскільки він ближче до інтересів Української православної церкви Київського патріархату. Це не означає, що Церква не підтримує виборчі блоки «За Єдину Україну», «Єдність». Згадані політичні структури також близькі нам по духу, і деякі їхні представники допомагали в розвитку єдиної помісної Української православної церкви на місцях. Саме від цього залежатиме рівень нашої підтримки»¹⁴. Подібні заяви коментарю не потребують. Їхня директивність очевидна.

Надзвичайно брутальною з точки зору застосування методів політпропаганди священнослужителями видалась президентська кампанія 2004 року. Активно долучилася до цього Українська православна церква Московського патріархату. Однозначно підтримуючи тодішнього прем'єр-міністра В. Януковича, УПЦ МП вдавалася до відвертих наклепів на адресу кандидата від опозиції В. Ющенка, всіляко шельмувала команду останнього, не цуралася здійснювати шантаж і тиск на паству та мирян. Одним словом, поводи́ла себе не по-євангелієськи.

Тісний зв'язок між релігією та політикою пояснюється його природністю, адже церква не лише Тіло Христове, а й соціальна інституція. Відтак вона не позбавлена вад мирського життя, має свої прагматичні інтереси і потреби, реалізація яких доволі часто потребує залучення політичних важелів. Однак надмірне захоплення релігійних організацій політикою не йде їм на користь, приховує в собі певний деструктивний потенціал. «... зв'язок із політикою, - стверджує народний депутат Станіслав Пхіденко, - дуже небезпечний для репутації церкви. Адже в політиці немає стабільності, тут все дуже мінливе та різнобарвне. І будь-який політичний зв'язок може обернутися для церкви кон'юктурою і дискредитацією»¹⁵. Тому-то, щоб виконувати своє істинне призначення - опікуватися духовною сферою - релігійні об'єднання повинні якомога далі дистанціюватися від політики. Завдання

¹⁴ Цит. за: *По ком звонит церковный колокол?* // Зеркало недели. - 2002. - № 11(386). - 23-29 марта.

¹⁵ *Церква і політика: від виборів до виборів* // <http://www.day.kiev.ua/133018/>

держави - «допомогти» їм у цьому, оформивши належним чином відповідне правове поле.

Поширення клерикальних настроїв

Західна Європа відноситься до цивілізацій секулярного типу. Переважна більшість європейських країн, визнаючи право громадян на свободу віросповідання, з повагою ставлячись до релігійних об'єднань, водночас прагне обмежити їхню активність певними рамками, тобто визначає для них прийнятні різновиди діяльності. Перебільшення конфесіями власних повноважень неминуче імплікує покарання у порядку, передбаченому відповідною законодавчою нормою. Винятків не існує для жодного суб'єкта соціальної дії. Таким чином соціум само захищається від притаманного сутнісній природі церкви диктату.

В Україні, яка сповідує цінності світського гуманізму, спостерігається дещо парадоксальна картина. Складається враження, що самочинство релігійних організацій на українських теренах перетворюється на нормальне явище. Протиправні діяння церков стають дедалі масштабнішими, а адекватна реакція з боку держави практично відсутня. Безкарність частини духовенства тільки посилює його агресивність. Особливо «войовничий запал» конфесій проявляється під час вирішення майнових питань. Наприклад, ченці Лаври інтенсивно апробували силові методи для захоплення приміщень Києво-Печерського заповідника (впродовж 2000-2003 років у такий спосіб ними відібрано 10 корпусів). Ось як цю ситуацію коментували українські журналісти: «Ченці Лаври розпочали кампанію, яку не можна назвати інакше, як «експропріація експропріаторів» (тобто «грабуй награвоване»). «Супермени» в рясах збивають замки, споруджують барикади за замкненими дверима та захоплюють корпус за корпусом (з цього можна зробити «крутий» серіал). А ієрархія УПЦ МП зовсім забула про те, що юридично тут йдеться про власність не Лаври, а про комунальну та державну власність (земля, будівлі, музейні цінності)»¹⁶.

¹⁶ Гудзик К., Марків М. Битва за Лавру. Чи бути заповіднику в стінах монастиря? // День. - 2004. - № 64. - 9 квітня.

Незважаючи на відверте порушення закону (в даному випадку УПЦ МП), МВС, Генеральна прокуратура зайняли позицію стороннього спостерігача, воліючи за краще не втручатися в конфлікт. Подібне потурання, звичайно, на руку деяким релігійним об'єднанням. Сприйняття останніми грані між дозволеним і забороненим поступово втрачається.

Аналогічна ситуація має місце і в царині освіти. Попри те, що Конституція України (ст. 35), Закони України «Про освіту» (ст.ст. 5, 7, 8) і «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст.ст. 5, 6) закріплюють світський характер навчально-виховного процесу в нашій державі, релігійні згромадження всілякими засобами намагаються ввести викладання основ релігії як у загальноосвітніх, так і вищих навчальних закладах. У державних школах окремих регіонів діти вже давно вивчають такі предмети, як «Закон Божий» чи «Християнська етика». Причому подекуди - в обов'язковому порядку. Виходить, якщо Закон і писаний, то принаймні не для суб'єктів релігійного середовища.

Не викликає сумніву вплив церков і релігійних організацій на український парламент. Ось уже чотири роки народні депутати України не можуть ухвалити нове законодавство щодо свободи совісті і релігійних організацій. А не можуть тому, що винесені на розгляд Верховної Ради України законопроекти не вдовольняють амбіцій певних релігійних структур і прихильних до них парламентаріїв.

Отже, посилення тиску з боку конфесій на всі сфери суспільного життя - загроза розбудові правової держави і громадянського суспільства в Україні.

Взаємопереплітаючись, окреслені вище ознаки, без сумніву, надають доволі неоднозначного виміру релігійній ситуації в Україні. Поряд з позитивними зрушеннями мають місце й проблеми, котрі доведеться вирішувати в обов'язковому порядку в контексті просування нашої держави європейським шляхом. Адже у Європі бажають бачити безпроблемну Україну, яка стабільно розвивається, твердо дотримуючись цінностей демократії і свободи для всіх громадян без винятку. Йдеться не лише про політичний та економічний аспекти, а й про духовний і

культурний зрізи. Забезпечення сталого поступу суспільства у всіх відношеннях - то є вимога ЄС до країн-претендентів на членство у Євросоюзі. Звідси впорядкування власного конфесійного простору стає для України одним з ключових завдань у загальному контексті політико-економічних трансформацій.

КОЛІЗІЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОЇ СФЕРИ

Знаковий 1985 рік: СРСР вступив у завершальну фазу свого існування - добу перебудови. Намагаючись вивести країну з колапсу, до якого спричинила маразматична політика «кремлівських старців» 60-х - початку 90-х років, нове керівництво держави вдалося до радикальних заходів - корінної трансформації суспільно-політичного устрою та соціально-економічного життя Радянського Союзу. Поступово реформи охопили всі сфери життя соціуму. Не оминуло це й конфесійну царину. «29 квітня 1988 р. ... Михайло Горбачов, - пише відомий український релігієзнавець В. Єленський, - зустрівся з ієрархами Російської православної церкви й поклав початок реальним змінам у радянській церковній політиці»¹⁷. Відлунням зазначеної події в Україні стали рух за відродження УАПЦ, створення ініціативної групи за легалізацію діяльності УГКЦ, актуалізація питання стосовно повної канонічної незалежності УПЦ тощо.

Як відомо з історії, врятувати радянську імперію від розвалу не вдалося. На її місці, на місці колишніх п'ятнадцяти союзних республік постали незалежні держави. Наслідуючи приклад більшості європейських постсоціалістичних країн, Українська Держава відразу після проголошення власного суверенітету засвідчила про свою рішучість розірвати з тоталітарним минулим і стати на шлях демократичного розвитку. У досить короткі терміни монополізм комуністичної ідеології з характерним для неї зневажливим ставленням до усього релігійного (націоналі-

¹⁷ Єленський В. Релігія, демократизація та суспільний розвиток у посткомуністичному світі: Україна // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін: Матеріали міжнар. конф. 15-16 травня 1998 р. - К, 1998. - С. 31.

зація майна конфесій, нищення церковних святинь, адміністративно-командні методи насадження атеїстичного світогляду, репресії проти духовенства, переслідування пересічних віруючих тощо) змінився поміркованим підходом держави стосовно релігії і церкви, підґрунтям якого стали цінності світових демократичних спільнот. Йдеться про свободу совісті й віросповідання, гарантії рівності людей перед законом незалежно від їхньої конфесійної приналежності, визначеність меж релігійної свободи тільки на підставі закону, взаємоповагу між державними інституціями та релігійними об'єднаннями тощо.

У результаті (про це вже наголошувалося у попередньому підрозділі) поліконфесійність перетворилася в Україні з формального на фактичне явище, швидкими темпами відбувається інституалізація конфесійного сегмента, перед релігійними організаціями відкрилася можливість більш-менш активно брати участь у суспільно-громадських заходах, займатися харитативною діяльністю тощо.

Відаючи належне зусиллям української влади, спрямованим на демократизацію релігійно-церковного життя, принципово важливо з'ясувати, наскільки ці процеси проходили безболісно, гармонували з національними інтересами держави. Адже відомо, що готовність сповідувати демократичні норми - зовсім не страховий поліс від усіх нещасних випадків. Абсолютно досконалою демократія виглядає хіба що на рівні теоретичного, ідеального конструкту. В дійсності картина зовсім інша. Залежно від політичного, соціально-економічного розвитку держави, загальної морально-правової культури її громадян демократична форма організації соціуму спроможна виступати не лише джерелом блага, а й чинником численних ускладнень. Скажімо, згадувана нами поліконфесійність (як невід'ємна ознака демократичного суспільства) - далеко не суто позитивний здобуток людської цивілізації. З одного боку, вона завдяки взаємодії неповторних релігійних потоків відчутно збагачує культурну скарбницю тієї чи іншої країни, а з іншого - породжує латентні, а то й відразу відкриті конфлікти. Чого тільки варті протистояння на етноконфесійному підґрунті в Ірландії, Лівані, Пакистані, Індії, Іраку та ін. Вони становлять загрозу

безпеці кожної з держав. Тому є рація у висловлюванні фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, що «поліконфесійність - це завжди проблематичність»¹⁸!

З цією проблематичністю довелося зіткнутися й Україні на початку 90-х років. Найперше про суперечності та складності демократичного поступу переконливо засвідчив тодішній неорелігійний бум. Після падіння «залізної завіси» українські терени перетворилися на неосвоєний духовний простір. На нього, немов гірська лавина, з місією божого служіння звідусіль ринули різноманітні новітні релігії неохристиянського, неоорієнталістського, неоязичницького, синкретичного, сайєнтологічного, езотеричного толків. Такий широкий спектр неорухів відображав характерну для демократичної спільноти вільну конкуренцію світоглядів та ідей. Українське суспільство, в якому ще живучими залишалися стереотипи поведінки, психологічні комплекси, виплекані радянською системою, не змогло адекватно відреагувати на ситуацію, що склалася. Відразу виникли тертя між новітніми релігійними об'єднаннями, з одного боку, та традиційними церквами, органами влади, окремими громадянами або їхніми групами - з іншого.

Особливо зверхньо, а подеколи й відверто агресивно поставилися до новітньої релігійності православні структури. Хоча позиція кожної з них мала та й продовжує мати індивідуальне забарвлення. Так, патріарх Філарет більш-менш зважено підходить до присутності неорухів в українському духовному континуумі, інколи навіть спілкується з представниками місцевих буддистів, кришнаїтів тощо. Натомість у публікаціях, виступах, заявах, проповідях церковних ієрархів УПЦ МП релігії нового покоління змальовуються виключно як результат «спокуси диявола», «служіння сатані», «важкий гріх» тощо, а керівники і лідери неорелігійних груп проголошуються «лжепророками». Звичайно, в подібних характеристиках наявне й «зерно істини», оскільки серед нетрадиційних конфесій трапляються деструктивні утворення, діяльність котрих має антисоціальне спрямування. Однак навішувати ярлики тоталітарних сект на усі неорухи неприпустимо. На жаль, такі факти в українському суспільстві мали місце. Зокрема

¹⁸ *Стратегії розвитку України: теорія і практика*. - К.: НІСД, 2002. - С. 154.

в засобах масової інформації діяльність проповідників нових релігійних рухів і течій оцінювалася переважно на кшталт: «Використовуючи відпрацьовані методи психологічної обробки, вони ставлять своїм завданням залучити до себе найбільш активну частину населення, спрямовуючи її діяльність на досягнення особистих корисливих цілей. Зазнавши на собі технологію зомбування, люди віддають сектантським лідерам все своє майно, покидають сім'ї, відділяють себе від суспільства суцільною стіною»¹⁹.

Упереджені, необгрунтовані звинувачення прихильників неорухів в антисуспільній, антиукраїнській діяльності небезпечні, бо спроможні штовхнути останніх саме на цей шлях. Тому «суспільні скерування стосовно неорелігій, - підкреслюють В. Єленський та В. Перебенесюк, - слід повертати від спроб знищення модерних культів (це неможливо) до зусиль, спрямованих на їхню «десекутанізацію», інтеграцію у суспільну тканину, адаптацію до наявних соціальних умов у правовому полі, яке було б прийнятним для демократичної держави»²⁰. За належного рівня культури поліконфесійного спілкування, до якого мають прагнути усі конфесії, неорелігії не становлять загрози національній самобутності, етнічній ідентичності, суспільно-політичній стабільності та безпеці держави. Але такої культури діалогу і досі бракує українському суспільству. Культивованій час від часу в масовій свідомості негативний образ новітніх релігійних течій штучно породжує міжконфесійні бар'єри, сприяє дестабілізації ситуації на релігійній карті країни.

Цей момент - негативізму у ставленні до неорухів - закономірно посилювався поширенням та одіозною практикою деяких деструктивних, тоталітарних структур. Віровченню новомодних релігійних громад властива орієнтація на зміну особистісних моральних цінностей шляхом психічного маніпулювання свідомістю людини під виглядом різноманітних навіювань, ритуалів та тренінгів. Ці культові новоутворення зацікавлені в тому, щоб сформувати у своїх adeptів стійку психологічну установку за принципом раціонального й емоційно-стресового кодування, яка б слугувала

¹⁹ Цит. за: *Новиченко М.* Новітні релігії на конфесійній карті України // *Новітні релігії в сучасній Україні: Зб. матеріалів.* - К.: ViP, 2000. - С. 10.

²⁰ *Єленський В. Є., Перебенесюк В. П.* Релігія. Церква. Молодь. - К., 1996. - С. 141.

докорінній соціально-психологічній трансформації новонавернених, змінювала світоглядні принципи останніх та закріплювала їх у релігійному середовищі.

Звеличуючи «убогість» духу, відмову від надбань світової культури та загальнолюдських цінностей, лідери неокультових об'єднань деструктивного спрямування примушують своїх adeptів відмовитися від усього земного - суспільно корисної праці, навчання, читання книг та газет, виконання громадських обов'язків. Втягнення молодих людей до таких асоціальних релігійних груп гальмує їхній психічний розвиток, деформує структуру особистості. На тлі психічного та фізичного виснаження створюються небезпечні передумови для появи серйозних психічних розладів та соматичних захворювань.

Привертає увагу і той факт, що значна кількість неокультів в Україні, як і загалом у світі, є не просто релігійними об'єднаннями, а добре організованими комерційними структурами, покликаними, насамперед, забезпечити «достойне» життя своїх керівників. Характерною ознакою комерційної діяльності модернових конфесій є незаконність фінансових та інших операцій.

Окрім того, мають місце непоодинокі випадки, коли нео-релігійні організації виступають як прикриття для різних авантюристів, правопорушників та психічно хворих людей, а також є розсадниками психотероризму та організованої злочинності. У таких згромадженнях широко використовуються алкогольні напої, наркотики та проституція, під прикриттям благодійництва й проповіді «вселенської любові до усіх і кожного» широко застосовуються тілесні покарання щодо малолітніх adeptів. Дітей, починаючи із самого раннього віку, б'ють, залишають в ізоляції на довгий час, піддають публічним приниженням, а також примушують мати статеві зносини з дорослими та між собою.

Разом з тим практика міжцерковних відносин, здійснення громадянами права на свободу світогляду в умовах поширення новітніх релігійних течій свідчать про те, що чинне законодавство не повною мірою враховує сучасні реалії церковно-релігійного життя, суперечності, що виникають у полі міжконфесійних стосунків, а також наслідки впливу на громадян маловивчених релігійних новоутворень.

Наприклад, законодавство не вноормовує пропаганду вчень та релігійної практики новітніх релігійних рухів, які поширюються в Україні. Незважаючи на досвід судового процесу над керівниками Великого Білого Братства (де визнано факт деструктивного впливу релігійної практики цього новоутворення на психічне здоров'я людини), подібні ситуації не передбачені прийнятим у 1999 р. Законом України «Про психіатричну допомогу», а законопроект про психологічний захист громадян від деструктивних впливів до цього часу перебуває у стані розробки.

Впродовж 90-х років ХХ ст. органами влади було здійснено недостатньо кроків щодо упередження діяльності тоталітарних неорелігійних течій. У січні 1997 року віце-прем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики затвердив «Заходи щодо нейтралізації діяльності деструктивних, тоталітарних культів, мінімізації їхнього негативного впливу на суспільство». Документом передбачалося підвищення вимог щодо реєстрації статутів нетрадиційних релігійних організацій та відповідальності їхніх керівників за створення й утримання монастирів (ашрамів, комун, колоній тощо), наголошувалося на неможливості використання іноземними релігійними місіонерами системи просвітницьких, навчальних та культурно-освітніх закладів. У липні 1998 року колишній Президент України Л. Д. Кучма підписав Указ «Про заходи щодо врегулювання діяльності в сфері народної і нетрадиційної медицини», у якому, зокрема, доручив Міністерству інформації, Держкомрелігій України забезпечити відповідно до законодавства належний контроль за використанням ЗМІ проповідниками неокультів «з метою недопущення поширення ними інформації, що негативно впливає на здоров'я громадян та перешкоджає додержанню загальновизнаних норм етики і моралі»²¹. Практичне ж виконання цих документів залишало бажати кращого, що тільки грало на руку численним неорелігійним утворенням.

Таким чином, феномен неорелігій став для українського суспільства справжнім випробуванням на готовність слідувати демократичним шляхом. Життєві реалії продемонстрували, що

²¹ *Про заходи* щодо врегулювання діяльності в сфері народної і нетрадиційної медицини: Указ Президента України від 31 липня 1998 року № 823/98.

відсутність відповідного психологічного і правового підґрунтя спроможна серйозно перешкоджати утвердженню демократії в соціумі. Поширення неокультових об'єднань стало, з одного боку, зовнішнім індикатором демократичного стилю упорядкування соціуму, з іншого - через ускладнення внутрішніх трансформаційних процесів - спричинило низку загроз національній безпеці держави. До останніх можна віднести такі:

- створення й підтримка закордонними релігійними центрами деструктивних релігійних осередків, діяльність яких спрямована проти існуючого державного устрою, загрожує суспільній моралі, супроводжується порушеннями громадського порядку, завдає шкоди життю та здоров'ю українського населення;

- потенційну небезпеку, що притаманна багатьом закордонним нетрадиційним для нашого народу релігійним культам, представники яких у будь-який момент можуть скоїти особливо небезпечні антисоціальні дії, терористичні акти, спровокувати масові безпорядки та загибель людей; прикладом можуть слугувати дії сатаністів, «Аум Сінрікьо», апокаліптичних сект у Німеччині, Японії, США, Франції тощо;

- криміналізованість деяких закордонних релігійних представництв, що полягає у широкому використанні ними матеріальних та фінансових засобів, отриманих незаконним шляхом (контрабандно ввезені на територію нашої країни, передані кримінальними структурами для «відмивання», отримані як прибуток від «тіньового» бізнесу тощо), а також непоодинокі випадки скоєння релігійними лідерами протизаконних вчинків (направлення незадекларованих пожертв на заборонені законом цілі, здирицтво, шахрайство, завдання моральної та фізичної шкоди тощо);

- серйозну загрозу життю й здоров'ю пересічних громадян, які є адептами неорелігійних груп закордонного походження, де широко застосовується сучасний психотропний інструментарій для зруйнування вольової сфери людини та формування у неї стійкої залежності від культу за допомогою гіпнозу, екстрасенсорики, спеціальних хімічних препаратів і навіть фізичного тиску;

- негативну роль, яку відіграють закордонні релігійні осередки на нашій території у справі збереження історико-культурної спадщини українського народу, формування самодостатності й мораль-

ності суспільства, підвищення престижу вітчизняної культури та освіти, розбудови наступності поколінь та сімейних відносин.

Доречно наголосити, що перераховані загрози цілком актуальні й досі насамперед через «в'ялу» політику попередньої влади щодо їх нейтралізації.

Поряд з напливом неорелігійних течій та їхньою не завжди відповідною національним інтересам діяльністю на початку тих же доленосних 90-х років перед Україною постала ще одна надзвичайно важлива проблема - проблема створення Помісної Української православної церкви. Ця проблема визріла з споконвічних прагнень українців, виявилася природною реакцією на демократичні зрушення в суспільстві. І хоча вона не розв'язана на поточний момент, але, безумовно, суттєво позначається на формуванні духовного клімату в країні.

Принагідно зауважимо, що ні влада, ні духовенство не були послідовними стосовно бачення шляхів врегулювання питання щодо набуття Українською православною церквою повної самостійності. Певна однастайність у поглядах на автокефалію УПЦ між керівництвом держави та церковними ієрархами мала місце хіба що відразу після проголошення Україною суверенітету. Перебуваючи на хвилі патріотичного піднесення, послуговуючись історичним досвідом, обидві сторони виходили з того, що, за словами митрополита Філарета, «... держава може бути тоді незалежною, коли незалежна Церква. Духовна влада, якщо вона залежить від іншої держави, небезпечна для першої держави»²². За таких обставин гасло «Вільна церква - у вільній державі» закономірно вийшло на передній план державотворчого процесу.

Спираючись на підтримку державних достойників, зокрема Президента Л. М. Кравчука, Українська православна церква у листопаді 1991 р. звернулася до Священноначалля Російської православної церкви з приводу надання їй повної канонічної незалежності. Рішення про це було прийняте на Помісному соборі УПЦ, котрий відбувся 1-3 листопада у Києво-Печерській Лаврі.

²² Митрополит Філарет. Проблеми незалежності Церкви в умовах сучасної України // Церква і національне відродження. - К.: Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. - С. 73.

У постановах Собору викладалися й мотиви подібного кроку: «Релігійна ситуація, що склалася на Україні в умовах виголошення незалежності Української держави, вимагає від Української Православної Церкви нового статусу. Собор вважає, що таким статусом має бути повна самостійність і незалежність, тобто автокефалія, як подальше утвердження самостійності Української Православної Церкви... заради уникнення розколу та ізоляції від Вселенського православ'я, без порушення священних канонів, в ім'я збереження любові та миру між нашими Церквами»²³.

На жаль, Архієрейський собор УПЦ, що відбувся у квітні 1992 р., негативно поставився до отримання автокефалії УПЦ. Тим не менше у своєму листі до Глави Української держави Московський патріарх Алексій II улесливо й обнадійливо підкреслив: «З усією щирістю запевняю Вас, що це питання не знято нами з порядку денного і буде розглянуте на черговому Помісному Соборі Російської Православної Церкви, як того вимагає церковна дисципліна, в згоді з усіма Помісними Православними Церквами, коли повнота Української Православної Церкви вільно виявить у цьому свою волю. Поспішність у вирішенні питання про автокефалію погрожує новими церковними розколами в Україні, що можуть стати поштовхом до порушення і без того нетривкого громадянського миру»²⁴.

Позиція предстоятеля РПЦ - вдалиий тактичний хід в інтересах зміцнення позиції Московської патріархії на міжнародній арені. Його слова справдилися до навпаки. УПЦ в подальшому не тільки не отримала повну самостійність, а й ще більше виявилася залежною від Московського патріархату. Відмова щодо надання автокефалії не стала запорукою злагоди на православній карті України, як-то намагався прогнозувати Алексій II, а обумовила болісний розкол, наслідки якого українське суспільство пожинає й досі. У розгортанні подій за таким сценарієм Москва попрацювала добре. Проте і українська влада також по-

²³ *Постанова* Собору Української Православної Церкви. - К., 1991. - 3 листопада. - Машинопис. - С. 2-3.

²⁴ *Патріарх* Московский и всея Руси Алексий Президенту Украины Леониду Макаровичу Кравчуку. №1162. - 1992. - 4 апреля. - Машинопись. - С. 4.

винна усвідомлювати свою провину за те, що в державі так і не сконституювалася Помісна православна церква.

Невдовзі після прийняття рішень квітневого Архієрейського собору РПЦ православ'я в Україні розділилося на три юрисдикції - Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ МП), Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП), Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ). Перша структура репрезентувала Московську гілку, дві інші - Київську. За часів президенства Л. М. Кравчука українська влада всіляко сприяла розвоєві національно орієнтованих православних інституцій. Показовою в цьому відношенні є офіційна заява Президії Верховної Ради України, в якій негативно оцінюється факт утворення УПЦ МП: «Проведення собору Української Православної Церкви у Харкові під керівництвом Харківського митрополита Никодима і вибори на ньому нового предстоятеля УПЦ, що сталося при підтримці Московської Патріархії, призвело до чвар та конфліктних ситуацій в середовищі Української Православної Церкви... Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, вивчивши правомірність Харківського собору УПЦ, визначила, що він проведений з порушенням Статуту Української Православної Церкви, а тому його рішення не можуть бути визнаними»²⁵.

Ситуація змінилася після 1994 року, коли Президентом України став Л. Д. Кучма. Церква (УПЦ МП), що представляла інтереси іншої держави, була українською не за духом, а за назвою, раптово перетворилася на улюбленця влади. Чому так сталося? Якщо вдається до наукового аналізу, то необхідно враховувати два моменти: наявність в українському владному ешелоні «старої» партійної номенклатури, неспроможної мислити по-новому, та об'єктивно наявну в будь-якому соціумі тенденцію викривлено інтерпретувати сутність демократії. Ці два моменти вдало синтезувалися на національному ґрунті й призвели до численних перекосів як у внутрішній, так і зовнішній політиці України.

²⁵ Цит. за: *Митрополит* Філарет. Проблеми незалежності Церкви в умовах сучасної України // Церква і національне відродження. - К.: Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. - С. 76.

Церковне питання - лише їхня епізодична демонстрація, проте досить повчальна. Вона доводить, що в демократичних суспільствах, котрі сповідують цінності ринкової економіки, цілком можлива абсолютизація елементів останньої та перенесення їх на інші сфери суспільного життя. Подібне ні до чого, окрім кризових явищ, не призводить. Адже, як зазначає Дж. Сорос, «ринкові сили, якщо їм надати повну владу навіть тільки в економічних і фінансових питаннях, викликають хаос...»²⁶.

Саме за моделлю ринку облаштовувалася й конфесійна сфера в Україні після 1994 року. У своїх відносинах з релігійними організаціями влада керувалася виключно практичною доцільністю, можливістю отримати матеріальну вигоду. В результаті комерціалізації релігійно-церковного життя симпатії керівництва держави, зрозуміло, опинилися на боці УПЦ МП. Ця інституція найбільша за кількістю послідовників (відповідно її послуги незамінні під час проведення виборчих кампаній), має налагоджені стосунки з російськими нафтовими й газовими бізнес-елітами (тому її роль як посередника для встановлення ділових контактів з фінансовим капіталом РФ не можна не дооцінювати), користується авторитетом на міжнародній арені (чому б цим фактом не скористатися для зміцнення власного іміджу у світі). За вказаними позиціями ні УПЦ КП, ні УАПЦ, звичайно, не конкуренти УПЦ МП. Відтак й ставлення до них було відповідне. Вони залишилися на одинці зі своїми прагненнями розбудовувати українську державність.

Підміна духу патріотизму корпоративною етикою у найвищому владному ешелоні України виявилася досить сприятливою для Української православної церкви Московського патріархату. Вона настільки політично та економічно зблизилася з правлячою верхівкою нашої держави і її найближчим оточенням, що не втрачала лояльного ставлення до себе української влади навіть тоді, коли відверто діяла всупереч національним інтересам. Виступивши, наприклад, проти історичного візиту (візит мав статус державного) до України понтифіка Івана Павла II у червні

²⁶ Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. - М.: Инфра-М, 1999. - С. XXIII.

2001 року, УПЦ МП й надалі користувалася підтримкою влади та отримувала всілякі привілеї. Дійшло до того, що ця церковна структура проголосила себе єдино істиною православною інституцією на українських теренах й почала домагатися закріплення такого статусу на законодавчому рівні. Зокрема у своєму листі до Голови Верховної Ради України стосовно чергового законопроекту про свободу совісті й релігійні об'єднання митрополит Володимир зазначив: «... Українська Православна Церква... підтримає майбутній законопроект лише за певних умов, а саме визнання державою особливої ролі канонічного Православ'я в історії України, в становленні та розвитку духовності і культури її народу...»²⁷.

За таких обставин зусилля щодо створення Помісної Української православної церкви перетворилися на фарс. Чергове звернення Президента України Л. Д. Кучми до патріарха Алексія II з приводу надання автокефалії УПЦ в єдності з Московським патріархатом, як і переговорний процес в Швейцарії за участю делегацій від УПЦ МП, УПЦ КП і УАПЦ стосовно об'єднання виглядали скоріше грою на публіку, ніж прагненням розв'язувати проблему по суті, оскільки була очевидною безперспективність цих акцій.

Впродовж років незалежності й не без допомоги української влади УПЦ МП дедалі очевидніше еволюціонувала у проросійському напрямі. Якщо у 1993 р. вона ще прихильно ставилася до об'єднавчої ідеї православних в Україні, то, починаючи з кінця 90-х, почала принципово по-іншому оцінювати ситуацію: УПЦ КП й УАПЦ - розкольницькі структури, спілкування з ними можливе лише після покаяння і повернення в лоно канонічної церкви, себто до УПЦ МП.

У свою чергу надії на отримання УПЦ МП повної канонічної самостійності остаточно розтанули після того, як в офіційних документах РПЦ закарбувалося положення: «Юрисдикція Російської Православної Церкви поширюється на осіб православного

²⁷ Інформаційні матеріали стосовно проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (реєстр. №1281). - К.: Ін-т релігійної свободи, 2003. - С. 69.

віросповідання, які проживають на канонічній території Руської Православної Церкви: в Росії, Україні, Білорусії, Молдавії, Азербайджані, Казахстані...» З наведеної цитати однозначно випливає, що Московський патріархат фактично закріплює за собою право втручатися у внутрішні справи незалежних держав, а Українська православна церква автоматично перетворюється на маргінальне знаряддя РПЦ. Звісно, в такому стратегічному форматі надання автокефалії УПЦ з точки зору Москви позбавлене будь-якої логіки.

Понад те, на початку III-го тисячоліття Кремль проголосив курс на збирання «руських земель», розпорошених по усьому світові. У реалізації цієї нелегкої справи вагому роль відведено релігійному факторові. Російська православна церква покликана виступати духовним інтегратором. Між нею й органами влади налагоджена тісна та конструктивна співпраця, що впливає з лаконічного, але доволі змістовного судження екс-міністра закордонних справ Росії С. І. Іванова: «... збирання «руського світу» є спільною справою Російської держави та Руської Православної Церкви»²⁸. Причому зближення російської держави і РПЦ не декларативне, а цілком реальне. Церква всіляко піклується про зростання іміджу РФ на міжнародній арені, а Кремль у свою чергу допомагає Московській патріархії у вирішенні наболілих проблем.

Зі зростанням геополітичної значущості Російської православної церкви УПЦ МП стає не просто «п'ятою колоною» в Україні, а доволі серйозною загрозою національним інтересам нашої держави. Не викликає сумніву той факт, що керівництво Російської Федерації використовуватиме потенціал Московського патріархату на українській землі з метою втримати Київ в полі свого політичного, економічного, культурного впливу. Отже, чим потужнішими будуть позиції УПЦ МП в Україні, тим важче буде останній реалізовувати власну геостратегію. Йдеться про набуття членства в Євросоюзі; інтеграцію у євроатлан-

²⁸ *Выступление Министра иностранных дел России И. С. Иванова на VIII Всемирном Русском Соборе, Сергиев Посад, 3 февраля 2004 года (отдельный оттиск): Сообщения Министерства иностранных дел Российской Федерации. - 2004. - 4 февр. - С. 6.*

тичні безпекові структури; налагодження взаємовигідного торговельно-економічного, політичного, культурного співробітництва з США, країнами Близького Сходу; здійснення комплексної внутрішньосупільної трансформації, забезпечення добробуту та гідного рівня життя громадян; подолання «розколотості» української нації тощо.

Чинна українська влада мусить усвідомити складність ситуації у православному середовищі країни, небезпечність міжправославних протистоянь для демократичного поступу суспільства, його консолідації. Як видається авторам, найліпший варіант упередити ризики і загрози поточного моменту, пов'язаних з ескалацією напруження у вітчизняному православ'ї, - це створити атмосферу правового, морально-психологічного, медійного сприяння й підтримки тих православних церков, котрі ідентифікують себе з державницькою ідеєю. У такий спосіб нинішнє керівництво України має довести, що воно є по-справжньому українським. На жаль, ані попередній Президент України, ані уряд, ані парламент нашої держави не продемонстрували належного конструктивізму у баченні механізмів вирішення цього питання.

НЕОБХІДНІСТЬ ЗМІНИ ВІТЧИЗНЯНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

Наскільки відомо, європейський культурний простір протягом останніх п'яти століть розвивається під гаслом секуляризації. Саме вона стала однією з ключових сил, які сформували сучасний образ Європи. Секуляризація утвердила той світський дух, що наскрізь пронизує світоглядні уподобання сучасної людини. Відтак ми, європейці, нині живемо в секулярному суспільстві, де превалюють цінності, виплекані добою Відродження. Це виявляється в тому, що значно зменшується апеляція громадян до Бога, масштаби звернень до релігійної інтерпретації в поясненні різних аспектів дійсності, участь релігійних інституцій у вирішенні життєвих проблем соціуму та особистості. Мова релігії, її поняття дедалі більше дистанціюються від повсякденного досвіду. Все менше залишається взаємного простору між життям сучасного

світу і церковною проповіддю. За словами П. Бергера, «... сучасна ситуація не сприяє правдивості авторитету релігії»²⁹.

Принаймні до епохи Просвітництва у всіх існуючих суспільствах релігія слугувала фундаментом формування світогляду, який визначав екзистенцію тієї чи іншої культури. Усі найважливіші сфери соціуму та його інститути більшою чи меншою мірою відзначалися релігійною легітимністю. На сьогодні вони виокремилися із обумовленого церквою порядку життя суспільства і його культури як єдиного цілого і набули статусу самостійних підсистем. Разом з тим і сама релігія перетворилася на одну із сфер життя соціуму. Тепер вона співіснує на рівні з мистецтвом, філософією, наукою, політикою, економікою тощо. Відповідно до диференціації та спеціалізації суспільства індивід набуває статусу вільного, автономного суб'єкта: він нічого не зобов'язаний приймати просто на віру, сліпо підпорядковуватися силі традиції. Перед ним відкривається можливість за власним бажанням обирати ту галузь знання, в якій наявна перспектива для реалізації його здібностей. Людина має право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, обмежившись суто світською діяльністю. Вона спроможна заперечувати віру в Бога, вважати себе вільнодумцем чи атеїстом. Нині нікому не спаде на думку вбачати в теології ту «царицю наук», яка раніше владарювала над людським розумом та здійснювала роль верховного цензора у будь-якій царині пізнання.

Однак подібне зовсім не є свідченням загибелі сакрального в контексті сьогодення. Релігія продовжує існувати. Вона не ізольована абсолютно від інших сфер життєдіяльності суспільства, а інколи й навпаки - доволі активно заявляє про себе власним позиціонуванням щодо бачення шляхів розв'язання найрізноманітніших проблем як локального, так і глобального масштабу. Її зв'язки із соціумом залишаються багатограними і далеко не ідентичні в різних країнах, навіть якщо вони належать, скажімо, до демократичного табору.

Це відбувається тому, що характер і специфіка даних зв'язків визначається низкою факторів. Оскільки конфесійний сег-

²⁹ *Бергер П.* Религиозный опыт и традиция // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. - М.: Аспект Пресс, 1996. - С. 356.

мент є невід'ємною інституалізованою складовою суспільства, то його функціональні можливості детермінуються передусім виробленою по відношенню до нього державною політикою. Відтак йдеться про певні різновиди державно-церковних відносин, які в свою чергу дають розуміння суспільно-релігійних процесів загалом.

У релігієзнавчій літературі немає єдиного погляду щодо тих моделей взаємин, котрі утверджуються між релігійними об'єднаннями та державними утвореннями. Фахівці-дослідники, керуючись власними уподобаннями, історичними ремінісценціями чи ще якимись критеріями наводять відмінні одна від одної типологізації державно-церковної взаємодії. Наприклад, відомий вітчизняний релігієзнавець В. Єленський, осмислюючи трансформації в конфесійному середовищі посткомуністичної Європи, виділяє три типи державно-церковних відносин: балканський, центрально-європейський, пострадянський³⁰. Інший, не менш відомий, український науковець О. Саган, розглядаючи дану проблему в контексті розвитку людської культури, виокремлює шість моделей стосунків між державою і церквою: теократію; цезаропапизм; законодавчу підтримку, що забезпечує привілейований стан певної Церкви в державі; відокремлення Церкви від держави; проміжний стан між моделлю державної Церкви і моделлю повного відокремлення Церкви від держави і держави від Церкви; відокремлення Церкви і держави³¹.

А от Ю. Кальниш в ході компаративістського аналізу акцентує увагу, з одного боку, на трьох основних концепціях взаємодії церкви і держави, характерних для доби Середньовіччя, - унітарній, «двох мечів», тринітарній, а з іншого - в рамках сучасної класифікації системи державно-церковних відносин окреслює такі її варіанти (у найзагальнішому вигляді, без

³⁰ Див.: *Єленський В.* Моделі релігійно-суспільного розвитку і державно-церковних відносин в процесі трансформацій посткомуністичних європейських країн // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Наук. зб. - К.: ВІП, 2001. - С. 36-39.

³¹ Див.: *Саган О.* Моделі державно-церковних взаємин в світовій історичній ретроспективі // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Наук. зб. - К.: ВІП, 2001. - С. 65-68.

внутрішньої диференціації): синкретичну модель; антагоністичну модель; симбіотичну модель³².

Людині, необізнаній з релігієзнавчим знанням, легко розгубитися в масиві подібного теоретизування. Тому доцільно (з урахуванням зазначеного вище) взяти за основу синтезований варіант типологізації моделей державно-церковних відносин, який би виглядав якомога адаптованішим - сутнісно і термінологічно - до перипетій суспільно-політичного та духовно-культурного розвитку сьогодення. В якості такого варіанта можна прийняти класифікацію, що репрезентує наведені нижче типи взаємин між державою і релігійними інституціями.

1. Законодавча підтримка певної церкви в державі. Йдеться про модель державної церкви, яка передбачає передусім державне фінансування діяльності окремих релігійних організацій та покладає на них виконання низки державницьких функцій (реєстрації новонароджених, смерті, шлюбу тощо). Доволі часто статут та нормативні акти, прийняті вищими органами подібних церковних структур, набувають сили офіційного закону. Статус державної церкви у різних варіантах притаманний певним конфесіям в Греції, Данії, Великобританії, Швеції, Саудівській Аравії, а всього зафіксований у конституціях понад 40 країн світу.

2. Система конкордату. Ця модель передбачає укладення відповідних угод між однією чи кількома релігійними інституціями, з одного боку, та державою - з іншого. Підписання конкордату має силу міжнародного права, а його умови не можуть бути змінені урядом країни в односторонньому порядку. Окрім того, конкордатна система надає суттєві привілеї визначеним церквам на різних напрямках їхньої діяльності. Зазначена модель державно-церковних відносин характерна зокрема для Італії, Чилі, Аргентини.

3. Відокремлення церкви від держави. Суть даного типу взаємин полягає в неможливості втручання церковних об'єднань у справи держави при одночасній можливості зворотної

³² Див.: *Кальниш Ю.* Державно-церковні відносини: історія розвитку і сучасна політична типологізація // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Наук. зб. - К.: ВІП, 2001. - С. 200-202.

перспективи. Модель відокремлення досить чітко викристалізувалася в таборі колишніх соціалістичних країн і зберігається в ряді регіонів посткомуністичного простору.

4. Відокремлення церкви і держави. За такого підходу державно-церковні відносини відзначаються максимальним станом взаємоневтручання двох інституцій у сфері повноважень одна одної, гарантією забезпечення широкої свободи релігії, формуванням атмосфери толерантності й віротерпимості, відсутністю спеціального державного органу, який би здійснював контроль над діяльністю конфесійних утворень. Типовим прикладом такої моделі є Сполучені Штати Америки, де релігійна свобода виступає однією з найвищих демократичних цінностей.

Яка ж модель стосунків між державою та церквою реалізується в Україні? Вітчизняне законодавство, що регламентує процеси у сфері свободи совісті і релігійних організацій, за своїм гуманістичним пафосом та наявністю обмежувальних санкцій, мабуть, не має жодного аналогу на європейському континенті. Декларуючи принцип жорсткого відокремлення церкви від держави, воно проголошує автономність обох інституцій, рівність між собою всіх без винятку конфесій, надає їм широкі можливості для реалізації власних інтересів, не закріплює за жодною з них будь-яких привілеїв. У Конституції України зазначено: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність... Церква і релігійні організації відокремлені від держави... Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова»³³.

Отож, в Україні юридично санкціонований третій (за щойно наведеною типологізацією) тип державно-церковних відносин, але в практичній площині зустрічається чимало притаманного четвертому різновидові. Тому стосовно нашої держави можна говорити, що в ній має місце перехід від моделі «відокремлення церкви від держави» до моделі «відокремлення церкви і держави».

³³ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. - К.: Просвіта, 1996. - С.14.

Подібна еволюція як така в цілому узгоджується з демократичними цінностями українського суспільства. Однак вона не зовсім гармонізується з українською культурно-історичною традицією. Остання формувалася під визначальним впливом принаймні двох потужних релігійних потоків - православного та греко-католицького. Але ні Конституція України, ні Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» не відображають їхніх заслуг і внеску у справу визвольних змагань Українського народу, національного державотворення. Чомусь наші державники, коли справа доходить до конкретних практичних кроків, «заплющують очі» на ті сторінки національної історії, на котрих з усією очевидністю віддзеркалена провідна роль релігійно-церковного чинника у формуванні життєвого ландшафту держави.

Пригадаємо, до кінця X ст. Київська Русь (включала територію сучасної України) навіть географічно не належала до європейських держав. На той час Європа уявлялась як геополітичний простір, синтезований християнською духовною традицією. Усе, що знаходилося на схід від цього просторового континууму, асоціювалося з язичницьким, варварським світом. Складовою останнього була і Русь-Україна. Щоб піднятися до рівня цивілізованих країн, виявилось замало підтримувати з ними політичні, економічно-торговельні, військові контакти. Необхідною умовою зближення із західними державами слугувало доведення їм Руссю своєї духовної співподібності. Зробити це найліпше було шляхом прийняття віри, котра б внутрішньо збагатила індивіда, поставила б його над диктатом родоплемінного суспільства. І такий крок відбувся. Його здійснив великий князь київський Володимир Святославович. У давньоруському літопису - «Повісті врем'яних літ» - міститься ціла розповідь про вибір правителем Київської Русі гідної русичів релігії. Володимирові пропонували іудаїзм, іслам, християнство. Князь після тривалих роздумів все-таки віддав перевагу християнській вірі, тим самим визначивши вектор зовнішньополітичних уподобань давньої України. У 988 році розпочалося хрещення Києворуської держави, яке не просто підняло її престиж на міждержавному рівні, а й перетворило на повноцінну європейську країну. Отож, саме релігійний чинник понад тисячу років тому став засадничим в євроінтеграційних процесах Руси-України.

Християнізація вітчизняної культури започаткувала власне історію української духовності. «Візантійська, давньоболгарська, а через них і антична духовна спадщина, - пише В. Горський, - завдяки введенню християнства приходять на Русь і включаються в той духовний ґрунт, на якому зростає українська культура»³⁴. Більше того, візантійська християнська традиція (а саме вона утвердилася на землях українців за княжої доби) обумовила інтенсивний діалог, який проводився за участю представників різних конфесій впродовж усієї історії Руської держави: «Ні в XI ст., ні пізніше не припиняється активна взаємодія в політичній і духовній сфері з католицьким Заходом. Здійснюється активний обмін послами з папою римським. Католицька Європа входить неодмінно до орбіти міжнародних династичних зв'язків киеворуських князів: при Ярославі - Франція, при Всеволоді - Англія, при Мстиславі - Швеція, Норвегія, Данія і т. д.»³⁵.

Після укладення Берестейської унії наприкінці XVI ст. з'явилася греко-католицька церква. Її доля нерозривно пов'язана з Західною Україною. Подібно до того, як православ'я від часів князя Володимира виступало генератором державотворчого процесу у Київській Русі, а потім справляло креативний вплив на суспільно-політичний, економічний, культурний розвій значної частини України, греко-католицизм виконував аналогічну місію на західноукраїнських землях впродовж кількох наступних століть після своєї появи.

Чому ж нині значущість і православ'я, і греко-католицизму не враховується належним чином при виробленні державної політики щодо релігії і церкви? Після поглинання в 1686 р. Московською патріархією Київської митрополії релігійно-церковна сфера українського суспільства зазнала серйозної модифікації - і не в кращу сторону. Було покладено край світоглядному плюралізму, віротерпимості й толерантності, притаманних національному православ'ю; також була ліквідована демократична організація, якої

³⁴ Горський В. С. Релігійна культура Київської Русі в контексті історії української духовності // Церква і національне відродження. - К.: Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. - С. 326.

³⁵ Там само. - С. 327.

притримувалась Українська православна церква. Остання перетворилася у складі РПЦ на частину державного апарату, ідеологічний підмурок самодержавства. Потім була радянська доба. Впродовж 70-ти років офіційна політика держави щодо конфесійного сегмента базувалася на засадах неприйняття усього релігійного. Атеїстична пропаганда тих часів досягла апогею, звівши сутність релігії до ілюзорного, хибного світогляду, спрямованого на затьмарення свідомості народу. Релігійні інституції фактично були поставлені поза суспільством. Деякі з них просто знищили. Ліквідації у повоєнні роки зазнала й греко-католицька церква, яку обвинуватили у співробітництві з нацистами.

Наслідки «войовничого» атеїзму не минули безслідно. Виявляючись насамперед на рівні стереотипів масової свідомості, вони продукували феномен, який можна назвати «ліберальним нігілізмом». Сьогодні ми є свідками дещо парадоксальної ситуації. Незважаючи на те, що період незалежності України названо періодом національно-релігійного ренесансу, здебільшого очевидним є індіферентне, а подекуди й відверто негативне ставлення до царини релігійно-церковного життя як з боку громадян, так і владних структур. Попри свободу совісті й віросповідання, гарантії рівності людей перед законом незалежно від їх конфесійної належності, бурхливий розвиток мережі релігійних інституцій, активізацію участі останніх у громадських акціях відчувається відсутність розуміння внутрішньої логіки цих процесів. Отримати чітку відповідь на питання: яка роль конфесійного чинника у розбудові держави? яким чином має структуруватись українське суспільство за конфесійною ознакою? що таке Національна Церква? чи потрібна Україні власна Помісна православна інституція? як залагодити міжконфесійні протистояння? - на рівні урядових кіл, парламентських фракцій, політичних партій тощо нині неможливо.

Державна політика щодо релігії і церкви в Україні є не органічно-діалектичною, а формально-ситуативною. Органи влади або демонструють своє «непересічне» ставлення до релігійних організацій шляхом показової участі власних представників у різноманітних духовно-світських форумах, публічних нагород церковних ієрархів за «видатні заслуги перед суспільством»,

або ж у певні історичні моменти (як-то у переддень парламентських чи президентських виборів) намагаються умилюстити конфесійні об'єднання численними поступками в обмін на їх підтримку. «Політики, - зазначається у колективній монографії НІСД, - намагаються заручитися підтримкою релігійних організацій, оскільки віруючі останніх - це солідний потенційний електорат, а церковні інституції в обмін на голоси своїх прихожан вимагають від партійних лідерів (у разі успіху) гарантій по забезпеченню власних інтересів і потреб»³⁶. Далі поверхової взаємодії двох суб'єктів суспільного життя справа не просувається (цього просування і не може бути, коли впродовж останніх трьох років спроби упорядкувати правові механізми взаємин між релігійними інституціями та державою фактично залишаються нульовими). Владні структури задовольняють власні інтереси за рахунок конфесій і навпаки. Тобто зближення доволі обмежене і плинне.

Таким чином, в Україні державно-церковні відносини поки що позбавлені стратегічної глибини. У результаті запрагматизованості переважної частини національної еліти у її середовищі не існує усвідомлення того факту, що «від духовності нації залежить її подальше процвітання»³⁷. Релігійний чинник як один із важелів духовного самоствердження народу елементарно відсувається на задній план, а тому його функціональний потенціал не враховується при розробці різних стратегій державного розвитку. Вітчизняні фахівці-релігієзнавці мають рацію, коли стверджують: «Релігійні об'єднання України сьогодні по суті існують значною мірою заради самих себе, задля задоволення своїх духовних потреб, не торкаючись нагальних проблем суспільного життя. А це не допомагає ані зміцненню стабільності в суспільстві, ані проведенню необхідних змін і зрештою шкодить самим релігійним інституціям»³⁸.

У той же час більшість західно-і східноєвропейських країн є значно принциповішими в оцінці зв'язку свого минулого із

³⁶ *Стратегії розвитку України: теорія і практика*. - К.: НІСД, 2002. - С. 160.

³⁷ *Набридли експерименти* // День. - 2004. - № 188 (1926). - 19 жовтня. - С. 4.

³⁸ *Стратегії розвитку України: теорія і практика*. - К.: НІСД, 2002. - С. 173.

сьогоденням. Одні з них (Греція, Великобританія, Грузія, Болгарія, Румунія, Сербія) встановлюють особливі привілеї для історичної церкви, відводять вагому роль державі у регулюванні проблем, пов'язаних з функціонуванням релігійних громад; інші (Угорщина, Хорватія, Словенія) укладають спеціальні угоди із впливовими релігійними об'єднаннями або визначають перелік виділених суспільством конфесій як пріоритетні (Литва, Чехія, Латвія)³⁹. У будь-якому разі існує обмеження стосовно діяльності тих віросповідань, котрі є маловідомими, чия догматична доктрина викликає підозру або які просто не зуміли засвідчити свою прихильність національним інтересам держави. Тобто у європейських країнах поняття «рівності» не застосовується до діючих конфесій у буквальному значенні цього слова. Наведемо декілька прикладів.

Угорська система взаємодії держави і церкви має декілька основних рис. Гарантується свобода совісті й віросповідання. Релігійна практика не обмежується ніякими інституційними структурами. Релігійні організації автономні у своїй діяльності, що закріплено юридично. Основний принцип державно-церковних відносин в Угорщині - ідеологічний нейтралітет держави, котрий, тим не менше, не означає, що держава абсолютно однаково ставиться до наявних у країні релігійних течій. Суспільна роль останніх, котра викристалізувалась історично, береться обов'язково до уваги. Тому держава усвідомлює свою відповідальність перед церквами, деномінаціями, історична доля яких нерозривно пов'язана з Угорщиною, та всіляко їм сприяє. Так, у сфері реституції майна прийнято декілька правових актів, зокрема закон «Про колишню церковну власність». Окрім того, у 1994 р. уряд підписав міжнародний договір з Ватиканом про запровадження інституту військових священників. Подібні угоди також укладено з трьома іншими «історичними» релігійними об'єднаннями - Реформаторською, Лютеранською церквами і Союзом іудейських конгрегацій. У 1997 р. аналогічну угоду

³⁹ Див.: Єленський В. Релігійні інституції в законодавчому полі посткомуністичної Європи // Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст). - К., 2000. - С. 26-27.

підписала євангелічна конгрегація «Церква віри». Загалом в Угорщині спостерігається гармонізація державно-церковних відносин з урахуванням соціальної й історичної ролі окремих релігійних традицій та відповідних інституцій.

Схожа ситуація і в Болгарії. Конституція країни проголошує православ'я традиційною релігією у Республіці Болгарія⁴⁰. А у законі про віросповідання наголошується на тому, що Народні Збори, підтверджуючи право кожної особи на свободу совісті, релігійних переконань, рівність усіх віруючих перед законом, підкреслюють особливу роль Болгарської православної церкви в історії Болгарії, у формуванні і розвитку її культури та духовності болгарського народу.

Демократичний дух, притаманний німецькій моделі державно-церковних відносин, і той не припускає «зрівнялівки». Дослідники вказують, що ця модель ґрунтується на трьох основних принципах - нейтральності, толерантності й рівності - та посідає проміжне місце між моделлю державної церкви й моделлю повного відокремлення церкви від держави.

Нейтральність передбачає те, що держава не втручається у внутрішні справи релігійних організацій, не підтримує й не утискує жодну з них, а також не ідентифікує себе із будь-якою наявною конфесією. Толерантність вказує насамперед на повагу держави до релігійних уподобань своїх громадян. Рівність фіксує передусім правовий аспект: стосовно діючих церков застосовуються однакові законодавчі норми. Однак Конституційним судом Німеччини встановлено, що за певних обставин (йдеться про суспільний вплив та кількість послідовників) держава може проводити різницю у своєму ставленні до конфесій.

У Німеччині правове положення усіх релігійних організацій неоднакове. Фактично «існує два різних юридичних статуси для церков і релігій. Найбільші з них, а також ряд менш чисельних - всього близько 15 - мають спеціальний статус. Ці релігійні організації повинні бути справді релігійними, а не комерційними асоціаціями; мати достатньо визначену і відмінну

⁴⁰ Див.: *Конституція Республіки Болгарии*. - // http://www.religiovedenie.ru/gosudarstvo/zarubezh/text_con.htm

від інших релігійних громад доктрину; кількість членів, грошові доходи організації і структура повинні бути цілком достатніми для функціонування в рамках державних законів. На практиці землі Німеччини встановлюють ценз у межах 1 % загальної кількості населення землі, і така кількість членів дозволяє церкві претендувати на особливий статус»⁴¹.

Україна ж обрала не європейський, а американський варіант облаштування конфесійного простору. Це сталося не стільки через об'єктивний збіг обставин, скільки внаслідок романтичної ейфорії, яка охопила українське суспільство відразу після розпаду СРСР. США, демонструючи своє прихильне ставлення до нашої держави та підтримуючи реформаторський курс її Уряду, одночасно перетворилися для України на взірць свободи і демократії не лише у політичному, а й духовному сенсі. Прагнення американізувати українську дійсність призвели до швидкого наповнення релігійного середовища України неокультами американського походження. Характерна для Заходу ієрархізація конфесійної карти була відкинута українською владою. Натомість американський досвід критично не переосмислювався, що виявилось суттєвою методологічною помилкою.

На відміну від Європи (суттєвою складовою якої є Україна), США ніколи не стикалися з фактом домінування якоїсь однієї чи кількох релігійних традицій. Процес релігіотворення (власне як і державотворення) по той бік океану відбувався на зовсім інших засадах, ніж у Старому світі. На Північноамериканський континент перебиралися передусім представники конфесій, котрі зазнавали переслідувань і гонінь у Європі. Саме вони брали безпосередню участь в творенні американської нації, яка, таким чином, відразу зароджувалась як нація поліконфесійна. «... американці в цілому, - підкреслює О. Геніс, - позбавлені конфесійної обмеженості. За цим також стоїть історія. Новий Світ, на відміну від Старого, ніколи не знав ні релігійних війн, ні державної релігії. Америка, країна тисячі вірувань, завжди бу-

⁴¹ Робберс Г. Государство и церковь в Федеративной Республике Германия // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США: Сб. науч. тр. - К., 1996. - С. 111.

ла плідною нивою для релігійної творчості. Для американця... природно переходити з однієї церкви в іншу. Не сімейна чи етнічна традиція, а вільний пошук визначає його духовне життя. На різних етапах, вважають американці, людині може знадобитися різна форма релігії. Життя - це духовний експеримент, головне в якому не догмати, а віра»⁴². Можливо тому, в жодній країні світу немає політичних лідерів, котрі б так часто змінювали свою конфесійну приналежність, як це трапляється у США. Наприклад, Дж. Буш народився у єпископальній сім'ї, виховувався у пресвітеріанській церкві, а нині підтримує зв'язки з методистами. Те ж саме стосується і його колишнього опонента від демократичної партії. Батько Кларка був євреєм, хлопчиком відвідував методистську церкву, у юнацькі роки став баптистом, потім перейшов у католицизм і знову повернувся в лоно методистської віри. Така релігійна барвистість пояснюється просто: американці вважають будь-які конфесійні відмінності тимчасовими. Адже Бог для усіх людей один. На цій підставі у Сполучених Штатах Америки зустріти догматизм у політиці порядком легше, ніж у царині релігійній. Звідціля і визнання рівності всіх віросповідних напрямів не лише перед законом, а й перед історією та проголошення права на свободу совісті найвищою людською цінністю.

Однак подібну специфіку в Україні не врахували. Не дивно, що пряма екстраполяція американського досвіду на національні терени не дала бажаного ефекту. Наділення релігійних інституцій широкими правами вилилось у підміну принципу свободи свавіллям конфесій, ознаки якого прослідковуються в політизації релігійного середовища, а також його комерціалізації, порушеннях чинного законодавства з боку церков і релігійних організацій, наростанні їхніх претензій до держави, неформальній підтримці тими чи іншими віросповідними напрямами місцевих органів влади за відповідні дивіденди політичного чи матеріального характеру тощо.

Таким чином, сьогодні чітко зрозуміло одне. Чинна система взаємовідносин між державою та релігійними інституціями в

⁴² Поверх барьеров. Бог и политика. - // <http://www.svoboda.org/programs/OTB/2004/OBT.012404.asp>

Україні неефективна. Її необхідно змінювати. При цьому керуватися потрібно генетичною спорідненістю Української держави з Європою, а не бажанням «вислужитися» перед заокеанським стратегічним партнером. Не будемо забувати, що ми маємо намір крокувати не куди-небудь, а саме в співдружність європейських народів. То й діяти маємо по-європейськи. Найбільш оптимально для України в якості моделі державно-церковних відносин підходить система конкордату.

Розпочинати трансформації доречно зі створення (не декларативного, а реального) Помісної Української православної церкви. До того ж ситуація сприятлива. Нині в Україні є патріотично налаштована влада, котра розуміє роль національної церкви у розбудові держави. В результаті політичного ангажування у виборчу кампанію 2004 р. підірвано авторитет УПЦ МП. А головне - ця церковна інституція виявилася позбавленою так необхідної їй підтримки з боку владних кіл. Режим Л. Кучми поступився місцем демократичним силам, у яких принципово інше бачення державної політики у релігійній сфері.

Також в Україні є зріле підґрунтя для Помісної церкви. Ним виступає УПЦ КП, котра впродовж усієї доби незалежності обстоювала національні, державницькі інтереси. Не виключається й консолідація навколо цієї церкви осередків УАПЦ. І, нарешті, останнє. Константинопольська патріархія готова сприяти процесу фундації Помісної православної церкви в Україні. Під час зустрічі офіційної делегації Константинопольського патріархату з Президентом України В. Ющенком 24 березня 2005 р. її глава архієпископ Скопельський Всеволод зробив однозначну заяву: «Матір-Церква, Константинопольський Патріархат, вважає, що її дочка - Московський Патріархат - має ту канонічну територію, яка існувала в цій Церкві до 1686 року. Підпорядкування Київської Митрополії під Московську Церкву було здійснено Патріархом Діонісієм без згоди і затвердження Святого і Священного Синоду Великої Церкви Христової»⁴³. Іншими словами, питання

⁴³ *Вселенська* Патріархія не визнає факту підпорядкування Київської митрополії Московському Патріархату у 1686 році. - <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;4949/>

Помісності Української православної церкви за усіма канонами повинен вирішувати Константинополь, а не Москва, котра закріпила за собою подібне право в результаті тривалих політичних інсинуацій.

Наступним кроком в загальному річищі змін має стати окреслення реєстру конфесій, найбільш значущих для України у суспільно-історичному розрізі, як це заведено у низці європейських країн. (Колишня республіка СРСР, а нині член ЄС - Литва - показовий приклад. У Законі Литовської Республіки «Про релігійні громади та співтовариства» прямо вказується на дев'ять визнаних державою віросповідань, котрі є частиною історичного, духовного і соціального спадку Литви. До них відносяться католики латинського обряду, католики грецького обряду, євангелісти-лютерани, євангелісти-реформатори, ортодокси (православні), старообрядці, іудеї, мусульмани-суніти і караїми. Інші ж релігійні об'єднання можуть бути визнані державою за умови вагової підтримки в суспільстві та несуперечливості їхніх вчень і практик законодавству та моральності. Причому таке визнання здійснюється сеймом республіки не раніше, ніж через 25 років з моменту першої реєстрації у Литві.)⁴⁴. Після процедури визначення впливових церков і деномінацій між ними та державою укладаються угоди з переліком обопільних зобов'язань, спрямовані передусім на упередження необґрунтованих претензій з боку окремих релігійних структур, зокрема індиферентних до української державності. Система конкордату дозволила б максимально об'єктивно з'ясувати, наскільки наміри УПЦ МП щодо надбання бажаного статусу домінуючої інституції адекватні її вкладові у розбудову української державності.

Є сенс надати церквам в Україні статус юридичної особи. Це необхідно задля того, щоб упорядкувати діяльність конфесійних об'єднань у правовому полі, значно підвищити їхню відповідальність за скоєні дії та вчинки. Ситуація, коли статусом юридичної особи наділяються конкретні громади, управління, місії, братства, провокує релігійні організації в цілому до

⁴⁴ Див.: Закон Литовской Республики «О религиозных общинах и сообществах» // http://www.religiovedenie.ru/gosudarstvo/zarubezh/text_zak.htm

порушення чинного законодавства, оскільки покарати їх не видається можливим через відсутність адекватного механізму.

І, нарешті, останнє. Трансформація моделі державно-церковної взаємодії неможлива без прийняття нового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Чинний документ уже застарів. Він приймався за специфічної соціально-політичної ситуації у квітні 1991 р. і багато в чому є декларативним актом, а не правовим документом, розрахованим на реальне застосування. Гармонізація державно-церковних і міжконфесійних відносин вимагає невідкладного визначення юридичних механізмів вирішення численних питань, які повсякчасно виникають на релігійному ґрунті й практично випадають з правового простору.

І все-таки, яким би енергійним не було бажання української влади витворити модель державно-церковних відносин, спрямовану на захист національних інтересів, варто усвідомлювати складність подібного завдання. Перешкоджати будуть і США, не зацікавлені в обмеженні діяльності на українських теренах власних духовних течій, і Росія, яка сподівається за допомогою закордонних філій РПЦ (у даному разі УПЦ МП) зміцнити своє положення у пострадянському регіоні.

Розділ 7

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Одним із чільних чинників, котрі реально визначають майбутнє нації, виступає освіта. Зусиллями багатьох поколінь педагогів в Україні створено міцний фундамент народної освіти. Українська нація - одна з найосвіченіших у світі. Розвиток і зміцнення її інтелектуального потенціалу - це локомотив не лише для економіки, а й для забезпечення гідного місця в колі цивілізованих народів Об'єднаної Європи.

Освіта і наука у глобалізованому світі стали визначальним фактором людського розвитку. Сьогодні вони є безальтернативним засобом національного самоутвердження. Стати повноцінним учасником глобальної політики, економіки і культури може лише та країна, в якій інтелектуальні професії стали масовими, а інвестиції у розвиток людського потенціалу - найвагомішими і найефективнішими. Країни, які у свій час зробили ставку на науку і освіту, тепер стали світовими лідерами. Наприклад, зростання індексу людського розвитку ООН країн Південно-Східної Азії дав їм змогу здійснити прорив у сферу високих технологій, кожен вкладений в освіту долар обернувся десятками доларів ВВП.

ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ В ОСВІТНІЙ СФЕРІ

Процес європейської інтеграції не може обмежуватися лише політичними та економічними факторами - він має охоплювати усі сфери суспільного життя: економічну, політичну, правову, наукову, культурну, освітню. Більше того, саме гуманітарний розвиток суспільства є головною передумовою і запорукою успішного

просування в цьому напрямі. Серед інших чинників інтеграція в освітній сфері виступає одним з найважливіших - довгостроковим чинником всього процесу. Адже саме освіта значною мірою закладає погляди, цінності, способи сприйняття й інтерпретації світу тощо. *Тому близькість чи принаймні співмірність освіти має стати ефективним стимулятором процесу європейської інтеграції на тривалу перспективу.*

Усвідомлення цього фактору керівництвом європейських країн втілювалося в започаткуванні Болонського процесу тобто підписанням 1999 року у Болон'ї 33 країнами Європи угоди про інтеграцію вищої освіти різних країн світу, що стало концентрованим вираженням загальноєвропейських інтеграційних тенденцій в освітній сфері.

Крім Європейської комісії та представників 40 країн, які вже офіційно приєдналися до Болонської декларації, «рушійними силами» в Болонському процесі виступають також Follow Up Institutions (організації сприяння з консультативними функціями): The Council of Europe (Рада Європи), EURASHE (European Association of Institutions in Higher Education - Європейська асоціація інституцій вищої професійної освіти), EUA (European University Association - Асоціація європейських університетів), ESIB (Association of National Unions of Students in Europe - Асоціація національних союзів студентів Європи), UNESCO-CEPES (The UNESCO European Centre for Higher Education - Європейський центр вищої освіти ЮНЕСКО). До «рушійних сил» Болонського процесу, безумовно, треба віднести також провідні університети Європи¹.

З 2002 р. розпочався процес формування Європейського дослідницького простору. 19 вересня 2003 р. відбулася Берлінська конференція міністрів вищої освіти і науки країн Європи, яка проголосила конвергенцію двох євроінтеграційних процесів: створення Європейської зони вищої освіти та Європейського дослідницького простору.

¹ Гендерний центр: підтримка Болонського процесу // Київський політехнік: Щотижн. газ. Нац. техн. ун-у України «КПІ». - 2006. - № 4.

СУТНІСТЬ І ЦІЛІ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Пропозиції, розглянуті й виконувані в рамках Болонського процесу, зводяться до таких ключових позицій.

Введення двоциклового навчання

Пропонується увести два цикли навчання: 1-й - до одержання першого академічного ступеня і 2-й - після одержання першого академічного ступеня. При цьому тривалість навчання на 1-му циклі повинна бути не менше 3-х і не більше 4-х років. Навчання протягом другого циклу веде до одержання ступеня магістра (через 1-2 роки навчання після одержання 1-го ступеня) або докторського ступеня (при загальній тривалості навчання 7-8 років).

Введення кредитної системи

Пропонується ввести у всіх національних системах освіти *систему обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах**. За основу пропонується прийняти ECTS (European Community Course Credit Transfer System), зробивши її накопичувальною системою, здатною працювати в рамках концепції «навчання протягом усього життя». ECTS запропоновано 1989 року в структурі ERASMUS**, а нині вона є складовою програми SOCRATES. Ця система допомагає визначити періоди навчання за кордоном, збільшує якість і кількість студентської мобільності в Європі. Нещодавно ECTS почала застосовувати накопичувальну систему, яка виконується на інституціональному, регіональному, національному та європейському рівнях. Це одне з головних положень Болонської декларації. ECTS засновано на конвенції про *60 кредитів за обсяг робіт студента за один академічний рік*. Обсяг робіт студентів за повний робочий

*Нині у світовій системі вищої освіти найширше використовують такі системи залікових одиниць: ECTS - європейська система, USCS - американська система, CATS - британська система, UMAP - країн Азії і басейну Тихого океану.

** ERASMUS - European Community Action Scheme for the Mobility of University Students. Схема дій Європейського Союзу для розвитку мобільності студентів університетів (програма ЄС, розділ програми академічної мобільності SOCRATES).

час навчальної програми в Європі становить переважно 36-40 тижнів на рік, у такому разі один кредит становить від 24 до 30 робочих годин. Обсяг робіт визначається часом, за який пересічний студент отримує необхідний результат навчання.

Повний обсяг робіт, потрібний для закінчення першого рівня циклу, становить 3-4 роки (тобто 180 або 240 кредитів). Студентський обсяг робіт в ECTS включає час, проведений на лекціях, семінарах, час для самостійних робіт, підготовки до іспитів, їх складання тощо. *Кредити поширюються на всі компоненти навчальної програми* (модулі, курси, дисертаційні роботи).

На часі розробка кредитної системи для освіти протягом всього життя, основна мета якої - трансформація існуючої системи ECTS у таку, яка б допомогла громадянам нагромаджувати кредити, одержані в процесі формальної та неформальної освіти. Дослідні проекти вже реалізовано у 2002-2003 роках.

Механізми контролю якості освіти

Найбільшою перевагою Болонського процесу є *визначення та перегляд стандартів якості вищої освіти по всій Європі*. Передбачається створення акредитаційних агентств, незалежних від національних урядів і міжнародних організацій. Оцінка буде ґрунтуватися не на тривалості або змісті навчання, а на тих знаннях, уміннях і навичках, що набули випускники. *Одночасно будуть встановлені стандарти транснаціональної освіти*. Попередньою умовою є розроблення порівняльних методів та критеріїв для встановлення якості досліджень та навчання. 1998 року Рада Європи порекомендувала розширити співпрацю у цій галузі. Було створено Європейську мережу гарантії якості у вищій освіті (ENQA). Із 1999 року ENQA надавала інформацію про впроваджений досвід разом з новими спробами та обговореннями щодо гарантії якості. На Болонських семінарах в Амстердамі обговорювалися результати дебатів про встановлення європейських стандартів якості для програм рівнів «бакалавр» та «магістр». Пілотний проект «Регулювання освітніх структур в Європі» надав критерії порівняння остаточних структур та викладацьких новацій для сімох предметів (бізнес, освітні науки, геологія, історія, математика, хімія та фізика).

Розширення мобільності

Мобільність студентів, а також викладацького та адміністративного складу - важлива умова створення Європейського простору вищої освіти. На основі виконання попередніх пунктів передбачається розширення мобільності студентів, викладацького й іншого персоналу для взаємного збагачення європейським досвідом. Передбачається зміна національних законодавчих актів у сфері працевлаштування іноземців.

17-18 вересня 2003 року в Берліні на третій зустрічі європейських міністрів, що відповідають за вищу освіту, було підтверджено намір докласти всіх зусиль щодо *усунення будь-яких перешкод для свободи руху в межах Європейського простору вищої освіти.*

Забезпечення працевлаштування випускників

Одним з важливих положень Болонського процесу є *орієнтація вищих навчальних закладів на кінцевий результат: знання випускників мають бути реалізовані на практиці на користь усієї Європи.* Всі академічні ступені й інші кваліфікації повинні користуватися попитом на європейському ринку праці, а професійне визнання кваліфікацій має бути полегшене. Для забезпечення визнання кваліфікацій планується повсюдне використання Додатку до диплома, рекомендоване ЮНЕСКО.

Забезпечення привабливості європейської системи освіти

Одним із головних завдань, що повинне бути виконане в рамках Болонського процесу, є *залучення в Європу більшої кількості учнів і студентів з інших регіонів світу.* Вважається, що введення загальноєвропейської системи гарантії якості освіти, кредитної накопичувальної системи, легко зрозумілих кваліфікацій тощо приведе до підвищення зацікавленості європейських громадян та громадян із інших частин світу здобувати вищу освіту в Європі, а не, скажімо, в успішно конкуруючих США. Тим самим стимулюватиметься розвиток як власне самої європейської освітньої системи (що певною мірою старіє), так і абсорбуватиметься певна кількість якісно освічених людей у наукові та виробничі процеси всіх країн Європейського регіону.

За час від початку Болонського процесу *постали і певні проблеми*. З'ясувалося, що жорстка модель реформ була б навряд чи здійсненною для Європи, *але можливі загальні рекомендації*:

- рівень бакалаврата передбачає навчання від 3 до 4 років на базі системи залікових одиниць трудомісткості (ECTS);
- магістерський ступінь - близько 5 років на базі системи залікових одиниць трудомісткості (ECTS);
- рівень, що передбачає одержання докторського ступеня - приблизно від 7 до 8 років.

Участь України у Болонському процесі

19 травня 2005 р. на конференції міністрів освіти європейських країн у норвезькому місті Берген у члени Болонського процесу разом з Україною були прийняті Азербайджан, Вірменія, Грузія та Молдова. Таким чином, загальна кількість країн, що беруть участь у Болонському процесі, досягла 45-ти із 48-ми держав Європейського регіону. Не включеними поки що залишились лише Білорусь, Монако та Сан-Маріно. Нині в Норвегії міністри освіти європейських країн (у тому числі й України) підтвердили зобов'язання створити єдиний Європейський простір у галузі вищої освіти до 2010 року, де будуть діяти однакові й обов'язкові для всіх країн стандарти освітніх кваліфікацій і рівнів.

ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ТА НАПРЯМИ ЇЇ РЕФОРМУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТЕНДЕНЦІЙ

Потреби змін у системі освіти зумовлюються низкою факторів міжнародного характеру. Процеси глобалізації визначають формування єдиного ринку праці. Це, своєю чергою, вимагає активізації процесу універсалізації освіти, основними напрямками реалізації якої є:

- 1) *максимальне наближення змісту навчання;*
- 2) *створення єдиної системи виміру засвоєних знань;*
- 3) *досягнення співмірності етапів навчання (бакалавр, магістр, доктор);*
- 4) *спрощення процедури визнання дипломів та наукових ступенів.*

Україна поетапно робить послідовні кроки у реформуванні системи вищої освіти у руслі цих вимог відповідно до зазначених вище основних напрямів Болонського процесу.

За період з 1993 по 2003 роки вищі навчальні заклади України разом з провідними університетами Європи у рамках програми Європейського Союзу TEMPUS* реалізували 126 проектів із загальним бюджетом понад 27 мільйонів євро. Зараз вищі навчальні заклади нашої держави за рішенням колегії Міністерства освіти і науки України здійснюють ще 14 подібних проектів. *Це дало змогу запровадити спільні навчальні програми, нові принципи управління ВНЗ, підготувати сучасні підручники, напрацювати підходи до взаємного визнання документів про освіту.*

Необхідність введення двоциклового навчання

В Україні введено кваліфікації бакалавра і магістра. Проте залишилися *кваліфікації молодшого спеціаліста і спеціаліста* (рис. 7.1)**, котрі не мають визначеного позиціонування в європейській системі освіти.

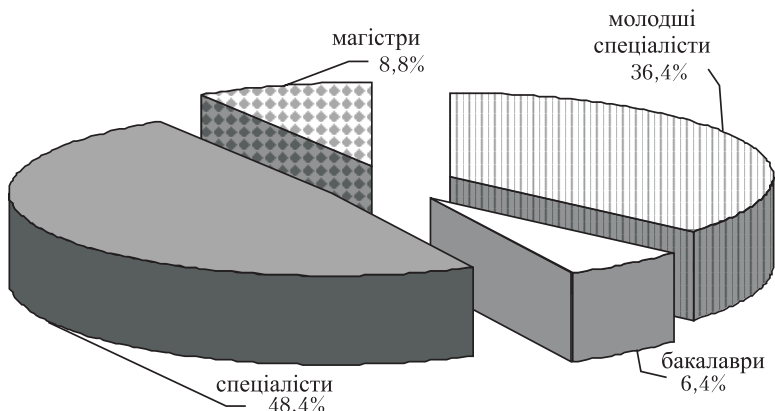

Рис. 7.1. Випуск фахівців ВНЗ України за кваліфікаційними рівнями у 2005 році

* Trans-European Mobility Programme for University Studies - програма транс'європейської (академічної) мобільності для університетського навчання.

** Тут і далі статистичні дані наводяться за статистичними збірниками і бюлетенями Державного комітету статистики України, а також даними з офіційного сайту Комітету. - www.ukrstat.gov.ua.

За результатами домовленостей, досягнутих на конференції у Бергені нинішнього року, *кваліфікацію молодшого спеціаліста в Україні буде виведено за рамки вищої освіти*. Й тепер стоїть завдання невідкладно *трансформувати програми підготовки спеціалістів у програми підготовки магістрів*. Тобто у найближчій перспективі *необхідно виконати вимогу Болонської декларації та чітко визначити двоступеневу систему вищої освіти зі ступенями бакалавра і магістра*, що будуть конвертовані з такими самими дипломами всіх країн Європи.

Потреба введення кредитної системи

Міністерство освіти і науки України видало наказ № 48 від 23.01.2004 року **«Про проведення педагогічного експерименту з кредитно-модульної системи організації навчального процесу»**.

Мета експерименту - розробити та експериментально перевірити технологію застосування елементів Європейської кредитно-трансферної та акумулюючої системи (ECTS) в системі вищої освіти України та створення сучасної системи управління якістю освітньої діяльності суб'єктів навчального процесу. До педагогічного експерименту щодо запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу наказом залучено 59 вищих навчальних закладів.

Наступним логічним кроком у даному процесі має стати затвердження єдиного Додатку до диплому про вищу освіту з перерахуванням навчальних курсів у кредити за системою ECTS, що значно збільшить шанси українських студентів на визнання здобутої освіти за кордоном. Ці заходи сприятимуть також розширенню мобільності студентського та викладацького складу, а відтак дійсній реалізації стратегії євроінтеграції.

Контроль якості освіти

Важливу роль у досягненні високої якості освіти належить таким інституціям, як ліцензування та акредитація. У новій системі ліцензування та акредитації МОН України відійшло від практики використання *«подвійних стандартів» до навчальних закладів різних типів та форм власності, а тому на колегії було констатовано: «Необхідною перспективою для ук-*

раїнської системи вищої освіти має бути її залучення до міжнародної системи акредитації і входження до Європейської мережі забезпечення якості у вищій освіті». При цьому використовується проект поетапної оптимізації мережі ВНЗ, який розроблено МОН України за дорученням прем'єр-міністра України і подано до Кабінету Міністрів. На кожному засіданні Державної акредитаційної комісії (ДАК) розглядаються критерії оцінки готовності навчального закладу надавати якісні освітні послуги та результати експертизи конкретних закладів.

Проте темпи інтеграції української системи у європейський освітній простір не можна вважати задовільними. Значною мірою на рівні декларацій перебуває процес демократизації освіти. Потрібно здійснити реальні кроки щодо розширення автономії вищих навчальних закладів. Рівень реальної автономії в українських вищих навчальних закладах ще досить низький. Необґрунтоване втручання у внутрішнє життя ВНЗ, на жаль, ще є звичною практикою. Орієнтиром повинен бути досвід європейських університетів, в яких автономія і самоуправління вже давно є традицією. Недостатньо проводиться роз'яснювальна робота серед населення України щодо європейських методів і стандартів освіти.

Жоден ВНЗ України досі не ліцензований за європейськими стандартами. Мережа вищих навчальних закладів налічувала у 2005/06 навчальному році 951 заклад. Серед них функціонує 172 університети, 62 академії, 128 інститутів. В Україні закладів III-IV рівнів акредитації - 345 (для порівняння: у Франції таких закладів - всього 80), у тому числі 232 - державної форми власності.

Мережа забезпечує навчання 249 578 студентів на 10 тис. населення. В університетах, академіях, інститутах навчається 2 212 519 студентів. Потенціали вищої освіти у розрізі областей суттєво нерівномірні й формуються під впливом соціально-економічної ситуації та інфраструктури виробничої та невиробничої сфери регіону.

Тому Міністерство освіти і науки України прагне більш повно врахувати процеси регіоналізації освіти. Суть цих процесів обумовлена прагненням молоді отримувати освіту якомога ближче до місця проживання. Тому підтримується ініціатива вищих навчальних закладів щодо створення позабазових підрозділів. За останній рік створено 49 таких підрозділів. Таким чином досягнуто

вирівнювання освітніх потенціалів регіонів за кількістю студентів на 10 тис. населення, а кращі вищі навчальні заклади стали доступнішими для молоді різних областей.

12 травня 2005 р. міністр освіти і науки України Станіслав Ніколаєнко провів прес-конференцію, присвячену 100 дням перебування на цій посаді. *За результатами моніторингу мережі вищих навчальних закладів припинено діяльність 51 філії ВНЗ і позбавлено ліцензій на проведення освітньої діяльності два інститути* через відсутність належного рівня освіти, яку отримували в них студенти. За повідомленням міністра, багато уваги приділяється роботі над якістю і змістом навчальних програм. Із Світовим банком підписано угоду про те, що Україна отримає 86 млн доларів на зміцнення матеріальної бази та інформатизацію середньої школи. Є домовленість про аналогічний транш для вищої школи.

Забезпечення працевлаштування випускників

Проблема реформ полягає також у тому, що *потрібно вносити зміни не лише в закони про освіту, а й у цілу низку супутніх документів.* (Наприклад, Закон «Про вищу професійну освіту», котрий прийнято в Російській Федерації 1992 року, впровадив ступінь бакалавра, але відповідних змін не було внесено у «Кодекс про працю» РФ, через що російські випускники зі ступенем бакалавра мали проблеми з працевлаштуванням.)

Українська Держава намагається розв'язувати проблеми працевлаштування випускників навчальних закладів. За останні 6 років *державне замовлення на підготовку бакалаврів зросло з 96,4 до 127,0 тис. (на 24 %), а обсяги підготовки магістрів - у 3,5 рази.* Першим і визначальним критерієм ефективності діяльності вищої освіти і науки загалом і конкретного вищого навчального закладу зокрема є попит на фахівців на ринку праці. Корисним і плідним, на нашу думку, в цій складній справі може бути *підписання відповідних угод між МОН України і Федерацією роботодавців України.*

Ряд експертів і керівників освітньою галуззю висунули пропозицію щодо визначення рейтингу вищих навчальних закладів і *запровадження елементів своєрідного тендеру на розміщення державного замовлення з урахуванням ефективності працевлаштування випускників як кінцевого результату співпраці з роботодавцями.*

Не повною мірою вітчизняна освіта відповідає вимогам формування особистості, громадянського суспільства, демократизації, відкритості та прозорості. Формат навчально-виховного процесу через певні системні труднощі не зорієнтований на всебічний розвиток особистості, задоволення її потреб, забезпечення запитів суспільства та ринку праці конкурентоспроможними, компетентними та відповідальними фахівцями. Не сприяє вирішенню цієї проблеми рівень взаємодії освіти з соціальними партнерами. Поки що відсутні суспільна відповідальність за якість освіти тих, хто причетний до її забезпечення, ефективні інтеграційні процеси. Роботодавці в основному не беруть участі у формуванні змісту освіти та забезпечення якісної професійно-практичної підготовки молоді. Відсутні постійний моніторинг якості освіти на всіх рівнях за участю учнів, студентів, батьків, представників громадських організацій, рейтингове оцінювання діяльності навчальних закладів та їх оприлюднення.

Система фінансування освіти потребує суттєвого удосконалення, забезпечення об'єктивного контролю у форматі *«економічність - ефективність - результативність»*. При цьому потрібно взяти до уваги, що не лише кількісні показники фінансування відіграють роль у виконанні стратегічних завдань гуманітарного розвитку українського суспільства. Не менш важливе значення має структура вкладень в освіту та кваліфікований менеджмент галузі. Освіта є надзвичайно прибутковою галуззю економіки навіть не стільки з прямих виплат за навчання, скільки з тих економічних вигід, котрі принесуть кваліфіковані професіонали своєю працею.

Стосовно державного замовлення на цей рік, то Міністерством освіти і науки України з урахуванням бюджетних призначень передбачено незначне збільшення показників. Проте це не є основною проблемою. *За кількістю студентів ВНЗ Україна не відстає від розвинених держав. Основна проблема знаходиться якраз у площині якості освіти і забезпеченні випускників гідною роботою.* Інакше перехід на європейські стандарти освіти може стати лише стимулятором «відпливу мозків» з України та зниженням її інтелектуального потенціалу. Важливим кроком для запобігання цьому має стати належна винагорода за кваліфіковану працю.

Залишаються низькими, невідповідними загальноосвітній практиці показники, що характеризують частку заробітної плати

у ВВП та собівартості продукції. У ВВП частка заробітної плати останніми роками становила 45 %, тоді як у країнах Європейського Союзу у середньому 65 %. У собівартості продукції частка витрат на оплату праці становить близько 14 %, у більшості країн ЄС цей показник складає 30-35 %. Турбує розбіжність у розмірах заробітної плати працівників за однакової рівнем кваліфікації у державному і недержавному секторах. *Заробітна плата в державному секторі на 20 % нижча, ніж у приватному.* У розвинених країнах - навпаки. Наприклад, у США *витрати на робочу силу в державному секторі на одну відпрацьовану людину-годину в 1,5 разу вищі, ніж у приватному.*

Забезпечення реалізації інтеграції освітньої системи України в європейську систему освіти

Загальний контингент студентів в українських ВНЗ становив у 2005/06 навчальному році понад 2 709 осіб, *демонструючи стабільну тенденцію зростання* (рис. 7.2).

Кількість іноземців, які здобувають в Україні вищу освіту, у 2005/06 навчальному році складає 26 623 особи. За твердженням міністра освіти і науки С. Ніколаєнка, вищі навчальні заклади України мають достатній потенціал для того, щоби збільшити контингент іноземних студентів принаймні втричі. *Цей потенціал оцінюється в 500 млн дол. інвестицій.* Однак при цьому недопустимі порушення критеріїв допуску осіб до вищої освіти, що встановлені в країнах, звідки приїхали студенти, та демпінгування розміру плати за навчання. Існують випадки рекламацій на якість підготовки іноземних студентів, що неприпустимо.

Залишається багато проблем у сфері інформаційно-роз'яснювальної роботи стосовно стратегії розвитку системи освіти в Україні. На найвищому рівні лунають думки про доцільність повернення до десятилітнього терміну тривалості здобуття середньої освіти, п'ятибальної системи оцінювання знань у загальноосвітній школі тощо. При цьому забувається або ігнорується, що *дані нововведення є не самоціллю, а необхідними кроками на шляху інтеграції України в європейську систему освіти.* Інформаційний і просвітницький супровід зусиль України на цьому шляху явно недостатній. Останнім прикритим прикладом є досить

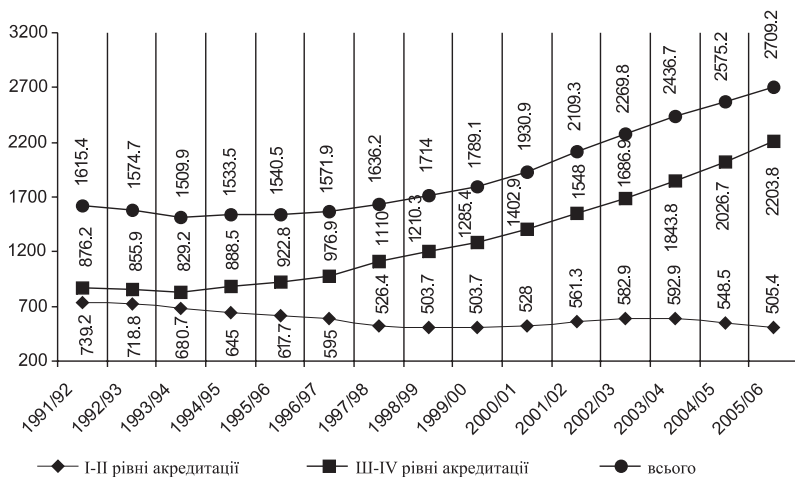

Рис. 7.2. Динаміка чисельності студентів вищих навчальних закладів (тис. осіб на початок навчального року)

мляве висвітлення в засобах масової інформації прийняття України у члени Болонського процесу на конференції у Бергені. І це при тому, що проблеми освіти безпосередньо стосуються практично кожної української сім'ї.

А можна було б, наприклад, провести серію радіопередач, інтерв'ю, брифінгів для ЗМІ, активних резонансних дискусій на телебаченні про стратегічні пріоритети України в освітній галузі, перспективи і переваги європейського шляху розвитку освіти, які конкретно надбання будуть корисними і в чому кожному випускнику українських ВНЗ після приєднання України до Болонського процесу тощо.

Таким чином, окрім власне євроінтеграції в освітній сфері через систему освіти активніше можна сформувати усвідомлення найширшими верствами українського громадянства необхідності якомога повнішої реалізації в цілому стратегічного курсу Української Держави на інтеграцію в європейські та світові структури з метою захисту власних національних інтересів і реалізації духовного та інтелектуального потенціалу Українського народу на благо нинішніх і грядущих поколінь.

Розділ 8

НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ОЦІНКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВО- ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

У сучасних умовах розвитку цивілізації інтелектуальний потенціал та науково-технологічні інновації, які охоплюють глобальні масштаби, стають головними чинниками гармонійного розвитку людини та основою соціально-економічного зростання тієї чи іншої держави¹. Як і сто чи двісті років тому, відколи людство почало з надією дивитись на досягнення науки і техніки, сподіваючись через це розв'язати одвічні проблеми людської цивілізації - голод, добробут, вічне життя, так і нині від науково-технологічного розвитку очікують дива та готових рішень щодо розв'язання актуальних проблем розвитку суспільства. Проте отримати дар ще не означає вміння скористатись ним, особливо коли це стосується такої інтелектуальної сфери суспільної діяльності, як науково-технологічна. То й не дивно, що провідні країни світу приділяють стільки уваги забезпеченню ефективності наукової діяльності, створенню сприятливих умов творчому процесу, який не піддається суворому обліку витратних годин, продуктивність якого не вимірюється прямими методами, проте його вплив на прогрес цивілізацій є беззастережним.

Наш великий співвітчизник Володимир Вернадський зазначав, що *«...той народ, який зможе найповніше, найшвидше, найдосконаліше оволодіти новими знанням, які відкриваються в людському житті, найкраще розвинути і використати їх, - одержить*

¹ Яцків Я., Бублик С., Канигін Ю. Розвиток науки в Україні в контексті української національної ідеї // Універсум. - 2002. - № 7-8. - С. 39-43.

ту силу, досягнення і спрямування якої на загальне добро є основним завданням будь-якої розумної державної політики».

Очевидно, що ефективність або принаймні поступовість науково-технологічного розвитку країни залежить від державної політики: від обґрунтованості засад її формування до ефективності її реалізації. Процес формування (еволюції) державної науково-технологічної політики в Україні є перманентним та, якщо брати до уваги період незалежності від 1991 року, то в цьому стислому історичному проміжку часу можна виділити декілька основних («знакових») моментів формування сучасної державної науково-технологічної політики, які природно збігатимуться з часом президентських правлінь: 1991-1994 рр., 1994-2004 рр. та від 2005 р.

До того, як перейти до виявлення основних етапів формування сучасної науково-технологічної політики України, необхідним є визначення терміна «державна науково-технологічна політика», аби з'ясувати природу вибору тих чи інших засад її формування.

У найзагальнішому розумінні «політика» - це «діяльність, що має своєю метою регулювання взаємин між людьми для забезпечення певного стану діяльності суспільної одиниці (суспільного утворення)»². Політикою переважно позначають діяльність, спрямовану на великі суспільні утворення, а також, виходячи із первісного значення цього терміна: «державна діяльність» чи «мистецтво управління державою», тобто державна політика більш стосується спрямованих дій держави на певні сфери суспільства. Щодо науково-технологічної сфери суспільства, то визначення державної науково-технологічної політики формулюється як *«довготривала поведінка держави стосовно питань, пов'язаних з наукою та технологією»*³. Оскільки політику визначають все ж таки люди, то тлумачення навіть узгоджених термінів може бути різним через особистий світогляд політичних діячів, зокрема розуміння ролі науково-технічного прогресу у суспільно-економічному розвитку

² *Філософський енциклопедичний словник*. - К.: Абрис, 2002. - С. 494.

³ *Актуальні питання методології та практики науково-технологічної політики* / За ред. Б. А. Малицького. - К.: УкрІНТЕІ, 2001. - С. 8.

держави, впливу науки на окремі сфери суспільної діяльності та збільшення інтелектуального потенціалу. Позаяк, сприймаючи державну політику як таку, що має планову природу дій, пов'язану з необхідністю її формування та реалізації системою органів державної влади, будемо вважати державною науково-технологічною політикою сукупність *дій державних діячів (органів державної влади, які вони уособлюють), спрямовану на розв'язання проблем, що виникають у процесі діяльності людей у сфері науки і технологій.*

Серед типів засад формування державної науково-технологічної політики можна виділити законодавчі, нормативні та суто політичні (особисті). Перші два напрями часто об'єднують між собою, останній же розглядають переважно у контексті ролі особистості у державному процесі через складнощі виокремлення дій окремих політичних діячів у прийнятті того чи іншого політичного рішення, особливо, коли зміна напрямів політики відбувається всупереч чинним законодавчо-нормативним засадам діяльності.

Виходячи із таких підходів до виявлення формування засад державної науково-технологічної політики в Україні, головними її суб'єктами є: Верховна Рада України (ВРУ) та Президент України - за визначенням, Кабінет Міністрів України (КМУ) та центральний орган державної виконавчої влади (ЦОВВ) у сфері науки і технологій.

Окрім цього, до переліку суб'єктів входять також інші міністерства та державні відомства, у тому числі державні академії наук, зокрема Національна академія наук, які мають безумовний вплив на реалізацію державної науково-технологічної політики, тим самим створюючи безпосередні підстави для перегляду її формування. Позаяк визначення та дослідження всіх відомчих нормативних актів у багатьох випадках є неможливим, а інколи, через повторювання у багатьох галузевих напрямках - несуттєвим, обмежимося лише аналізом законодавчо-нормативної бази головних суб'єктів державної політики у сфері науки і технологій як публічним виявом формування такої та унормованим суб'єктивним поглядом політичних діячів, які уособлювали ці органи державної влади в Україні.

Період продовження радянських традицій (1991 - середина 1994 рр.)

Протягом перших років незалежності державну науково-технологічну політику можна охарактеризувати як таку, що продовжувала традиції радянської доби. Започатковані у 80-х роках нові методи впровадження державної політики у сфері науки і технологій - огранно-цільове управління, комплексні прогнози розвитку науки і техніки, системи загальнодержавних, галузевих та міжгалузевих науково-технічних програм⁴, - які, проте, фінансувалися за рахунок Державного бюджету, особливо актуалізувалися після відокремлення України від адміністративного управління із Москви. Відчуваючи брак професійних управлінських кадрів, проте з вірою у національну самосвідомість своїх керманичів, багато з яких були на провідних ролях і в Радянському Союзі, плекаючи надії щодо вагомого науково-технічного ресурсу нації (понад 180 осіб на 10000 осіб економічно активного населення 1991 р.), що був кількісно співставним із провідними технологічними державами світу, українська наука з оптимізмом дивилась у майбутнє.

За оцінками аналітиків⁵, на той час в Україні панували традиції проведення консервативної науково-технологічної політики, основною властивістю якої є те, що лише 5 % її наукового потенціалу працювало на технологічне оновлення виробництва. Від «радянської моделі» науки, що відповідала адміністративно-командним принципам господарювання, вітчизняна наука успадкувала три специфічні властивості: значні масштаби наукових досліджень і розробок (ДіР), централізоване управління та майже стовідсоткове державне фінансування⁶. Понад 40 % наукового

⁴ Шкворець Ю. Ф., Бублик С. Г. Прогнозування, відбір та реалізація державних пріоритетів: проблеми законодавчого, нормативного та організаційно-методичного забезпечення: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. - К.: УкрІНТЕІ, 2000. - С. 64-71.

⁵ Актуальні питання методології та практики науково-технологічної політики / За ред. Б. А. Малицького. - К.: УкрІНТЕІ, 2001. - С. 10.

⁶ Яцків Я., Малицький Б., Бублик С. Трансформація наукової системи України протягом 90-х років ХХ століття: період переходу до ринку // Освіта і управління. - 2002. - Т. 5, № 4. - С. 177-188.

потенціалу України були задіяні у виконанні ДіР військового спрямування і після розпаду СРСР виявились «зайвими». Окрім того, близько 80 % наукових організацій, розташовані на території України, були союзного підпорядкування або фінансувались із загальносоюзного бюджету.

Основними рисами радянської спадщини управління науково-технологічною сферою, які мали подолати перші керівники української науки, були⁷:

1. Політичні пріоритети, яких жорстко дотримувалися. Вони вимагали спрямування ДіР на досягнення світового лідерства у військовій сфері на основі розвитку важкої промисловості та військових технологій.

2. Централізоване директивне керівництво. Воно надавало можливість концентрувати значні матеріальні, фінансові та інтелектуальні ресурси на окремих напрямках, для реалізації великих наукових проєктів. Розподіл таких ресурсів, а також визначення напрямів досліджень відбувалося директивно за відсутності суспільного контролю.

3. Тотальне застосування примусових засобів. Це надавало можливість примусово переміщувати значні людські ресурси для здійснення великомасштабних проєктів. Основним принципом розподілу молодих фахівців було забезпечення потреб планового господарства.

4. Нормативне планування науки як економічної галузі. Це вимагало нормативного планування ДіР за такими показниками, як обсяги праці, обсяги внеску, обсяги забезпечення. Природно, що оплата наукової праці була тарифікованою та не залежала від кінцевих досягнених результатів.

5. Замкненість суспільства. Це спричиняло тотальне віднесення наукових робіт до «таємних», створення закритих наукових організацій, унеможливлювало творчу працю вчених за кордоном, обмежувало вільний доступ українських науковців до світових інтелектуальних досягнень.

⁷ Дослідження стратегічних напрямів реформування науки і освіти в Україні: Проєкт / Міжнародний центр перспективних досліджень, 2000. - <http://www.icps.com.ua>

6. Система пільг. Існувала розвинена адміністративна система пільг та винагород для обраних вчених.

7. Високий соціальний статус науки. Наука в суспільному уявленні виступала як основний засіб технічного та суспільного прогресу для побудови комунізму.

8. Ідеологічне спрямування. Це було головною причиною того, що суспільні науки були ізольовані від світового розвитку та виступали як слуги державної ідеології.

Отож, недивним було, що Україна починала розбудовувати національну (державну) систему управління науково-технологічного розвитку шляхом простого відтворення основних державних функцій Радянського Союзу. Ще у 1990 р. у Верховній Раді був створений перший національний орган з формування науково-технологічної політики - постійна Комісія Верховної Ради Української РСР з питань народної освіти і науки, яку очолив Ігор Рафаїлович Юхновський - найактивніший політичний діяч у цій сфері, старійшина парламентського корпусу України. Згодом, напередодні оголошення незалежності України, був створений Відділ науки і нових технологій у складі Секретаріату Кабінету Міністрів УРСР та Комітет по науково-технічному прогресу при КМ УРСР.

З обранням першого Президента України в країні почався процес повномасштабного формування науково-технологічної політики та створення системи державного управління. Прийнятий у грудні 1991 р. Верховною Радою України Закон України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» був новаторським, прогресивним, таким, що започаткував низку новацій у цій царині та «значною мірою став зразком для наслідування в інших країнах СНД»⁸. Відповідно до цього Закону на початку 1992 р. були створені державні органи влади у сфері реалізації окремих напрямів науково-технологічної політики: Державне патентне відомство при Комітеті по науково-технічному прогресу при КМУ (забезпечення правової охорони об'єктів промислової власності, видача патентів та інших охоронних документів на винаходи, промислові зразки, а

⁸ *Актуальні питання методології та практики науково-технологічної політики* / За ред. Б. А. Малицького. - К.: УкрІНТЕІ, 2001. - С. 32.

також забезпечення функціонування єдиної патентної системи на території України), Державний інноваційний фонд України (ДІФ) - для забезпечення розвитку науки і техніки, використання результатів науково-технічної діяльності в Україні, Державний фонд фундаментальних досліджень (ДФФД) при Комітеті по науково-технічному прогресу при КМУ (фінансування із держбюджету на конкурсних засадах фундаментальних та пошукових наукових досліджень, що виконувалися науковими організаціями, вищими навчальними закладами (ВНЗ), дослідницькими колективами, а також окремими вченими, у тому числі іноземцями), Вища атестаційна комісія України (державний контроль за присудженням вчених ступенів і вчених звань в Україні), Державне агентство України з авторських і суміжних прав (забезпечення реалізації політики у галузі авторського права, прав і законних інтересів авторів творів науки, літератури і мистецтва), Національне космічне агентство України (НКАУ) при КМУ як центральний орган виконавчої влади, що забезпечує розроблення та реалізацію державної політики у галузі дослідження і використання космічного простору, а також є відповідальним за ефективне використання відповідного науково-технічного потенціалу України.

Важливе місце у такій централізованій структурі управління науково-технологічним розвитком відводилося сформованому на базі Комітету по науково-технічному прогресу при КМУ Державному комітетові України з питань науки і технологій (ДКНТ) - головному центральному органу виконавчої влади у сфері формування та реалізації державної науково-технологічної політики.

З метою спрямування частини ДіР військового призначення на створення технологій цивільних та подвійного застосування був сформований Державний фонд сприяння конверсії. Важливу роль у стриманні масової еміграції тих науковців, які за радянської доби займалися ДіР для оборонної промисловості, передусім зброї масового знищення, відіграв Український науковий технологічний центр, створений відповідно до укладеної Міжнародної угоди зі США, Канадою та Швецією.

Тривала розбудова академічного сектору науки, осередком якого виступила Академія наук України. Протягом 1990-1993 рр.

було створено чотири нові державні академії наук - Українську академію аграрних наук (УААН), Академію педагогічних наук України (АПНУ), Академію медичних наук України (АМНУ) та Академію правових наук України. Виступаючи за збереження академічних традицій вітчизняної науки та державної підтримки фундаментальних досліджень, фактично цей сектор «самоврядних, громадських наукових установ» перетворювався на окремий суб'єкт державної науково-технологічної політики. Так, 19 березня 1994 р. КМУ затвердив положення про *національний науковий центр*, 23 березня вийшов Указ Президента про визнання Академії наук *національною* академією. Окрім того, 25 травня цього ж року Указом Президента Міжнародна асоціація академій наук була визнана міжнародною неурядовою самоврядною організацією зі штаб-квартирою у м. Києві, головою цієї асоціації став Борис Євгенович Патон.

Зважаючи на те, що найбільш активні представники академічної спільноти з самого початку формування державних структур в Україні увійшли до керівного складу всіх головних суб'єктів науково-технологічної сфери, необхідно визнати, що саме вони відігравали чи не найголовнішу роль у формуванні політики приймаємі у період національного становлення вітчизняної науки. Безумовно, важливу роль у розгортанні всіх процесів політичної активності у сфері науки відігравала також усталеність керівництва Академії наук України на чолі з президентом Б. Патonom. Відзначимо, що й донині у науковій громадськості немає єдиної думки щодо ролі Академії у ті буремні роки. Так, В. Пилипенко вважає, що саме успадкована (нереформована) організаційна жорсткість установ академічної науки та наростаюча корпоративність власне Президії Академії наук стали згодом причиною кризи вітчизняної фундаментальної науки⁹. Натомість В. Семиноженко впевнений, що лише «завдяки особистій позиції президента НАНУ Б. Є. Патона українській академічній науці вдалось з найменшими втратами здолати два

⁹ Пилипенко В. Вітчизняна наука як суспільна проблема // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. - 228 с.

важливих кризових етапи: наприкінці 80-х та середину 90-х років ХХ століття - «розлад» перебудови та системні трансформації»¹⁰. Підкреслює вагомість впливу керівництва Академії наук на науково-технологічну політику першої половини 90-х років минулого століття й В. Онопрієнко, який вважає, що «академічна наука з утратою «штабних» функцій у науковій системі з-за зниження статусу науки у суспільстві, стрімкого зменшення фінансової підтримки фундаментальних досліджень втратила значну частину власного попереднього впливу та престижу у суспільстві»¹¹.

У жовтні 1992 р. постановою ВРУ були затверджені сім пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, на основі яких КМУ мав забезпечити формування і реалізацію державних науково-технічних програм (ДНТП) як головного інструменту реалізації науково-технологічної політики України. Згодом постановою КМУ від 03.06.1994 р. була затверджена система науково-технічних програм, що сформувала нормативні засади впровадження програмно-цільового методу управління науково-технологічного розвитку держави.

Як підсумок наслідків державної науково-технологічної політики періоду продовження радянських традицій можна вважати рішення Верховної Ради України від 01.07.1994 р. «Про стан науки та її роль в економічному розвитку України». Зокрема у документі відзначалося суттєве зниження протягом 1992-1993 років видатків на науку, у тому числі обсягів інвестицій у наукоємні виробництва, встановлення високих податків на наукову діяльність. Згідно з постановою ВРУ пропонувалось установити наукові видатки із Державного бюджету на рівні 1,7 % ВВП, починаючи з 1995 р., для забезпечення планових видатків у 1994 р. видати безпроцентний цільовий кредит у сумі 1 трлн крб (0,1 % ВВП). Окрім того, звільнити від оподаткування прибуток наукових установ, витрати на придбання ними наукового обладнання та матеріалів для досліджень, обов'язкового продажу 50 % валюти, що надходить на їхні рахунки.

¹⁰ Семиноженко В. П. «Реформа НАНУ: можна розмовляти, а можна і до розмовлятися...» // Наука та наукознавство. - 2004. - № 4. - С. 5-11.

¹¹ Онопрієнко В. І. Трансформаційні процеси в НАН України: спроба системного погляду // Наука та наукознавство. - 2004. - № 4. - С. 71-85.

Головною особливістю періоду 1991-1994 років стало формування національної науково-технологічної політики на засадах національної стратегії - побудови унітарної держави. Основними елементами політики стали перетворення регіональних структур на національні, створення нових державних структур, які успадкували радянські принципи системи управління наукою. Економічна криза, пік якої припадав на 1993-1994 роки, посилення принципу «ручного» державного управління, витіснення науки із державних пріоритетів, відсутність стратегій проведення науково-технічної діяльності в умовах первісного накопичення капіталу в країні¹², спричинили посилення тенденцій гуртування науково-дослідних організацій і установ навколо сильних адміністративних центрів, пов'язаних з вищими гілками влади державних відомств - міністерств, державних академій наук. Необхідність щоденного коригування діяльності кожної наукової організації вимагала від керівників центральних державних установ конкурувати між собою за обмежені державні кошти, кошти прибуткових великих підприємств, передусім базових галузей промисловості - енергетичної, гірничодобувної, металургійної. Намагання скористатися перевагами програмно-цільових методів управління науки (зокрема постановою ВРУ від 25.02.1994 р. був затверджений перелік із трьох національних науково-технічних програм з визначеними обсягами бюджетного та позабюджетного фінансування) виявилось марним через гіперінфляційні процеси в економіці держави та небажання державних відомств займатися стратегічними питаннями за умов швидкоплинної економічної кон'юнктури.

Ідея формування та реалізації **загальнодержавної** науково-технологічної політики **для всіх суб'єктів** науково-технічної діяльності, що була втілена в основних напрямках функціонування ДКНТ, на тлі процесів економічної стагнації та напіврозпаду традиційної системи державної влади, не спрацювала. Як наслідок, науково-технологічна діяльність відбувалася традиційно - переважно за рахунок держбюджетного фінансування. Прийняття основного закону про науку необхідно було для

¹² *Ходзінський К., Мазурок П.* Первісне нагромадження капіталу та підприємництво в Україні // *Економіка України.* - 2003. - № 4. - С. 61-67.

формування правових засад такої діяльності. Фактично це було закріплення існуючого стану, проте з окремими елементами розвитку: намагання виділити різні статуси вченого і наукової, науково-технічної організації; диверсифікація джерел фінансування через створення ДФФД та ДІФ; **продовжити** перехід управління наукою на програмно-цільові методи, для чого унормувати порядок реалізації базової, цільової та контрактної форм бюджетного фінансування науково-технічної діяльності. До речі, основним методом програмно-цільового управління наукою вважалося здійснення державної науково-технічної політики через реалізацію цільових комплексних науково-технічних програм. На практиці регулювання науково-технічної діяльності зводилося до постійного розгляду на урядовому рівні (ручне управління) та прийняття окремих урядових рішень (розпоряджень), які стосувались аспектів діяльності окремих об'єктів, а не всієї сфери у цілому.

Однією із головних проблем стала неможливість (чи небажання) встановити дійсний стан науково-технічної діяльності в країні. Так, розпорядженням КМУ від 22.01.1993 р. була створена Урядова комісія з метою підготовки пропозицій щодо вдосконалення мережі галузевих науково-дослідних установ, конструкторських і проектних організацій, згодом було утворено Урядову комісію для проведення атестації цих установ. Проте результатом діяльності цих комісій стали рекомендації щодо змін ... у системі центральних органів виконавчої влади. Це було прагненням розв'язання проблем «згори», адміністративним шляхом, без врахування реалій буття.

Період директивного планування (середина 1994 - 2004 роки)

З приходом до влади другого Президента України посилися тенденції до централізованого управління науково-технологічним розвитком країни на засадах директивного планування та спроби продовжити його реформування переважно «непрямими методами»¹³. В економіці відбулася корпоратизація ве-

¹³ Комков Н. И. Условия и направления реформирования российской науки // Проблемы прогнозирования. - 2005. - № 3. - С. 3-16.

ликих промислових підприємств¹⁴, виникли умови для створення транснаціональних компаній з капіталом переважно російського та українського («офшорного») походження.

У сфері науково-технологічної політики цей період характеризується: активізацією законодавчо-нормативної діяльності; прагненням винайти «національну модель» розвитку науки і технологій, у тому числі через реформування (оптимізацію) існуючої мережі наукових і науково-дослідних організацій; виділенням коротко- та середньотермінових пріоритетів розвитку науки і технологій у програмах Урядів; інтенсифікацією декларативних заяв державних діячів у сфері науки. Останньому з факторів сприяли як бурхливий розвиток партійного будівництва в країні з властивою цьому процесові нечіткістю пріоритетів політичної діяльності, так і карколомна зміна урядів, що змушені були починати все спочатку, не вміючи відділяти стратегічні питання від поточних та перебуваючи під постійним пресингом з боку «тіньового кабінету міністрів» - Адміністрації Президента. У цілому ж, маючи для свого формування найкращих фахівців, насамперед із НАН України, всі програми (1995-2002 років) «відзначались логічною незавершеністю та наявністю взаємовиключних положень»¹⁵, що зазвичай не сприяло прийняттю ефективних державних управлінських рішень у сфері науково-технологічної діяльності та координації дій суб'єктів науково-технологічної політики.

Створені консультативно-дорадчі органи при Президентові України - Ради з питань науки та науково-технічної політики (25.03.1996 р.) та при Кабінетові Міністрів - Комісії Кабінету Міністрів України з питань науково-технічного розвитку (створена 30.12.1997 р., ліквідована Постановою КМУ від 22.01.2002 р.), виявилися неефективними. Одна з причин такого - брак незалежних консультантів державного ґатунку: майже третина членів урядової комісії одночасно входили до складу президентської ради.

¹⁴ *Онопрієнко В. І.* Трансформаційні процеси в НАН України: спроба системного погляду // Наука та наукознавство. - 2004. - № 4. - С. 71-85.

¹⁵ *Жиляев И. Б.* Эволюция современной научно-технической политики Украины // Проблемы науки. - 2004. - № 4. - С. 2-6.

Протягом цього часу були прийняті важливі для регулювання науково-технічної діяльності закони: «Про оподаткування прибутку підприємств» (1994 р.), «Про наукову і науково-технічну експертизу» (1995 р.), «Про промислово-фінансові групи» (1995 р.), «Про космічну діяльність» (1996 р.), «Про Державну програму приватизації» (1997 р.), «Про Національну програму інформатизації» (1998 р.), «Про наукову і науково-технічну діяльність» (1998р.), «Про державне оборонне замовлення» (1999 р.), «Про джерела фінансування органів державної влади» (1999 р.), «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» (1999 р.), «Про гуманітарну допомогу» (1999 р.), «Про державну таємницю» (1999 р.), «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти» (2000 р.), «Про державне прогнозування і розроблення програм економічного і соціального розвитку України» (2000 р.), «Про державну підтримку малого підприємництва» (2000 р.), «Про стандартизацію» (2001 р.), «Про імміграцію» (2001 р.), «Про Бюджетний кодекс України» (2001 р.), «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» (2001 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу» (2002 р.), «Про інноваційну діяльність» (2002 р.), Митний кодекс України (2002 р.), «Про Загальнодержавну (Національну) космічну програму України на 2003-2007 роки» (2002 р.), «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво» (2002 р.), «Про пріоритетні напрями розвитку інноваційної діяльності в Україні» (2003 р.), Господарський кодекс України (2003 р.), Цивільний кодекс (2003 р.), «Про податок з доходів фізичних осіб» (2003 р.), «Про основи національної безпеки України» (2003 р.), «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» (2003 р.), «Про державні цільові програми» (2004 р.), «Про Загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій» (2004 р.).

Одночасно державна науково-технологічна політика відзначалася непослідовністю та декларуванням переходу від суто адміністративних принципів управління до директивного планування. Великі сподівання покладалися науковою спільнотою на

Всеукраїнську нараду з проблем розвитку науки, що відбулася 15 лютого 1996 р. за участю Президента України. Проте низка пропозицій, висловлених у формі рішень цієї наради, згодом була продубльована в Указі Президента від 13.10.1997 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 вересня 1997 р. «Про стан науково-технологічної сфери України та невідкладні заходи щодо підвищення ефективності її державного регулювання». Не менш важливими вважалися конференції наукового ґатунку за участю Президента щодо стратегічних напрямів розвитку України, у тому числі у науково-технологічній сфері, зокрема: «Поглиблення ринкових реформ та стратегія економічного розвитку України до 2010 року» (1999 р.), «Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2000-2004 роки» (2000 р.), «Утвердження інноваційної моделі розвитку економіки України» (2003 р.), «Стратегія сталого розвитку та структурно-інноваційної перебудови української економіки (2004-2015 рр.)» (2004 р.).

Проте всі вони виявилися «штучними», у тому числі через заздалегідь обмежене коло їх учасників, переважна частина яких брали участь у них щоразу. Таким чином, політичні погляди на проблеми науково-технологічного розвитку країни практично не змінювались, їх розв'язання відбувалося традиційними методами - виданням указів, розпоряджень Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України та постійною реорганізацією системи центральних виконавчих органів влади у сфері науки.

За окремий (конституційний) підхід до вироблення стратегічних напрямів державної науково-технологічної політики необхідно вважати підготовку відповідних аналітичних матеріалів у щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України. У Посланні Президента 2000 року напрями науково-технологічної політики були подані як окремий розділ, 2002 та 2003 років подані як тематичні доповіді, а 2001 та 2004 років - як аспекти наукового забезпечення державної політики в окремих сферах. Своєрідним свідченням декларативності реалізації науково-технологічної політики в Україні до 2004 р. стало визнання *«широкого розмаху ... тіньової діяльності у сфері науково-конструкторської діяльності, спричинена істотними недоліками*

науково-дослідних установ не лише галузевого напрямку, а й НАН України, їх фактичною (неформальною) приватизацією.» (Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році»).

Одночасно Верховна Рада України у своїй постанові від 16.06.1999 р. також негативно оцінила результати науково-технічної політики Уряду, визнавши, що відбулося скорочення наукових видатків до рівня слаборозвинених країн. Рівно через п'ять років потому, 16.06.2004 р., ВРУ до того ж було визнано недотримання законодавства щодо розвитку науково-технічного потенціалу та інноваційної діяльності в Україні. Окремо ВРУ констатувала загрозливе наближення України до стану відсталої держави, а також визнала власну *«неналежну послідовність щодо виконання положень законів з розвитку науково-технічної та інноваційної діяльності, особливо при затвердженні державних бюджетів України»*.

Отже, всі намагання перейти до програмно-цільових методів фінансування науки виявилися марними, це лише спричинило збільшення кількості розпорядників державних коштів (до 62 у 1999 р.). Таке трапилось через те, що за умови відсутності єдиної концепції управління наукою, публічно вироблених стратегічних підходів до головних напрямів її розвитку, стагнації економіки, відомчого лобіювання та суто людської приватної зацікавленості у розподілові державних коштів - була «викинута дитина» - про реалізацію безпосередніх результатів ДіР було майже забуто. Так, бюджет 1995 р. був детально розписаний за розпорядниками коштів та структурою наукових робіт, тим самим зробивши напрями фінансування «заручниками» надходження на них коштів. Був запроваджений жорсткий механізм статей витрат без можливостей оперативного коригування, оскільки зміни до бюджету завжди вимагають неабияких зусиль та вміння поступатись іншим. Фактично, це стало зразком міжвідомчої конкуренції без чіткого центру контролю за нею (Комісія при КМУ не могла стати «третейським суддею» за визначенням, отже єдиним принципом коригування виступала закулісна домовленість про загальні обсяги фінансування та відстоювання «критичних» позицій, передусім задля базового фінансування). Такий підхід отримав пізніше назву - «стратегія

виживання науки». Однією із помилок такого бюджетування, яке превалює й донині, є відсутність «компенсаційного» механізму рівноваги пропорцій, який полягає у тому, що фінансування має відбуватися пропорційно до запланованих показників напрямів наукових видатків (програмне, базове, інфраструктурне фінансування), які, у свою чергу, повинні визначатися за пріоритетами. Як свідчить практика, певну перевагу набули фундаментальні дослідження, які підпадають під базове фінансування. Програмні та інші напрями фінансувались за залишковим принципом - залежно від політичної ваги керівників державних відомств.

Директивні злиття державних відомств, наприклад, як це сталося у 1997 році з Міністерством промисловості та Міністерством машинобудування, військово-промислового комплексу та конверсії України чи у 2000 р. - через об'єднання Міністерства у справах науки і технологій (протягом року не встигло реформуватись у відповідний державний комітет) та Міністерства освіти України - не сприяли посиленню комплексного державного регулювання галузевої науки та інтеграції освіти і науки. Навпаки, первинна паритетність політики щодо науково-технологічної діяльності за окремими сферами була втрачена через домінування одного із напрямів у новостворених відомствах: Мінмашпрому та Міносвіти відповідно. Одночасно відбувалося поступове зменшення обсягів бюджетних коштів, які розподілялися через новоутворені ЦОВВ внаслідок ефекту «демонополізації», від чого були у виграші інші політичні «гравці» - їхня «вага» збільшувалась, проте політична відповідальність зменшувалась, бо саме вони виступали ініціаторами подібних змін у системі ЦОВВ.

За всі роки незалежності вісім державних відомств відігравали найбільш відчутну роль у проведенні державної науково-технологічної політики, розподіляючи спільно від 75 % до 93,5 % бюджетних видатків на науку. Навіть у 2000 р., коли була вперше запроваджена програмно-функціональна класифікація державного бюджету, та на них припадало згідно з Законом «Про Державний бюджет» «лише» 57,2 % загальних видатків на науку, за підсумком року вони розподілили майже 68 %. Масові реорганізації центральних органів виконавчої влади, які були традиційними для 1996-2000 років, зменшили кількість найбільш

впливових суб'єктів державної науково-технологічної політики до шістьох, а саме: Міністерство освіти і науки (Міносвіти та Міннауки), НАНУ, УААН, АМН, МОЗ, Мінпромполітики (Мінмашпром та Мінпром). Динаміку зміни політичної ваги цих відомств можна представити через їхню частку у розподілі наукових видатків державного бюджету України (рис.).

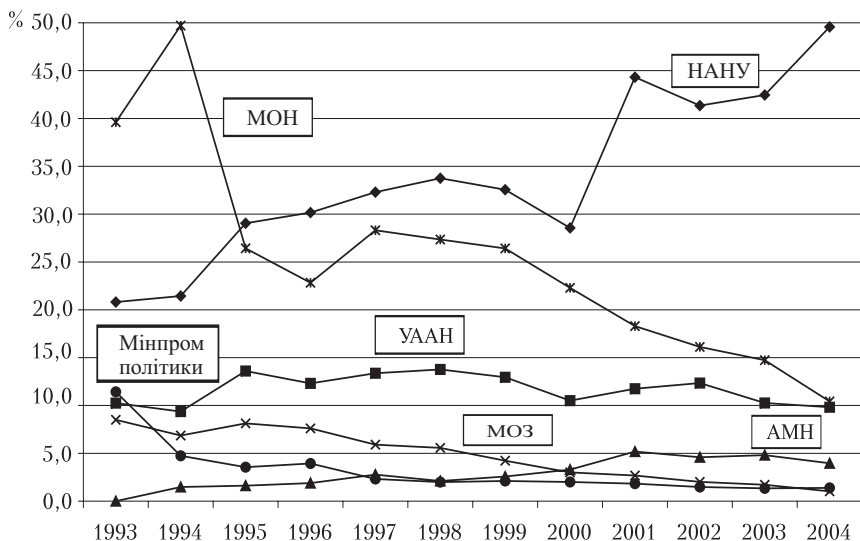

Рис. Частки планового розподілу наукових видатків Держбюджету за деякими відомствами протягом 1993-2004 років

Найголовнішим висновком з такої «політичної» динаміки у сфері вітчизняної науки має бути позбавлення ілюзій щодо централізованого управління нею - центральний орган виконавчої влади (ДКНТ, ДКНТП, Міннауки, Держкомнауки, МОН) втратив вплив на розвиток системи програмно-цільового фінансування ДіР на конкурсних засадах, перетворившись на державне відомство, що переважно підтримує науково-технічну діяльність установ академічної та освітнянської науки (понад 75 % розподілених коштів у 2004 р.). Одночасно відзначимо, що роль Мінмашпрому, згодом Мінпромполітики, у впливі на державну науково-технологічну по-

літику від 1994 р. також стрімко зменшувалася, поступившись у 2000 р. навіть Мінагропрому, який в останні 3 роки розподіляє однакові з Академією медичних наук обсяги бюджетного фінансування. Навіть не вдаючись до аналізу структурної динаміки¹⁶ питомої ваги наведених державних відомств у розподілі наукових видатків протягом 1993-2004 років, можна помітити відчутну зміну політичних ролей основних суб'єктів, а також відзначити набутий «монополізм» академічного сектору вітчизняної науки у розподіленні наукових видатків із загального фонду держбюджету, який у 2004 р. складав вже понад 2/3 фактичних обсягів.

Період сподівань (2005 - ?)

Від подій Помаранчевої революції минуло не так вже багато часу. Визначення одним із стратегічних напрямів урядової політики *«створення і розвиток національної науково-дослідної та освітньої мережі, що забезпечує взаємодію науково-освітніх закладів України і Європи ... та інтеграції у світовий науково-освітній простір»* (Програма діяльності Кабінету Міністрів «Назустріч людям») є доволі амбітною метою, на реалізацію якої може піти не один десяток років. Це вимагатиме концептуальної зміни існуючої парадигми щодо ролі державної науково-технологічної політики у забезпеченні системоутворюючих процесів реального наближення суспільно-економічного розвитку України до європейських стандартів, формування стратегічних напрямів розвитку національної наукової системи (ННС) відповідно до викликів глобалізації та виходячи із необхідності побудови сучасної національної системи продукування знань. Досягти поставленої мети можна лише через реформування ННС на нових законодавчих засадах, які повинні бути гармонізованими з законодавством ЄС.

Аналіз законодавчо-нормативних актів протягом перших місяців нової влади свідчить про те, що допоки ніяких кардинальних змін у засобах здійснення державної науково-технологічної

¹⁶ *Елисеєва И. И., Юзбашев М. М.* Общая теория статистики: учебник / Под ред. чл.-корр. РАН И. И. Елисеевой. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2001. - С. 433, 461.

політики не відбулось. Одночасно необхідно відзначити розроблення останнім часом низки аналітичних матеріалів стратегічного характеру щодо зміни суспільно-політичного уявлення про роль і місце науково-технологічної сфери у національному розвитку України. Так, науковою спільнотою у рамках громадського проекту «Науці - громадська ініціатива»¹⁷ були підготовлені пропозиції керівництву держави (Президенту України, голові Верховної Ради України, прем'єр-міністрові України) щодо нової організації державного управління науково-технологічного та інноваційного розвитку. Триває виконання заходів Державної програми прогнозування науково-технологічного розвитку на 2004-2006 роки, метою якої є створення системи прогнозування такого розвитку, наукового обґрунтування державної соціально-економічної політики і визначення актуальних напрямів розвитку науки і техніки, найбільш перспективних напрямів інноваційної діяльності. Широкого розголосу набув громадське обговорення проекту Стратегії розвитку України від Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань майбутнього, удосконалення остаточного варіанта цього проекту відбувається відповідно до принципів стратегічного планування.

Виходячи із цього, є всі підстави вважати, що період директивного планування науково-технологічної діяльності як норма державної політики поступить-таки своїй наступній еволюційній стадії - стратегічному плануванню науково-технологічного розвитку та, відповідно, програмно-цільового державного управління заходами задля досягнення цілей державної стратегії.

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ СИСТЕМИ

Основні етапи становлення національної наукової системи (ННС) тісно пов'язані з процесом реалізації державної науково-технологічної політики, проте, на відміну від таких, є більш залежними від впливу поточних (кон'юнктурних) чинників та

¹⁷ Український міжнародний комітет з питань науки і культури при НАНУ. - <http://www.nas.gov.ua/knk>

обмежені можливостями наявного науково-технологічного потенціалу. Допоки українська наука перебуває в очікуванні неминучих змін, оскільки існуючі інституціональні форми ННС переважно є архаїчними та такими, що не сприяють розв'язанню багатьох проблем сучасного цивілізаційного розвитку. Українські вчені все ще перебувають у полоні «соціалістичних» уявлень про справедливість «згори», чому сприяє доволі громізка система адміністративних надбудов науки, кон'юнктурно спрямоване законодавство та низька інноваційна культура суспільства.

«Ніщо не береться із нічого» - тому усталений порядок речей у науковому господарстві країни є закономірним наслідком тих процесів, які відбувалися протягом останніх п'ятнадцяти років. В Україні, як і в інших державах на теренах колишнього СРСР, протягом цього проміжку часу тривав складний процес інституційних, структурних і когнітивних змін у сформованій за радянських часів державно-адміністративній, специфічно організованій науковій системі. Становлення нової наукової системи, що організується та фінансується в суверенній державі, в умовах переходу до ринкової економіки та демократичних принципів керування, відбувається повільно. Причини полягають, з одного боку, в тій глибокій економічній кризі, що за порівняно незначний час існування Нової України спричинила економічні втрати, співставні зі збитками, понесеними Україною в роки другої світової війни. Це, безумовно, не могло не позначитися на економічному стані української науки, яка за радянських часів в СРСР фінансувалася за рахунок бюджетних державних коштів, у тому числі за рахунок військових замовлень. З іншого боку, причиною негативних процесів, що супроводжують трансформацію вітчизняної наукової системи, була її слабка підготовленість до швидкоплинних радикальних перетворень суспільства та запровадження нових функціональних механізмів (в політиці - перехід від тоталітаризму до демократії, в економіці - від адміністрування до ринку, в науці - від державного управління до автономії, самоорганізації і комерціалізації).

Внаслідок тривалої системної кризи суспільно-економічних відносин українська наука опинилася серед тих суспільних сфер, які зазнали найбільших втрат. Так, чисельність науковців протягом 1991-2004 років скоротилася у 2,8 разу, фінансування - у 3,5 разу

(у понад 6 разів - до 2000 року). Відповідно зменшилися основні показники результативності української науки - кількість публікацій, патентів, виконуваних тем і проектів, впроваджених інновацій. Частина наукової еліти (понад 6 тис. вчених) емігрувала до країн з більш привабливими умовами для науково-технічної діяльності, насамперед до Росії, США, Німеччини та Ізраїлю. Сталося стрімке старіння наукового персоналу, передусім через те, що з науки пішла молодь і не було адекватного припливу молодих наукових кадрів.

До найбільш суттєвих зовнішніх факторів, які мали найбільше значення для перебудови української науки на зламі століть, необхідно віднести: розпад міжнародної соціалістичної системи науки (наприкінці 80-х - початку 90-х років XX століття); зруйнування внутрішньодержавного розподілу праці та кооперації в сфері науково-дослідної діяльності між республіками колишнього СРСР; жорстку економічну кризу першої половини 90-х минулого століття, втрату пріоритетності науки в державній політиці нової, незалежної країни, а також постійне запозичення досвіду Росії щодо реформування науково-технологічної сфери та перенесення цих «новацій» на український ґрунт.

Останній із факторів, особливо з огляду на невирішеність досі цих проблем у сусідній державі, мав неабиякий вплив на принципи формування вітчизняної політики та державну структуру управління науково-технологічним розвитком України. Рішення вітчизняного наукового політикуму щодо удосконалення науково-технологічної діяльності в Україні надто часто копіювали офіційно оприлюднені управлінські рішення російського керівництва у сфері науки. Таке, «інноваційне» запозичення державних рішень базувалося на припущенні вітчизняних авторів про неминучу подібність науково-технологічних процесів, які відбувалися в Росії та Україні після розпаду СРСР, а також логічно спиралося на те, що вся колишня основна інфраструктура науки залишилася за Московією, включаючи управлінські кадри та управлінські технології. Отже, за цією логікою все, що відбувалося в Росії, підходило й для українських реалій. Таке копіювання тривало досить довго, аж до початку нового століття, останніми із реалізованих управлінських проектів були:

створення МОН (2000 р.) та Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку (1999 р.).

Після проголошення незалежності переважна частина наукового потенціалу України (як, до речі, і Росії¹⁸), котра забезпечувала наукові потреби всього СРСР, виявилася для неї надлишковою. Так, до розпаду Радянського Союзу дві третини робіт наукові організації України виконували за зовнішніми замовленнями, обсяг яких становив понад 1 млрд дол. США. Протягом 90-х років обсяги замовлень з країн СНД скоротилися більше ніж у 15 разів, відбувся занепад науково-технічної діяльності в оборонній галузі. Окрім того, на думку аналітиків, несприятлива структура економічних галузей¹⁹ (переважання низькотехнологічних секторів промисловості) не лише гальмувала повноцінний розвиток науково-технічного потенціалу і передусім здійснення ДіР у підприємницькому секторі²⁰, а й була причиною його скорочення через спрощення нових наукових завдань²¹.

Зміна структури виробничої системи України, що відбувалася протягом 1991-1999 років, з висуненням на провідні ролі в економіці та політиці сировинних галузей²², не могла не відбитися на спрямованості наукового розвитку країни та призвела до деградації науково-технічного потенціалу середньо- і високотехнологічних обробних галузей. Окрім того, зміщення ваги національного виробництва у більш прості, менш технологічні галузі економіки²³ є прямим наслідком еволюційного закону розвитку, коли з настанням кризи складна система дрібниться до простіших, найбільш ефективних (конкурентоспроможних)

¹⁸ Комков Н. И. Условия и направления реформирования российской науки // Проблемы прогнозирования. - 2005. - № 3. - С. 3-16.

¹⁹ Кузьмин С. Перспективы России в развитии современных мирохозяйственных тенденций // Экономист. - 2002. - № 1. - С. 14-25.

²⁰ *Научно-технический прогресс в Канаде* // Экономика и управление в зарубежных странах (по материалам иностранной печати). - М.: ВИНТИ, 2004 - № 7 - С. 26-40.

²¹ Шинкоренко Т. П. Структурні зрушення в економіці України // Економіка і прогнозування. - 2001. - № 4. - С. 52-71.

²² *Інноваційна стратегія українських реформ* / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, А. К. Кінах, В. П. Семиноженко. - К.: Знання України, 2002. - С. 154.

²³ *Егорев Игор Ю., Войтович Артем І.* Наука в Україні - стан та проблеми розвитку. - К.: British council of Ukraine, 2000. - С. 4.

одиниць. Так само й система управління - за розпаду ієрархічної, централізованої системи розподілу функцій та ресурсів виділялись її окремі складові як автономні системи, що намагались відтворити структуру вищого розподілу. Новоутворені автономні одиниці, яким вдалося досягти ефективності функціонування, залишались, які не витримали конкуренції - розпадались далі. Прикладом першого випадку слугують науково-дослідні інститути НАНУ, другого - проектно-конструкторські та пошуково-дослідницькі організації у складі науково-виробничих комплексів галузевого сектору науки. Подрібнення останніх тривало до найменшої структурної одиниці - відділу чи лабораторії або завершувалося зникненням.

Отже, трансформація української науки ґрунтувалася на таких принципах: внутрішньому, за якого відбувалися перетворення від складного до простого (допоки ефективність діяльності не дорівнювала докладеним зусиллям) та зовнішньому, пов'язаному зі структурною трансформацією економічних галузей та появою нових, іноземних джерел фінансування. Всі зусилля держави, спрямовані на побудову «правильної» моделі науки, були приречені ще й тому, що коштів, необхідних для такої трансформації, заздалегідь було замало. Тому, за відсутності реальної державної стратегії (чи концепції) розвитку науки і техніки, закономірним було лише коригування існуючих принципів здійснення науково-технологічної політики, зокрема варіації принципів програмно-цільового методу та адміністративного управління чи набуття деякої незалежності державними науковими установами та відомствами.

Аналіз процесів формування наукової системи незалежної України дозволяє виділити принаймні три етапи її трансформування²⁴, а також ті соціально-економічні фактори, які найбільше впливали на розвиток вітчизняної науки.

Перший етап охоплює 1991-1993 роки. Особливість цього етапу полягає в тому, що на процес трансформування наукової

²⁴ Яцків Я., Малицький Б., Бублик С. Трансформація наукової системи України протягом 90-х років XX століття: період переходу до ринку // Освіта і управління. - 2002. - Т. 5, № 4. - С. 177-188.

системи України із регіональної²⁵ в самостійну наукову систему впливала економічна криза, що швидко наростала.

Зміни соціально-економічних умов, глибокий спад виробництва, структурний зсув промисловості від високотехнологічних до низькотехнологічних та сировинних галузей, дедалі більше зменшення виробленого валового внутрішнього продукту, зростання інфляції та дефіциту державного бюджету, а також втрата наукою державного пріоритету, спричинили суттєве зниження обсягів фінансування науково-технічної діяльності в Україні. Загальні витрати на проведення НДР у співставних цінах зменшилися в цей проміжок часу у 3,1 разу, а як частка ВВП - у 2,2 разу. Стався масовий відплив працівників наукових організацій до нових, комерційних сфер діяльності, їхня еміграція, внаслідок чого науково-технологічна сфера України втратила чверть науковців. Прихід молоді в науку суттєво зменшився. Демографічний склад наукового потенціалу суттєво погіршився, бо припиняли займатися науково-технологічною діяльністю в Україні науковці переважно продуктивного віку - від 40 до 55 років. Відбулося також зменшення чисельності студентів ВНЗ (-6 %) через перепрофілювання навчальних дисциплін згідно з новими соціально-економічними умовами. З'явилися нові джерела фінансування науково-технологічної сфери - кошти іноземних замовників, міжнародних фондів і організацій, а також власні кошти наукових організацій. Питома вага цих джерел фінансування поступово зростала і досягла у 1993 р. 11,5 %. Необхідно відзначити, що три чверті обсягів цих коштів складали замовлення із країн СНД, передусім Росії.

Зі створенням національної Вищої атестаційної комісії виникли нормативні умови для розвитку властивих лише Україні наукових напрямів, створення власне **національної наукової системи**, що виявляється як «радикальне підсилення національної домінанти в розвитку не лише сфери соціогуманітарних наук, проте всього наукового потенціалу країни, зокрема природничих та технічних наук»²⁶.

²⁵ *Розвиток науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном // Збірник аналітичних матеріалів (додаток до журналу «Наука та наукознавство»).* - 1995. - Вип. 4. - С. 9.

²⁶ *Яцків Я., Бублик С., Канигін Ю.* Розвиток науки в Україні в контексті української національної ідеї // *Універсум.* - Львів, 2002. - № 7-8. - С. 39-43.

Одночасно в цей період були створені основні формальні умови становлення національної системи науки Нової України, а саме:

- переведені під свою юрисдикцію всі наукові установи, розташовані на території країни;
- сформовані початкові законодавчі засади збереження та функціонування наукового потенціалу;
- спрямування наукового потенціалу на розв'язання національних соціально-економічних та інших проблем через визначення державних науково-технічних пріоритетів, створення системи науково-технічних програм і проектів, введення конкурсних методів фінансування ДіР;
- створена нова інституціональна структура (Уряд - ДКНТ - галузеві міністерства та комітети, державні академії наук - наукова організація - наукові колективи (відділи, сектори, лабораторії));
- створені умови для діяльності недержавних наукових установ та нових, громадських наукових об'єднань;
- розпочався розвиток суспільних наук на методологічних засадах, загальноприйнятих у світі.

Загальним підсумком цього еволюційного етапу стало те, що вітчизняна наука «тематично, структурно та функціонально... підвищила свою релевантність для вирішення проблем розвитку держави від 30-35 % до 75-80 %»²⁷. Це сталося у надзвичайно стислий проміжок історичного часу (за 2 роки) завдяки відходу від переважно централізованого розподілу державних коштів до конкурсних засад фінансування, що здійснювалося ДКНТ (31 % бюджетних видатків у 1993 р.). Більшість державних наукових організацій, які за радянської доби виконували ДіР на замовлення військово-промислового комплексу, перейшли переважно на державне фінансування.

Другий етап (1994-1998 рр.). Він характеризується поглибленням тих змін, що відбувалися на першому етапі. Особливістю цього етапу є значне зростання інфраструктурних вит-

²⁷ *Розвиток науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном* // Збірник аналітичних матеріалів (додаток до журналу «Наука та наукознавство»). - 1995. - Вип. 4. - С. 9.

рат, майже повне скорочення витрат на проведення науково-дослідного процесу в наукових організаціях та відсутність коштів на виплату заробітної платні, що згодом перетворилось у багаторічний борг з боку держави. За оцінками²⁸, загальний обсяг накопиченої кредиторсько-дебіторської заборгованості наукових організацій на 01.01.1999 р. у півтора разу перевищив обсяги надходження коштів у сферу науково-технічної діяльності за 1998 рік.

Наслідком цього стало як подальше скорочення кількості науковців, так і наростання процесу прихованого безробіття в науково-технологічній сфері через вимушене введення адміністраціями наукових установ і організацій скороченого дня праці. За оцінками аналітиків, рівень прихованого безробіття в наукових організаціях був чи не найбільшим серед усіх економічних сфер діяльності в Україні та складав від 60 %²⁹ до 90 %³⁰ середньоспискової чисельності штатних працівників. Нормою стало поширення такого явища, як сумісництво наукових працівників не за напрямками наукової діяльності, у тому числі їхня праця в бізнесовому секторі економіки. У багатьох наукових організаціях звичними стали багатомісячні відпустки за свій рахунок (зі збереженням власного робочого місця), дублювання **штатних посад** у різних наукових інституціях та ВНЗ, виконання однієї розробки (дослідження) для кількох замовників.

Через це на грані закриття перебувала низка наукових інститутів, які донедавна були на державному утриманні. Питома вага державного фінансування ДіР у загальному обсязі надходжень у сферу науково-технічної діяльності зменшилася з 47 % до 29 %. Натомість зросла вагомість (без суттєвого збільшення абсолютних обсягів) фінансових надходжень від бізнесового сектору (39 %) та з іноземних джерел (23 %). Загальне фінансування ДіР як частки ВВП сягнуло найнижчого показника в 90-х роках - 1,16 % (1996 р.).

²⁸ Бублик С. Г. До аналізу проблеми фінансового забезпечення науково-технічної діяльності в Україні // Проблеми науки. - 1999. - № 8. - С. 14-23.

²⁹ Кияк Б. Р. Методи, алгоритми та моделі інформаційних технологій наукового прогнозування (гранти і пріоритети для фундаментальних досліджень): Монографія. - К., 2001. - С. 146.

³⁰ Малицький Б. А. Наука України: динаміка і проблеми сучасного розвитку // Наука та наукознавство. - 1997. - № 1-2. - С. 9-32.

Несвоєчасне та неповне фінансування ДіР із державного бюджету (рівень виконання державного бюджету за науковими видатками, за даними Мінфіну, у 1998 р. становив 55,2 %) спричинило збільшення кількості незавершених наукових розробок, одночасно, завершені наукові розробки не мали попиту у виробничому секторі економіки як через недостатній рівень конкурентноздатності, так і через низький рівень інноваційної активності, насамперед самих промислових підприємств (частка інноваційних промислових підприємств зменшилась з 80 % у 1991 р. до 12 % у 1998 р.).

Зменшення обсягів замовлень від виробництва, в тому числі конверсійного напрямку, спричинили занепад галузевого сектору науки, науково-технічний потенціал якого постійно зменшувався. Традиційне за радянських часів поповнення наукових організацій через державний розподіл випускників ВНЗ майже припинилося, а конкурувати з економічно привабливими бізнесовими структурами наукова система була вже не здатною. Тому за щорічного зростання чисельності студентів ВНЗ (на 76 тис. осіб) та аспірантів (на 1400 осіб) оновлення науково-технічного потенціалу України майже припинилося. Як наслідок, середній вік кандидатів та докторів наук, які залишалися у сфері науково-технічної діяльності, збільшувався на 1 рік кожні 2-3 роки. Загальна чисельність наукових працівників скоротилася протягом цього періоду у 1,6 разу. Найбільших втрат зазнав кадровий потенціал у галузевому та виробничому секторах науки (- 45 %), найменших - в академічному (- 23 %).

Головним підсумком етапу було посилення урядового адміністрування науково-технологічної діяльності з відповідним відходом від програмно-цілевих методів управління: було створене Міністерство у справах науки і технологій, до якого увійшли всі окремі урядові установи у сфері науки і техніки (окрім НКАУ), у тому числі міністерству був підпорядкований ДІФ. Намагання таким чином відтворити науково-виробничий ланцюг радянської доби «дослідження-розробки-виробництво» виявилось марним, у тому числі через неспівпадання державних та бізнесових інтересів промислово-фінансових корпорацій, які зароджувалися в Україні. До того ж, всі спроби реформування сфери науково-технологічної діяльності були спрямовані на збере-

ження існуючих інституційних форм, без врахування логіки суспільно-економічного розвитку, що є властивим для «жорсткої державної консервативної політики»³¹. Відзначимо, що основними рисами такої політики також є відсутність державної пріоритетності науково-технологічного розвитку та декларативність державних заходів. Одночасно спостерігалось посилення політики відомчого протекціонізму³², що спотворило принципи конкурсного фінансування: так, кількість програм за пріоритетними напрямками науки і техніки в Україні сягнула 62, що майже дорівнювало кількості розпорядників наукових видатків із державного бюджету. Прийнятий наприкінці 1998 р. новий закон про науку майже одразу перетворився на «пенсійний», оскільки чи не єдиним позитивним фактором цього закону стало суттєве підвищення пенсійного забезпечення науковців - найліпше серед усіх категорій працівників державного сектору економіки України (за винятком державних службовців).

На тлі деградації та напіврозпаду державного сектору науково-технічної діяльності відбувалося становлення недержавного сегмента науково-технологічної сфери України, частка якого досягла в 1998 р. 15 %. Проте існуюча загальноекономічна тенденція працювати у «тіні», що була властива для всіх суб'єктів недержавного сектору економіки, не дозволила розвинути в подальшому переваги окремих видів науково-технічних робіт (зразки експериментальних розробок, науково-технічні послуги), що виконувались у цьому секторі науки. До того ж переважна більшість недержавних наукових організацій були створені при великих державних наукових інституціях або використовували їхні приміщення на правах оренди. Непоодинокими також були випадки, коли керівники державних наукових установ ставали засновниками недержавних організацій. Уцілілі та новостворені при міністерствах та державних комітетах

³¹ *Актуальні питання методології та практики науково-технологічної політики* / За ред. Б. А. Малицького. - К.: УкрІНТЕІ, 2001. - С. 10.

³² *Шкворець Ю. Ф., Бублик С. Г.* Прогнозування, відбір та реалізація державних пріоритетів: проблеми законодавчого, нормативного та організаційно-методичного забезпечення: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. - К.: УкрІНТЕІ. - 2000. - С. 64-71.

галузеві інституції користувалися підтримкою керівництва державних відомств. Так, на думку російських аналітиків, що є також наближеною до українських реалій того часу, «деякі державні структури, міністерства і комітети почали створювати власну, **«домашню науку»** у формі різних дослідних центрів, що займались науковим забезпеченням реформ та інституційних перетворень. Такі інституції посіли місце, що до того належало... галузевій науці»³³.

Третій етап (1999-2004 рр.). Одночасно з економічним піднесенням виробництва, зростанням ВВП відбувалося деяке послаблення негативних тенденцій у розвитку української науки. Так, гегемонія експортноорієнтованих сировинно-паливних галузей економіки, що склалась внаслідок дії спрощених принципів здійснення економічної діяльності попередніх, кризових років, ставала менш відчутною на тлі наростаючої активності машинобудівельних галузей та галузей, спрямованих переважно на внутрішнє споживання - легкої, харчової промисловості, промисловості будівельних матеріалів. Виконання видаткової частини держбюджету асигнувань на науково-технічну діяльність поліпшилося від 60 % до понад 80 %. Виокремилися три рівновпливових джерела надходжень коштів, а саме державний бюджет, кошти вітчизняних замовників та кошти іноземних замовників, фондів, організацій.

Як наслідок, протягом шести останніх років реальне збільшення загальних обсягів видатків на проведення науково-технологічної діяльності склало 90 %. Одночасно розвиток вітчизняної наукової системи відбувався без суттєвих змін її інфраструктури та системи державного управління - протягом 1999-2004 років частка видатків на науку складала 1,1-1,3 % ВВП, на рівні середини 90-х років минулого століття. Питома вага бюджетних видатків не перевищувала 0,4 %, що вважається критичною межею³⁴ фінансування науки, за якої втрачається контроль за розвитком процесів у цій сфері.

³³ Комков Н. И. Условия и направления реформирования российской науки // Проблемы прогнозирования. - 2005. - № 3. - С. 3-16.

³⁴ Бублик С. Технологічні закономірності людського розвитку // Проблеми науки. - 2002. - № 10. - С. 2-11.

Одночасно відбувалися процеси фактичного згортання програмно-цільової системи фінансування науки, зволікання із переходом від прямого фінансування ДіР державою до системи грантової підтримки. Сталося директивне збільшення обсягів прямого, базового фінансування фундаментальних досліджень та утримання державних наукових установ, що спричинило виникнення у 2001 р. диспропорції витрат на фундаментальні та прикладні дослідження (54:46), яка зберігається донині. Така тенденція є властивою для мілітаризованого періоду розвитку науково-технологічної сфери³⁵ та свідчить про подальше звуження сфери отримання інновацій і погіршення матеріальних умов доведення результатів вітчизняної науки до впровадження у виробництво.

Внаслідок такої політики вдалося дещо загальмувати тенденцію скорочення загальної чисельності науковців (-4,2 % щорічно) через деяке їх збільшення (у тому числі повернення) у природничих, суспільних та гуманітарних науках³⁶, тобто у тих сферах науково-технічної діяльності, в яких переважно займаються виконанням фундаментальних досліджень.

Особливо суттєвих позитивних змін зазнала в цілому сфера суспільно-гуманітарних досліджень. Відбулося остаточне становлення таких важливих для незалежної держави наукових напрямів, як соціологія, політологія, культурологія, археологія, релігієзнавство. У деяких провідних академічних інститутах та національних університетах почали зростати обсяги ДіР комерційного спрямування через отримання замовлень від промисловості. Тривали процеси створення нових для України інноваційних структур - територіальних і галузевих інноваційних центрів та технопарків. Відбувалося становлення ринку інтелектуальної власності, а також запровадження механізму занесення до балансів наукових установ об'єктів інтелектуальної власності як нематеріальних активів. Останнє має виключне значення для реального переходу української науки до ринкових відносин.

³⁵ *Paraskevas Caracostas, Ugur Muldur.* «Society, the endless frontier»: ten key ideas. / The knowledge-based Economy. The European challenges of the 21st century. - KBN, Warsaw, 2000, P. 13-33.

³⁶ *Бублик С.* Кадрове забезпечення науково-технологічного розвитку // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / За ред. А. С. Гальчинського. - К.: НІСД, 2004. - С. 211-226.

Сталися значні зміни в організації та використанні науково-технічної інформації українськими науковцями, що пов'язується з загальним розвитком в Україні нових комп'ютерних технологій. Розпочалося впровадження комп'ютерних автоматизованих технологій у процеси накопичення, зберігання та розповсюдження наукової інформації.

Відбувався подальший розвиток недержавного сегмента науково-технологічної сфери України, продуктивність праці науково-технічної діяльності в якому стала переважати продуктивність науковців державних організацій. Основними напрямками діяльності недержавних наукових організацій стали наукові розробки та надання науково-технічних послуг. Питома вага недержавного сектору науки щороку зростала і досягла нині третини ННС.

Одночасно, процеси ринкових перетворень в економіці, зміни форм власності не здійснили належного позитивного впливу на розвиток науково-технологічної сфери. Має місце відірваність заходів приватизації, організації зовнішньоекономічної діяльності, інвестування економіки від проблем технологічного оновлення виробництва, розширення випуску наукоємної конкурентоспроможної продукції, підвищення її якості та зниження собівартості. Стан нинішньої науки характеризується її переважно освітянською спрямованістю та майже повною відсутністю функції сприяння підвищенню конкурентоспроможності продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Однією із причин цього було загальне зниження наукової активності вітчизняних вчених, виокремлення вагомої групи осіб з вченими ступенями, які або взагалі не займаються науковою працею, або займаються нею час від часу, а також поширення тенденції здобуття наукового ступеня лише як ознаки суспільної престижності³⁷.

Необхідно відзначити, що в цілому державна науково-технологічна політика у цей період визначалася безсистемністю державних заходів, спрямованих на подолання окремих кризових явищ, які до того ж не зачіпали сутність застарілих та ви-

³⁷ Бублик С. Кадрове забезпечення науково-технологічного розвитку // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / За ред. А. С. Гальчинського. - К.: НІСД, 2004. - С. 211-226.

никаючих проблем науково-технічного розвитку. Яскравим прикладом такого підходу слугує розв'язання проблеми демографічної кризи кадрового потенціалу науки. Так, більшість аналітиків, виходячи із світового досвіду, небезпідставно вважали, що для подолання негативної тенденції старіння дослідницького потенціалу необхідним є якнайбільше державне сприяння залученню молоді до наукової діяльності. Були запропоновані та впроваджені на державному рівні рішення щодо заохочення молоді: особисті молодіжні гранти та стипендії від Президента України, стипендії для молодих вчених Національної академії наук, щорічне відзначення молодих лауреатів за наукові розробки тощо. Це дійсно сприяло збільшенню у 2001-2004 роках чисельності молодих дослідників (до 30 років) у наукових організаціях країни, та, відповідно, їхньої питомої ваги у дослідницькому потенціалі України: від 11 % до 14,3 %. Утримання такої, досить високої частки, молоді у науці надалі видається проблематичним через сталу тенденцію продукування традиційних технологій та наукових результатів, незбалансованість між попитом і пропозицією дослідників середнього продуктивного віку (від 30 до 54 років) та неефективну інституційну систему вітчизняних наукових організацій, яка не сприяє виявленню та розвитку перспективних напрямів ДіР³⁸.

НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Наслідком трансформаційних процесів у ННС стало те, що Україна нині належить до країн середнього рівня людського розвитку, а головною проблемою функціонування її науково-технологічної сфери є невідповідність наявного науково-технічного потенціалу цілям суспільно-економічного розвитку держави. Це загрожує перетворенню власного науково-технологічного потенціалу на «служку чужинних технологій», а України в цілому на «споживача чужинного науково-технологічного потенціалу». Виходом

³⁸ Бублик С. Г. Віковий чинник дослідницького потенціалу науки // Проблеми науки. - 2005. - № 2. - С. 9-15.

із цього стану, з урахуванням євроінтеграційних амбіцій України, може стати лише розвиток творчої домінанти технологічного потенціалу, що є визнаним провідним фактором людського розвитку в період переходу цивілізації до «епохи мережових технологій»³⁹.

Існуюча модель взаємовідносин суспільства та вчених є спрямованою на використання творчого потенціалу науковців фактично задля задоволення політичних амбіцій та технологічного забезпечення суспільно-виробничої діяльності індустріальної епохи. Для цього вибудована ієрархічна, відомча структура науки, за якої кожен вчений виконує відведену йому за штатом функцію наукового працівника, прагнучи набути вищий статус через «суспільне» визнання - отримати більш високе вчене звання чи стати член-кореспондентом, дійсним членом однієї із державних академій наук (найліпше - НАН України). Така система науки є архаїчною (система державних академій наук виникла на зламі середньовіччя) та такою, що спирається на систему привілеїв, не наукових досягнень. Окрім того, коли нині на Землі проживає понад 90 % всіх науковців в історії людства, та мобільність є імперативом сучасного наукового життя, існування подібних архітектур науки є не ефективним та недоцільним.

Очевидно також, що будь-які реформування відомчої науки без виведення її з-під адміністративного контролю приречені на невдачу. Лише після запровадження нової організаційної структури, з виділенням дослідницьких груп (лабораторій, відділів), можна зрушити з місця процес реформ. Ймовірно, матимуть місце випадки формалізації цього процесу, навіть об'єднання всього інституту у межах одного відділу. Другим фактором має стати регламентація адміністративно-господарчого персоналу з дотриманням певних норм: не більше 20-30 % від штатного складу інституту⁴⁰. Окрім того, необхідно стимулювати (податково та фінансово - через фонди) створення науково-інноваційних інкубаторів.

³⁹ Доклад о развитии человека за 2001 год. Использование новых технологий в интересах развития человека. ПРООН, 2001. - С. 8.

⁴⁰ Бублик С. Кадрове забезпечення науково-технологічного розвитку // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / За ред. А. С. Гальчинського. - К.: НІСД, 2004. - С. 211-226.

Особливо важливим видається зберегти ті позитивні імпульси досягнутих змін громадянської свідомості, які стали рушієм «помаранчевої революції» та досягти мети розвитку українського суспільства - *забезпечити підвищення економічного рівня держави і добробуту громадян завдяки створенню умов для просування вітчизняних наукомістких товарів та послуг на світові ринки*. Тому для ННС актуальною стає реалізація загальної мети - забезпечити інтелектуальними та кадровими ресурсами процеси суспільної трансформації. Здійснити це можна лише через проведення реформування ННС на засадах започаткованого стратегічного планування розвитку ДіР в Україні, запровадження комунікативної моделі управління суспільними змінами, що передбачає широку підтримку у суспільстві, а також впровадження системи постійних консультацій з усіма учасниками науково-технологічної діяльності: політиками, вченими, чиновниками, підприємцями та неурядовими громадськими інституціями.

Реалізація цієї мети можлива за досягнення таких цілей:

- 1) створення в Україні сучасного ринку інтелектуальних послуг;
- 2) забезпечення можливості громадян успішно працювати у конкурентному середовищі з використанням найсучасніших досягнень науки і техніки;
- 3) забезпечення економічної незалежності вітчизняних наукових організацій та окремих дослідників, створення умов для їх власного розвитку;
- 4) стимулювання розвитку вітчизняного науково-технічного потенціалу через участь у процесах міжнародної кооперації, у тому числі в європейському науковому просторі.

Успішне виконання цих заходів вимагатиме відповідних змін стратегічних напрямів державної науково-технічної політики, визначальними з яких мають стати такі⁴¹.

1. Перехід від політики збереження до політики оновлення науково-технологічного потенціалу.

⁴¹ Яцків Я., Малицький Б., Бублик С. Трансформація наукової системи України протягом 90-х років XX століття: період переходу до ринку // Освіта і управління, 2002. - Т. 5, № 4. - С. 177-188.

2. **Перехід від політики пасивного спостереження до політики активного здобуття передових позицій у світі** на основі нових відкриттів, впровадження «ноу-хау», наукових ідей через підтримання відповідних ДіР комерційного спрямування, промислових наукоємних новацій.

3. **Перехід від моделі «витратної науки» до моделі реальної «комерціалізації наукових знань».** Визнання інтелектуальної власності як основи реального зростання економіки дозволить перейти від суто споживання до продажу продуктів інтелектуальної праці, ввести в господарчий обіг об'єкти інтелектуальної власності, створити підґрунтя сталого розвитку України у XXI столітті.

Підґрунтям нової, «інноваційної», державної науково-технологічної політики України має стати започаткування організованого процесу узгодження окремих локальних змін на всіх рівнях - від системи управління до сфери здійснення науково-технологічної діяльності.

Будь-яка політика починається із визначення пріоритетів, а визначення державних пріоритетів у науково-технологічній сфері - це також політичне рішення, яке приймається не вченими, а політиками, котрим довірене керівництво держави. З іншого боку, формальна наявність державних пріоритетів щодо напрямів розвитку науки і техніки ще не гарантує дійсного реформування науково-технологічної сфери, якщо реалізація пріоритетів не матиме своєї програми дій, не створено механізмів протидії (балансу) - системи заходів оперативного коригування первинної програми дій, не створено кістяка (каркасної конструкції) структури впровадження програмних заходів, а ресурси, які спрямовуватимуться на реалізацію цих пріоритетів, є недостатніми і несвоєчасними.

Відсутність чи неефективність одного із наведених вище, основних складових системи реалізації державної політики спричинятиме марнотратство коштів, часу та інтелектуальних ресурсів, що є властивим всім без винятку країнам світу, що перебували чи перебувають у трансформаційному розвитку, у тому числі й Україні.

Вивільнення науковців із нормативних рамок існуючих наукових інституцій є першим напрямом реформування ННС.

Другим напрямом, що є логічним наслідком першого, має стати побудова такої моделі взаємовідносин між науковцем та суспільством, за якої дотримується рівність інтересів держави та людини науки. Це означатиме, що держава формує таку науково-технологічну політику, створює такі інституціональні форми, які би сприяли збільшенню попиту на інтелектуальні продукти наукової праці. З боку науковця це вимагатиме розкриття власного творчого потенціалу, задля чого держава створюватиме максимально сприятливі умови, у тому числі через побудову інфраструктури науки, спрямованої на реалізацію прагнень та можливостей кожного вченого.

Держава повинна забезпечувати такі три основних принципи заохочення участі вчених у дослідницькому процесі.

1. Контрактування. Кількість штатних посад науковців завжди є обмеженою, у тому числі через невелику кількість університетів, наукових та науково-дослідних установ, центрів та інших постійних наукових інституцій. Перехід на контрактну систему праці науковців з фіксованим терміном дії контракту (від 2 до 5 років), з безумовним забезпеченням конкурсу на ці посади, де головними критеріями мають стати наукові досягнення, створить умови для наукової конкуренції.

2. Експертування. Створення постійної системи державних експертних рад зі щорічною ротацією вчених надасть можливості кожні 10-15 років науковцям безпосередньо брати участь у процесі державного регулювання науково-технологічної діяльності, дізнатися про систему адміністрування та фінансування наукових проєктів, зменшити вияви корупції у розподілі державних коштів, мати повну інформацію щодо тенденцій розвитку наукових напрямів у власній сфері досліджень (особливо для молодих вчених).

3. Проектування. Кожен вчений буде мати право виборювати особисті гранти на дослідження, а також брати участь у складі груп для виконання проєктів у рамках державних програм, у тому числі ДНТП, чи на державне замовлення.

Реформування системи управління є найбільш складним завданням, основні його риси можна визначити лише через здійснення стратегічного планування науково-технологічного розвитку

держави. Тим не менш, узагальнюючи пропозиції наукової громадськості⁴² та на підставі власних розробок автор вважає, що найголовнішим у проектуванні нової системи державного управління ННС є безумовне дотримання двох принципів розділення: розділення відповідальності влади та розділення функцій адміністрування і фінансування. Нижче наведена концепція побудови системи державного управління науково-технологічним розвитком України, яка містить елементи як колегіального, так й адміністративного принципів регулювання науково-технічної діяльності.

1. Принцип розділення відповідальності влади

Для формування засад державної науково-технологічної політики та організації (методичного супроводження) стратегічного планування науково-технологічного розвитку України доцільним є створення **Національної Ради науки** при Президентові України (далі - Рада) як дорадчо-консультативного органу влади. До складу Ради, на відміну від чинної Ради з питань науки та науково-технічної політики, мають входити на громадських засадах також обрані представники наукової спільноти. Кількість таких обранців має бути співставною з кількістю високих посадовців у цій раді. Має передбачатися ротація представників громадськості кожні два роки.

До досягнення (відповідно до термінів, встановлених стратегічним планом) паритету у розподілі відповідальності за науково-технологічний розвиток (система політичних і економічних противаг) між державними органами влади та громадськими науковими фондами і організаціями, необхідним є відтворення міністерства/комітету/агенції науково-технологічного розвитку України як ЦОВВ у сфері науки і технологій. Цей орган влади повинен забезпечити виконання головних регулятивних функцій державного управління - законодавчо-нормативну діяльність та координацію проведення ДіР в країні. Окрім того, при цьому виконавчому органі мають створюватись агенції/служби для надання послуг юридичним та фізичним особам (дозвільна функція державного управління): ліцензування, акредитація наукових установ та організацій, проведення тендер-

⁴² *Науці* - громадська ініціатива: Проект. - <http://www.nas.gov.ua/knk>

них процедур для закупівлі інтелектуальних продуктів, обладнання, здійснення організаційно-виставкової діяльності, спільних міжнародних наукових проектів та інше. Очолювати ці, **напівдержавні** виконавчі структури мають заступники міністра/голови (комітету, агенції). До штатного персоналу цих структур входитимуть службовці, діяльність яких відноситься до науково-організаційної та фінансується за рахунок бюджетних коштів на науку, тобто вони **не є державними службовцями**.

2. Принцип розділення функцій адміністрування та фінансування

Принцип розділення функцій адміністрування та фінансування полягає у створенні системи державних фондів, які адмініструються центральним виконавчим органом у сфері науки: голова державного фонду має бути заступником міністра/голови, штатні працівники апарату фондів мають статус службовців, як й у виконавчих структурах дозвільного типу. Щорічно нормативно визначеними повинні бути обсяги коштів із державного бюджету, які мають розподілятися фондами на конкурсній основі. Виходячи із того, що держава опікується фундаментальними та перспективними прикладними дослідженнями, доцільним є створення принаймні трьох державних фондів як окремих юридичних структур: Державного фонду фундаментальних досліджень, Державного фонду суспільно-гуманітарних досліджень та Державного фонду цивільних досліджень.

Доцільним є створення також окремого Державного фонду сприяння науково-технологічному процесові, який має опікуватися фінансуванням спільних міжнародних наукових проектів, проведенням виставкової діяльності, моніторингу науково-технологічного розвитку, у тому числі за окремими економічними сферами. Наповнення цього фонду може бути за формулою 50/50 за рахунок бюджетних коштів та благодійних внесків. До його функцій необхідно віднести фінансування всіх премій та стипендій науковців, які нині розподілені за багатьма відомствами, для чого при ньому необхідно утворити відповідну державну експертну комісію.

Співвідношення між обсягами фінансування державними фондами та державними відомствами, а також розподіл коштів

між державними структурами **має визначатися нормативно та затверджуватися на два роки.** Тим самим буде зменшений вплив фактору «ручного» управління науковими видатками Державного бюджету та виникне можливість гнучкого регулювання залежно від успішності виконаних раніше наукових проєктів.

Безпосереднє розділення функцій фінансування та адміністрування у самих державних фондах (далі - Фонд) відбуватиметься через створення незалежних спеціалізованих експертних рад за науковими галузями, які формуватимуться із вчених з науковим ступенем. Голови цих рад призначатимуться міністром/головою центрального виконавчого органу за поданням голови Фонду терміном на два роки. Заступники голів експертних рад обиратимуться із числа експертів на вступному засіданні нової експертної ради. Персональний склад експертних рад, включаючи заступників голів рад, підлягатиме щорічній ротації. Експерти займатимуться лише проведенням експертиз наукових проєктів як службовці без права здійснювати безпосередню наукову, науково-технічну чи педагогічну діяльність протягом терміну своїх повноважень. Вони обиратимуться централізовано із загалу науковців в країні та не можуть бути обраними двічі поспіль протягом певного проміжку часу (наприклад, 5-10 років).

Експертні ради на підставі результатів виголошених конкурсів наукових проєктів чи програм здійснюватимуть експертизу та вибір найбільш рейтингових наукових проєктів, які заслуговуватимуть на фінансування. Структура обсягів видатків за кожним із наукових напрямів Фонду визначатиметься на підставі **вибраних до фінансування** експертами наукових проєктів та може незначно коригуватися шляхом вилучення менш рейтингових наукових проєктів за кожним із наукових напрямів у межах обсягів фінансування Фонду.

Голови експертних рад, їх заступники та голова Фонду утворюватимуть Колегію Фонду, яка щорічно **затверджуватиме структуру** визначених експертними радами коштів на фінансування проєктів, а також виконуватиме консультативно-дорадчі функції Фонду.

Запропонована вище структура управління наукової сфери діяльності в Україні містить риси фінської адміністративної

структури - відокремлення функцій регуляторних, нормативних, дозвільних та фінансування через створення ієрархічної структури виконавчих, напівдержавних органів влади, та американської системи розділення функцій адміністрування та фінансування (функції фінансування наукової діяльності покладені на державні фонди, а безпосередня структура видатків за науковими напрямками визначається еволюційно через систему звільнених тимчасово від науки, вчених-експертів, які визначають пріоритетність певних напрямів наукової діяльності в країні, виходячи із **еволюційно** складених умов, тобто із **наявності науково-технічного потенціалу**).

З метою створення умов гармонізації нормативних засад розвитку ННС з європейськими стандартами для визначення наукових напрямів (за науковими галузями/підгалузями) експертних рад при Державних фондах доцільно використати існуючі міжнародні нормативи, зокрема міжнародну класифікацію професій (ISIC).

3. Наукові напрями експертних рад

Наукові галузі/підгалузі:

1. Природничі науки
 - 1.1. Математичні та комп'ютерні науки.
 - 1.2. Фізичні науки.
 - 1.3. Хімічні науки.
 - 1.4. Науки про Землю та довкілля.
2. Машинобудування та технології (Технічні науки).
 - 2.1. Цивільна інженерія.
 - 2.2. Електротехніка, електроніка.
 - 2.3. Машинобудування, транспорт, інші технічні науки.
3. Медичні науки
 - 3.1. Фундаментальна (теоретична) медицина.
 - 3.2. Клінічна медицина.
 - 3.3. Науки про охорону здоров'я.
4. Агрокультурні науки.
 - 4.1. Сільське господарство, лісництво, рибальство та пов'язані науки.
 - 4.2. Ветеринарні науки.
5. Суспільні науки.

- 5.1. Психологічні науки.
- 5.2. Економічні науки.
- 5.3. Педагогічні науки.
- 5.4. Політичні, соціологічні та інші суспільні науки.
- 6. Гуманітарні науки.
- 6.1. Історичні науки.
- 6.2. Філологічні науки.
- 6.3. Філософські та інші гуманітарні науки.

4. Чисельність експертних рад при Фонді

Виходячи із наявної чисельності докторів та кандидатів наук, зайнятих в економіці України, можливості залучення іноземних вчених (не більше 10-15 % від персонального складу експертних рад), а також відповідно до принципу рівного представлення (щорічна ротація, щонайменше залучення одного разу до складу експертів **кожного вченого України**), чисельність вчених у всіх експертних радах при Державних фондах має становити не менше 7 тисяч і не більше 10 тисяч осіб. Таким чином, протягом 7-10 років **всі національні вчені** оволодіють принципами організації наукового фінансування в Україні, а також отримають додаткові можливості для встановлення нових творчих зв'язків зі своїми колегами, у тому числі з-за кордону.

Наукова сфера є досить чутливою до радикальних змін, проте зволікання з її реформуванням, зважаючи на місце і роль наукової спільноти у суспільно-економічному розвитку країни, є неприпустимим. Стан, за якого частина наукових підрозділів ННС перетворилася на органи соціального притулку, а якість проведених досліджень не відповідає навіть мінімальним стандартам наукової роботи, є не виправданим⁴³. Для зламу цих тенденцій необхідні як відповідна політична воля, так і усвідомлення всіма нами того, що ми є великою європейською нацією, яка знає, чого вона хоче та як цього досягти.

⁴³ Єгоров Ігор Ю., Войтович Артем І. Наука в Україні - стан та проблеми розвитку. - К.: British council of Ukraine, 2000. - С. 22.

Розділ 9

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Серед величезного кола проблем щодо захисту прав людини і громадянина в Україні вважаю за доцільне виділити лише 2-3, котрі найменше розглядалися дослідниками, політиками і досі є нерозв'язаними для українських громадян.

Основні права людини унормовані в одному з найвизначніших документів історії людства - Загальній Декларації прав людини. Загальна Декларація проголошує права та свободи таким чином, що вони задовольняють усіх людей незалежно від раси, національного та соціального походження, релігії чи віросповідання, мови, статі, політичних уподобань, власності тощо.

У Статуті Організації Об'єднаних Націй у п. 3 статті 1 та в статтях 55 і 56 закріплено обов'язок держав-членів дотримуватися і захищати права та основні свободи людини.

Стаття 1 Декларації унормовує: «Усі люди народжуються вільними й рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один стосовно одного в дусі братерства». Тобто людина не може бути позбавлена права на свободу і рівність, а оскільки людина на відміну від інших істот має розум і совість, то саме тому вона має право на певні права і свободи, якими не користуються інші істоти на Землі.

Статті, що проголошують права жінок і дітей, є одними з найважливіших, оскільки жінки і діти складають те ядро суспільства кожної держави, яке його власне відтворює та продовжує.

Різні сфери прав людини закріплюються й деталізуються системою міжнародних політико-правових інструментів. Окреслимо основні з них.

Конвенція про права дитини, прийнята Генеральною асамблеєю 20 листопада 1989 року, набула чинності для України з 27 вересня 1991 року. Ратифікація Конвенції в Парламенті України у перший же місяць опісля проголошення незалежності дає підстави вважати, що держава готова дбати про всіх дітей.

Декларація прав дитини 1959 р. зазначає, що «дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження».

Проблеми ж, з якими стикається жінка протягом життя, можна з упевненістю назвати проблемами суспільства. Кожна жінка має нині бодай номінальну можливість домагатися своїх прав, а в разі дискримінації її прав намагатися захищати свої інтереси в місцевих, регіональних та міжнародних судах і комісіях, які зобов'язані забезпечувати розв'язання конкретних проблем прав людини.

Проблеми, пов'язані з порушенням прав людини, розглядаються в Україні на трьох рівнях:

- національний рівень - юридична українська система та окремі комісії, що спеціально займаються проблемами прав людини;
- регіональний рівень - юридична європейська система, європейські органи правозахисного характеру;
- міжнародний рівень - організації ООН, міжнародні суди та комісії.

Україна як член Ради Європи зобов'язана забезпечити виконання відповідних європейських документів з прав людини. Таким чином громадяни України вправі подавати скарги на Українську державу до європейських судів. Україна як засновниця ООН підписала майже всі міжнародні конвенції, і це дає можливість громадянам держави звертатися до багатьох структур та судів для захисту своїх прав.

Європейська Конвенція про захист прав людини є основою діяльності Європейської Комісії з прав людини. Комісія створена з юристів держав, які ратифікували Конвенцію. Функцією Європейської Комісії є приймання скарг від громадян, а також розгляд цих скарг та державних звітів. Проте можливість подавати скарги в індивідуальному порядку визначає держава, громадянином якої є особа, яка бажає подати скаргу.

Функціонує також Європейський Суд з прав людини, який складається з 46 суддів - за кількістю держав-членів Ради Європи. Суд розглядає випадки, спочатку заслуховувані Комісією, що стосуються безпосередньо держав-учасниць і окремих громадян. Рішення суду є юридично чинними.

Міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права у статті 11 закріплює «право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, та на неухильне поліпшення умов життя», а стаття 12 підтверджує «право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я». Держави, що приєдналися до цього Пакту, повинні заохочувати загальну повагу та дотримання згаданих прав людини.

Статтею 48 Конституції України також закріплено право кожного громадянина «на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло».

Важливо зазначити, що Законом України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 року наша держава підтвердила свої зобов'язання щодо міжнародних договорів Української РСР (ст. 6), отже, відповідно до частини 1 статті 9 Конституції України та Закону України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10 грудня 1991 року та Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року (ст. 17) вказані вище міжнародні договори є частиною національного законодавства України.

Але на сьогодні держава ще, на жаль, не повністю виконує свій обов'язок згідно з нормами міжнародного права, адже життєвий рівень значної кількості громадян сучасної України є явно недостатнім. Особливо недостатні бюджетні асигнування виділяються на забезпечення економічних, соціальних і культурних прав дітей.

Окрім того, замало уваги приділяється виробленню ефективного координаційного механізму забезпечення систематичного та всебічного збору інформації з усіх питань, що належать до компетенції Конвенції відносно всіх груп дітей (діти, які виховуються батьками-одиначками чи розлученими батьками, а особливо тих, які залишені батьками, і дітей в спецустановах). Такий

механізм допоміг би виявити та проаналізувати проблеми і сприяв би розробці стратегій їх вирішення.

Умовою здійснення права достатнього життєвого рівня є реалізація юридичних можливостей, що мають зміст інших конституційних прав. Насамперед це «право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом» (ч. 4 ст. 43 Конституції України), а також право громадян на соціальний захист та пенсійне забезпечення (ч. 1 і ч. 3 ст. 46 Конституції України).

Отже, розміри мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком повинні бути такими, щоб забезпечувати складові прожиткового мінімуму, до яких належать достатнє харчування, одяг і житло. Для цього, окрім іншого, потрібно орієнтуватися на споживчий мінімум, що обґрунтовується відповідними науковими інституціями.

В умовах економічної кризи розмір мінімального споживчого бюджету визначається межею малозабезпеченості, і цей норматив закріплений у статті 4 Закону України «Про мінімальний споживчий бюджет». Цей Закон також встановлює реальні механізми реалізації соціально-економічних прав громадян, закріплених у статтях 43 і 46 Конституції України.

Особливе місце у захисті соціально-економічних прав посідають судові органи. З відомих причин у нашій державі люди дуже недовірливо ставляться до судів, тому, зокрема, до судів у таких справах звертається лише незначна кількість громадян. Широкий громадськості відомі й проблеми, пов'язані з реформуванням судової системи України. Добрим стимулятором у даній справі є міжнародні організації.

З 9 листопада 1995 року Україна, як зазначалося, стала членом Ради Європи. А головним завданням держав-членів є приведення національного законодавства у відповідність до норм та стандартів Ради Європи. Тому позитивним набутком членства в Раді Європи є, зокрема, те, що міжнародна спільнота вимагає законодавчого виправлення порушень прав людини та відповідних конкретних норм в державі.

В Конституції України закріплено більшість основних положень, що відповідають Європейській Конвенції про захист прав

людини. Зокрема у II розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» статті, що гарантують права громадян, повністю відповідають статтям Конвенції.

Одним з важливих досягнень в Україні варто відзначити утвердження та забезпечення прав і свобод людини, що відповідає духу та букві Конвенції.

Визнаним у світі є конституційний принцип верховенства права, а не закону. Отже, Україна, обравши демократичний шлях розвитку, зобов'язана керуватися принципом верховенства права. Відповідно до принципу верховенства права всі законодавчі акти вважаються правовими, якщо вони не суперечать вимогам Конституції України, в якій закріплено цей принцип та закладено пріоритетність прав людини над інтересами держави. З цього випливає, що нормативні акти в державі мають бути спрямовані на забезпечення незалежності особи та гарантії дотримання її невід'ємних прав і свобод.

Так, у чинній Конституції України у статті 8 закріплено: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується».

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Проте, на жаль, значна частина громадян ще не в змозі в повному обсязі реалізувати власні права.

Вперше за тисячолітню історію Української Держави створено незалежний конституційний орган сприяння захисту прав громадян, яким є інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини керується Конституцією України, законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має своїм обов'язком сприяти дотриманню принципів верховенства права та прав людини, у межах своїх повноважень вимагати від органів державної влади і місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб дотримання норм Загальної Декларації прав людини та інших правових актів.

Створення такого органу стало значним внеском у забезпечення прав людини та вагомою складовою частиною реального механізму захисту прав і свобод людини в нашій державі.

Значним імпульсом щодо захисту та забезпечення прав українських громадян має бути позбавлення владних структур від тих суб'єктів, які свої протиправні дії спрямовували проти власного народу. Для вирішення цього питання Верховна Рада України зобов'язана перед українськими виборцями прийняти Закон «Про люстрацію». Подібні закони вже прийнято в низці країн, зокрема в Литві, Естонії, Польщі, Чехії та інших країнах Європи. Вони забороняють колишнім співпрацівникам органів політичних репресій обіймати державні посади.

Аналіз процесу здійснення захисту соціально-економічних прав людини в Україні свідчить, що за роки незалежності наша держава виробила реальні механізми його провадження у повній відповідності до вимог документів Міжнародної Хартії прав людини. Одночасно з цього впливає необхідність подальшого реформування корпусу українського законодавства щодо гарантованого міжнародним правом і Конституцією України забезпечення прав людини як необхідної умови функціонування Української Держави в якості повноправного і повноцінного суб'єкта міжнародних відносин.

Як досвід бодай малого, але реального поступу українського суспільства можна навести деякі дані зі статистики, що подавалися Міністерством економіки та з питань європейської інтеграції.

Так, на 1 березня 2005 року в державній службі зайнятості зареєстровано 1050,7 тис. безробітних, що на 2,2 % більше, ніж 1 лютого 2005 р. і на 3,0 % менше порівняно з 1 березням 2004 року. З наведених цифр 97 % даної категорії громадян офіційно мали статус безробітних. За лютий місяць 2005 року кількість безробітних на обліку в державній службі зайнятості збільши-

лася на 2,7 % і в результаті на 1 березня поточного року становила 1019,0 тис. осіб.

Та, незважаючи на досить незавидне становище в усій сфері економіки, яке дісталось у спадок від попередньої влади, нинішній Президент України В. Ющенко і Уряд на чолі з прем'єр-міністром Ю. Тимошенко з перших днів своєї роботи виділили соціальні пріоритети зростання добробуту громадян України.

Вже у лютому 2005 року державною службою зайнятості було працевлаштовано 73,2 тис. осіб, або на 27,8 % більше, ніж у січні 2005 року, та на 2,4 % більше порівняно з лютим 2004 року. З'явилася можливість бажаючим самостійно влаштуватися на роботу. Таким чином, лише у лютому місяці 2005 року з обліку державної служби зайнятості було знято 64,8 тис. осіб.

Однією із форм соціальної підтримки незайнятих осіб, зареєстрованих у державній службі зайнятості, є допомога із безробіття. Державою впродовж лютого 2005 року такій категорії громадян було надано грошову допомогу 67,3 % від загальної кількості безробітних, зареєстрованих на 1 березня 2005 року.

За даними показниками випливає, що середній розмір допомоги із безробіття в лютому 2005 року порівняно з лютим 2004 року зріс на 27,7 % і має 154,82 грн.

Усі сегменти суспільного розвитку тісно пов'язані. Наприклад, незавершеність політичних інститутів створює перепони для правової реформи та економічної сфери, а ті у свою чергу гальмують поступ одна одної та реформування політичної й адміністративної систем України. Звідси випливає й відповідний рівень захисту прав і свобод наших громадян, їхня політико-правова культура тощо.

Деякі радикальні сили кличуть ледь не до нової революції. Звичайно, що в нас є потреба в законодавчому полі приймати нові закони, можливо, з часом і до Конституції вносити зміни та доповнення. Адже, виходячи із світового і власного досвіду, переконуємося, що Конституція не може бути єдиною і беззмінною на всі віки, вона має забезпечувати суспільний поступ і зумовлений ним державно-правовий розвиток.

Але на даному етапі будівництва держави та розвитку громадянського суспільства із змінами та доповненнями до Конституції

бажано не поспішати, тому що Конституція України продемонструвала свою життєздатність як політико-правовий акт найвищої юридичної сили, забезпечувала і забезпечує певний рівень не тільки конституційної, але й політичної стабільності в державі.

На сучасному етапі в Українського народу є всі підстави для забезпечення гідного життя й поваги в колі європейського та світового співтовариства. Гіркий історичний досвід вчить, що не варто шукати собі арбітрів у вирішенні спірних питань поза межами власної держави і нації.

Надійний захист прав і свобод українських громадян можливо забезпечити лише власними консолідованими зусиллями, на чому й має зосередитися новообрана влада. Зокрема, скажімо, реформувавши сферу правосуддя. Наша держава доконче потребує подальшої демократизації судоустрою, де однією з головних засад мала б стати спеціалізація судів (кримінальні, цивільні, трудові, адміністративні, фінансові тощо), а судді мали б провадити справи в таких судах за спеціалізаціями. Така диференціація зумовить швидший, а головне, кваліфікованіший розгляд справ усіх суб'єктів правовідносин.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ПРАВ БОРЦІВ ЗА СВОБОДУ І НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Сучасний період розвитку політичної і суспільної ситуації в Україні характеризується значними динамічними трансформаціями, зумовленими новими стратегічними ініціативами Президента України.

Особливим аспектом у перехідний період становлення Української Держави є проблеми пов'язані з боротьбою за її незалежність у XX столітті, зокрема щодо діяльності ОУН та УПА.

Діяльність ОУН та УПА в 30-50-ті роки XX ст. не можна оцінити однозначно, зважаючи на зміни як в їхніх ідеологічних засадах, так і в практиці. Протистояння Організації Українських Націоналістів і згодом Української Повстанської Армії спочатку польській, а потім радянській та німецькій владі тривало понад чверть століття.

З огляду на існуючу політико-правову базу констатуємо наявність двох діаметрально протилежних поглядів на діяльність цих організацій, перший з яких повністю беззаперечно звинувачує їх у скоєнні злочинів проти людства (переважно радянська історична література), а другий, навпаки, висвітлює її діяльність суто у світлі українського патріотизму.

До речі, комуністична заідеологізованість деяких понять і термінів значно гальмує аналіз проблематики ОУН та УПА. Ідеологічні противники звинувачують оунівців у націоналізмі. Але поняття «націоналізм» і «патріотизм» однопорядкові. Це тільки у Російській імперії та в її модусі - Радянському Союзі термін «націоналізм» був лайкою, оскільки під ним нав'язували розуміти виключно шовінізм. В країні, де одна «Родина», але безліч «приєднаних» націй був прийнятним лише термін «патріотизм» в комуністично-радянському його розумінні.

Згідно з дорученням Президента України від 28.05.1997 року № 1-14/345 Постановою Кабінету Міністрів України від 12.09.1997 року № 1004 було створено Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН-УПА. За час діяльності Комісії робочою групою було підготовлено та видано кілька десятків томів наукових праць і матеріалів, проведено низку наукових конференцій, «круглих столів, виступів у ЗМІ тощо. Також розроблено проект Закону України «Про відновлення історичної справедливості щодо борців за свободу і незалежність Української держави», котрий, на жаль, *не був прийнятий* Верховною Радою України.

Вивчення досвіду Європи, зокрема Іспанії з національного примирення між республіканцями і франкістами, Республіки Польща щодо діяльності АЛ та АК, Франції щодо Руху опору, Федеративної Республіки Німеччини з об'єднання ФРН і НДР, засвідчує можливість його застосування в Україні, зокрема щодо відносин ветеранів Великої Вітчизняної війни та ветеранів Української Повстанської Армії як ветеранів Другої світової війни.

Проведені дослідження (у тому числі в НІСД) засвідчують, що законодавство України до цієї проблеми підходить диференційовано.

На вояків Української Повстанської Армії, які брали участь у бойових діях проти німецько-фашистських загарбників на

тимчасово окупованій території України в 1941-1944 роках і не вчинили злочинів проти миру і людства та реабілітовані відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», поширено дію Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».

Реабілітації не підлягають особи, щодо яких у матеріалах кримінальних справ є докази, які підтверджують обґрунтованість притягнення їх до відповідальності з урахуванням конкретної вини тієї чи іншої особи, що є юридично виправданим і базується на нормах і принципах міжнародного права.

Разом з тим ОУН, УПА та деякі інші організації націоналістичного спрямування ще не розглядаються та не визначені законодавством України як феномени національно-визвольного руху Українського народу.

Жодною мірою не можна базувати політичні оцінки зазначених організацій виключно на негативних фактах, на висловлюваннях та діях окремих осіб чи на документах пропагандистського характеру.

У світлі сказаного необхідно переглянути укорінені твердження про «колабораціонізм» українських націоналістів. Колабораціонізм характеризує відносини двох сторін, одна з яких служить іншій всупереч інтересам своєї держави і власного народу. Щоб колабораціонізм мав місце, не досить готовності підлеглої сторони служити, а потрібна й готовність панівної сторони прийняти цю службу. Такої готовності у нацистів не було аж до Сталінграду. Але не тільки у цьому суть справи. ОУН і УПА не зраджували Українську Державу, адже ані СРСР, ані Польща чи Німеччина не були державами Українського народу.

Озброєння людей місцевих національностей допускалося в окупованій Україні лише в тому випадку, якщо вони ставали на службу німецьких державних органів. Але співробітництво на особистісному рівні є приватною справою кожного і не може кваліфікуватися як колабораціонізм. До того ж згідно з директивою Гітлера від 16 липня 1941 року «незмінним повинен залишатися тільки такий принцип: ніколи не дозволяти, щоб хтось інший, окрім німців, носив зброю». Саме тому тогочасний німецький закон забороняв створювати військові формування в рамках вермахту.

Усім своїм життям, безкомпромісною і водночас безнадійною боротьбою з могутніми тоталітарними державами члени ОУН та УПА довели, що вони не шукали особистих вигод для ситого життя, але клали його за незалежність Українського народу.

Для об'єктивності необхідно враховувати ступінь вини радянської сторони у розв'язанні фактично громадянської війни на теренах України, звернувши особливу увагу на протиправну діяльність радянських спецорганів щодо знищення лідерів українських національних організацій на території іноземних держав.

Потрібно також враховувати узагальнювальні дані про масштаби репресій комуністичної влади на території Західної України в 1939-1941 і в 1944-1952 рр. Адже масштаби і форми репресій значною мірою визначали форми боротьби ОУН і УПА з радянським режимом. Вже тоді радянським режимом було репресовано 500 тис. осіб, у т.ч. вбито понад 153 тис., заарештовано понад 134 тис. та вислано довічно з України понад 203 тис. українців.

Національне примирення і консолідація українського суспільства є чинником демократичного розвитку України. Стратегічний курс нашої держави на Європейський шлях розвитку зобов'язує її забезпечити права людини всім своїм громадянам, в т.ч. і ветеранам, у повному обсязі. До цього зобов'язує й те, що ми *всі живемо зараз в Українській Державі, за яку воювала УПА*, а держави, за котру воювали Червона армія й НКВС, немає. Встановлення справедливості у суспільстві відносно ветеранів ОУН і УПА це є передусім моральна підтримка колишніх вояків та членів їхніх сімей, що сприятиме єдності Української нації.

Адже Українська Повстанська Армія була організованим військовим формуванням Українського Руху Опору проти окупантів України зі своїми програмами, статутами, завданнями, стратегією і тактикою дій, а не «бандформуванням», як її трактували у СРСР.

Найефективніше врегулювати більшість проблем, що стосуються визвольної боротьби ОУН та УПА, можливо прийняттям спеціального **Закону України «Про встановлення прав борців за свободу і незалежність Української Держави»**.

Проте, оскільки невідомо, коли Верховна Рада України зможе прийняти такий закон, доцільно і необхідно прийняти **Указ**

Президента України з даного назрілого питання. Проект такого Указу Президента України давно розроблено науковцями Національного Інституту стратегічних досліджень. На нього була накладена власноручна резолюція попереднього Президента України Л. Кучми: «В. Медведчуку опрацювати в установленому порядку». На жаль, те «опрацювання» триває досі.

Проект

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про невідкладні заходи щодо встановлення прав борців за свободу і незалежність Української Держави

З метою подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР щодо визвольних змагань і Руху Опору Українського народу, забезпечення встановлення порушеної справедливості, захисту прав і законних інтересів громадян України, які боролися за свободу і незалежність Української Держави, подальшого процесу їх морально-політичної реабілітації, поліпшення громадянських відносин на засадах взаємо терпимості, національної консолідації, створення сприятливих умов для утвердження принципів соціального захисту та рівності ветеранів **постановляю:**

1. Визнати боротьбу Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії в ХХ столітті за свободу і незалежність Української Держави Рухом Опору правлячим тоталітарним режимам колишнього Союзу РСР та нацистської Німеччини.

2. Визначити ветеранами Руху Опору членів Організації Українських Націоналістів і вояків Української Повстанської Армії, які в роки Другої світової війни та повоєнний час до початку 60-х років ХХ століття вели боротьбу проти правлячих режимів за відновлення незалежної Української Держави.

3. Кабінету Міністрів України у місячний строк проаналізувати виконання Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» стосовно громадян - членів Організації Українських Націоналістів і ветеранів Української Повстанської Армії, визначених у пункті 2 цього Указу, які зазнали переслідувань і повинні бути реабілітовані згідно з чинними законами України.

4. Кабінету Міністрів України у двохмісячний строк підготувати та внести на розгляд Верховної Ради України проект Закону України «Про зміни і доповнення до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»», де передбачити забезпечення соціального захисту громадян України - ветеранів Руху Опору, які боролися за свободу і незалежність Української Держави, визначених у пункті 2 цього Указу.

5. Міністерству освіти і науки України з метою виховання у молодого покоління гуманізму і неприйняття політичного чи соціального протистояння використовувати новітні напрацювання вітчизняних вчених щодо вивчення визвольної боротьби і Руху Опору Української нації у шкільних навчально-виховних процесах та навчальних курсах вищих навчальних закладів.

6. Міністерству культури і туризму України упроваджувати й культивувати в українському суспільстві акції та відзначення пам'ятних дат пов'язаних із визвольними змаганнями Українського народу й зокрема боротьбою за незалежність України в ХХ столітті.

7. Державному комітету телебачення і радіомовлення України забезпечити широке висвітлення в засобах масової інформації заходів, спрямованих на подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР щодо Руху Опору Українського народу, встановлення соціальної справедливості, прав та законних інтересів громадян України, які боролися за свободу і незалежність Української Держави, а також досліджень науковців про маловідомі сторінки української історії, зокрема тих, що стосуються ролі, місця та значимості визвольних рухів Української нації.

8. Місцевим органам виконавчої влади посилити увагу до повсякденних потреб ветеранів Руху Опору і всіх ветеранів

Другої світової війни, поліпшення їхнього медичного й соціально-побутового обслуговування, вишукати можливості для надання таким громадянам матеріальної допомоги та сприяти їм у веденні присадибного господарства.

Президент України

м. Київ

« » січня 2003 року

№ .../2003

У **проекті Указу** визначається, що відновлюється політична та історична справедливість щодо осіб (ветеранів - членів Організації Українських Націоналістів та вояків Української Повстанської Армії), які боролися за свободу і незалежність Української Держави в ХХ столітті.

Таким чином, Указом Президента України необхідно визнати боротьбу Української Повстанської Армії за ідеологічним забезпеченням Організації Українських Націоналістів боротьбою за свободу і незалежність Української Держави і вважати період з початку Другої світової війни до початку 60-х років ХХ століття Рухом Опору, що чинився ОУН та УПА з єдиною метою - об'єднання українських земель і створення Соборної Української Держави.

З метою визначення індивідуальної ролі учасників ОУН і УПА у боротьбі проти правлячих режимів ветеранами Руху Опору визнаються лише члени ОУН і вояки УПА, які в роки Другої світової війни та повоєнний час (до початку 60-х років) вели боротьбу проти німецької окупації на території України і частин Червоної армії та загонів зі співробітників НКВС - МВС і НКДБ - МДБ, що проводили насильницькими методами колективізацію та радянизацію західних регіонів України.

Хоча чинне законодавство не містить понять «Рух Опору» та «ветеран Руху Опору», але необхідно мати на увазі те, що

це абсолютно новий проект акту Президента України і у ньому можуть бути дані такі визначення - нормотворча процедура і технологія юриспруденції це дозволяє.

У прикінцевих положеннях проекту Указу на органи державної влади України покладається завдання вжити заходів, що реально покращували би стан в Україні всіх ветеранів Другої світової війни.

Прийняття даного Указу Президента України потребуватиме незначних фінансових витрат, оскільки живих ветеранів ОУН та УПА залишилося надзвичайно мало, а значна їх кількість уже реабілітована та отримують певну пенсію.

Стратегічним інтересом Української Держави нині є **проведення політики національного примирення**, тобто відмови від взаємних звинувачень щодо подій давнини і визнання переваги загальнолюдських цінностей над окремими ідеологічними уподобаннями на зразок щодо подій Переяславської угоди.

У подальшому ж науковцям України необхідно зосередити зусилля на малодосліджених аспектах діяльності ОУН та УПА, а саме польському періоді ОУН (1929-1938 рр.), протистоянні УПА та Армії Крайової в роки Другої світової війни (особливо трагічні протистояння на Волині 1943-1944 рр.), боротьбі УПА проти примусової колективізації сільського господарства в західному регіоні України у післявоєнний період, вивченні архівів, які знаходяться у Російській Федерації, а також інших матеріалів, які мають істотне значення для справедливої політичної та історичної оцінки діяльності ОУН і УПА.

Аналіз документів і подій свідчить, що Українську Повстанську Армію необхідно характеризувати як форму військової самоорганізації Українського народу для опору тоталітарним режимам - як радянському, так і німецькому. І хоча в різні часи Український Рух Опору міг іти на тимчасові угоди з різними політичними силами, але кінцевою метою все ж таки було національне визволення Українського народу і відновлення незалежності Української Держави.

Це безпосередньо впливає з керівних документів Проводу ОУН, який заявляв під час Другої світової війни, «що ОУН і УПА не мають союзу ні з якими імперіалістичними державами.

Нашими союзниками є тільки поневолені народи, що разом з нами борються за звільнення свого народу.

Захищаємо інтереси тільки свого народу і тому ніколи нашим ворогам не допомагаємо і не співробітнічаємо з ними... Німецькі спроби знайти Провід через окремих людей свідчать про провокаторські їхні наміри, бо кожний з них знає, що керівник ОУН Степан Бандера сидить заарештований у Берліні...» (ЦДАГОУ: ф. 57. - Оп. 4. - Спр. 338. - Арк. 289-290).

* * *

Політико-ідеологічні підвалини ОУН зазнали глибоких змін вже в останні роки Другої світової війни та після її закінчення. Ідеологія «інтегрального (або чинного) націоналізму» трансформувалася, враховуючи нову орієнтацію націоналістів на систему цінностей західної демократії.

В усякому разі, аналізуючи ідеологію та діяльність ОУН і УПА (як би хто до них не ставився), приходимо до історичної, юридичної і політичної оцінки їх, як однієї з найбільш важливих течій української національно-визвольної боротьби. Все це детально обґрунтовано в 30-ти наукових виданнях та офіційному «Фаховому висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» (К.: Наукова думка, 2005. - 55 с.), співавторами яких є й автори даного проекту Указу та цієї наукової праці.

Розділ 10

КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ

КОМУНІКАЦІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

Поняття комунікація зараз належить до широко вживаних у гуманітарних науках. У певному розумінні - це модний термін. І, як часто буває в таких випадках, вживається в різних, іноді не зовсім близьких сенсах. Даний термін походить від латинського слова *communicare*, що буквально означає «знаходитися в зв'язку», «брати участь у (чомусь)», «поєднуватися з (кимось)». Це слово набуло значного поширення в європейських мовах, послуживши етимологічною основою для творення низки термінів. Наприклад, комуна, комунальні служби, засоби комунікації, комунізм тощо.

Термін «комунікація», який набув поширення в нашій мові, є калькою з американського англомовного терміну *communication*, під яким розумілося спілкування між людьми за допомогою засобів зв'язку (транспорту, пошти, телефону тощо). Він з'явився в США у другій половині XIX ст., коли ці засоби почали інтенсивно розвиватися, що мало далеко не останнє значення для такої великої за територією країни.

У результаті розвитку вказаних засобів спілкування між людьми зазнало значних змін. Так, якщо протягом тривалого часу родина, сільська чи вулична міська громади, церква, школа, різного роду виробничі структури були основними місцями спілкування, то в умовах інтенсивної урбанізації, а потім глобалізації ці структури почали руйнуватися. В останні часи їхню роль дедалі більше перебирають на себе різні форми масової комунікації та розваг¹.

¹ Chaney D. The Cultural Turn. - London, 1994. - P. 58.

Розвиток засобів комунікації, особливо інтенсивний у ХХ ст., поставив чимало нових проблем. Ці проблеми в концентрованому вигляді знайшли осмислення в західноєвропейській комунікативній філософії, що стала помітним явищем у другій половині ХХ ст.

Нині зустрічаємо чимало визначень поняття «комунікація». У американській літературі, наприклад, таких визначень існує близько двохсот. Серед них переважають такі підходи.

1. Комунікація як передача знань, ідей, інформації тощо².

2. Комунікація як розуміння, тобто вона розглядається як процес, завдячуючи якому ми розуміємо інших і самі стараємося бути зрозумілими³.

3. Комунікація як вплив, тобто коли людина з допомогою символів, знаків намагається впливати на інших людей⁴.

4. Комунікація як творення спільноти, процес, коли за допомогою вживання мови, знаків із окремих осіб відбувається творення людських об'єднань⁵.

5. Комунікація як взаємодія між людьми за допомогою символів⁶.

6. Комунікація як обмін значеннями між людьми (вона можлива тією мірою, якою особи мають спільні прагнення й відносно єдину культурну базу)⁷.

7. Комунікація як складова суспільного процесу, тобто акт комунікації розглядається як засіб, через який виражаються групові норми, здійснюється суспільний контроль і тощо⁸.

8. Деякі автори використовують термін «комунікація» в дуже широкому сенсі, розуміючи під нею будь-які форми передачі

² Ayer A. What is Communication // Studies in Communication. - London, 1955. - P. 13; Berelson B., Steiner G. Human Behavior. - New York, 1964. - P. 254.

³ Andersen W. What is Communication // Journal of Communication. - 1959. - № 9. - P. 5.

⁴ Schaefer. Deviation, Rejection and Communication // Journal of Abnormal Social Psychology. - 1951. - № 1. - P. 191.

⁵ Cherry C. Communication // A Mass Communication Dictionary. - New York, 1961. - P. 67.

⁶ Gerbner G. Mass Media and Human Communication Theory // Human Communication Theory. - New York, 1967. - P. 103.

⁷ Krech D., Crutchfield R., Ballachey E. Individual in Society. - New York, 1962. - P. 275.

⁸ De Fleur M. L. Theories of Mass Communication. - New York, 1966. - P. 90.

інформації як поміж людьми, так і між тваринами і навіть машинами⁹. Таке визначення комунікації виходить із традицій кібернетики, яка намагалася відкрити спільні моменти, що є основою різноманітних процесів управління.

9. Інші автори, переважно соціологи, обмежують сферу цього поняття явищами людського суспільства й трактують комунікацію як порозуміння між людьми. У цьому сенсі комунікація розглядається як обмін знаками, символами, котрі сприймаються лише в певному культурному контексті. Світ культури - це і є світ символів, у якому живе людина. Відомий вчений і письменник У. Еко писав: «Ми оточені нематеріальними символами. І не тільки про духовні цінності там ідеться (релігійне вчення). Ним можуть бути і квадратний корінь, формула якого здолала століття, ... декрети Сталіна і Папи... До таких сил я зараховую літературну традицію...»¹⁰.

Цей штучний світ певним чином відірваний від реальності й часто спотворює її. Хоча іноді проблематично провести межу між реальним та символічним світами в житті людини.

Співвідношення реального та символічного світу стала важливою проблемою у філософії, до якої зверталися мислителі різних часів та різних народів. Вказана проблема не може бути вирішена однозначно. Адже, по-перше, як зазначалося, немає чіткої грані між символічним і реальним світами. Символічний світ так чи інакше відображає реальний. У цьому сенсі він ніби позбавлений самостійності. І в той же час світ символічний здатний, завдяки діяльності людини, впливати на світ реальний, помітно трансформуючи його. Та й сам символ стає своєрідною реальністю.

По-друге, співвідношення світу реального та символічного в житті людини змінювалося в ході історичного розвитку. На перших порах існування людини її символічний світ був обмежений. Зараз він став таким великим, що багато людей живуть у символічному світі, не звертаючи особливої уваги на конкретні реалії.

⁹ Павлюк І. Діагностика і прогностика брехні. Екскурси в теорію комунікації. - Л., 2003.

¹⁰ Еко У. Про деякі функції літератури // Ї. - 2004. - № 35. - С. 233.

При бажанні навіть можна було б трактувати людський поступ як розширення в житті людини сфери символічного світу й звуження реального. Поява книги, організованого шкільного навчання, мас-медіа, комп'ютерних мереж є факторами і водночас ознаками розширення символічного світу.

Комунікація здійснюється за допомогою посередника - знака та його матеріального носія (засіб комунікації чи медіум). Сам термін «медіум» латинського походження й означає «середину», «щось проміжне». Він знайшов поширення у середньовічних інтелектуалів. Під ним вони розуміли матеріальний предмет, що допомагає людині сприймати інформацію. Наприклад, очі (окуляри), за допомогою яких людина читає книгу.

У нашої літературі, як правило, не вживається термін медіум (у розумінні засобу комунікації), однак використовуються терміни «медіа» чи «мас-медіа» (засоби масової інформації). Під медіумами в теорії комунікації (комунікології) розуміють знаряддя передачі знаків або засіб комунікації.

До медіумів можна віднести:

- 1) мову (у сенсі мови натуральної) як засобу порозуміння;
- 2) мовні знаки чи всілякі системи знаків (мовлене слово, жест, міміка, образ);

- 3) коди, які опираються на певні домовленості й дозволяють конструювати повідомлення (алфавіт, азбука Морзе, подача сигналів);

- 4) носії сигналів (вібрація повітря, світлові хвилі, а також матеріали, на яких вони фіксуються - папір, кіно- чи відео-стрічка, магнітна стрічка, дискета, лазерний диск тощо);

- 5) інструменти, що дозволяють множення, передачу і прийняття повідомлень (друкарський прес, радіо- чи телестанція, радіо- чи телеприймач, комп'ютер тощо);

- 6) інституції, які створюють повідомлення (преса, радіо, телебачення)¹¹.

Початкову (пралюдську) стадію комунікації можна окреслити як стадію знаків та сигналів. Перехід від невербального до вербального, точніше усно мовного спілкування, став т.зв. пер-

¹¹ Goban-Klas T. Media i komunikowanie masowe. - Wars.-Krakow, 1999. - S. 47.

шою комунікативною революцією. Для мови характерним є те, що вона має здатність виражати думку у відриві від конкретної ситуації. У цьому її універсальність.

Людські спільноти не можуть утримуватися, якщо вони користуються лише натуральними засобами комунікації.

Завдяки появі писемності людська думка могла бути переданою як в часі, так і в просторі. Це була друга комунікативна революція. Писемність уможливила аналіз інформації та її накопичення. Вона, на відміну від усного мовлення, є штучним засобом комунікації, опосередкованим і деперсоналізованим.

Наступною, третьою комунікативною революцією стало винайдене в середині XV ст. книгодрукування. Воно зробило можливим одночасне ознайомлення відносно великої кількості читачів з одним і тим самим твором, формуючи спільне підґрунтя для дискусій й таке явище нового типу, як громадськість¹².

Друкована книжка й преса стали першими мас-медіа. Пізніше до них у 10-х роках XX ст. додався фільм, у 30-х роках - радіо, у 50-х роках - телебачення. При чому ці засоби безперервно розширюються і вдосконалюються. На даний час з'явилися принципово нові інтерактивні засоби комунікації (наприклад, локальні та глобальні комп'ютерні мережі). Вони створюють нові інституції та суспільні форми, які істотно доповнюють або й взагалі змінюють попередні форми комунікації. Дехто вважає, що ці нові засоби спілкування започаткували нову - четверту комунікативну революцію.

Засіб комунікації - це не просто «носіє», який переміщає «ідею» з одного місця в інше, він вже сам є суб'єктивною, інтерпретативною ідеологічною формою¹³, своєрідним повідомленням. Це означає, що технічна форма, яка використовується для переміщення інформації, повідомляє щось не менш важливе, ніж очевидний зміст повідомлення.

Технологічна практика блискавичної передачі знаків та символів, які «змістовно» сприймаються людьми і впливають на їхні почуття, стала сьогодні звичним явищем. Кожен з нас щоденно

¹² Goban-Klas T. Media i komunikowanie masowe. - Wars.-Krakow, 1999. - S. 49-51.

¹³ Martin-Barbero J. Communication, Culture and Hegemony. - Newbury Park, 1993. - P. 102.

користується різноманітними технічними комунікаційними засобами. І це сприймається нами як щось цілком зрозуміле чи навіть природне. Доступ до інформації за допомогою технічних комунікаційних засобів дехто схильний розглядати як одне із прав людини.

Саме на технічну сторону комунікації свого часу звернули увагу представники т.зв. Торонтської школи Гарольд Інніс¹⁴ та його учень Маршал Маклюген¹⁵.

На думку Г. Інніса, особливості цивілізацій визначалися особливостями комунікації. Так, зміна носія письма від каменя до папірусу спричинила перехід від влади духовенства до влади світської. У Стародавній Греції традиції широкого словесного спілкування, а також легке в засвоєнні алфавітне письмо призвели до втрати духовенством монополії на освіту й навчання, а місце священнослужителів посіли філософи. Довготривале існування Римської імперії спиралося на розвинену культуру письма й документації. Поява друку стала початком руйнуванням монополії у сфері влади бюрократії та духовенства, а також сприяла становленню індивідуалізму та націоналізму.

Із концепції Г. Інніса випливало, що винаходи у сфері комунікації приводили до монополізації продукування й поширення знання через пануючі класи. Водночас нові форми комунікації руйнували усталений суспільний лад, що вело до втрати рівноваги, соціальних збурень, конкуренції.

На думку Г. Інніса, найважливішим виміром існування великих держав та імперій є простір та час. Великі імперії можуть існувати довго в часі (як, наприклад, Єгипет), займати величезні території (як це ми спостерігаємо на прикладі Риму) залежно від домінуючих у них форм комунікації (ритуальна комунікація в Єгипті, прагматична в Римі).

Праці Г. Інніса започаткували цілу низку розвідок про зв'язки між технологічною формою, часом, простором та суспільством. Загалом суть поглядів Г. Інніса зводилася до таких основних моментів: техніка комунікації є базовим фактором суспільного розвитку, відповідно, зміна технік комунікації веде до сус-

¹⁴ *Innis H. Empire and Communication.* - Oxford, 1950.

¹⁵ *McLuhan M. The Gutenberg Galaxy.* - Toronto, 1962.

пільних змін, а комунікативні революції мають наслідком революції соціальні.

Учень Г. Інніса М. Маклюген зосередив увагу в своїх дослідженнях на аналізі суспільних наслідків винаходу друку та інших засобів масової комунікації. М. Маклюген трактував засоби комунікації як своєрідні продовження людських почуттів. Нові медіа розширюють кордони чуттєвого пізнання й призводять до преображення та збагачення пізнання. Основне положення М. Маклюгена проголошує, що чим більше наші почуття залучаються до процесу добування значень, тим більш «холодними» стають медіа. Натомість, де почуття є менш активними, там медіа є «теплішими». Зокрема він вказував на переломне значення переходу від оральної комунікації до цивілізації писемної, вважав, що винайдення друку принесло націоналізм, промисловий розвиток, масовий ринок, а також загальну освіту й виховання.

М. Маклюген стверджував, що електронні медіа «скасовують час і простір», внаслідок чого виникає електронізоване «глобальне село», оскільки електронні мас-медіа, особливо телебачення, активізують ті самі чуттєві канали, що притаманні міжлюдському спілкуванню «віч-на-віч» у родоплемінних суспільствах. Тому «прориви» у електронних комунікаційних технологіях забезпечують нове єднання людей на рівні емоційно-тілесного досвіду.

Розглядаючи медіа як «продовження людини» чи принаймні її почуттів, М. Маклюген намагався також осмислити, як комунікаційні технології впливають на людину на індивідуальному рівні. Зокрема він вважав, що читання друкованих текстів (передусім об'ємних) налаштовує людину на раціоналізацію й цілісне осмислення світу, натомість перегляд телевізійних програм спонукає до мислення фрагментизованого та ірраціонального.

Погляди Г. Інніса та М. Маклюгена сприймалися й сприймаються неоднозначно. Було і є чимало критиків Торонтської школи. Тим не менше ця школа, з одного боку, є породженням нових комунікативних реалій, з іншого, вона дає їм своє достатньо нетрадиційне, оригінальне осмислення.

На жаль, праці представників Торонтської школи для більшості українських гуманітаріїв залишаються «терра інкогніта». Ні роботи Г. Інніса, ні М. Маклюгена не перекладені українською

мовою і не видані. Звісно, вони не є «останнім словом» у теорії комунікації. Але не викликає сумніву, що це «слово» є вагомим і заслуговує на увагу. Це уже класика.

Ігнорування такої класики українцями багато про що говорить. Принаймні свідчить, що питанням комунікації в нас не приділялась і не приділяється належна увага. Ми відстаємо не лише від комунікативних лідерів (скандинавів, японців, американців), а навіть від деяких колишніх «братів» на пострадянському просторі. Проте саме від того, наскільки ми зуміємо вписатися в сучасний комунікативний глобалізований світ, як використаємо комунікативні технології для розвитку управління, економіки, соціальної сфери й культури залежить не лише доля держави Україна, а й доля української нації. І справа тут не лише у ступені розвитку комунікативних технологій, а й в тому, як ці технології використовуються (на користь національним інтересам чи, навпаки, на шкоду їм).

«Незрілість» українців у комунікативній сфері - це не лише наслідок недооцінки цієї проблеми (особливо з боку елітарної частини). Ця недооцінка частково викликана нашими ментальними рисами. Про це говорити не дуже приємно, але потрібно. Інакше ми уподібнимся страусу, який, не бажаючи бачити реальну небезпеку й, відповідно, якимось боротися з нею, просто ховає голову в пісок.

Комунікація й культурна гегемонія

У попередньому підрозділі, ведучи мову про комунікацію, переважно зверталася увага на аспекти, швидше «технічні», ніж на змістовні. Йшлося про те, що зміна засобів й форм комунікації пов'язана з суспільними й культурними змінами. Змістовний аспект цього питання фактично не розглядався. Вказувалося лише на те, що самі засоби комунікації можуть виступати як повідомлення. Однак медіа - це передусім засоби для передачі повідомлень, формування символічного світу.

Еміль Дюркгейм у своїй роботі «Елементарні форми релігійного життя» (1912 р.) висунув ідею «колективних уявлень». До них відносяться сукупність думок, знань, засобів дії та інших засобів культури. Вони, з точки зору дослідника, є продуктом три-

валого розвитку суспільства й примусово нав'язуються кожному індивідові. Щоправда, ведучи мову про «колективні уявлення» і їхній диктат, Е. Дюркгейм спирався переважно на релігійний досвід. По-своєму це зрозуміло. Адже релігійні структури в традиційних суспільствах виконували роль комунікаційних систем, які здебільшого й творили символічний світ людини.

Роль тих самих колективних уявлень в умовах модерного секуляризованого суспільства намагався осмислити засновник і теоретик Італійської комуністичної партії Антоніо Грамші¹⁶. Він намагався дати відповідь на питання, чому в країнах Заходу, де, здавалось би, були кращі умови для комуністичних революцій, ніж у Росії, ці революції так і не перемогли. На відміну від ортодоксальних марксистів, він побачив причину в реаліях не соціально-економічного, а культурного життя.

Він вважав, що на гегемонію (фактично владу) в суспільстві можуть претендувати різні соціальні групи. Однак вона дістається найрозвинутішій із них. З точки зору А. Грамші, соціальна група проходить кілька стадій у своєму розвитку.

Стадія перша - формування економіко-корпоративної свідомості, коли у представників даної групи є розуміння необхідності корпоративної консолідації.

Стадія друга - перехід до політико-юридичної єдності. У даному випадку соціальна група бореться за право участі у законотворенні й адміністративному управлінні. Навіть за реформування цих сфер, але без порушення існуючого порядку.

Нарешті, стадія третя, коли є можливим встановлення гегемонії. На даній стадії корпоративні інтереси групи настільки глибоко вкорінюються в суспільстві, що їхнє втілення виходить за рамки групи й стає важливою умовою забезпечення інтересів інших, переважно підпорядкованих груп. Тоді формуються відповідні ідеології, які обґрунтовують політичні та економічні завдання, єдині для всього суспільства, а також засоби духовного та морального згуртування навколо панівної групи. У даному випадку значну роль відіграє держава, котра трактується як механізм впливу такої групи.

¹⁶ Грамши А. Избранные произведения: В 3-х т. - М., 1959. - Т. 3.

Гегемонія у трактуванні А. Грамші - це передусім культурне явище, що вимагає певної суспільної згоди. Вона не може бути досягнута (так само як і зруйнована) шляхом прямого насадження й насильства. Гегемонія спирається на «культурне ядро» суспільства, що включає сукупність уявлень про світ та людину, добро та зло, прекрасне та потворне, різноманітні символи, образи, традиції, знання тощо. Доки це ядро перебуває в стані стабільності, доти в суспільстві панує стійка колективна воля, спрямована на збереження існуючого порядку. Якщо ж підірвати це ядро й зруйнувати колективну волю, то будуть створені умови для революції.

А. Грамші дійшов висновку, що поразка комуністичних революцій у Європі пов'язана з тим, що європейській буржуазії вдалося зберегти свою культурну гегемонію. Якщо ж пролетаріат хоче перемогти, то йому доведеться з допомогою пропаганди, культурної роботи зруйнувати буржуазне культурне ядро й утвердити свою культурну гегемонію.

Цього не декларували російські більшовики, але їм до влади вдалося прийти не стільки у результаті соціально-економічних причин, а через те, що була зруйнована культурна гегемонія панівної еліти - російського дворянства.

Уже з другої половини XIX ст. у російському суспільстві йшла інтенсивна робота з руйнування цієї культурної гегемонії. Достатньо звернутися до т.зв. прогресивної російської літератури та преси того часу. Більшовики, зрештою, на практиці реалізовували ідею культурної гегемонії, приділяючи надзвичайно велику увагу демагогічній пропаганді. Саме завдяки їй більшовикам вдалося переконати багатьох людей, що вони і лише вони виражають волю народу. Це суттєво допомогло їм завоювати й утримати владу.

Цікаво, що до творчості А. Грамші звертаються не стільки марксистські автори, скільки дослідники, яких аж ніяк не запідозриш у симпатіях до комуністичної ідеології. Це принаймні говорить про високу наукову цінність теорії культурної гегемонії.

При цьому значна кількість авторів, які використовують дану теорію, здебільшого акцентують увагу на її комунікативних аспектах. Ось, наприклад, як її інтерпретує американський дос-

лідник Джеймс Лалл. «Гегемонія, - пише він, - розширює системну логіку образних систем, аби досягнути ідеологічного насичення. Медіа-опосередкована панівна ідеологія підтримується й підсилюється системою взаємопов'язаних організацій поширення інформації та загальноприйнятих комунікаційних практик, що проникають у всі куточки соціальної та культурної дійсності. Інформаційні повідомлення, прихильні до ідеології існуючого ладу, продукуються школами, бізнесом, політичними організаціями, профспілками, релігійними конфесіями, військом та мас-медіа. Всі вони зливаються в єдиний потік. Цей процес взаємного підсилення й артикулювання ідеологічних впливів становить суть гегемонії... Гегемонії потрібно, щоб ідеологічні установки перетворилися в культурі на самоочевидні уявлення»¹⁷.

Ми далекі від того, щоб ідеалізувати теорію культурної гегемонії. Адже, наприклад, у багатьох нинішніх суспільствах утвердилася чоловіча культурна гегемонія. Чоловік традиційно розглядається як глава сім'ї, він має займати ключові позиції в суспільстві. Жінка ж мислиться такою, що повинна так чи інакше підпорядковуватися чоловіку. І це вважається «розумним» чи то «природним» станом речей. У багатьох традиційних суспільствах спостерігаємо культурну гегемонію людей старшого віку. Їх часто розглядають як носіїв мудрості, орієнтують суспільство на пошану до них. Простежується й культурна гегемонія професійних груп. Наприклад, одні професії розглядаються як більш престижні, інші ж, навпаки, трактуються як малопrestiжні. Щоправда, така гегемонія часто пов'язана з гегемонією класового характеру.

У ряді випадків бачимо вияви етнічної (чи національної) культурної гегемонії, коли представники певного етносу намагаються утвердити пріоритетність своєї культури, власних культурних цінностей над цінностями інших народів, тим самим утверджуючи свій спосіб життя та пріоритетність представників свого народу.

Вияви етнічної культурної гегемонії можуть мати різний характер. У суспільствах переважно моноетнічних, де «чужі»

¹⁷ Лалл Дж. Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід. - К., 2002. - С. 50-51.

етнічні групи становлять абсолютну меншість (до 5 %), вони змушені приймати культурні цінності домінуючого етносу, вдаватися до самоізоляції або «вживлювати» свої культурні цінності в символічний світ панівного етносу.

Іншу ситуацію маємо в багатоетнічному суспільстві, де відбувається відносно «рівноправне» змішування представників різних народів у межах однієї території чи держави. У даному разі змагання культурно-етнічних гегемоній має більш відкритий характер, навіть може детермінувати чи інтенсифікувати етнічні конфлікти. Здебільшого в результаті такого змагання виникає «синтетичний» символічний світ, де присутні елементи культур різних етносів. Ця «синтетичність» не завжди є благом, «взаємозбагаченням культур», як це часто подається в нашій літературі. Життєздатна, ефективно діюча «синтетична» культура - явище рідке. Частіше маємо справу з творенням еклетичного символічного світу, де поєднуються елементи різних культур без якоїсь чітко визначеної основи. Саме така ситуація спостерігається в комунікативному просторі сучасної України. Показовим породженням її еклетичного символічного світу є популярний образ Верки Сердючки, створений Андрієм Данилком.

Боротьба етнічно-культурних гегемоній була характерною як для минулих, так і особливо для теперішніх часів. Часто вона знаходить вияв у т. з. «мовних війнах». З цього приводу цікавими є міркування французького лінгвіста Р. Бретона: «...культурний імперіалізм тонший за економічний, він менш відчутний і помітний, ніж політичний і військовий, крайнощі яких очевидні й легко викриваються... «Мовна війна» дуже рідко розглядається як війна і, в кожному разі, ніколи не оголошується»¹⁸.

Етнічна культурна гегемонія може бути пов'язана також з гегемонією релігійною. Наприклад, якийсь етнос нав'язує свій символічний світ іншому етносу через «свою» релігію. Хоча можна вести мову й про відносну самостійність релігійної гегемонії, коли якась конфесійна група намагається встановити своє культурне домінування над іншими конфесіями.

¹⁸ Бретон Р. Війна слів. Чи може бути англійська мова скинута з трону? // Кур'єр ЮНЕСКО. - 2000. - Червень/липень. - С. 23.

Останнім часом варто вести мову про державну культурну гегемонію. Виявляється вона в тому, що сильні держави намагаються нав'язати свої цінності й відповідний спосіб поведінки слабкішим за себе державам.

Отже, культурна гегемонія може стосуватися не лише класових, а й інших аспектів. Відповідно, символічний світ спільнот - це поле для змагання не однієї, а кількох культурних гегемоній.

Незважаючи на певну обмеженість теорії культурної гегемонії А. Грамші, вона дає нам можливість пояснити чимало процесів, які відбуваються в символічному світі, а також те, як співвідноситься цей світ зі світом реальним.

Принаймні дана теорія видається корисною для пояснення низки процесів, що відбувалися в Україні буквально за останні роки. Однак, осмислюючи їх, варто враховувати, що тут важливу роль відігравали не лише фактори класової культурної гегемонії. У певних моментах вони навіть опинялися на задньому плані. Натомість в Україні помітний вплив справляли чинники етнічної та державної гегемоній. Без їхнього врахування осмислення цих подій буде виглядати однобоко.

УКРАЇНЬСКА МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА СПЕЦИФІКА КОМУНІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Останнім часом в гуманітарній літературі досить часто вживаються такі поняття, як «менталітет» й похідний від нього термін «ментальність». Хоча у нас є певні застереження щодо широкого вживання цих термінів, все таки не вважаємо потрібним відмовлятися від них. Принаймні вони як робочі поняття можуть використовуватися в осмисленні комунікативних процесів у сучасній Україні.

Під менталітетом ми розуміємо відносну цілісність думок, вірувань, відповідних реакцій, що скріплюють єдність культурної традиції й творять картину світу. Це те, що видатний український філософ і культуролог Д. Чижевський називав «народним світоглядом». «Народний світогляд, - писав він, - є національно - зумовлене становисько даного народу до світу та життя. Він виявляється і в тім, що цей нарід в світі любить, чого в житті він

уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно і т. д. - Розуміється протягом віків народній світогляд не залишається все тим самим. І впливи чужих культур і великі зміни у власнім житті - все це накладає свій відбиток на психіку народню. Народній світогляд є, таким чином, сполучення певних надісторичних та історичних елементів. Історично-зумовлені елементи, розуміється, легше піддаються зміні, ніж зумовлені певним психічним укладом нації»¹⁹.

Існує певна література, яка розглядає особливості українського менталітету, те, яким чином він знаходить вияв на соціальному, політичному й культурному рівнях. Однією з останніх робіт на цю тему є монографія О. Донченка та Ю. Романенка «Архетипи соціального життя і політика», де автори виділяють такі риси українського менталітету, як індивідуалізм, екзекутивність, інтровертивність, емоційно-естетична домінанта й толерантність²⁰.

Однак, на нашу думку, саме Д. Чижевський найглибше описав риси менталітету українців. Він зазначав, що передусім національному характеру властиві «емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм», які найяскравіше виявляються в естетизмі українського народного життя та обрядовості. Водночас одним із боків емоціоналізму є своєрідний український гумор, що є одним із найбільш глибоких виявів української вдачі. Поряд із цими рисами стоять індивідуалізм та прагнення до «свободи». Ще вчений виділяє таку рису, як «неспокій та рухливість, більш психічні, ніж зовнішні»²¹.

Звісно, наведені міркування Д. Чижевського не варто абсолютизувати. Та й сам вчений чудово розумів, що точно визначити ментальні риси українців доволі проблематично.

¹⁹ *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. - К., 1992. - С. 17.

²⁰ *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика. - К., 2001. - С.217-263. Загалом же існує велика література українських авторів із діаспори, де розглядаються питання особливостей українського менталітету. Див.: *Кульчицький О.* Світовідчуття українця // Українська душа. - К., 1992; *Кульчицький О.* Український персоналізм. - Мюнхен; Париж, 1985; *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. - К., 1992; *Янів В.* Психологічні основи окциденталізму. - Мюнхен, 1996 та ін.

²¹ *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. - С. 19.

Все ж є підстави погодитися (і це визнає абсолютна більшість дослідників), що для ментальності українців характерний естетизм, прагнення розфарбувати світ, зробити його прекрасним. Показово, що культові споруди протестантів, які мали б бути аскетично «холодними», часто в Україні виглядають «теплыми» і естетизованими. В умовах урбанізованого світу, коли, здавалося б, для естетизації залишається мало місця, українці виявляють «чудеса» в цьому плані. Наприклад, автору доводилося спостерігати квітник, «облаштований» в автомобільній шині, біля багатоповерхового будинку. Подібного «варварства» ви в Європі не побачите.

Хоча, певно, все таки не варто абсолютизувати естетичність українців. Вона, як правило, виявляється на рівні індивідуальному. На рівні ж суспільному ця естетизація здебільшого не працює (чи не єдиним тут винятком є культові споруди українців). Не дивно, що в Україні часто можна спостерігати занедбаність чи засміченість громадських місць і разючу на їхньому тлі охайність, впорядкованість індивідуальних помешкань. У цьому, до речі, виявляється ще одна риса ментальності українців, на яку часто вказують дослідники. Це - індивідуалізм.

Щодо останнього, то це не індивідуалізм західноєвропейського типу. Швидше, індивідуалізм анархічний, що виражається у «втечі від світу» (варто пригадати запорізьких козаків, філософію Г. Сковороди, «хуторянство» П. Куліша, федералізм М. Драгоманова, отаманщину під час громадянської війни тощо). На примітивно-побутовому рівні цей індивідуалізм знайшов вияв у досить відомому вислові «моя хата з краю - нічого не знаю».

Вказані ментальні риси чітко виявляються в комунікативній взаємодії, характерній для українців. У даному разі вони мають як позитиви, так і негативи. На жаль, доводиться констатувати, що українці не належать до етносів, які вміло «вписалися» в сучасну комунікативну реальність. У змаганні етнічно-культурних гегемоній вони програють навіть на своєму полі. На це є різні причини, у т.ч. й ментального характеру.

Українці (точніше - праукраїнці) ще в архаїчний період, до другої комунікативної революції, власне до появи писемності, зуміли створити достатньо ефективну комунікативну систему.

Ця система забезпечувала «живучість» українського етносу (навіть у вкрай несприятливих умовах).

Одним із центральних елементів цієї системи була пісня, т.з. народна пісня. Вона акумулювала необхідну інформацію, надаючи їй естетичного оформлення. Через це «народна пісня» легко передавалася, забезпечуючи відносно високу ефективність комунікації.

В українців навіть сформувався цікавий інститут народних комунікаторів - кобзарів чи то лірників, який дожив аж до початку ХХ ст. Кобзарі не просто своїми піснями розважали людей. Вони виступали хранителями народного досвіду та історичної пам'яті. Також кобзарі, подорожуючи Україною, виконували роль оперативних інформаторів.

Навіть у часи розвинених засобів масової комунікації українці використовували архаїчні комунікативні форми. Наприклад, під час Першої світової війни виник цікавий цикл пісень січових стрільців, а під час Другої - пісні, створені в середовищі УПА.

Ще одним ефективним архаїчним засобом комунікації стало т.зв. народне мистецтво, яке часто отримувало релігійне оформлення, що, в свою чергу, забезпечувало йому збереження. Сюди можна віднести вишивки, писанки, іконописні роботи, виконані в народному дусі. Зображення на вишивках і писанках - це здебільшого естетично оформлені піктограми, які несли певну інформацію.

Синтетично-мистецькими засобами архаїчної комунікації українців стали різноманітні театралізовані дійства та ігри. Вони мали прив'язку до релігійно-народного календаря або важливих моментів життя людини (народження, одруження, поховання), що забезпечувало їхню постійну повторюваність. Найбільш відомі зі згаданих синтетично-мистецьких засобів - колядування, вертепи, весільні ритуали тощо.

Розвинута архаїчна комунікація, як зазначалося, була благом для українського етносу, виступаючи важливим фактором його збереження. Але це благо після другої і, особливо третьої, комунікативної революції перетворилося на «гальмо». Через розвиненість архаїчної комунікації українці «не відчували» потребу щось міняти, ефективно використовувати нові комунікаційні засоби. Тим більше, що останні часто виявлялися менталь-

но чужими українцям через свою «неестетичність», «неемоційність» та ігнорування «індивідуалізму».

Християнство в комунікаційному плані відіграло в житті українців неоднозначну роль. З одного боку, дало можливість їм використовувати більш розвинуті форми писемної комунікації і ввійти до числа етносів, що користувалися плодами другої комунікативної революції. У них з'явилися набагато більші можливості в збереженні та консервації інформації, у передачі її на великі відстані, що, в свою чергу, відкривало нові перспективи для суспільного управління, інтенсифікації й вдосконалення економічних та суспільних зв'язків. Без цього неможливим було б існування Давньоруської держави з її відносно розвиненими управлінськими структурами, торговим шляхом «із варяг у греки» та високим ступенем урбанізації. Окрім того, християнство стало для праукраїнців важливим каналом у міждержавному та міжетнічному спілкуванні. Загалом ця релігія вивела наших предків із «застиглого» стану (якщо вести мову про способи комунікації), дозволила їм піднятися до рівня інших «писемних» народів.

З іншого боку, із християнством пов'язана низка моментів, які мали негативні наслідки для розвитку комунікації українців. Східне християнство, яке прийшло в Київську Русь із Візантії, значною мірою було породженням грецького символічного світу. Тому воно стало важливим чинником утвердження етнічно-культурної гегемонії греків серед «варварських» народів. Не була тут винятком й Київська Русь.

Ця держава в X ст. стала полем змагання кількох етнічно-культурних гегемоній, про що засвідчує ряд писемних джерел – літописні розповіді про князя Володимира, про вибір ним віри тощо. Врешті-решт він обирає східне прогрецьке християнство.

Утвердження цього варіанта християнства в Давньоруській державі означало домінування (принаймні на елітарному рівні) грецької етнічно-культурної гегемонії, нав'язування праукраїнцям та іншим етносам Київської Русі чужого символічного світу. Змагання грецької та руської (переважно праукраїнської) етнічно-культурних гегемоній відбувалося непросто, з перемінним успіхом. Візантійські греки намагалися тримати ситуацію під контролем. Вони не тільки не дали автокефалію православній церкві в Київській

Русі, а й не допускали того, щоб київськими митрополитами ставали русичі. Інші вищі ієрархічні посади обіймали греки.

Тим не менше все таки відбувався непростий процес «синтезації» християнського, переважно грецького, й праукраїнського символічного світів. Він мав різні вияви. Це включення в християнську релігійну систему різноманітних «язичницьких» елементів обрядового чи навіть віроповчального характеру, прагнення ввести в християнський символічний світ своїх руських святих, власні святі місця тощо.

Незважаючи на певну адаптацію християнства до місцевих умов, все ж символічний світ наших предків став ніби роздвоєним. У ньому часто еклектично перепліталася християнська й питома українська символіка. Цей еклектизм спостерігаємо у письменників, які вміли тонко «відчувати» українську ментальність. Зокрема він чітко простежується в творах Т. Шевченка й М. Гоголя.

Вказаний еклектизм створював труднощі в сфері спілкування. Існував помітний розрив між усною та письмовою комунікацією. Перша була закорінена в праукраїнському символічному світі, продовжувала його розвивати. Писемна ж культура, привнесена грецьким християнством, часто сприймалася українцями як «чужа». Школа, де навчали письма, довгий час залишалася для наших предків чимось таким, що було відірване від реального життя. Наприклад, у «Повісті минулих літ» є згадка, що коли Володимир запровадив християнство і влаштував у Києві школу, то батьки не хотіли віддавати до неї вчитися своїх дітей. Для багатьох праукраїнців того часу письмо, писемна комунікація були малозрозумілою новацією. Навіть через дев'ять століть ситуація в дечому залишається подібною. Так, Т. Шевченко, незважаючи на свою велику допитливість, з іронією говорить, що він так і не «втнув» у повному обсязі шкільної науки:

«Тма, мна знаю, а оксію
Не втну таки досі»²².

М. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко, інші письменники в своїх творах кепкують над наукою киево-могилянців (наприклад, повісті

²² Шевченко Т. Зібрання творів у шести томах. - Т. І. - С. 133.

«Тарас Бульба», «Вій», «Пан Халявський»). Про незрозумілість «грамоти» для сільської дитини пише І. Франко в оповіданні «Грицева шкільна наука».

Лінгвіст О. Ткаченко навіть веде мову про «внутрішню тримовність» України, яка зберігалася аж до XVIII ст. Під нею він розумів паралельне існування церковнослов'янської мови як мови церкви, староукраїнської як мови світської писемності (у тому числі й документів), а також (ново)української як мови розмовної й фольклорної²³.

Українці в своїй основній масі залишалися дистанційованими від писемної комунікації. Фактично до XIX ст. вона була «привілеєм» небагатьох. До того ж здійснювалася малозрозумілою для широких верств мовою. Звідси, відповідно, нехіль до такої мови. Показовою в цьому плані є історія т.зв. «Руського інституту». Це був своєрідний богословсько-філософський факультет, який існував у Львівському університеті в кінці XVIII - у перші роки XIX ст. Викладання дисциплін велося руською книжною мовою. Студенти, котрі переважно були вихідцями із священницьких українських греко-католицьких родин, скаржилися, що не хочуть слухати лекції цією мовою. І просили викладати їм «престижною» німецькою мовою, яка була не просто державною мовою Австрійської імперії, а й користувалася популярністю як мова видатних письменників та мислителів. У результаті цього «Руський інститут» у 1809 р. було закрито²⁴.

Діаметрально протилежну поведінку майже в аналогічних обставинах продемонстрували єврейські студенти вищого навчального технічного закладу в Хайфі в 1913-1914 рр. Вони за-протестували проти викладання дисциплін німецькою мовою і вимагали проводити навчання на івриті²⁵.

У цих двох прикладах, наче в краплі води, відбилася відмінність менталітету українців і євреїв. Перші виявляють надмірну толерантність до чужого символічного світу, приймають його не задумуючись. Другі ж, навпаки, готові пожертвувати багато чим,

²³ Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. - К., 2004. - С. 37.

²⁴ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. - К., 1996. - С. 46.

²⁵ Блюм Ш., Рабин Х. Современный иврит. - Иерусалим, 1982. - С. 13.

відмовившись від навчання престижною в науці, а також досить поширеною мовою й навчатися мовою, якою спілкується невелике коло людей.

Навіть у XIX ст., коли відбувалося становлення новочасної української літератури, а також спостерігався помітний розвиток друкарства, писемна комунікація залишається недостатньо поширеною серед українців. У цьому плані цікавою є стаття І. Огієнка «Шевченко на селі», написана в 1909 р. Здавалося б, у той час грамотність набула значного поширення, а ім'я й твори «селянського поета» Т. Шевченка були добре відомими й мали б читатися українськими селянами. Проте, на здивування І. Огієнка, це виявилось не зовсім так. Селяни щось чули про Т. Шевченка. Але це «щось» мало здебільшого легендарний, міфологізований характер. Наприклад, популярною була легенда, ніби Т. Шевченко вмовив царя звільнити селян від кріпацтва. Подібного роду легенди народжувалися в умовах усної комунікації. Щодо автентичних творів Т. Шевченка, то лише деякі селяни читали їх²⁶.

І все ж неправомірно абсолютизувати «нездатність» українців до писемної комунікації. Можна навести приклади, коли вони творили справжні «чудеса», стаючи лідерами у цій сфері.

Одним із таких «чудес» стало укладення та видання Острозької Біблії на початку 80-х років XVI ст. Люди, котрі її укладали, редагували, здійснювали переклади текстів, володіли надзвичайно високою писемною культурою. Вони використовували біблійні тексти різними мовами (церковнослов'янською, грецькою, латинською, староєврейською та іншими), вдаючись до методів порівняльного мовознавства. Це було справжнім новаторством в умовах тогочасної Європи. Навіть через сто і більше років у східнослов'янському регіоні так і не вдалося створити «конкурентоспроможний» Острозькій Біблії корпус біблійних книг. І тому вона неодноразово перевидавалася (щоправда, в московських виданнях зазнала певної русифікаторської корекції), а потім стала основою канонічного тексту Біблії Російської православної церкви.

Ще одним «чудом» можна вважати появу й поширення надрукованих і переписуваних поезій Т. Шевченка. Саме ці поезії Шев-

²⁶ Огієнко І. Тарас Шевченко. - К., 2002. - С. 391-398.

ченка справили вирішальний вплив на формування символічного світу новочасного українця й, відповідно, на становлення новочасної української нації. Навіть етнонім Україна в сучасному трактуванні з'явився значною мірою завдяки поезії Кобзаря.

У чому ж феноменальність творчості Т. Шевченка у плані комунікативному? Він (можливо, й не зовсім свідомо) «вивів» кращі здобутки усної комунікації українців на рівень писемності. Це виявилось близьким і зрозумілим українцям, забезпечивши його поезії надзвичайну впливовість у комунікативних реаліях ХІХ ст. і навіть ХХ ст. Творчість Т. Шевченка найбільше сприяла подоланню в українців розриву між усною і писемною комунікацією.

Звичайно, в цьому плані Кобзар мав попередників (до того ж відносно успішних). До них варто віднести Герасима Смотрицького і його сина Мелетія. Перший у творі «Календар римський новий» намагався використати фольклорні мотиви на рівні «високої» писемної культури. Але особливо це вдалося Мелетію Смотрицькому в першій частині свого твору «Тренос» (1609 р.). Проте ця тенденція, започаткована батьком і сином Смотрицькими, не отримала подальшого розвитку.

Приклади М. Смотрицького, Т. Шевченка та деяких інших письменників засвідчують: українці здатні відносно успішно здійснювати комунікацію на рівні писемності. Але це переважно відбувається тоді, коли враховуються традиції усної комунікації. Штучне ж перенесення «чужих» здобутків писемної комунікації на український ґрунт не давало належного ефекту.

На жаль, українці не скористалися належним чином плодами не лише другої, а й третьої комунікативної революції. Остання пов'язана зі становленням та розвитком засобів масової комунікації. Початок її припадає на середину ХV ст. Саме тоді, в 1455-1456 рр. німецький ремісник Йоган Генфляйш цум Гутенберг надрукував у Майнці Біблію.

Книгодрукування, з точки зору представників Торонтської школи теорії комунікації, відкрило нову епоху. Не можна заперечувати, що це явище справило значний вплив як на економічне, так і на суспільно-політичне життя Європи, а потім і цілого світу.

Передусім воно призвело до своєрідної «націоналізації» європейського середньовічного суспільства. Це, зокрема, виявилось в становленні й розвитку національних літературних мов.

Книгодрукування сприяло появі масової літератури національними мовами, що творило в споживачів вказаної літератури відчуття спільності, образ уявленої національної спільноти. «...друковані мови, - писав Б. Андерсон, - заклали підґрунття національної свідомості... Перша за все, вони створили єдиний простір взаємообміну й комунікації, нижче від латини, але вище розмовних діалектів. Носії величезної кількості французьких, англійських чи іспанських мов, з труднощами або й цілком не розуміючи один одного під час розмов, отримали змогу порозумітися через друк і папір. Упродовж цього процесу вони поступово доходили до усвідомлення існувань сотень тисяч, навіть мільйонів людей у своєму власному мовному просторі, а водночас до того, що тільки ці сотні тисяч чи мільйонів до нього належать. Ці читачі, пов'язані між собою за допомогою друку, формували, у своїй секулярній, специфічній, видимій невидимості, ембріон національно уявленої спільноти»²⁷.

Книгодрукування кардинально змінило освіту. Писемна освіта в епоху Середньовіччя охоплювала незначну кількість людей. У школах готували переважно священиків, а також нечисленних представників бюрократичного апарату. Тепер же освіта з появою відносно дешевої й доступної книги стала масовою. Школа із конфесійної перетворювалася на загальноосвітню (національну). Її завданням стала підготовка національно свідомих громадян, здатних діяти у динамічному новочасному суспільстві.

Книгодрукування сприяло й становленню промислового виробництва. Книга була одним із перших масових промислових товарів. Друкарні з самого початку більше нагадували сучасні майстерні, ніж середньовічні скрипторії. Окрім того, книгодрукування породило масову рекламу. А без неї, як вважають спеціалісти, є неможливим сучасне промислове виробництво.

²⁷ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. - К., 2001. - С. 65.

Варто вказати і на інші аспекти наслідків появи книгодрукування. Зокрема, воно зробило можливим існування масових суспільно-ідеологічних та політичних рухів й такого специфічного явища, як *громадська думка*. Завдяки їм широкі верстви населення змогли стати суб'єктом історії й, відповідно, з'явилась ідея, що джерелом влади, права є народ. У цьому сенсі книгодрукування започаткувало сучасну європейську демократію.

Книгодрукування посприяло також розвитку індивідуалізму, що виражалось в поширенні індивідуального авторства та індивідуалізованого сприйняття текстів.

Всі ці вказані процеси прийшли в Україну з помітним запізненням. Перша постійно діюча українська друкарня, яка випускала кириличні друки, з'явилася на початку 1580-х років у Острозі. Таким чином, Україна в справі книгодрукування відстала від країн Західної Європи більше ніж на сто років.

Українці, передусім їхня соціальна й культурна еліта, не виявили належного розуміння необхідності використання нових комунікативних практик. Заможних меценатів книговидавничої справи серед українських аристократів було вкрай мало. Постає Василя-Костянтина Острозького, який виділив кошти на видання Острозької Біблії та інших книг, швидше, виступає як виняток, ніж як правило. Українська аристократія в той час відносно легко відмовлялася від своєї «руськості» та пов'язаного з нею православ'ям, приймала протестантизм чи католицизм, відповідно, прилучаючись до польського символічного світу. Ці люди якщо й жертвували гроші на культуру, то принаймні не на українську. Значна чвстина українських аристократів віддавала чималі кошти на орден єзуїтів та інші католицькі монастирі, фактично сприяючи покатоличенню й разом з тим ополяченню українського етносу. Щодо українського міщанства, то воно в той час не було ні достатньо заможним, ні достатньо культурним.

Не відзначалася розвиненою етнічною свідомістю й новопостала козацька еліта. Не дивно, що й гетьманська держава, котра передусім репрезентувала інтереси козацької верхівки, мало робила, як уже зазначалося, для розвитку українського комунікативного простору. Звісно, в даному разі можна послатися на об'єктивні причини. Ця держава знаходилася в стані нестабільності, постійно

знавала тиску як з боку Московії, так й інших агресивних сусідів. Та й, власне, не була вона цілком незалежною. Але навіть ті ресурси, які були в неї, слабо використовувалися в зазначеному плані. Наприклад, відомо, що гетьман І. Мазепа володів великими багатствами. Частину своїх грошей він пожертвував на будівництво православних храмів. Однак немає інформації про те, що цей державний муж давав якісь серйозні кошти на школу чи видавничу справу.

Єдиною потужною та заможною інституцією, що могла в тогочасних умовах відносно ефективно розвивати український символічний світ й комунікативний простір, виступила «своя» церква (в Центральній та Східній Україні - православна, на Заході - уніатська чи римсько-католицька). Хоча і тут не все виглядало однозначно. Розвиваючи кириличне друкарство, церкви продовжували зберігати розрив між культурою народною, зорієнтованою на фольклор, та писемною, що певним чином все таки залишалася «чужою» широким верствам населення. Чи не єдиним винятком тут виступала друкарня Почаївської лаври. В ній у останній чверті XVIII ст. з'явилися друки «простою» мовою, зорієнтовані на демократичні верстви населення²⁸.

Шкідливим для розвитку друкарства було також намагання окремих видавничих центрів, зокрема Львівського Ставропігійного братства, встановити свою видавничу монополію, що вело до зниження конкуренції на книжковому ринку й, відповідно, до високих цін на книжкову продукцію.

Лише у XIX ст. друкована книга почала домінувати в Україні. Але навіть тоді рукописання не було повністю витіснене. Деякі твори, у тому числі цілі книги переписувалися й побутували в рукописному вигляді. Наприклад, багато поетичних творів Т. Шевченка тривалий час поширювалися як рукописи²⁹.

Така сама ситуація відставання простежується і ще з одним засобом масової комунікації - пресою. Зародки часописів у Західній Європі з'являються в XVI ст., а перші періодичні друковані видання - на початку XVII ст. В Україні ж перша газета

²⁸ Огієнко І. Історія українського друкарства. - К., 1994. - С. 217-229.

²⁹ Огієнко І. Тарас Шевченко. - С. 399-402.

почала видаватися лише в 1776 р. і не українською, навіть не церковнослов'янською, а французькою мовою - «Газетт де Леополь» («Львівська газета»)³⁰.

Чому саме французька виступала мовою цього видання? Варто враховувати, що тоді дана мова виступала як мова міжнародного спілкування в Європі. І освічені європейці вважали за потрібне знати цю мову. Водночас поява «Газетт де Леополь» показала, що в Україні того часу не існувало достатньо освіченого україномовного середовища, зорієнтованого на нові комунікативні практики. Правда, дане видання не було абсолютно «чуже» українському символічному світу. Тут все таки були певні зв'язки з Україною, навіть існувала рубрика «україніка».

Періодичні видання, що видавалися на українських землях у кінці XVIII - першій половині XIX ст., виходили чужими для нас мовами - німецькою, французькою, польською, російською. Перші спроби видавати часопис українською робилися в 1830-х роках М. Шашкевичем, однак закінчилися вони безрезультатно. Така ж доля спіткала й інші проекти початку й середини 40-х років XIX ст. І лише у 1848 р. з'явився перший україномовний часопис «Зоря Галицька». Дане видання було зорієнтоване на те, що його передплачуватимуть священники й читатимуть, зібравши своїх односельців у неділю в якомусь «чесному місці»³¹. Така форма поєднання усної й писемної комунікації практикувалася здебільшого в попередні часи, ще до третьої комунікативної революції.

Після появи «Зорі Галицької» на Галичині почали виходити інші україномовні часописи. Щодо Східної України, то тут такі з'явилися лише під час революції 1905-1907 рр., коли була знята заборона на видання українською мовою³².

Наприкінці XIX - на початку XX ст. з'являються принципово нові, т.зв. електронні, засоби масової комунікації - кіно, фонографічна музика, радіо, трохи пізніше - телебачення.

³⁰ Кривецький І. Початки преси на Україні // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції. - Л., 1926. - Т. 144-145. - С. 187-189.

³¹ Там само. - С. 189-208.

³² Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. - С. 143.

Дані комунікативні засоби виявилися для української ментальності ближчими, «ріднішими», ніж це було з книгодрукуванням та пресою. Це пов'язано з тим, що вони давали змогу краще реалізувати естетичність та артистичність української натури.

Яскраво виражені ці риси спостерігаємо у Т. Шевченка, з діяльністю якого пов'язане становлення символічного світу новочасної української нації. Він багато уваги в своїй діяльності приділяв тиражуванню й поширенню своїх художньо-образотворчих творів. У кінці навчання в Петербурзькій академії мистецтв у нього визрів план створити й опублікувати серію робіт «Живописная Украина», в яких були б представлені різні аспекти українського символічного світу.

Певно, можна говорити, що театр, а також кіно, яке є його своєрідним продовженням, належить до ментально близьких для українців засобів масової комунікації. Навіть у несприятливих чи малосприятливих умовах українці мали чудові здобутки у галузі театрального мистецтва. Тут варто пригадати хоча б «театр корифеїв» кінця XIX ст., театр Л. Курбаса періоду «українізації», плеяду видатних українських акторів XX ст. Україна дала світові одного з найкращих режисерів «німого кіно» О. Довженка. Цікавим явищем стало українське «поетичне кіно». Навіть у сучасних умовах цілковитого розвалу української національної кінематографії українці здатні демонструвати значні здобутки у цій сфері. Чого, наприклад, вартує «Золота Пальмова Гілка» на Канському фестивалі 2005 р., яку отримав за документальний фільм українець Ігор Стрембіцький!

Ще одним ментально близьким засобом масової комунікації для українців є фонографічна музика. Вона здатна була продовжити не лише багаті традиції української фольклорної музики, а й відповідним чином видозмінити їх, пристосувавши до нових умов. І в цьому сенсі дійсно пророчими виглядають слова П. Куліша й Т. Шевченка, що «наша пісня» не вмере, не загине і що в ній «наша слава».

Враховуючи специфіку фонографічної музики, для якої характерним є зокрема низький ступінь суспільної регуляції, зорієнтованість на молодь та підривний потенціал, цей вид масової комунікації відіграв далеко не останню роль у революційних подіях початку 90-х років та під час Помаранчевої революції.

Остання, до речі, мала значний відбиток «пісенності» й «театралізованості». Те, що відбувалося на київському Майдані у цей час, з одного боку, могло нагадувати великий концерт, а з другого - якийсь велетенський супертеатр. Не дивно, що картинки з Майдану заповнили західноєвропейський та американський телеефір, крупним планом з'явилися на сторінках газет і журналів - і не лише через свою політичну значущість, а й через «бурхливу» видовищність.

Дехто з аналітиків, психологів характеризували події на Майдані як своєрідний карнавал. Таке порівняння, з нашої точки зору, не зовсім доречне. Карнавал - це щось несерйозне, пародійне, максимально ігрове. Майдан же не грався. Він, граючись, робив важливу справу. Тому події на Майдані краще було б порівняти зі старовинними українськими ярмарками. Це була досить цікава форма комунікації, коли люди не лише робили справу, обмінюючись товарами, а й активно спілкувалися, забавлялися, знайомилися тощо.

Щодо радіо й телебачення, то вони як «синтетичні» засоби масової комунікації використовують різні техніки виробництва. Значну частину ефірного часу радіо віддає фонографічній музиці. Телебачення ж свій найкращий час здебільшого віддає кіно. Тому, здавалося б, ці засоби масової комунікації могли б активно використовуватися українцями для творення й розвитку свого символічного світу.

Однак цього не сталося з кількох причин. Річ у тім, що для цих засобів характерний високий ступінь суспільної регуляції. Тому в умовах існування СРСР вони знаходилися під жорстким ідеологічним контролем. І їхні можливості для розвитку українського символічного світу виявилися обмеженими.

Ця ж тенденція, на жаль, збереглася і в часи незалежності. Для українського керівництва, яке до недавнього часу (особливо це стосувалося президентства Л. Кучми) демонструвало байдужість, а то й відчуження від українських національних проблем, питання розвитку українського символічного світу виявилося неактуальними. Засоби масової інформації в таких умовах були віддані на відкуп комерсантам. Особливо це стосувалося телебачення й радіо. Враховуючи те, що, власне, українського

великого бізнесу як такого немає, оскільки в Україні сильні позиції іноземного капіталу, переважно російського, а впливовими бізнесменами здебільшого виступають неукраїнці, то немає нічого дивного, що суспільна регуляція цих медіа здійснювалася й здійснюється не на користь українства. Достатньо лише проаналізувати, які телепроекти спонсорують ніби «українські» комерційні структури. Іноді діяльність окремих телекомпаній навіть набуває антиукраїнського характеру. Наприклад, чого варта постійна демонстрація українськими комерційними телеканалами українофобського фільму «Брат-2» і в той же час блокування (нібито з комерційних міркувань) української кінопродукції.

І все ж не варто переоцінювати «безпорадність» українців в умовах третьої комунікативної революції. Вони виявилися здатними творити відносно ефективні комунікаційні структури.

Дуже цікавою в комунікаційному плані було товариство «Просвіта», що виникло в 1868 р. у Львові й на початку діяло на території Галичини (аж до часів Другої світової війни). Саме в цьому регіоні діяльність даної інституції дала найкращі плоди. «Просвіта» видавала популярні брошури, книги, часописи, організовувала бібліотеки, самодіяльні театральні трупи тощо. Вона виступала організатором різноманітних заходів (пам'ятних вечорів, концертів, вистав), які мали комунікативний ефект. Незважаючи на таку чорнову й здавалося б «примітивну» роботу, «Просвіта» відіграла дуже важливу роль у розвитку українського символічного світу, сприяючи організації й консолідації української нації.

У період «перебудови» відбулося відновлення «Просвіти» (спочатку у вигляді Товариства української мови ім. Т. Шевченка, а потім уже під своєю автентичною назвою). Проте, на жаль, це відновлення не виявилось вдалим. Як керівництво, так і члени даного товариства не мали ні чіткого бачення перспектив своєї діяльності, ані розуміння нових комунікативних реалій. Вони здебільшого «зациклилися» на просвітянських пропагандистських методах, які в той час були не вчорашнім, а позавчорашнім днем. Навіть налагодити ефективну видавничу діяльність, розповсюдження друкованої продукції це товариство так і не змогло, не кажучи вже про використання високих комунікативних технологій.

Якби керівництво «Просвіти» з самого початку мало перспективний план дій, котрий враховував нові комунікативні реалії, орієнтувалося на використання радіо, телебачення, а потім й мережі Інтернет, виступило організатором літературних конкурсів, пісенних фестивалів, інших комунікаційних заходів, ця організація могла б стати важливим чинником розвитку сучасного українського символічного світу.

І це цілком реально, адже «Просвіта» на початку 1990-х років відзначалася масовістю, мала достатньо розвинену мережу, позитивний імідж, її члени були депутатами Верховної Ради, які могли лобювати просвітянські інтереси. Зрештою «Просвіта» мала підтримку з боку державних структур. Однак можливості даного товариства не були реалізовані. На це були різні причини, але переважно суб'єктивні.

Українці опинилися в дивній ситуації. З одного боку, в кінці 1991 р. вони нарешті отримали свою державу. Проте ця держава виявилася «не зовсім їхньою». Вона практично не виявляла достатньої турботи в плані формування їхнього символічного світу. У чому тут ця держава була навіть «гіршою» ніж Українська радянська псевдодержава. Все ж таки за радянських часів існувала розгалужена україномовна преса, видавалося чимало літератури українською мовою, існував також помітний «український сегмент» в електронних медіа.

З іншого боку, українці «розхолодилися», не створили достатньо потужних і дієвих комунікативних структур. Наслідком цього стало те, що вони «здали» на відкуп іншомовній інформаційній простір своєї держави.

УКРАЇНСЬКИЙ СИМВОЛІЧНИЙ СВІТ І СУЧАСНІ КОМУНІКАТИВНІ РЕАЛІЇ

Сучасний стан українського символічного світу не виглядає оптимістично. Певним індикатором поширення українського символічного світу може бути показник вживаності української мови, її престижність та популярність.

Хоча ставити знак рівності між вживаністю мови й поширеністю її відповідного символічного світу все ж таки не варто.

Символічний світ може виражатися (щоправда, не зовсім адекватно) «чужою» мовою. Прикладом у цьому плані для нас може бути творчість Миколи Гоголя. Як відомо, свої твори він писав російською мовою. Але ніхто не буде заперечувати те, що низка його творів, зокрема, ті, які ввійшли до збірників «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Миргород», дуже тонко й об'ємно передавали український символічний світ. Більше того, вони створили моду на українське в Російській імперії в середині XIX ст. Однак ситуація з М. Гоголем - це все таки вияв деякої «аномальності» в плані розвитку українського символічного світу (так само «аномальною» була й поетична творчість Ю. Словацького та «української школи» у польській літературі). Все ж таки варто мати на увазі, що лише через рідну мову можна найбільш адекватно виражати свій символічний світ. Не випадково ж М. Гоголь, Ю. Словацький та інші російські чи польські письменники-українофіли в своїх творах часто використовували ті чи інші українські слова.

На жаль, нинішня ситуація із поширеністю української мови в самій Україні виглядає не найкраще. Проведені у 1998 р. Національним університетом «Києво-Могилянська академія» соціологічні опитування щодо вживання громадянами нашої держави мов показують, що 39-40 % відповідали на питання українською мовою, 15-16 % - суржилом, 45 % - російською³³. Українська мова в нашій державі так і не стала мовою міжнаціонального спілкування. Результати перепису доводять, що серед національних меншин (зокрема євреїв, білорусів, греків) більшість вважає своєю рідною мовою російську. Одним із небагатьох винятків у цьому плані є поляки. Вони у спілкуванні використовують здебільшого українську мову. Але це, певно, пов'язано з тим, що абсолютна більшість із них живуть у західних областях України: Житомирській, Вінницькій та Хмельницькій, де загалом переважає україномовне середовище. Щодо росіян, які є найбільшою національною меншиною України й становлять близько 17 % населення, то абсолютна більшість із них (понад 90 %) постійно спілкується своєю рідною мовою³⁴.

³³ Хмелько В. Що являє собою електорат з точки зору національності і мови? // Вибори-98. Бюлетень. Вип.4. - С. 14.

³⁴ <http://www.ukrstat.gov.ua>

Різноманітні дослідження свідчать, що інформаційний простір України переважно є російськомовним³⁵. Відповідно символічний світ українців представлений у ньому слабо.

Проте не варто панікувати з приводу мовних проблем українців, як це простежується у низьці видань. Український народ переживав й набагато складніші часи. Наприклад, на початку ХІХ ст. здавалося, ніби український світ, його мова розчиняться у великому «російському морі». Принаймні така картина спостерігалася на Лівобережній та Центральній Україні. Не краща була ситуація на Заході, де чужі українству сили глушили його «національне пробудження».

Однак українці навіть у складних ситуаціях знаходили в собі сили зіп'ятися на ноги, довести, що вони є і що з ними варто рахуватися. Останнім таким «доказом» і стала Помаранчева революція. Фактично будучи блокованим інформаційно, українство не лише спромоглося голосно заговорити про своє «Я», а й змусило говорити про себе весь світ.

Нинішня комунікативна ситуація, незважаючи на низку негативних моментів, виглядає для українців далеко не безнадійно. Інша річ, що українській національній еліті необхідно всебічно й об'єктивно проаналізувати ситуацію, визначитися з пріоритетами діяльності й цілеспрямовано працювати у цьому напрямі.

Передусім варто мати на увазі, що нинішній світ вступив у період четвертої комунікативної революції, яка пов'язана з використанням телематичних медіа. Для них характерні такі риси: технології, що спираються на процесори або використання комп'ютерів; гібридний характер; взаємна пов'язаність медіа; можливість інтеракції споживачів; низький рівень суспільної регуляції; приватні й водночас публічні функції.

Телематичні медіа формують нову комунікативну реальність. Якою вона буде - можемо лише здогадуватися. Але те, що деякі традиційні для нас засоби масової комунікації будуть витіснені або суттєво трансформовані, сумнів немає. Цієї перспективи не варто боятися, виявляючи консервативну прив'язаність до

³⁵ *Залізняк Г., Масенко Л.* Мовна ситуація : день сьогоднішній та прийдешній. - К., 2001. - С. 64.

традиційних медіа, наприклад, друкованої книги. Українцям, якщо вони хочуть посісти достойне місце в новому комунікативному світі, потрібно сміливо йти назустріч новаціям, адаптуючи їх до своєї ментальності.

На жаль, доводиться констатувати, що в розвитку телематичних медіа ми запізнюємося (щось подібне спостерігалось з нами під час другої й третьої комунікативних революцій). Відповідно до даних Державного комітету зв'язку та інформатизації, на 1 січня 2005 р. послугами Інтернет користувалися 8,4 % населення України. У той час як у розвинених країнах цей показник на кілька порядків вище. Так, у 2002 р. у Норвегії мережею Інтернет користувалося 50,2 %, у США - 55,1 %, Фінляндії - 50,9 % населення. Навіть у пострадянській Естонії цей показник сягав 32,8 %. На думку спеціалістів, український сегмент сітки у 6-10 разів менше російського й помітно відстає від польського, чеського й словацького³⁶.

Правда, тішить те, що в Україні мережа Інтернет динамічно розвивається. Так, у грудні 2000 р. постійними користувачами мережі було лише 2,1 % громадян. На 2006 р. прогнозується, що таких буде близько 20 %³⁷. Однак ця динаміка не настільки висока, щоб найближчим часом наздогнати розвинуті країни чи навіть ту саму Естонію.

Певне розуміння значення нових комунікативних технологій спостерігалось в національно орієнтованій політичній еліті України під час Помаранчевої революції. Політичні сили, які підтримували В. Ющенка, більш інтенсивно використовували Інтернет, ніж їхні політичні противники.

Незважаючи на те, що в Україні з 2000 р. існує Національна програма інформатизації, говорити, ніби наша держава приділяє належну увагу цій важливій сфері, не доводиться. Так, у 2004 р. на реалізацію даної програми було виділено лише 7 млн 710 тис. гривень. Це катастрофічно мало. І справа не лише в нашій біднос-

³⁶ *Интеграция и разнообразие: новые тенденции политики Украины в сфере массовой информации и новых коммуникационных услуг: Информационный доклад.* - К., 2005. - С. 50.

³⁷ *Чорнописька Л.* «Зручна» мова українських інтернет-ЗМІ // Слово Просвіти. - 2005. - Ч. 36. - С. 8.

ті, нестачі бюджетних коштів. Справа у нерозумінні важливості цієї проблеми. Для порівняння: того ж року із бюджету на випуск т. зв. соціально значущих видань (значущість деяких із них викликає серйозні сумніви) було виділено 43,6 млн грн³⁸.

Розроблена ще одна державна програма «Електронна Україна» (на 2005-2012 рр.), головним завданням якої є розвиток Інтернет-індустрії. Зокрема в ній передбачено створення умов доступу до Інтернет як універсальної послуги, забезпечення нею наукових працівників та студентів, створення захисних сіток і використання інтелектуальних карток³⁹.

Ці плани вселяють певний оптимізм. Але вони будуть реалізовані настільки, наскільки під них виділятимуться кошти. Судячи із риторики як колишнього, так і нинішнього керівництва держави, лідерів політичних партій, авторитетних політиків, для них це питання не є актуальним. Якщо таке ставлення до даної проблеми з боку української політичної еліти збережеться, то ми станемо безнадійними аутсайдерами у світовому комунікативному просторі, що в нинішніх умовах створить проблеми і для економічного, і для соціального розвитку, не кажучи уже про розвиток культурний.

Для українців розвиток свого сегмента Інтернету має не лише суто технічну сторону. Доводиться констатувати, що українська мова, а разом із нею український символічний світ представлені в мережі дуже слабо. Станом на кінець 2003 р. в Україні тільки 14 % веб-сайтів були україномовними, 4 % двомовними, а російськомовними - 82 %⁴⁰.

На нашу думку, українському керівництву варто було б звернутися за досвідом до скандинавських країн, передусім Фінляндії. Нині вони є лідерами щодо розвитку й застосування нових комунікаційних технологій. І це, незважаючи на те, що в минулому ці країни аж ніяк не були комунікаційними лідерами. Більше того, деякі з них (Норвегія, Фінляндія) довгий час знахо-

³⁸ *Интеграция и разнообразие: новые тенденции политики Украины в сфере массовой информации и новых коммуникационных услуг: Информационный доклад.* - С. 63, 81.

³⁹ Там само. - С. 63.

⁴⁰ *Чорнописька Л.* «Зручна» мова українських інтернет-ЗМІ // Слово Просвіти. - 2005. - Ч. 36. - С. 8.

дилися під владою іноземних держав і мають приблизно ту саму проблему, що й ми, проблему двомовності. Цінним для нас став би й досвід Естонії, котра також належала до колишніх республік СРСР. Незважаючи на своє радянське минуле, ця держава наблизилася до комунікаційних лідерів. До речі, вона є чи не єдиною країною, де уряд перейшов на електронну документацію.

Доводиться констатувати, що на сьогоднішній день традиційні засоби масової комунікації в Україні виявилися переважно відчуженими від українців. Їхня комерціалізація призвела до того, що вони не контролюються українцями, а керівниками потужних медіа часто виступають люди, які ні етнічно, ані ментально до українців не належать. Ми ніби у черговий раз опинилися «на нашій не своїй землі». Не дивно, що в такій ситуації медіа не працюють на творення українського символічного світу. В кращому випадку займають нейтральну позицію в цьому плані, в гіршому - деструктивну. Іноді простежується бажання представити український символічний світ у карикатурному вигляді. І показовий тут приклад - створений А. Данилком сценічний образ Верки Сердючки.

Сьогодні в світі, де різко зросло значення комунікаційних засобів, мирне змагання етнічно-культурних гегемоній має не менше, якщо не більше значення для існування народів, ніж кровопролитні війни минулих десятиліть і століть. Одні народи у цьому змаганні уміють «тримати удар», інші - ні. Українці, на жаль, швидше відносяться до других, ніж до перших. Маленька Естонія, котра мала агресивне російськомовне населення, що становило значний відсоток її жителів, яка економічно залежала та й продовжує залежати від Росії, зокрема від російських енергоносіїв, зуміла вистояти в цій не простій боротьбі. Вона не побоялась піти на непопулярні й навіть «нецивілізовані» кроки, у т.ч. й законодавчого характеру, щодо захисту своїх прав. Ми ж у цьому плані демонструємо безмежну «толерантність», яка сприймається нашими конкурентами (і сприймається справедливо) як вияв слабкості.

Якщо шукати причини нашої «недолі», то варто передусім глянути на самих себе, чесно вказати на ті риси нашого національного характеру, які не дають нам успішно відстоювати себе, свій символічний світ, і, в міру можливостей, намагатися змінити їх, адекватно пристосуватися до сучасних реалій.

Коротко оглянемо конкретні засоби масової комунікації й те, яку роль вони відіграють у формуванні символічного світу сучасних українців.

Якщо взяти телебачення (певно, найбільш впливовий у даний час засіб масової комунікації), то говорити про його українськість дуже проблематично. Провідні комерційні канали «Інтер», «1+1», «ICTV», «Новий канал», «СТБ» в найкращий телечас демонструють неукраїнську продукцію - російські серіали, фільми, шоу, концерти, а також американське кіно. Значна частина ефірного часу на цих каналах звучить російською мовою.

Такий стан може мати дві інтерпретації. *З одного боку* - вкрай потворним і деструктивним для українців явищем є практикована там своєрідна «двомовність», коли один ведучий говорить російською, інший - українською або коли до російськомовних фільмів даються субтитри українською. Як у першому, так і в другому випадку це можна сприйняти як намагання продемонструвати «меншовартість» української мови, а разом з тим і українського символічного світу.

А з іншого боку - навпаки, часто україномовні ведучі у такій ситуації виглядають краще. А ще ліпше, коли запрошений російськомовний «товарищ» (звичайно із числа тих, хто мав би володіти українською), наморщивши чоло, дослухається до україномовного ведучого, як мала дитина до бесіди дорослих (у той час як і ведучий, і аудиторія чудово його розуміють), - це взагалі показово. Що таки з'явилися в Україні такі телеведучі, котрі незнання української мови співбесідником самим ходом розмови - безстосовно до її змісту - уміють ненав'язливо-співчутливо представити власне його проблемкою.

Сподіватися на конструктивну роль у формуванні українського символічного світу нинішніх комерційних телеканалів України є ілюзією. Зміна їхньої позиції у цьому питанні може статися лише в результаті сильного тиску української громадськості, у т.ч. й законодавчого характеру. Але навіть у цьому разі не слід чекати на швидкі зміни.

Можна було б сподіватися, що український символічний світ активно формуватиме державне телебачення. Власне, це ніби одне із головних його завдань. Однак попередня влада (за

часів президентства Л. Кравчука й Л. Кучми) цими питаннями особливо не переймалася. Вона була зацікавлена в тому, щоб державні засоби масової інформації були її політичним рупором. До того ж українське державне телебачення через різні причини, було і залишається маловпливовим. Його аудиторія становила близько 4-5 % і навіть поступалася комерційним каналам «другого плану».

На сьогодні спостерігаємо намагання реформувати державне телебачення. Однак стратегія цього реформування здебільшого полягає у тому, щоб зробити 1-ий телеканал більш популярним й, відповідно, більш впливовим. У той же час не чути голосів, що даний канал має бути наповнений українським змістом, сприяти творенню українського символічного світу. Не піднімає цього питання і товариство «Просвіта», якому годилося б звернути на це увагу.

Схоже, реформування 1-го каналу нині зводиться до того, щоб підтягнути його під стандарти комерційних каналів. Пропонується скорочення кореспондентської мережі каналу, що зробить його абсолютно зосередженим на київських подіях. Взагалі варто відзначити «києвоцентричну зорієнтованість» усіх великих загальноукраїнських телеканалів. Оскільки Київ усе ще залишається містом, де український символічний світ залишається маргіналізованим, це знаходить відображення в їхній роботі.

Буде прикро, якщо це станеться з 1-м каналом. Незважаючи на всі його мінуси й «примітивізм», робота даного каналу все ж таки мала помітну україноментальну зорієнтованість. Це давало йому змогу утримувати нехай і невелику, але відносно стабільну аудиторію (десь на рівні 4 %). Перед реформуванням каналу (в січні 2005 р.) його телеаудиторія становила лише 2,25 %. Не виключено, такий низький показник був пов'язаний з відверто провладною орієнтацією каналу, що відвернуло від нього україноцентричну аудиторію, яка загалом симпатизувала опозиції. Проте реформування 1-го каналу поки що не дало позитивних результатів. Швидше, навпаки. У липні 2005 р. вона скоротилася вдвічі й становила всього 1,1 %⁴¹.

⁴¹ Рудий Д. На старті // Поступ. - 2005. - № 190. - С. 1а, 7а.

Можливо, якби реформування 1-го каналу відбувалося в про-українському дусі, це могло дати непогані результати щодо розширення його аудиторії. Незважаючи на планомірне витіснення з комунікативного простору та руйнування українського символічного світу, попит на українське існує. І не є він таким уже й малим.

Свідченням цього є газета «Сільські вісті». Дане видання, яке ментально є виражено українським, ще за радянських часів мало найбільшу в Україні читацьку аудиторію (понад 2 млн передплатників). Хоча зараз ця аудиторія помітно скоротилася, тим не менше «Сільські вісті» продовжують утримувати лідерство за кількістю передплатників (десь на рівні 600 тис.). І це незважаючи на агресивну рекламу та саморекламу комерційних видань типу «Фактів» чи «Сьогодні». Кількість передплатників останніх аж ніяк не може зрівнятися зі стабільною аудиторією «Сільських вістей».

Звісно, читацька аудиторія і телеаудиторія - не одне й те саме. Але певні тенденції в телепросторі України говорять про те, що власне українська телеаудиторія є не такою вже й малою. Так, деякі комерційні телеканали починали свою діяльність як укоріноцентричні (наприклад, канал «1+1»). Це, очевидно, був тактичний крок для завоювання аудиторії. На певному етапі відбувалася трансформація телеканалу, результатом якої стала маргіналізація українського символічного світу. Навіть донецький телеканал «Україна», де український символічний світ є практично відсутній, ймовірно, теж з чисто тактичних міркувань обрав укоріноцентричну назву.

Як укоріноцентричний репрезентував себе й «5 канал». Таким він себе виявив під час помаранчевої революції. Його телеаудиторія тоді сягала 10-11 %⁴². У переважній більшості це були свідомі українці, які цілком щиро підтримували «Нашу Україну» й В. Ющенко.

10 % телеаудиторії - це той «стартовий капітал», на який би міг уже сьогодні розраховувати гіпотетичний укоріноцентричний канал.

⁴² *Интеграция и разнообразие: новые тенденции политики Украины в сфере массовой информации и новых коммуникационных услуг: Информационный доклад.* - С. 47.

А у перспективі цей відсоток міг би помітно зрости. Однак створення такого телеканалу - справа малоімовірна. І справа не лише в комерційному розподілі інформаційного ринку (хоча цей фактор далеко не останній), але й у жорстокій боротьбі етнічно-культурних гегемоній в Україні та й зрештою в пасивності самих українців, нерозуміння ними потреби мати свій комунікаційний простір.

Ситуація в радіопросторі України багато в чому нагадує ситуацію в телепросторі. Частково це пояснюється близькістю даних засобів масової інформації. На сьогодні маємо сильно поруйновану систему державного радіомовлення, яке хоч якось ще репрезентувало український символічний світ. На противагу йому динамічно розвиваються комерційні радіокомпанії, для яких характерна тенденція послідовної маргіналізації цього світу. В ефірі комерційних радіостанцій практично не звучить українська музика, так само як на телебаченні майже немає українського кіно. Не частими є там й українська мова в устах ведучих (про її якість навіть не доводиться говорити).

Найприкріше, що в умовах незалежної України український символічний світ витіснений із тих комунікаційних сфер, які найкраще могли би прислужитися українству - кіно й фонографічної музики.

В Україні за останні роки «успішно» руйнувалося кіновиробництво. Відома колись кіностудія ім.Довженка, як й інші кіностудії, перетворилися на руїну. Зараз вони якщо й функціонують, то переважно знімають фільми на замовлення росіян або російськомовні фільми, де український символічний світ практично не представлений.

Це стосується й українських телеканалів, які час-від-часу продукують телефільми. Останні ніби зорієнтовані й на російський телевізійний ринок (український, виявляється замалий!). Відповідно вони російськомовні. Навіть якщо знімаються на українському матеріалі, то українські реалії в них максимально вихолощені. Достатньо пригадати «День народження буржуя» або «Європейський конвой». Якщо ж у цих телефільмах без українського символічного світу не обійтись (наприклад, у екранізаціях творів М. Гоголя), то простежується намагання представити його в карикатурному, несерйозному вигляді.

Навіть ті незначні гроші, які виділяє держава на зйомки фільмів, часто йдуть на кінокартини, котрі далекі від представлення українського світу. А ті фільми, які все таки це роблять, просто не потрапляють на широкий екран (наприклад, «Молитва про гетьмана Мазепу»). Їх майже не демонструють на телебаченні, відсутні вони й у системі кінопрокату.

Парадоксально, але чи не єдиним фільмом за останні роки на широкому екрані, де більш-менш був представлений український символічний світ, виявився польський фільм «Вогнем і мечем». До речі, він користувався помітною популярністю, мав комерційний успіх. А це ще раз свідчить, що мистецька продукція, яка представляє українство, має чималу аудиторію. Водночас символічний світ певним чином то представлений, проте українство там зображене доволі варварським і недолугим.

Українська кінопродукція практично не представлена на відеоринку. Проблематично знайти на ньому також іноземні кінофільми, дубльовані українською мовою.

Не останню роль у формуванні символічного світу сучасних людей, у т.ч. й українців, відіграють телесеріали. Вони, як правило, демонструються в найкращий час і мають широку аудиторію. Глядачі дуже швидко й легко «звикають» до героїв цих фільмів, вони присутні у розмовах, стають об'єктами сучасного фольклору, їхні образи використовуються в рекламній продукції. Фактично ці вигадані персонажі перетворюються на важливий елемент символічного світу. Їхні моральні орієнтири, уподобання, спосіб поведінки для багатьох людей стають еталоном, вартим наслідування.

Створення телесеріалів, де був би представлений український символічний світ, ефективно заблоковано. Наприклад, для продовження зйомок серіалу «Роксолана» не знайшлося коштів. Звісно, можна говорити про недоліки цього фільму (які, до речі, часто зумовлювалися недостатністю фінансування). Але фільм мав чималу аудиторію й міг розраховувати на комерційний успіх. Один із останніх дійсно українських телесеріалів «Украдене щастя» не відзначався багатосерійністю і пройшов малопоміченим.

Тут існує ще одна велика проблема: як правило, серіали відображають чи ба - гірше, формують зовсім новий, штучний

символічний світ, який має дуже мало спільного із символічним світом нації, **держава** котрої навіть їх і продукує. Чи потрібна, наприклад, українська «Бригада» (вона, окрім комерційних міркувань, шкідлива і для Росії). Винятком тут є численні російські серіали про силові служби, виробництво яких, безумовно, інспіровано як біографією, так і політикою В. Путіна. (Проте і тут нічого національного немає, є непрямий, художній піар діючої державної влади) Загалом же практично усі серіали вибудовуються на загальнолюдських уподобаннях, пристрастях. Досить згадати шалену популярність вироблених у таких різносимвольних світах латиноамериканських і штатівських серіалів: «Просто Марія», «Дика троянда», «Район Мелроуз» тощо на теренах таких же різносимвольних світів СРСР та СНД. Серіал у його нинішній найбільш розповсюдженій формі, на нашу думку, за задумом є інтернаціональним і навіть більше анаціональним. Тому ставити на цей жанр у боротьбі за відстоювання символічного світу нації навряд чи варто. Інша справа його конотації і мова. Але це вже дещо інший рівень.

Ще парадоксальніша ситуація з українською фонографічною музикою. Здавалося б, українці, котрі мали й мають здобутки у пісенній сфері, могли виявити себе тут чи не найкраще. Проте зараз в Україні теле- і радіоефіри заповнені переважно т.зв. російською попсою. Це саме стосується й ринку аудіопродукції. Українська популярна музика максимально маргіналізована. Вона не лише не має рекламної «розкрутки», а й принципово не допускається в теле- й радіоефір як «неформат».

Навіть тих українських виконавців, які досягли популярності і про яких уже не можна мовчати, є намагання заблокувати, скомпрометувати й представити у невідгідному світлі. Наприклад, чого вартувало роздування в мас-медіа теми, ніби проти альбому Руслани «Дикі танці» виступають гуцули. А факт її перемоги на «Євробаченні» інтерпретувався в деяких медіа досить дивно. Зокрема акцентувалася увага на «ненормальній» поведінці співачки. Незважаючи на вражаючі успіхи Руслани, її українські пісні продовжують залишатися в теле- і радіоефірі «неформатом». «Форматом» стали лише її «Дикі танці». Та й то в англomовній версії.

Маргіналізованими є українські пісенні фестивалі й конкурси. Прикладом тут може бути фестиваль «Червона рута», який у перші роки незалежності мав чималу популярність, але за останній час став малопомітним явищем.

Намагання витіснити український символічний світ (хоча, можливо, не так агресивно) зустрічаємо в «старих» мас-медіа - пресі та книговидавництві. Можливо, через те, що ці медіа в нинішніх умовах втрачають своє значення, «комунікативні конкуренти» менше звертають на них свою увагу. Та й тут їхні успіхи кидаються у вічі.

У пресі простежується чітка тенденція витіснення україномовних видань. У роздрібній торгівлі представлені переважно російськомовні видання, які аж ніяк не працюють на конструктивне творення українського символічного світу. Значна частина з них є виданнями переважно бульварного характеру. (Автор не вкладає в поняття «бульварна преса» якийсь негативний зміст. Під цією пресою розуміються видання, спрямовані передусім на «гарячі сенсації», скандальні новини тощо

Часто така «бульваризація» преси в Україні пояснюється «комерційною доцільністю». Мовляв, саме на такі видання існує значний попит. Насправді реальна картина дещо інша. Подібного роду преса потребує значної «розкрутки» й відповідного вкладення коштів. Та й її видання в Україні зовсім не є комерційно успішним. Наприклад, газета «Факти», незважаючи на різноманітні способи її «розкрутки», а також довготривалий патронат з боку влади, має підписку на рівні 70 тис. примірників (дані на кінець 2005 р.) і значно поступається «консервативним» «Сільським вістям»⁴³. Щоб існувати, видання бульварного типу, як правило, повинні мати «донорське підживлення» чи то з боку рекламодавців, чи з боку якихось (переважно політичних) спонсорів.

Видання, зорієнтовані на агресивність, «гарячу сенсаційність», певним чином суперечать відносно спокійній вдачі українців. Тому в нас цілком успішними виявляються «спокійні», «консервативні» видання. Наприклад, згадувана газета «Сільські вісті», яка за радянських часів була найбільш тиражним щоденним виданням,

⁴³ *Сільські вісті*. - 2005, 2 вересня.

фактично такою залишилася й сьогодні. Дана газета, попри свою ліву орієнтацію, дуже добре враховує специфіку української ментальності. Це й зорієнтованість на «простоту» тематики, і відповідні заголовки, які часто мають «прислівниковий» характер, й карикатури в стилі української гумористичності тощо. Цікавим феноменом для української преси є газета «Порадниця». Не маючи практично ніякої «розкрутки» і не відзначаючись «багатством» змісту, вона непомітно стала одним із найбільш тиражних українських видань. Відносно непогані тиражі мають нові львівські видання «Експрес» та «Високий замок», які загалом також враховують специфіку української ментальності.

Ментальна українозорієнтованість може забезпечити видання комерційний успіх. Інша річ, що власники багатьох видань (свідомо чи несвідомо) відкидають таку орієнтованість, «принципово» руйнуючи український символічний світ.

Подібні тенденції простежуються і в книговидавництві. Багато пишеться про те, що Україна помітно відстає навіть від своїх пострадянських сусідів за кількістю виданих книг на душу населення. Цей книжковий голод нам успішно допомагають ліквідувати видавництва Росії й навіть Білорусії, звідки до нас завозиться маса російськомовної літератури (іноді навіть українофобського характеру). До речі, для Росії експорт книговидавничої продукції - одна з вагомих статей її зовнішньоторгових доходів. Окрім того, чимало тиражних книжкових видань, що з'являються в Україні, не є україномовними. У аналітичному огляді «Національна книга: нинішній стан, його причини і перспективи» (за 1999 р.) констатується, що книжковий ринок України на 90-92 % окупований російською книгою⁴⁴.

Однак це не означає, що українська книжка не видається чи не має попиту. Досить відвідати Львівський книжковий форум, щоб переконатися у зворотному. Проблема в тому, що ланка зв'язку між видавцем української книжки та споживачем розірвана.

Так, на початку української незалежності під виглядом боротьби з монополізмом була ліквідована система книжкової торгівлі. Натомість з'явилися комерційні структури, деякі з яких фактич-

⁴⁴ Масенко Л. Мовна ситуація України // Ї. - 2004. - С. 15.

но монополізували цей ринок (наприклад, сітка магазинів «Буква»). Під виглядом «комерційної доцільності» відбулася маргіналізація української книжкової продукції на ринку. Додайте до цього відсутність належного інформування та реклами української книги, і тоді отримаємо малоприємну картину в цій сфері.

І все ж картина із традиційними засобами масової інформації в плані формування українського символічного світу зовсім не є безнадійною. Все ж таки існують певні українські структури, які здатні змінити ситуацію на краще. Передусім маються на увазі українські творчі спілки, гуманітарні інституції, неодноразово згадуване товариство «Просвіта», політичні сили, що декларують український патріотизм чи навіть націоналізм. Вони можуть стати факторами тиску, який відкоригує діяльність засобів масової комунікації. Проте цей тиск їм краще здійснювати через державні структури, ніж безпосередньо. Все ж таки держава декларує свою українськість, і українськість залишається важливим фактором у політичних процесах, і вже через це державні органи мусять здійснювати кроки щодо творення українського символічного світу. Говорячи про цей тиск, мається на увазі не втручання держави у роботу медіа, а створення певних умов (у т. ч. й законодавчого характеру), які б надавали підтримку україноцентричним засобам масової комунікації.

Звісно, можливий і безпосередній тиск українських структур на медіа. Але знову ж таки це не має бути безпосереднє втручання в їхню роботу. Дані структури могли б морально підтримати і рекламувати їх. Не можна сказати, що цього немає. Але це робиться вкрай мляво, неактивно і неінтенсивно.

Деякий ефект міг би поширюватися й на бізнесові структури, без реклами та спонсорства яких існування окремих медійних структур в Україні було б проблематичним. Проте, як зазначалося вище, власне українського бізнесу майже немає. І бізнесові структури в нас часто виступають рекламодавцями й спонсорами медіа, різноманітних програм і проектів, що виступають носіями неукраїнських впливів.

Ефективність «українізації» традиційних медіа залежатиме від того, наскільки злагоджено й продумано будуть діяти українські сили. Передусім варто зосередитися на тих ділянках,

які дадуть найбільший ефект. На нашу думку, це може бути фонографічна музика й кіно.

Те, що український пісенний потенціал залишається достатньо потужним, довели уже згадувані події останнього часу - перемога Руслани на конкурсі «Євробачення» 2004 р., Помаранчева революція, пісенна форма якої була достатньо вираженою. Залишається «зовсім мало» - створити ефективно діючу систему підтримки українських виконавців, їхньої «розкрутки» й рекламування, а також доступу до медіа (передусім радіо й телебачення). У це мають бути вкладені не лише кошти (для організації пісенних конкурсів, фестивалів, надання грантів талановитим початківцям тощо). Потрібно створити й законодавчу базу, яка б давала переваги українським виконавцям у доступі до медіа.

Щодо кіно, то на перших порах варто зробити доступною для широкої публіки українську кінопродукцію попередніх років. Інтерес до неї існує. Адже соціологічні дослідження доводять, що українці найбільш позитивно ставляться до «старих» фільмів, знятих ще за радянських часів. Якби 1-ий канал почав систематично демонструвати українське кіно в «доступний» для глядачів час, його популярність могла б зрости. Також державне телебачення мало б винести на суд глядачів і ту кінопродукцію, яка була знята в Україні за останні роки (здебільшого на державні кошти). Подібна публічність розставила б крапки над «і» в оцінці сучасного українського кіно. Бо маємо тут чимало «критики», але предмет «критики» опиняється за «сімома печатками».

Слід продумати заходи щодо забезпечення присутності української та україномовної кінопродукції на відеоринку. Очевидно, в даному разі не обійтися без кроків законодавчого характеру.

І, нарешті, повинна існувати ефективна програма підтримки українського кіновиробництва. Кошти, які виділяються на створення фільмів, мають наватися публічно й на конкурсній основі. Також варто виробити систему пільгового спонсорування українського кіно з боку бізнесових структур.

Не менш важливо створити інституції, що займатимуться «просуванням» даної продукції на кіноринок. Останній у нинішніх умовах доволі специфічний і не обов'язково залежить

від уподобань глядача. Та й ці уподобання часто визначаються вміло проведеною рекламною кампанією.

У принципі, нескладно українізувати радіо й телебачення. Ступінь соціальної регуляції цих медіа високий. Якщо створити розумну систему проукраїнської регуляції даних засобів масової інформації, у т. ч. й законодавчого характеру, позитивні результати можна отримати уже найближчим часом.

Така система мала б існувати й щодо преси. Наприклад, українськомовним виданням слід надати пільги щодо розповсюдження й передплати, законодавчо заохотити розміщення в них реклами. Водночас окремі українськомовні періодичні видання (зокрема культурологічні, літературні й наукові журнали) мали б отримувати державні дотації або гарантовану передплату для освітніх і державних установ.

Щодо української книжкової продукції, тут чи не найголовнішою проблемою є створення системи її доставки до споживача. Наприклад, елементами такої системи могла б стати доставка за рахунок держави книг поштою, реклама за державний кошт «соціально значущих» видань, а також централізована закупівля для бібліотек книжкової продукції. Принаймні таке використання коштів видається більш продуктивним, ніж непрозорі мільйонні затрати на т.зв. «соціально значущі» видання.

Звісно, подібного роду видання можуть існувати. Але їхнє фінансування мало б здійснюватися на відкритій конкурсній основі. Наприклад, державна фінансова підтримка може надаватися переможцям літературних конкурсів, конкурсів з написання монографій з певних проблем, підручників тощо.

Наведені вище заходи щодо перебудови засобів масової комунікації в Україні не видаються такими вже складними. Їхня реалізація є цілком реальною. Хоча вона й зустрінеться із сильною протидією. І тут багато залежатиме від того, наскільки у проукраїнських сил вистачить наполегливості й політичної волі.

Головним же завданням має бути формування і розвиток в Українського народу чіткого усвідомлення необхідності плекання, захисту і розвитку свого символічного світу, інформаційного простору і комунікацій як запоруки успішного функціонування та розвитку Нації і Держави у сучасному глобально-інформаційному світі.

Розділ 11

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ВПЛИВИ НА ГУМАНІТАРНУ СФЕРУ УКРАЇНИ

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ТА КУЛЬТУРНО- ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Явище глобалізації сьогодні є одним з найпопулярніших об'єктів досліджень найширшого кола науковців дуже різних галузей. Сприйняття його є вельми суперечливим, оскільки існує велика кількість різних загальних і спеціальних підходів та теорій глобалізаційного процесу, аналіз та порівняння яких є цілком самостійним проблемним і дослідницьким полем. У контексті проблематики даного розділу не є доцільним зосереджуватися на теоретичному аспекті вивчення глобалізації, оскільки нами поставлені більш конкретні проблеми, котрі вписуються у «консенсусне поле» тих явищ, які, з точки зору переважної більшості теорій глобалізації, безперечно детермінуються або посилюються глобалізаційними впливами на регіональні та локальні соціальні структури.

Наслідком глобалізаційних впливів останніх десятиліть є політико-культурна уніфікація різних людських спільнот, зокрема і транзитивних, «перехідних» суспільств, до яких належить і Україна. Ця уніфікація вибудовується на основі адаптації у масовій свідомості цінностей демократії, індивідуалізму та прав людини, які задіюються для зміни не лише інституціональної структури та правової системи суспільства, але й переорієнтації моделі економічної поведінки людей, способу життя та характеру споживання. Ці зміни мають комплексний характер, оскільки є складовою ринкової трансформації, поширення на посттоталітарні соціуми західної моделі розвитку, яка набуває у них певних своєрідних рис та певних «збочень». Вагомим елементом глобалізаційних процесів є активізація міграцій населення завдяки полегшенню вільного транс-

кордонного пересування робочої сили. Характер, вектори та структура міжнародної міграції є показниками соціального, політичного та економічного здоров'я певної країни.

У розділі здійснена спроба такої конкретизації: визначення сталих системних чинників глобалізаційних впливів, аналізу демографічних та міграційних процесів, їхньої динаміки та соціальної мотивації, характеру соціально-культурної інженерії, змін у системі цінностей населення, моделей споживання тощо, загальної культурно-цивілізаційній ідентифікації.

На матеріалах соціологічних досліджень, моніторингів, опитувань ми можемо простежити зміну життєвих та поведінкових пріоритетів населення, зміну ставлення до певних суспільних явищ та інститутів, протиріччя ідеологічних векторів у цих змінах. Можна спостерігати загалом позитивне ставлення до «західної» (у найширшому розумінні) системи цінностей, яка містить у собі провідну глобалізаційну тенденцію у соціогуманітарній сфері (орієнтація на приватну ініціативу, індивідуалізм, приватну власність, захист прав людини, демократичний ідеал, громадянське суспільство тощо). Зв'язок певної системи цінностей та інтенсивності участі в глобалізації є логічним продовженням веберівської проблеми зв'язку етики («протестантська етика...», «господарча етика світових релігій») та економіки, а відповідно і типу суспільства. Сповідування такої системи пріоритетів є шляхом адаптації до глобального світу, який значимо та інтенсивно трансформується внаслідок дії капіталістичної економіки.

Проте суспільна свідомість характеризується вибірковістю щодо сприйняття комплексу цих цінностей: адаптуються моделі споживання, частково ставлення до природності приватної власності, але об'єктивна індивідуалізація типу соціальної поведінки в існуючих економічних умовах стає однією з перешкод на шляху становлення структур громадянського суспільства, індивідуалізація тяжіє до асоціальних тенденцій. Тут можна також враховувати чинники сталих соціопсихологічних характеристик українців. «Демократичні прагнення» населення тісно корелюють зі змінами рівня життя та оцінкою діяльності, соціальної ефективності владних інститутів, особливо представницьких. Ставлення до останніх

переважно скептичне і спричинює послаблення політичної та електоральної активності. «Освіжити» цю ситуацію, тобто змусити на певний час переосмислити пріоритети, можуть незвичні способи мобілізації мас політичною елітою в умовах тривалої ескалації суспільної напруги (йдеться про електоральну кризу наприкінці 2004 р.). Тут не останню роль відіграє чинник особистісний, персональний, оскільки суспільство менше довіряє колективним органам і пов'язує більші сподівання з чиеюсь персональною відповідальністю, прагне «здобуття» харизматичного лідера. Соціологічні опитування після подій Помаранчевої революції до уваги не беремо, оскільки соціально-психологічний стан суспільства і нині є нестійким аби демонструвати сталу тенденцію щодо зміни ціннісних орієнтацій. Нас цікавить передовсім *буденне, рутинне ставлення*, яке можливе лише за умов відносної політичної стабільності.

Суспільне ставлення до демократії та громадянська активність

У даному підрозділі ми спираємося зокрема на дані щорічного опитування, що здійснюється Міжнародною Фундацією Виборчих Систем (США). У рамках опитування 2003 р. було проведено 1265 інтерв'ю в усіх регіонах України та здійснено вибірку з 65 інтерв'ю у Києві. Внаслідок опитування вивчено середньозважений загальнонаціональний зріз, причому відомості класифіковано за регіонами, статтю та віком респондентів. Опитування проводилося українською та російською мовами у період з 10 до 19 вересня 2003 р. Похибка у рамках досліджень такого масштабу становить $\pm 3\%$. МФВС проводила дослідження у співпраці з українською дослідницькою організацією «Інтелектуальна перспектива» (ІП), яка брала участь у систематизації та аналізі даних. Результати дослідження є підґрунтям щодо наших подальших висновків. Висновки дослідників можна згрупувати наступним чином¹, додавши до них певні власні узагальнення.

¹ Шарма Р., Ван Дюсен Н. Ставлення та очікування: опитування громадської думки в Україні 2003. - К., 2004. - С. 10-39.

Загальний рівень вдовolenості та економічна ситуація

• Тенденція, яку було виявлено під час попередніх опитувань МФВС і яка вказує на те, що переважна більшість населення України є або дуже незадоволеною (47 %) або дещо незадоволеною (38 %) загальною економічною ситуацією в державі, залишилася без змін. Дані стосовно рівня невдовolenості подібні до тих, що були отримані в Україні у 2001 та 2002 роках. 10 % є «дещо задоволеними» загальною ситуацією, і лише незначна частина (3 %) є дуже задоволеними. Негативна оцінка економічної ситуації залишається першорядним чинником високого рівня невдовolenості населення ситуацією загалом, яка зафіксована у цьому дослідженні.

• Починаючи з 2000 р., опитування МФВС виявили, що *все більше українців віддає перевагу ринковій економіці, а не економіці центрального планування*. Щоправда це питання ще залишається проблемою актуального вибору, оскільки процентні показники симпатиків ринку збігаються лише з «успішним» прошарком суспільства, який відчуває свою здатність реалізувати прагнення до добробуту. Відсоток таких людей щодаля більше залежить від оптимізації системного функціонування української економіки та створення умов для реалізації приватної ініціативи ширших кіл, аніж зараз.

• *Розуміння українцями пріоритетів демократичних цінностей*. Респондентам надавався перелік з десяти тверджень або положень і запропоновано обрати п'ять, що, на їхню думку, найліпше відповідають поняттю «демократія». Найчастіше згадувалися права людини (66 %), потім такі твердження: «кожен має роботу» (60 %), «пенсіонерами опікується держава» (55 %) та «не існує корупції серед чиновників» (48 %). *Рідше згадувалися такі засади демократії, як свобода вибору, свобода слова та волевиявлення. Ці відомості свідчать про те, що економічні труднощі є провідним чинником, який визначає ставлення українців до багатьох питань. Ідеологічною домінантою політичної культури і процесу стане та політична філософія, «реалізація» якої сприятиме підвищенню рівня життя.*

• *Ставлення до порядку і свобод*. Той факт, що більшість опитаних не вважають Україну демократичною державою, не

обов'язково означає, що українці надзвичайно віддані цінностям, які уособлюють демократію. Під час опитування респондентів запитали чи погоджуються вони з таким твердженням, що важливіше, щоб керівництво країни забезпечувало дотримання порядку, ніж захист свобод. *(Це є традиційна і фундаментальна ціннісна дилема.)* Більшість (52 %) погодилася, що забезпечення порядку має першорядне значення, аніж захист свобод. Не погодилися з цим лише 25 % опитаних. Для порівняння: за підсумками опитування у 2002 р. 46 % погодилися з такою оцінкою і 26 % - ні. *Значна частина або більшість практично всіх верств українського суспільства вважають, що порядок має превалювати над свободами.*

• *Довіра до державних інститутів.* Єдиною з державних установ, що користується довірою більшості населення України (56 %), є Збройні Сили України. Інститут мерів є єдиною іншою установою, якій швидше довіряють (47 %), аніж не довіряють (40 %). Серед установ, які було перелічено під час опитування, найнижчий рівень довіри до Президента (22 %). 70 % українців мали низький рівень довіри або взагалі не довіряли президенту Л. Кучмі. Українці також демонструють низький рівень або відсутність впевненості в ефективності національних урядових установ. Значна частина населення вважає неефективними обласних губернаторів (44 %), міські/селищні ради (45 %), інститут мерів (46 %), Верховну Раду (70 %) та Президента (71 %). Серед зазначених установ найбільший відсоток населення вважає ефективними міські/селищні ради (42 %).

• *Интерес та участь у політиці.* До виборчої кампанії 2004 р. більшість українців (58 %) активно або дещо цікавилися політикою, тоді як взагалі не цікавилися або не надто цікавилися 38 %. Основними чинниками, що визначають рівень зацікавленості політикою, є освіта та стать. Чоловіки цікавляться політикою більше, ніж жінки (65 % чоловіків порівняно з 53 % жінок). Українці, що мають принаймні певну вищу освіту, більше цікавляться політикою, ніж громадяни з незакінченою середньою освітою (71 % порівняно з 44 %). Ті, хто цікавиться політикою, більш схильні обговорювати політичні питання з друзями та знайомими (30 %), ніж ті, хто не дуже або взагалі не цікавиться політикою (4 %).

• *Обізнаність з діяльністю громадських організацій (ГО).* Серед тих, хто обізнаний з діяльністю ГО, майже половина (49 %) вважають, що існування таких об'єднань в Україні є необхідним або корисним. 23 % опитаних вважають ГО не дуже або взагалі не потрібними і 28 % вагалися з відповіддю. Високий або середній рівень довіри до ГО висловили 38 % українців. Це більше, ніж 27 % у 2002 р. Водночас 26 % заявили, що не надто або взагалі не довіряють ГО. Серед тих, хто обізнаний з ідеєю ГО, 37 % досі вважають, що не отримують достатньо інформації про них, щоб висловлюватися про те, наскільки вони потрібні.

• *Інформація та ЗМІ.* Вперше з початку проведення опитувань МФВС в Україні більшість українців схильні вважати, що отримують велику або достатню кількість інформації як щодо політичних, так і економічних подій. 58 % українців вважали, що мають велику або достатню кількість інформації з питань політичного життя, а 48 % заявили, що отримують достатньо інформації з питань економічного розвитку. Ті, що мають велику або достатню кількість інформації щодо розвитку подій у політиці та економіці, більш схильні цікавитися політикою. Телебачення, особливо приватні телеканали, є основним джерелом новин та інформації для більшості українців.

• Більшість громадян України загалом позитивно оцінювали роботу ЗМІ. 7 % респондентів заявили про високий рівень довіри до ЗМІ, 54 % достатньо довіряють ЗМІ, 20 % не дуже довіряють і 6 % взагалі не довіряють.

Ембріональна система цінностей «середнього класу»

У контексті проблеми соціальної адаптації українства до глобалізаційних за своєю суттю демократичних та ринкових перетворень вагоме значення мають роль, функції та громадсько-політична позиція економічно активної та успішної верстви суспільства - *«середнього класу»*. Ми констатуємо, що в сенсі *зовнішньої дефініції* вітчизняного «середнього класу» та його *внутрішнього самосвідомлення* («класової свідомості», якщо згадати К. Маркса і В. Липинського) це соціальне утворення є вельми розпливчастим, аморфним, перебуває в стані структуризації та формування

власної свідомої громадської/політичної позиції (клас в собі, а не клас для себе). Якщо брати ті якісні та кількісні показники щодо «середнього класу», які визначає вітчизняний соціолог Є. Симончук у ґрунтовній роботі «Середній клас: люди і статуси»², то порівняння соціальної структури українського суспільства з такою у розвинених країнах виглядає наступним чином: табл. 11.1 та 11.2.

Таблиця 11.1

«Середній клас» в Україні й провідних країнах Заходу³

Страта	«Захід», %	Україна, %
Верхній середній клас	7,7	3,1
Середній середній клас	58,9	27,2
Нижчий середній клас	23,5	43,6
Нижчі прошарки суспільства	10,1	26,1

Таблиця 11.2

**Самоусвідомлення своєї соціальної приналежності
(«До якого прошарку суспільства Ви швидше за все
себе б віднесли?»)⁴**

Страта	Україна, 2002	США, 1992	Великобри- танія, 1992	З.Німеччина, 1992
Вищий	1	2	1	1
Середній	28	52	52	71
Робітничий клас	47	41	44	26
Нижчі прошарки	24	5	3	3

² Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. - К.: Ин-т социологии НАНУ, 2003.

³ На підставі даних Є. Симончука: Вказ. праця. - С. 52-53.

⁴ Там само. - С. 56.

Щодо самоідентифікації, то бачимо, що до «середнього класу» в Україні себе відносить лише близько чверті населення. За даними цих таблиць ми бачимо різницю у відсотках людей об'єктивно успішних та таких, що суб'єктивно себе такими вважають в умовах розвинутої ринкової та транзитивної економік. Соціальна структура суспільства у питанні її впливу на суспільну свідомість має ще й історичний вимір: перешкодою на шляху до формування зрілої громадської позиції українського «середнього класу» є нетривалість його існування, і те що він перебуває у процесі не оновлення чи ротації, а формування. Статусні зміни в економічному сенсі об'єктивно випереджають зміни ментальні, групову самореференцію, формування певних «корпоративних» пріоритетів. Ми залишили егалітарне суспільство лише на межі 80-х та 90-х. Доречними видаються наступні міркування Є. Симончука: «...в Україні ... відсутня традиційна класова, статусно-ієрархічна самоідентифікація», але: «нова соціально-ідентифікаційна система поступово вкорінюється у масовій свідомості і люди готові до ієрархічного бачення соціального простору, використання нових номінацій»⁵.

Ціннісні пріоритети опитаних представників цієї розмитої соціальної категорії визначили наступні позиції. Блок найвищої значущості, найголовніші пріоритети: здоров'я - «важливо» 93 % («неважливо» - 6 %), міцна сім'я - 90 % і 8 %, благополуччя дітей - 87,2 % і 10,3 %. Друга група: матеріальний добробут - 73 % «важливо», 23 % «швидше важливо», цікава робота - відповідно 66,8 % та 27,6 %, підвищення освітнього рівня - 60 % та 32 %, суспільне визнання - 55,5 % та 37,8 %.

До блоку *середньої значущості* відносяться «державна незалежність», «рівні можливості», «гарний морально-психологічний стан», «національно-культурне відродження», «демократичний розвиток», «можливість висловлювати свою думку», «підприємницька ініціатива», «можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур» - «важливо» для 41 % і «скоріше важливо» для 38,1 %⁶.

⁵ Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. - К.: Ин-т социологии НАНУ, 2003. - С. 56.

⁶ Там само. - С. 100-105.

На периферії суспільної свідомості - «відсутність соціальної нерівності (20 % і 41 %)», «участь у діяльності політичних партій і громадських організацій» (6 % і 15,6 %).

Отже, незважаючи на різні декларовані життєві пріоритети, домінантними соціальними цінностями для українського «середнього класу» є цінності матеріального успіху, а всі зусилля витрачаються на те, щоб забезпечити «середньокласовий» споживчий потенціал та спосіб життя і передати їх своїм дітям. Проблеми політичної активності й контролю є відверто другорядними. Ця суспільна страта є індивідуалістичною, постулюючи своє незалежне «виживання», здатність самостійно вирішити свої проблеми, уникаючи якихось колективних зусиль, а тому становить пасивний політичний і громадський чинник.

Представники «середнього класу», з іншого боку - носії радикальної ринкової орієнтації, в яких домінують ідеали стихійного економічного лібералізму та соціально орієнтованої ринкової економіки. Можна навести ще такі цифри: 76,6 % представників українського «середнього класу» є прихильниками розвитку приватного підприємництва, 30,6 % - приватизації великих державних підприємств, 75,5 % - малих державних підприємств, 65 % - приватної власності на землю. Тобто цей прошарок є рушієм ринкових перетворень.

Суттєве значення мають політичні пріоритети «середнього класу», щодо яких Є. Симончук констатує «відсутність стійкої демократичної домінанти». Політичні пріоритети на тлі чітких економічних орієнтацій ембріональними, неусталеними та відверто несформульованими: 14,4 % - за соціалізм, 18,5 % - за капіталізм, 10 % - аполітичні, 16,4 % - не можуть чітко визначитися, 10,8 % - не розбираються в ідейно-політичних течіях⁷.

Дещо інший підхід щодо політичних орієнтацій (по політичним рухам): 22,5 % - за соціальну демократію, 10,8 % - за національну демократію, 8,2 % - за соціалізм, 7,7 % - за «зелених», 4,6 % - за комуністів, 4 % - прихильники лібералізму. Тому послідовним є висновок, що «говорити про політичну гомогенність українського

⁷ Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. - К.: Ин-т социологии НАНУ, 2003. - С. 118.

«середнього класу» немає підстав». Логічною є оцінка 30 % представників «середнього класу» як таких, що не мають чітких уявлень і пріоритетів у політичній сфері⁸. Цікавим елементом інтерпретації цінностей цієї верстви є виразна законослухняність і прагнення чітких правових «правил гри», юридичної стабільності. 75 % бракує «порядку», 63 % є прихильниками суворого дотримання законів, а 47 % потребують регулярної юридичної допомоги. Усе це поєднується з *небажанням впливати на політико-правові процеси*.

Усталеною є позиція щодо того, що громадська діяльність/активність - це «пережиток радянських часів», і констатація неможливості «впливу на владу», довіра до якої є мізерною. Президенту (на 2002 р.) довіряли 14,8 %, Верховній Раді - 5,1 %, Уряду - 10,7 %, місцевим органам влади - 12,8 %, профспілкам - 14 %, політичним партіям - 9 %. *Цікавим елементом позиції «середнього класу» є ще менша довіра до органів влади, аніж загалом серед населення (про що йшлося вище). Тобто найбільш активна і успішна частина суспільства найбільш скептична щодо вітчизняних владних структур і можливості впливу на них.*

У громадянську активність втягнута певною мірою 1/4 «середнього класу», але в умовах суспільної стабільності (йдеться про політичну кризу наприкінці 2004 р. є винятком, але вона може вплинути на подальшу зміну ставлення) лише 26 % готові захищати власні права, а 1/3 не готові брати участі в акціях протесту, оскільки домінантними пріоритетами є *мир, згода, порядок. Проблеми, що виникають, ця соціальна страта вирішує самостійно, індивідуально, «через особисті зв'язки»*.

Загальні риси становлення ціннісних пріоритетів у громадянсько-політичній сфері

Очевидно, що у формуванні соціально-ціннісних симпатій та антипатій щодо того комплексу політико-економічних уявлень та асоціацій, який явно пов'язується з демократією, а неявно - з «Заходом», показовим є зрозумілий економічний редукціонізм українського населення, яке оцінює значення і вагомість для себе

⁸ Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. - К.: Ин-т социологии НАНУ, 2003. - С. 118.

політичних ідеалів у контексті загального задоволення ситуацією - тобто зміною рівня життя у бік покращення або навпаки. Це свідчить про об'єктивну відсутність самодостатніх демократичних пріоритетів на тлі загалом несформованих уявлень ідеологічного характеру щодо політичного спектру та соціально-економічних програм існуючих політичних рухів.

Підвищення загального задоволення ситуацією сприяє більшому рівню довіри до владних інститутів, але не обов'язково сприяє активізації громадянської активності (радіше заспокоєнню такої). Погіршення ситуації змушує більше опікуватися виживанням в існуючих умовах, а не намаганням вплинути на формування умов. Громадянська активність для сучасних українців - річ вимушена та екстраординарна, попри загалом наявну зацікавленість політикою. Але це подібне до зацікавлення спортом - уболівають понад 90 %, а безпосередньо задіяні у процес («грають») 1-2 %.

Показники участі населення в діяльності політичних партій та ГО говорять про вкрай *низьку громадянську* активність та зацікавленість порівняно з *політичною*. Процес становлення структур громадянського суспільства відстає, даючи волю індивідуалізму не демократичного, а посттоталітарного асоціального характеру - індивідуальному шляху «виживання» безвідносно до наявних можливостей у консолідації зусиль. Міра довіри населення до демократично (міра реальності «демократизму» - то інше питання) обраних інститутів - вкрай низька, що свідчить про відсутність соціального резонансу владних зусиль, оскільки суспільство переважно байдуже ставиться до буденних політичних колізій. Пріоритет «порядку» над «свободою» позначає прагнення до стабільності й чітких пріоритетів, відомих правил гри в суспільстві, тобто у суспільній свідомості відсутнє бажання «багатовекторності» і є тенденція до «сильної влади», яка зазвичай пов'язується з «сильною особистістю», особистою харизмою.

Не відбулося ототожнення постаті президента Л. Кучми саме з такою сильною авторитарною постаттю, попри звичний для суспільства стандарт більшої довіри до однієї «вищої» постаті порівняно з колегіальними органами на кшталт парламенту. Однаковість у рейтингу неефективності Президента і Верховної

Ради (71 % та 70 %) говорять про неспрацювання особистісного чинника в сенсі «харизматичних перспектив» Л. Кучми протягом його урядування, бо він сприймався населенням радше як один з цілого ряду можновладців. Тут дійсно можна простежити тенденцію про потенційне «прагнення» харизматичного лідера «над владною ієрархією» з чіткою програмою дій, оскільки органи влади різних рівнів практично не користуються довірою населення, яке при тому прагне більшого порядку і найбільше довіряє Збройним Силам України (в цьому контексті оцінювалася не їхня ефективність, а саме довіра).

Тут не йдеться про «прагнення диктатури» і зневажання демократії як такої - українське суспільство не є настільки «політично грамотним», щоб однозначно чи більш-менш чітко відкидати певну політичну філософію. Критерії є набагато простішими: бажаною є ситуація підвищення добробуту за ринкової економіки, більшої або меншої міри врегульованості з суттєвими здобутками соціального піклування (патерналізму). Подальше ідеологічне оформлення успішної в цьому сенсі влади не має суттєвої ваги. Тобто українське суспільство не є за своєю природою анти- або продемократичним - воно ставиться амбівалентно до ідеологічних конструктів, які традиційно вважаються за баганками та ідеями-фікс актуальної (завжди «далекої» і «ворожої») влади і є далекими від реального життя.

Тому у глобалізаційному контексті ми можемо інтерпретувати ситуацію наступним чином. Україна в економічному сенсі є напівпериферією капіталістичної світосистеми, суспільство, яке перебуває на стадії не лише інструментально-інституційного, але й соціально-психологічного пристосування до ринкової економіки, коли матеріальне споживання вочевидь домінує над духовним, індивідуально-приватні пріоритети - над суспільними та громадськими. Свідомого заперечення нових умов не варто чекати, вони сприймаються як даність, і це сприйняття посилюється перебігом біологічних та демографічних змін, змінами генерацій та світогляду економічно активного населення. Елемент можливої, ймовірної успішності на шляху особистого здобуття добробуту переважає чинник апріорного колективно-ретроградного, упередженого відкидання нових умов життя. Тому

принаймні можна стверджувати, що українському суспільству не притаманна ситуація стійкого цивілізаційно-культурного конфлікту, когнітивного дисонансу (за словами Р. Мертона) у гуманітарній ціннісній сфері.

Але при тому українське суспільство функціонує *замало рефлексивно* в сенсі самореференції соціальної системи (тут вже оперуємо поняттям Е. Гіденса). Для ситуації напівпериферії в умовах глобалізаційних трансформацій (швидких соціально-економічних змін) здатність суспільства до колективних дій контрольного характеру зменшується до ситуації імовірного одномоментного «спалаху сподівань» (наприклад, «оксамитові революції» в полі європейської периферії) на тлі відсутності рутинного контролю структур громадянського суспільства. *Новизна* Помаранчевої революції і Майдану звичайно має місце з точки зору нашої сучасної соціальної історії, але не є унікальним явищем з точки зору довготривалих констант політичної культури українства. Можна навести до болю знайомий приклад, доволі віддалений у часі: Так, у 1146 р. помираючий князь Всеволод Ольгович (з чернігівської династії), застосовуючи «адмінресурс», змусив киян прийняти князівство свого брата Ігоря Ольговича, проте через кілька днів міське віче його скинуло і запросило іншого князя - Ізяслава Мстиславича. Така сама ситуація київського Майдану державної «електоральної кризи». Тут йдеться про те, що українству властиві інститути прямої демократії, які діяли в кризових ситуаціях в урбаністичних осередках, що відігравали провідну політичну роль. Проте ці структури не переростали в подальші *постійно діючі* представницькі інститути, розвиток яких був у нашій країні протягом нового і новітнього часу ембріональним, дискретним і асинхронним у різних історичних регіонах. Тому можна стверджувати, що в Україні масова демократична дія має екстраординарний характер і не охоплює рутинну діяльність громадського контролю⁹.

За такої ситуації зростає роль місцевої політичної еліти, оскільки вона, періодично отримуючи формальний електораль-

⁹ *Галушко К.* Парламентаризм в политических традициях Украины и приоритеты политической элиты // Zur Anatomie der Revolution in Orange: Wechsel des Elitenregimes oder Triumph der parlamentarischen Demokratie? / Hrsg. von I. Bredies. - Schtutgart, 2005.

ний «мандат довіри» функціонує надалі безвідносно до суспільства, яке не здатне швидко і конструктивно реагувати на зміни. Соціум не може відчувати себе у ситуації перманентної кризи, а саме потужна швидка, сконцентрована і масмедійно-віртуальна ескаляція кризи і є у нас причиною можливих масових громадянських акцій. Тому напівпериферійні еліти мають більший простір для дії, аніж еліти країн центру світосистеми, що збільшує для них міру відповідальності (чого власне і прагне індивідуалізоване суспільство - позбутися щоденної особистої відповідальності за спільну майбутню долю). Якщо місцева еліта більше здатна до самореференції та світоглядної рефлексії (формулювання чітких пріоритетів, системи соціально-значимих цінностей, ідеологічних взірців, «векторів»), аніж саме очолене нею суспільство, то процес трансформації, до стану досягнення соціально-психологічного задоволення якого прагне суспільство, може зайняти відносно менший проміжок соціального часу.

Доля напівпериферійних ареалів не є безперспективною, попри всі картання «нееквівалентного обміну» з боку найрозвинутіших економік світу. Звіти та дослідження Світового банку¹⁰, незважаючи на певний неоліберальний перегин в оцінках, свідчать про здатність ефективних економічних та політичних еліт на результативний менеджмент процесу «транзиту» - без тривало значимих соціальних втрат. Тут постає вже питання, чи дійсно українська політико-економічна еліта є *не лише статусною*, а тою *ціннісно-функціональною*, якою вона повинна бути? Проблеми якості та ідеології української еліти, розглянуті у найбільш розробленій українській елітаристській теорії В. Липинського, яка, як не прикро, не втратили своєї актуальності через 80 років. Але можна тут бачити об'єктивну дію чинника несталості українського соціуму як самовідновлювальної соціальної системи, що обумовлено нетривалістю існування незалежної національної держави. Кристалізація соціальних ієрархій та ціннісних систем вимагає тривалого соціального часу, але останній усе-таки іноді можна прискорювати ефективним менеджментом.

¹⁰ *Глобализация, рост и бедность. Построение всеобщей мировой экономики.* - М., 2004.

Культурно-цивілізаційна ідентифікація та сфера масових комунікацій

Елементом позиціонування суспільства (країни, народу) у глобальних процесах є його мовна, культурна, цивілізаційна колективна ідентичність, яка відносить його до певної потужної соціокультурної системи (цивілізації). Цивілізаційна ідентичність лежить в основі регіональних інтеграцій, які є одним з проявів глобалізації (діалектичного поєднання уніфікуючого процесу та процесу, що консервує певну локальну самобутність як елемент більшої системи). Процеси ідентифікації цього рівня в Україні характеризуються такими ж коливаннями, як і відношення до реальності в Україні «демократичного ідеалу».

Соціально-економічні чинники, міра довіри до владних структур та ціннісно-забарвлений, ангажований інформаційний простір формують амбівалентні уявлення суспільства: прагнення жити «як на Заході» співіснує з негативним ставленням до його глобальних політичних маніфестацій, періодичним стихійним чи організованим посиленням консерватизму в душі «радянської ностальгії». Сприяє цій двоїстості орієнтація частини населення на неукраїнський (російський) інформаційний простір, в якому пропагуються пріоритети культурно-психологічного дистанціювання від Заходу. Це є зрозумілим з точки зору геополітичної та історичної російської цивілізаційної самодостатності.

Для меншого суспільства (українського) це обумовлює інтенсифікацію перманентної ситуації «цивілізаційного вибору», конфлікту двох «картин світу», яка подеколи збігається з етномовними та етноідентифікаційними розломами (електоральна карта 2004). Проблема змін національної ідентичності та зовнішньої «векторності» свідомої національної самоідентифікації (наприклад, чи є усвідомлення себе українцем синонімічним щодо вияву проєвропейських симпатій), пов'язана з орієнтацією на потужні культурні простори і змінюється залежно від вектору інформаційного та культурного менеджменту в ЗМІ. Обсяги мовного та культурного впливу є вельми значними і в сенсі російського вектору не мають поки що тенденцій до скорочен-

ня. Трансформації «політичного українства» у сенсі остаточно-го усвідомлення національних пріоритетів попри різновекторні культурні «зацікавлення» залишаються проблемою слабкості українського ефіру та інформаційного простору щодо формування соціальних, поведінкових та ментальних стандартів стилю життя (наприклад майже повна відсутність українських серіалів, які б були конкурентоспроможними).

Ставлення до сусідніх культурно-цивілізаційних осередків - Європи та Росії в українського населення доволі різне, позначаючи ймовірні вектори «ментальних» інтеграцій. У межах наукових розробок на факультеті соціології та психології КНУ ім. Т. Шевченка у 2002 р. зокрема визначалася система ціннісних пріоритетів українства і «зовні»¹¹. Найближчою нацією до українців вважаються росіяни, ця подібність визначається спільним минулим, у системі цінностей та способі життя. Водночас існує розуміння відмінностей у національному характері, які мають низку протилежних рис. До негативних відносяться властолюбство, шовінізм та імперські прагнення («Росія - імперська держава. Вона не може існувати, не пануючи»).

З європейських країн більш близькими за менталітетом українці вважають поляків, хоча знаходять і багато відмінних рис. Відмінності обумовлені більшою соціальною захищеністю поляків і виявляються в:

- рівні цивілізованості;
- релігії;
- рівні культури;
- патріотизмі.

Різниця в менталітеті українців, народів Західної Європи й американців ще більш очевидна. Українців приваблює у західному й американському менталітеті:

- західна ощадливість, охайність;
- раціоналізм;
- практицизм, ощадливість;

¹¹ Система цінностей українського народу. До звіту по темі «Аналіз етнонаціональної структури та міжетнічної взаємодії в українському суспільстві».- К., 2002 (на правах рукопису).

- мобільність;
- діловитість цілеспрямованість;
- впевненість у собі;
- комунікабельність.

Американці інші у спілкуванні і манерах. Негативне ставлення викликають:

- відсутність психологічної близькості між людьми;
- меркантильність у міжособистісних контактах;
- егоїзм, себелюбність;
- нещирість, демонстративність;
- перевага матеріального над духовним (влада грошей);
- зарозумілість («ми - супернація»).

Ставлення українців до західної й американської культури, системи цінностей і моделей розвитку неоднозначне: від повного заперечення і відчуження до спроби впровадження деяких «західних» рис в український спосіб життя (до цього схильна особливо молодь).

Вагомим інструментом формування певних ціннісних пріоритетів є ЗМІ (точніше засоби масової комунікації, ЗМК). Проте для менеджменту цього процесу необхідні певні форми контролю аби уникнути накидання таких пріоритетів зовні. Тут у нас ситуація доволі сумна, оскільки, наприклад формування телевізійного ефіру в Україні відбувається за надкомерціалізованою моделлю («італізація») за відсутності громадського (але недержавного) телебачення, яке б формувало загальнозначимі стандарти життя¹². «Інформування» населення не має зворотного зв'язку. Згідно з висновками відомого експерта з ЗМК та інформаційних технологій О. Зернецької ЗМК в Україні розглядаються (і використовуються) лише як електоральна зброя політичних еліт, а не спосіб створення стабільної соціальної реальності¹³. Така ситуація означає, що «Україна не має реальних важелів для опору культурній та економічній експансії в галузі масових комунікацій»¹⁴.

¹² Зернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. - К., 1999. - С. 307.

¹³ Там само. - С. 309.

¹⁴ Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г. Трансформації економічної ролі держави і державної економічної політики // Глобальні трансформації і стратегії розвитку. - К., 1998. - С.277.

Українська Держава стоїть перед фактом принципової відкритості світові і глобального характеру політичних, економічних, технічних, мілітарних, релігійних, духовних і навіть мовних процесів та взаємовпливів. Це неймовірно ускладнює і робить важчим розв'язання до цього часу не вирішеної проблеми української ідентичності, ускладнює шляхи національно-політичного, економічного, культурного самоствердження.

Можна зробити висновок, що структурно-системна трансформація масовокомунікаційної галузі в Україні відображає і загальний незадовільний стан економіки України в цілому, і соціальну нестабільність в її суспільстві. Телебачення не стало інструментом гармонізації відносин у суспільстві, не справляється із покладеними на нього функціями (вони цілком визначені в світі: вироблення і розповсюдження ідеалів, моделей поведінки, стандартів соціального буття), не сприяє соціалізації особистості. Не слід звинувачувати в цьому лише національні ЗМК, адже досі немає чітко артикульованої доктрини національних інтересів України, зовнішньо- і внутрішньополітичних пріоритетів і визначення перспектив розвитку українського суспільства, зрозумілих кожному громадянину України. «Політика реформування повинна бути відкритою, зрозумілою для населення. І найголовніше - орієнтуватися на широке залучення населення до прийняття рішень», - справедливо зазначає український вчений-політолог В. Зленко¹⁵. А оскільки цього немає у загальнодержавному контексті, українське телерадіомовлення, по суті, не тільки віддзеркалює такий стан речей, але за відомими його функціями та можливостями, робить його ще більш очевидним.

Процес руйнації віри в ЗМК як у верховного оракула й могутнє знаряддя призвів до того, що у сприйнятті повідомлень ЗМК стало переважати нігілістичне ставлення. Особливо ця тенденція набула поширення після декількох передвиборних політичних кампаній, під час яких різні канали телерадіомовлення демонстрували свою залежність від тих чи інших партійних і фінансових груп, підриваючи віру громадян в об'єктивність, незалежність і

¹⁵ Зленко В. А. Стратегії побудови громадянського суспільства і соціальної держави // Глобальні трансформації і стратегії розвитку. - С. 327.

незаангажованість, задекларовану багатьма недержавними ЗМК. Нині масова свідомість українського суспільства реагує на ЗМК з апатією та роздратуванням. Але це не той стан, що веде до конструктивних громадських дій.

Відсутність роботи (передусім - з боку ЗМК), спрямованої на розвиток інформаційної та комунікаційної свідомості громадян України, не може не тривожити. Несформованість громадської думки про те, що захист комунікаційного середовища є частиною екології культури, призводить до того, що не створюються громадські організації з питань функціонування національних ЗМК на кшталт британської «Асоціації глядачів і слухачів», яка бореться за очищення ефіру від низькопробної телепродукції, захищаючи свої права і права дітей на громадське культурне середовище. Така діяльність добре розвинена в кожній країні Західної Європи і Південної Америки. Але й навіть такі заходи вважають неспроможними стримати культурний експансіонізм США. Становище України, в якій немає імунітету до найсерйозніших вад, властивих світовій масовій комунікації, робить її масовокомунікаційну галузь незахищеною від глобальних чинників та не звільняє її від регіонального масовокомунікаційного та культурного впливу Росії. Цей вплив має складну природу, пов'язану не тільки з нещодавнім спільним минулим у складі СРСР.

Водночас аналіз телепрограм державного і недержавного телебачення дозволяє зробити висновки, що телепродукція країн-сусідів з Центральної Європи майже не представлена ні на рівні художніх фільмів, ні на рівні документальних стрічок. Зовсім занедбані галузі дитячого і освітнього телебачення, хоча європейське громадське телерадіомовлення має чудовий досвід у цій сфері (британські програми BBC 2, французькі освітні і культурні програми тощо).

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ

Глобалізація міграції: загальна характеристика

У даному підрозділі глобалізація розглядається як процес, пов'язаний з переміщенням людей по регіонам і континентам, будь то переміщення в пошуках роботи, освіти або етнічно мо-

тивовані міграції. Звичайно, не всі міжнародні переміщення можна вважати саме глобальними; наприклад пересування людей до ЄС з суміжних країн можна вважати міграцією регіональною. Проте, якщо це є частиною довшого маршруту транзитних міграцій, є наслідком зникнення (полегшення долання) кордонів у результаті лібералізації міжнародних відносин, то й це, очевидно, є виявом *глобалізації міграцій*.

Якщо географічна екстенсивність моделей міграції - величина перемінна, то про інтенсивність потоків можна сказати те ж саме. Показником інтенсивності може бути чисельність мігрантів у співвідношенні з тими, хто залишається на батьківщині і корінним населенням. Крім того має значення й те, чи є міграція елітарним або масовим явищем. Такі якісні фактори важливі під час оцінки показників інтенсивності. Тому ми намагаємося використовувати як відносні, так і якісні способи виміру міграції.

Швидкість міграції можна оцінювати двома способами. По-перше, ми можемо розглядати пересування людей по регіонах у певні періоди часу, беручи за відрізок часу проміжок між початком і завершенням масової міграції. По-друге, ми можемо розглядати швидкість з погляду індивіда, - тобто з огляду на час, що потрібен мігранту на те, щоб він, залишивши свої рідні місця, улаштувався в новій країні, що надала йому притулок. Зрозуміло, що основне зрушення щодо цього було досягнуто змінами в транспортній технології.

Які сфери соціального життя охоплюють і перетворюють моделі міграції - глобальні та інші? Значна частина літератури з міграції присвячена проблемам *руху праці*. Ми ж описуємо насамперед *рух народів*, а не праці, навіть якщо праця і була у більшості випадків причиною міграцій. Рух робітників у пошуках заробітку, що є реакцією головним чином на коливання ринкових сил, на співвідношення попиту та пропозиції, є всього лише одним, хоча й важливим, аспектом масової міграції людей на планеті. До того ж процес міграції переплітається з дією політичних, військових і культурних структур і є однією з їхніх складових. Навіть поверхневий погляд на походження міграційних процесів підтверджує це.

Моделі *військової глобалізації* породжують нові потоки людей із країн-переможниць у країни, що зазнали поразки чи

піддалися тиску (це було значимо у модерний етап глобалізації), або, що у наш час більш вагомо, - потоки біженців з районів, охоплених війною, у місця, де можна знайти притулок. Відповідно, вплив глобальних і регіональних міграцій на країни, звідкіля йдуть потоки, і на країни, до яких вони спрямовуються, нерідко - як і варто було очікувати - буває різноманітним. Знаючи, що моделі міграції переплітаються з моделями економічної, культурної й політичної взаємодії й перетворюють їх, ми можемо очікувати впливу міграції на всі ці сфери суспільного буття.

Найбільш очевидно, що міграція торкається моделей праці й зайнятості. Однак навряд чи можна охопити всі економічні наслідки міграції тільки через проблеми зайнятості й праці. Наприклад, великомасштабна міграція китайських родин і їхніх капіталів з Гонконгу до Західної Канади в 80-х і на початку 90-х років вплинула головним чином не на ринок праці, а на зміни у володінні фірмами, ринки житла і перетворення міжнародних моделей торгівлі у нинішній провінції Британська Колумбія й у Ванкувері. Так само основний вплив на алжирську економіку міграції з Алжиру до Франції бачиться, імовірно, не у скороченні рівня внутрішнього безробіття. Набагато серйознішим є вплив переведенням твердої валюти на платіжний баланс і підрив офіційного обмінного курсу в результаті неофіційного руху валюти на чорному ринку.

Крім того, люди, які мігрують, переносять із собою свої культури. Створення поселень і міграційних громад призводить до виникнення нових соціальних відносин між співвітчизниками, що залишилися на батьківщині з одного боку, і емігрантською громадою, емігрантами і корінним населенням - з іншого. Поява іммігрантських громад, що зберігають або не зберігають тісні зв'язки з їхнім колишнім місцем проживання, створює і перетворює моделі культурного впливу і соціальної ідентифікації. Присутність іммігрантського співтовариства неминуче наводить на думку про порівняння і контраст культури іммігрантів з місцевими культурами. Міграція людей супроводжується рухом нових ідей, релігій, вірувань і т. ін.

Рух людей відбувається, звичайно, не у вакуумі, але повинен бути організованим і зорієнтованим у часі та просторі. Для міграції потрібні інфраструктура й інститути транспорту, зв'язку і

регулювання. Від транспортних і комунікаційних інфраструктур залежить вартість, ступінь ризику, швидкість і масштаб потенційної міграції. Наявність дешевого транспорту і телекомунікацій впливає на ступінь контакту, підтримуваного іммігрантськими громадами зі своєю колишньою батьківщиною. Але і незалежно від цих інфраструктур міграції завжди - формально чи неформально - координувалися і регулювалися. Навіть втеча переможеного і знедоленого неофіційно координується відповідним відомством чи агентством у справах біженців у країні, до якої він прямує. Сучасні мігранти подорожують по світу, у якому міжнародне право починає впливати на внутрішнє законодавство, а міжнародні організації контролюють міграційні процеси і втручаються в них. Міжрегіональний чи трансконтинентальний рівень розвитку обох інфраструктур і регулювання позначається і безпосередньо вплине на глобалізацію самої міграції.

Стратифікацію глобальної й регіональної міграції можна визначити, скориставшись такими поняттями, як нерівність місця походження і місця призначення. Нерівний доступ у ті чи інші групи в різних місцях і за відносної потужності міграційних потоків і державних установ, що їх контролюють і формують, дають уявлення про ієрархію влади. Розходження, на які вказує В. Мак-Нейл, між *елітарною* і *масовою міграцією*, свідчить не лише про їхній різний соціальний склад, але також і про те, що різні соціальні групи володіють різними можливостями і накопиченими ресурсами, необхідними для міграції й успішного входження до складу інших співтовариств і облаштування на інших територіях. Ця владна ієрархія серед мігрантів співвідноситься з ієрархією державних потужностей, оскільки різні країни мають неоднакові можливості керувати пересуваннями населення, зберігати непорушність своїх кордонів і формувати структуру міжнародних міграційних режимів.

Зовнішня міграція в Україні та її вплив на демографічний розвиток

На різних етапах історії України міграційні процеси по-різному впливали на динаміку чисельності населення. Наприкінці XIX ст. мешканці українських земель, що перебували у складі Російської

та Австро-Угорської імперій, активно вливалися у потік мігрантів з Європи за океан. За кількістю вибулих до Нового світу на початку минулого століття українці посідали третє місце серед етносів Російської імперії після євреїв та поляків. Чимало було українців і серед осіб, які переїхали до країн Америки з Польщі у період між двома світовими війнами. До Другої світової війни та у перші повоєнні роки Україна зазнала значних міграційних втрат населення внаслідок вербування робочої сили на новобудови східних регіонів колишнього Радянського Союзу та освоєння цілинних земель, а також насильницького вивозу з території України розкуркулених та репресованих осіб, депортації окремих етнічних груп. Так, у період другої світової війни з південних областей України та Криму до Сибіру, Казахстану та Середньої Азії було депортовано понад 400 тис. німців, майже 200 тис. кримських татар, по 11-15 тис. греків, болгар та вірменів.

Упродовж 1960-1980-х рр. сальдо міграції населення України не перевищувало ± 100 тис. осіб на рік. Більшу частину періоду цей показник був додатним, забезпечуючи 5-10 %, а в окремі роки - до 25 % загального приросту населення. Однак міграційні процеси мали значний кумулятивний вплив на подальше формування вікової структури населення: адже на роботу в регіони Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі тощо виїжджали молоді люди, а поверталися переважно пенсіонери. Так, *протягом 1959-1989 рр. чисельність усього населення завдяки міграціям зростала менш ніж на 1 % за десятиліття*, у той же час за кожний міжпереписний період внаслідок дії міграційного чинника чисельність населення у віці 20-29 років серед чоловіків зменшувалася на 5-6 %, серед жінок - на 2 %. Натомість чисельність осіб молодших пенсійних вікових груп (чоловіки 60-69 років, жінки 55-69 років) протягом 1959-1970 рр. внаслідок міграції зросла більше ніж на 4 %, у 1970-1979 рр. - на 2 %, і лише у 1980-х роках цей процес уповільнився.

Таким чином характер міграції посилював процес старіння населення, розвиток якого в Україні зафіксовано з середини ХХ ст. Крім того тенденції міграції населення післявоєнного періоду прямо (через відтік населення) та непрямо (через втрату потенційних народжень внаслідок виїзду контингентів діто-

родного віку) прискорили настання депопуляції принаймні на кілька років. Ще однією структурною особливістю міграції часів Радянського Союзу була концентрація висококваліфікованої робочої сили та фахівців у центрі його європейської частини, що знижувало професійний та освітній потенціал периферійних територій, у т.ч. України.

У останньому десятиріччі ХХ ст. внаслідок економічної кризи та зниження рівня життя населення різко знизився рівень передусім стаціонарної міграції, яка пов'язана зі зміною офіційного місця проживання і реєструється державною статистикою. Якщо на межі 1980-1990-х років у міграціях брали участь 3-3,5 млн жителів України, то наприкінці 90-х - близько 1,6 млн. Значною мірою це зумовлено зубожінням населення і відсутністю у нього коштів, необхідних для здійснення переїзду. Важливим чинником, що обмежує міграцію, є також поява безробіття, яке зробило проблематичним працевлаштування практично в усіх регіонах СНД і примусило багатьох наших співвітчизників більше, ніж у радянські часи, цінувати своє робоче місце.

Таблиця 11.3

**Обсяги внутрішньодержавної та зовнішньої міграції
в Україні у 1995-2002 рр., тис. осіб¹⁶**

Міграція населення	1995 р.	2000 р.	2002 р.
всього	1899,2	1627,5	1553,8
внутрішньодержавна	1446,5	1473,5	1435,1
зовнішня	452,7	154,0	118,7

Іншою причиною зниження мобільності став розпад Радянського Союзу і виникнення на його місці групи нових країн, що призвело до посилення відмінностей у соціальному, економічному, етнічному, законодавчому середовищі колишніх республік СРСР. Загальний обсяг міждержавної міграції зменшився істотніше, ніж

¹⁶ Населення України 2002. Щорічна аналітична довідка. - К., 2003. - С.117.

внутрішньодержавної - з близько 1,5 млн осіб у 1988 р. до 119 тис. осіб у 2002 р. Більше того, у другій половині 90-х років та на початку XXI століття зменшення міграційного обороту відбувається виключно за рахунок зовнішньої міграції (табл. 11.3).

Так, якщо у 1988 р. до України з колишніх республік СРСР прибуло 500 тис. осіб, а вибуло до цих країн 400 тис., то у 1996 р. кількість прибулих становила 124 тис., а вибулих - 194 тис. осіб у 2000 р. - 49,7 тис. та 55,4 тис. осіб, а у 2002 р. - 36,3 тис. та 49,5 тис. осіб відповідно.

І якщо обмін населенням з найбільш етнічно та географічно близькими країнами колишнього СРСР - Російською Федерацією, Білоруссю та Молдовою можна вважати відносно активним, то міграційні зв'язки з країнами Балтії практично зійшли нанівець, а контакти з країнами Закавказзя та Центральної Азії набули одностороннього характеру - переважання руху населення в Україну. Гостра економічна і політична ситуація в Грузії, Вірменії, Азербайджані та Таджикистані, а також процес репатріації представників депортованих народів та етнічних українців - жертв політичних репресій і радянської політики перерозподілу населення, підтримують на досить значному рівні інтенсивність прибуття населення з цих регіонів до нашої країни, тоді як зворотний потік поступово зменшується.

Зняття «залізної завіси» у другій половині 1980-х років викликало різку активізацію незначної за часів ідеологічної війни еміграції за межі колишнього СРСР. Якщо за останні роки існування СРСР з України за його межі вибувало у 8-10 разів менше людей, ніж до радянських республік, а у першій половині 1990-х років співвідношення обсягів цих двох потоків еміграції становило 4:1, то тепер майже 40 % вибулих з нашої країни прямує до країн «далекого зарубіжжя». Цей потік емігрантів характеризується підвищеною часткою осіб з вищою освітою порівняно з контингентами вибулих до країн СНД та Балтії. Особливо високим є освітній рівень вибулих до Канади.

Нині до країн «далекого зарубіжжя» щорічно виїжджає на постійне або тимчасове проживання на офіційній основі 25-50 тис. осіб (у 2002 році - 26,7 тис. осіб). Понад 90 % від цієї кількості припадає на дві групи країн.

Перша група - це Польща, Німеччина, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Греція, Ізраїль, тобто країни, представники основних етносів яких компактно проживають в Україні (у деяких з цих країн є значна українська діаспора).

Друга група - так звані переселенські країни - США, Канада, Австралія, Нова Зеландія. Основними країнами еміграції були й залишаються Ізраїль, США та Німеччина. Остання за кількістю вибулих туди українських громадян з 2001 р. вийшла на першу сходинку, випередивши Ізраїль. За *відносною інтенсивністю* вибуття з України перше місце зі значним відривом посідає Ізраїль (у 1999-2002 рр. сюди прибуло майже 300 українців у розрахунку на 100 тис. середньорічного приросту населення цієї країни), відповідно на другому, третьому, четвертому місцях перебувають Молдова, Росія, Білорусь (30-50 осіб на 100 тис. населення), далі - Німеччина та більшість країн СНД. Основними міграційними партнерами по прибуттю населення до України є Молдова (понад 100 осіб на 100 000 мешканців), Російська Федерація (28), Вірменія, Ізраїль та Білорусь (17-18).

Офіційно зареєстровані міграційні зв'язки України з країнами Азії (крім країн СНД та Ізраїлю), Африки і Латинської Америки характеризуються незначними масштабами та приблизною рівнозначністю прямого й зворотного потоків. Основним чинником міграційного обміну населенням з цими регіонами світу є ротація мігрантів, які прибувають до України для отримання освіти - повернення на батьківщину вихідців з відповідних країн, які закінчили навчання у вузах нашої країни, та заміна їх новими контингентами. Імміграція в Україну з цього регіону, за офіційними даними, становить 2-3 тис. осіб на рік. Так, у 2001 р. в Україні навчалися 22,6 тис. іноземних студентів (на третину менше, ніж 10 років тому), та 3,5 тис. іноземців працювали в нашій країні.

Протягом 1992 р., коли спостерігався максимальний міграційний приріст населення України, наша країна мала додатне сальдо міграції майже з усіма країнами - колишніми республіками СРСР та економічними регіонами Російської Федерації. Основним регіоном колишнього Радянського Союзу, що мав додатній міграційний баланс з Україною, був Центрально-Чорноземний район РФ, а сальдо міграції населення України з Поволжям та Білоруссю

було практично нульовим. Отже, міграційний приріст населення України початку 90-х років сформувався головним чином за рахунок притоку з Російської Федерації, сальдо міграції населення з якою у 1992 р. склало 165,6 тис. осіб, або 57,5 % усього міграційного приросту населення України. Причому, майже половина мігрантів прибула з Далекого Сходу, по 1/6 частині - з Півночі та Західного Сибіру трохи менше 1/6 частини - зі Східного Сибіру. Саме вихідці з України, які працювали і працюють у названих регіонах, і сформували на той час основну частину міграційного приросту української людності. Серед інших країн за внеском у міграційний приток населення до України виділялися Узбекистан (передусім, за рахунок репатріації депортованих народів), а також Молдова та Казахстан. Загалом приріст населення України за рахунок міграції з країн - колишніх республік СРСР - склав майже 310 тис. осіб, однак 6,7 % цієї кількості поглинув від'ємний міграційний баланс з іншими країнами.

У період максимальних міграційних втрат населення України (1994 р.) Росія стала основним реципієнтом українських мігрантів - на неї припало 86,4 % усього міграційного зменшення чисельності населення України. Далекий Схід залишився єдиним економічним районом Російської Федерації, з яким Україна зберегла додатне міграційне сальдо. Від'ємним став міграційний баланс України з Білоруссю та майже нульовим - з Молдовою. Сальдо міграції населення України з іншими колишніми республіками СРСР залишалося додатним, натомість майже у 2,5 разу зросла величина міграційних втрат України за межі колишнього Радянського Союзу.

На тлі зниження міграційної мобільності відбулися певні зміни статево-вікової структури мігруючих. Якщо 10-12 років тому основна частка мігрантів концентрувалась у віковому діапазоні 15-29 років, що зумовлено навчальною міграцією молоді та переміщеннями, пов'язаними з призовом юнаків на службу до збройних сил та звільненням у запас, то нині ця перевага нівелюється у зв'язку з набуттям стаціонарною міграцією переважно сімейного характеру. У зв'язку з цим у потоці мігрантів помітно збільшилася частка контингентів працездатного і старше працездатного віку, суттєво підвищилася частка жінок.

За даними поточної статистики, Україна за 1994-2001 рр. завдяки міграційному відпливу населення втратила майже 680 тис. осіб. Проте Перший Всеукраїнський перепис населення 2001 р., свідчить, що міграційні втрати за цей період є у 1,7 разу більшими і становлять **1 155,8 тис. осіб.** *Оскільки серед мігрантів переважають найбільш репродуктивно та економічно активні контингенти, основна маса яких зазвичай не повертається, опосередковані втрати населення України через зменшення чисельності народжених, а отже і природного приросту, та акселерацію демографічного старіння є набагато суттєвішими, ніж прямі.*

Найвищий по Україні рівень вибуття населення за межі колишнього СРСР щороку фіксується в Київській міськраді, хоча ці міграційні втрати з надлишком компенсуються притоком населення з інших регіонів України. Крім Києва, висока інтенсивність вибуття до Німеччини спостерігається у Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській та Харківській областях, до Ізраїлю - майже в усіх східних та південних регіонах. Трійку лідерів за рівнем вибуття до Сполучених Штатів Америки (за відносними показниками) створюють Волинська, Рівненська й Чернівецька області. Незаперечним лідером за інтенсивністю міграційних контактів з Угорщиною є Закарпаття: тут фіксується понад 85 % усієї стаціонарної міграції даного напрямку.

Протягом періоду незалежності в Україні відбувалося зменшення інтенсивності міграційних зв'язків з країнами - колишніми республіками СРСР. Натомість поширювалися контакти з країнами так званої території європейського заселення (Європа, Америка, Австралія, Нова Зеландія та Ізраїль). Обмін населенням з афро-азіатськими країнами поки що залишається незмінним, однак не виключена можливість його інтенсифікації у майбутньому.

Форми міграційних контактів з країнами «третього світу»

У даному аспекті проблеми Україна відіграє як активну (щодо державної регуляції та контролю міграції), так і пасивну (в сенсі нездатності контролювати самі причини та джерела міграції) роль. Це є ситуацією цілком характерною для даного етапу глобалізаційних трансформацій, коли «щільність» кордонів зменшується,

а кількість нестабільних точок земної кулі - ні. Глобальні соціально-економічні та еколого-демографічні диспропорції, військово-політична нестабільність у багатьох регіонах світу спричинюють активізацію впливу місцевого населення у пошуках кращої долі. В Україні протягом останніх років постійно зростає кількість біженців. Наприклад, з 1997 по 2003 роки їхня чисельність зросла більш, ніж у 2,5 разу. З одного боку, це відображає сумні реалії сучасного світу (військові перевороти, збройні конфлікти тощо), з іншого - це реакція на обмеження імміграції з цього регіону західноєвропейськими країнами. Не маючи змоги використати офіційні імміграційні канали, багато людей намагаються зробити це незаконним шляхом чи взагалі потрапити на територію країни нелегально.

Станом на 1 січня 2003 р. в Україні було зареєстровано 2 966 осіб, яких було визнано біженцями (з них 881 дітей). Це вихідці більш ніж з 40 країн Азії, Африки, СНД та колишньої Югославії. Понад половину від загалу становлять громадяни Афганістану - 1572 осіб, хоча за останній час їх частка дещо зменшилася - з 86 % у 1996 р. до 53 % у 2002 р. Наступні місця за кількістю біженців в Україну посідають Вірменія - 244 особи, Азербайджан - 232 особи та Росія - 228 осіб. На тлі зниження питомої ваги шукачів притулку з Афганістану спостерігається збільшення кількості біженців з СНД, що викликано чеченською війною та іншими чинниками нестабільності на Кавказі, а також з країн Африки. Кількість біженців з колишньої Югославії після врегулювання югославської кризи суттєво зменшилася. Натомість у зв'язку з подіями на Близькому Сході збільшилася питома вага біженців з Ірану та Іраку (останніх - на третину).

Левову частку загальної кількості біженців (67 %) становлять особи працездатного віку, близько 3 % - особи старше працездатного віку, решта - діти віком до 16 років. Звертає на себе увагу той факт, що серед біженців частка осіб працездатного віку вища, ніж у населенні країн їх походження, тобто *притулку за кордоном шукають переважно соціально активні індивіди*.

Статеві-віковий склад біженців відрізняється за країнами їх походження. Так, серед біженців з Грузії діти становлять 25 %, з Афганістану - 31 %, з Азербайджану - 33 %, з Росії - 41 %, а

серед вихідців з Африки - лише близько 15 %. Жінки серед азербайджанців становлять лише 12 %, серед африканців - 17,4 %, серед афганців - 27,5 %, серед біженців з країн Європи, в тому числі з Росії, розподіл біженців за статтю є паритетним. Найвища частка осіб старше працездатного віку спостерігається серед вихідців з Азербайджану - 7,7 % та з Росії - 4,4 %, тоді як серед африканців їх немає.

Розподіл за статтю та віком відображає особливості формування різних національних груп біженців в Україні. Якщо взяти до уваги, що серед біженців з африканських країн переважають самотні чоловіки, оскільки це здебільшого колишні студенти українських вузів, то серед афганців крім колишніх студентів є й такі, що прибули з Афганістану після падіння режиму Наджибулі - вони виїздили з країни цілими сім'ями і також значною мірою сприяли формуванню афганської громади. Сімейна міграція також характерна для більшості біженців з пострадянського простору¹⁷.

Досить високим є освітній рівень біженців. Так, серед осіб без громадянства та іноземців, які подали заяву про надання їм статусу біженця до Київського міського управління у справах національностей та міграцій, середню освіту мали 36 % осіб відповідного віку, а вищу - 40 %. Середній освітній рівень більш характерний для жінок - біженки з таким рівнем освіти становили 60 % від загалу. Чоловіки-біженці більш освічені - серед них майже 50 % мали вищу освіту. Близько 1,6 % заявників мали вчений ступінь. Факт наявності такого рівня освіченості досить закономірний, якщо врахувати, що значний відсоток заявників - це колишні аспіранти українських вузів та наукових установ.

Дані соціологічного обстеження 1998 р., яке охопило 411 біженців в Україні, показали, що крім рідної мови, біженці володіють також російською та українською мовами. Наприклад, 54,9 % респондентів заявили, що вільно володіють російською мовою, а ще 30,9 % - що можуть нею спілкуватися¹⁸. За даними

¹⁷ *Малиновська О. А.* Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми. - К., 2003. - С. 200.

¹⁸ *Шульга Н.* Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. - К., 2002. - С. 393.

управління у справах національностей та міграції у місті Києві, серед біженців працездатного віку 6,9 % становлять економісти, 6,9 % - медики, 9,2 % - вчителі, 13,6 % - інженери тощо¹⁹.

Найбільша кількість біженців оселилася у Києві. На 1 січня 2003 р. їхня кількість становила 1089 осіб. Це є закономірним, враховуючи, що в столиці набагато простіше знайти житло, влаштуватися на роботу, тут розташовані провідні українські вузи, які закінчувала досить значна частина нинішніх біженців, у столиці проживають їхні друзі та численні громади земляків. Важливу роль відіграла також та обставина, що в Києві процедура розгляду заяв про надання статусу біженця розпочалася найраніше. Проте з 1996 р. (від початку процесу розгляду заяв) ситуація дещо змінилася: якщо на початку 90-х років у Києві перебувало 70 % всього континенту біженців, то нині - близько 37 %. Друге місце за кількістю біженців утримує Одеська область, хоча кількість біженців тут останніми роками дещо скоротилася. Найменше біженців на Тернопільщині (одна особа), а в Івано-Франківській та Сумській області біженців взагалі не зареєстровано.

На кількість біженців в Україні впливає не лише прийняття рішень за заявами про надання статусу біженця, але й динаміка втрати відповідного статусу. Необхідно зазначити, що кількість наявних біженців є на третину меншою, ніж кількість осіб, яким такий статус було надано органами міграційної служби. За Законом України «Про біженців» 1993 р. відповідний статус надається на три місяці і може бути продовжений. Втрата статусу біженця у переважній більшості випадків пов'язана з виїздом біженців за територію України, частіше до країн Заходу, де рівень етносоціального захисту біженців вищий, рідше - до країн походження (наприклад, біженці з Югославії повернулися додому після закінчення бойових дій). У поодиноких випадках втрата статусу біженця пов'язана з іншою зміною правового статусу іноземця - набуття громадянства України, отримання дозволу на постійне проживання чи на проживання у зв'язку із навчанням у вузі тощо.

¹⁹ Новік В. Освітній рівень та фахова спеціалізація біженців, які прибувають до України // Проблеми міграції. - 2000.- № 1.- С. 14, 17.

У деяких областях (Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Закарпатська, Миколаївська, Сумська, Тернопільська) надання статусу біженця розпочалося набагато пізніше, оскільки відповідні заяви до органів міграційної служби там не приймалися чи не давалися. Ці регіони або належали раніше до закритих для в'їзду іноземців (Миколаїв, Суми, прикордоння), або є непривабливими для мігрантів через несприятливу екологічну ситуацію (Житомирська область). Зазначені області є здебільшого аграрними, з невеликою кількістю вищих навчальних закладів та порівняно менш розвиненою соціально-економічною інфраструктурою.

Значного поширення в нашій країні набуло таке негативне явище, як *нелегальна міграція*. Територія України активно використовувалася для незаконного переправлення людей з деяких азіатських та африканських країн до Західної Європи. У 1991-2002 рр. на кордонах України було затримано 88 тис. нелегальних мігрантів. Кількість порушників стрімко зростала: зі 148 осіб у 1991 р. до 14,6 тис. осіб у 1999 р. Нині цей негативний процес вдалося призупинити - кількість затриманих на державному кордоні України нині не перевищує 5,5 тис. осіб на рік.

Масштаби нелегальної міграції в Україні важко точно оцінити. За даними Міністерства внутрішніх справ, у нашій країні без будь-яких підстав для перебування знаходиться від 20 тис. до 30 тис. іноземців. За оцінками експертів з інших відомств, ці цифри сягають 500 тис., навіть мільйона осіб - такі висновки базуються на даних прикордонних служб про в'їзд і виїзд іноземців з території країни. Згідно з даними з останнього джерела у 1997 р. така різниця сягала 3,7 млн осіб.

За статистикою прикордонних служб, серед мігрантів представлені громадяни понад 100 країн світу. Найчисленніші групи нелегальних мігрантів, які затримуються на кордонах України, становлять громадяни Китаю, Індії, Шрі-Ланки, Афганістану, деяких африканських країн тощо. Значна частина нелегальних мігрантів прибуває з країн, де активно діють міжнародна наркомафія та терористичні організації. Це дозволяє припускати можливість використання території України для транзиту наркотиків, зброї, виводу бойовиків тощо.

Особливо відчутними є наслідки нелегальної міграції для окремих регіонів України. У районах прикордоння нелегали надовго не затримуються, намагаючись пройти його щонайшвидше. А от у великих містах, перш за все у Києві, Харкові, Одесі, Львові та деяких інших, вони осідають на певний час, посилюючи таким чином і без того напружену криміногенну ситуацію. Так, за оцінками фахівців лише у Києві кількість нелегальних мігрантів сягає 15 тис. осіб, у Харкові їх близько 5 тис., що є цілком співставним з кількістю іноземців, які перебувають тут легально²⁰.

Міграції в ЄС: нормативний аспект

Суттєвою складовою структури зовнішніх міграцій є міграційний процес з ЄС. Якщо про інтенсивність цього процесу вже йшлося, то про нормативні аспекти і перспективи варто сказати докладніше. В останнє десятиліття було досягнуто фактично вільного руху населення через спільні кордони з європейськими країнами, значно розширено контакти, відновлено зв'язки між членами розділених родин, розвинуто культурне, освітнє, наукове, ділове співробітництво.

Внаслідок економічної кризи в Україні, різниці в рівнях життя та зарплатах між Україною та сусідніми державами рух через кордон мав дещо асиметричний характер: у ньому переважали громадяни України, які не лише реалізовували можливості підтримувати родинні та інші зв'язки з громадянами сусідніх держав, а виїжджали за кордон з метою заробітку.

Зі вступом країн Центральної Європи до ЄС, попри всі позитивні моменти, які обіцяє Україні безпосереднє сусідство з Євросоюзом, контакти між людьми внаслідок уведення сусідніми державами візового режиму перетину кордону ускладнилися. Це має негативний вплив на рівень транскордонного співробітництва, соціально-економічне становище у прикордонні, інтенсивність, характер та спрямованість міграційних переміщень населення.

Водночас, попри всі рішення політиків та урядів, міграційні процесії є об'єктивними і розвиваються за своїми незаперечни-

²⁰ *Малиновська О. А.* Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми. - К., 2003.- С. 201, 202.

ми законами. Один з найголовніших з них полягає у тому, що міграція виникає внаслідок диспропорцій у продуктивності праці та величині заробітку і є реалізацією бажання людей покращити своє матеріальне становище шляхом переїзду у місця з кращими можливостями отримання доходу. Рух працівників збільшує пропозицію робочої сили в регіонах з вищою зарплатнею і зменшує її у праценадлишкових регіонах, внаслідок чого умови прикладання праці та її оплати починають вирівнюватися. Таким чином, зняття обмежень руху через кордон може бути важливим кроком до інтенсифікації економіки України, предметом співробітництва з сусідніми державами. В іншому разі, враховуючи нинішню різницю в рівнях життя та заробітків між Україною та країнами Європи, а також реальну потребу європейських країн у додаткових робочих руках з-за кордону, міграція все одно відбуватиметься, проте у спотворених формах, у сфері тіньової економіки та чорного ринку праці, порушень прав людини.

Негативні наслідки візових обмежень права на вільне переміщення українців дадуться взнаки і в самому ЄС, оскільки дестабілізаційні процеси у безпосередньому сусідстві, перешкоди на шляху традиційно взаємовигідного співробітництва між Україною та сусідніми країнами не відповідають інтересам Союзу, як і можливий пов'язаний з цим конфлікт інтересів між ЄС і новими членами, який може ускладнити процес розширення.

Крім того, об'єднана Європа об'єктивно зацікавлена у розвиткові співпраці з Україною у міграційній сфері. Дослідниця О. Малиновська визначає такі основні чинники, що характеризують міграційні зв'язки України з ЄС:

- по-перше, демографічна та економічна ситуація в Європі вимагає залучення робочих рук з-за кордону, причому українська робоча сила внаслідок високого кваліфікаційного рівня та найменшої культурної дистанції має значні переваги перед іммігрантами з інших континентів;

- по-друге, перехід працівників з країн Центральної Європи, що стали повноправними членами ЄС, на вищі щаблі на ринку праці західноєвропейських країн звільнить нішу, яку вони займали, внаслідок чого потреба в робочій силі в певних галузях (будівництво, сільське та домашнє господарство) зростатиме;

- по-третє, попит на українську робочу силу, як некваліфіковану, так і кваліфіковану, збільшуватиметься в країнах - нових членах ЄС внаслідок того, що їхні громадяни, отримавши право вільно пересуватися територією Євросоюзу, в свою чергу виїжджатимуть на роботу на Захід²¹.

Тому можна сподіватися, що неодноразові декларації речників ЄС щодо неприйнятності нової стіни на східних рубежах об'єднаної Європи, які одночасно є західними кордонами України, втіляться у конкретних ініціативах назустріч Україні. Вони мають полягати у віднайденні шляхів мінімізації негативних наслідків упровадження візового режиму щодо поїздок громадян України в сусідні держави.

Треба зазначити, що, зі свого боку, Україною вже висунуто у візовому питанні низку конкретних ініціатив. Вони спрямовані на лібералізацію візового режиму для громадян країн ЄС і запровадження більш жорсткого порядку в'їзду громадян тих країн, що є постачальниками нелегальних мігрантів. Певним чином змінюється ситуація і після подій Помаранчевої революції, коли тимчасове скасування віз для громадян ЄС може передбачати певні кроки у відповідь. Втім, сьогодні важко робити більш чіткі прогнози, виходячи з того, що «візові стосунки» з Україною спричинили низку внутрішньополітичних скандалів (зокрема у Німеччині восени 2004 р.), а подальший розвиток подій залежатиме від подальшої ситуації в Україні.

З метою посилення контролю за видачею та забезпеченням належного захисту українських в'їзних віз у лютому 1999 р. Постановою уряду було запроваджено новий порядок оформлення візових документів для в'їзду в Україну, введено візову етикетку типу Шенгенської візи з необхідним захистом від підробки. Посилення контролю за в'їздом в Україну знайшло виявлення у рішенні уряду щодо перетину кордону громадянами країн СНД лише за закордонними паспортами, що набуло чинності з 1 січня 2002 р.

До попередніх і сьогоднішніх чинних заходів щодо полегшення міграційних контактів з ЄС віднесемо наступні. З 1999 р. Ук-

²¹ Малиновська О. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. - К., 2004. - С. 150-151.

раїна в односторонньому порядку запровадила безвізовий режим для громадян ЄС - власників дипломатичних паспортів. Постановою Кабінету Міністрів України від 5 травня 2000 р. громадян країн ЄС, Канади, США, Туреччини, Швейцарської Конфедерації та Японії, які прямують із службовою, діловою, науковою, приватною метою, а також у порядку культурного та спортивного обміну, під час оформлення української в'їзної візи звільнено від необхідності подавати запрошення. Спрощенню здійснення поїздок іноземних громадян сприяє також відміна Указом Президента України з 1 липня 2001 р. обов'язкової реєстрації іноземців, які перебувають на території України, в органах внутрішніх справ за місцем перебування в Україні. Тепер іноземців реєструють лише під час перетину ними державного кордону. З 1 липня 2002 р. було започатковано експеримент, під час якого в аеропортах Сімферополя та Одеси громадяни країн ЄС, США, Канади та Японії в'їжджали без віз, отримуючи право на восьмиденне перебування в країні. Чимало аспектів транскордонних стосунків було досліджено у аналітичній розвідці НІСД²².

У відповідь на ці дії європейським країнам було запропоновано встановити безвізовий порядок поїздок за українськими дипломатичними паспортами, запровадити багаторазові візи тривалого використання для власників службових паспортів і громадян, які в'їжджають до країн ЄС у справах бізнесу, науки, спорту, в рамках культурного обміну, спростити оформлення віз для організованих туристичних груп, збільшити кількість консульських установ держав ЄС в Україні.

Певний оптимізм щодо перспектив послаблення візових обмежень пересування Європою для українців викликає зміст найважливіших документів ЄС, де викладено бачення майбутніх стосунків об'єднаної Європи з країнами, що не ввійшли до співтовариства. Зокрема, у резолюції Європейського Парламенту щодо Повідомлення Єврокомісії «Ширша Європа - сусідні країни: нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами» підкреслюється, що політика добросусідства має включати

²² *Безпосереднє сусідство з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці?* - Ужгород, 2002.

заходи щодо полегшення вільного пересування людей. Ще однією важливою її складовою має бути розвиток транскордонного та регіонального співробітництва. У цьому зв'язку надзвичайно важливою видається ініціатива Єврокомісії щодо так званого «малого прикордонного руху». У надісланому Європейській Раді восени 2003 р. документі пропонується встановити пільговий режим для в'їзду мешканців прикордоння з третіх країн з метою короткотермінового перебування на території країн ЄС.

Оскільки право на свободу пересування є важливою складовою свободи людини і громадянина, умовою успішного підприємництва, духовного і культурного збагачення, великого значення набуває діяльність держави щодо його забезпечення. Адекватна політика, з одного боку, дає можливість скеровувати міграційні процеси відповідно до національних інтересів, а з другого - сприяє підвищенню як внутрішнього, так і міжнародного авторитету держави.

Проте забезпечити вільне пересування громадян України в Європі за умов подальшої консолідації та розширення Європейського Союзу може, безперечно, лише інтеграція України до цієї організації. Її успіхи залежать передусім від внутрішньої ситуації в державі, поступового наближення до встановлених ЄС критеріїв. Прогрес на цьому шляху вимагає політичної волі, значних зусиль і часу. Вступ до ЄС дозволить викреслити нашу державу з так званого «чорного списку» держав, громадяни яких можуть в'їжджати на територію ЄС лише за обов'язкової наявності візи.

Етнічні чинники міграційних процесів

Етнічний склад населення, з одного боку, є результатом тривалого демографічного розвитку, у тому числі, його міграційної складової, з іншого - чинником, який значною мірою впливає на інтенсивність та спрямованість міграційних процесів. Неоднорідність етнічного складу населення України є одним з наслідків високої інтенсивності міграції в колишньому СРСР. Якщо переважна більшість етнічних українців в українському населенні народилися на території нашої країни, то значна частина представників національних меншин - громадян України є урожденцями інших колишніх республік СРСР.

На сучасному етапі міграційні процеси є основним чинником трансформацій етнічного складу населення. З розпадом СРСР та проголошенням незалежності України почалося повернення до нашої країни етнічних українців та представників депортованих народів (кримських татар, німців, греків, вірмен та болгар) з колишніх радянських республік. Натомість, чимало росіян, білорусів, представників інших етносів нового зарубіжжя, повертаються до країн походження. Виняток становлять кавказькі етноси: кризова економічна та політична ситуація у країнах Закавказзя, воєнні конфлікти на Кавказі стимулюють приток мігрантів з цього регіону до України, про що свідчать дані останнього перепису населення. Кількість прибулих вірмен зі своєї етнічної батьківщини до України майже у 7 разів перевищує кількість вибулих до Вірменії. Зафіксовано імміграцію вірмен до нашої країни з Білорусі, Молдови, Росії, Азербайджану, Грузії та деяких країн Центральної Азії. Значна кількість азербайджанців прибуває до України не лише з Азербайджану, але й з Вірменії, Грузії, Узбекистану.

Процес репатріації представників раніше депортованих народів триває вже понад десять років. Незалежна Україна як демократична країна визнала право депортованих народів на повернення до місць їхнього традиційного проживання. На сьогоднішній день до нашої країни (переважно до АР Крим) повернулося понад 280 тис. кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен. Прибуття такої кількості іммігрантів протягом відносно короткого терміну загострило і без того складну ситуацію у забезпеченні житлом, працевлаштуванні, соціально-культурному обслуговуванні населення півострова, додало проблеми забезпечення поселень репатріантів земельними ділянками, необхідною інфраструктурою тощо. При цьому, попри існуючі домовленості й заяви країн виходу репатріантів про участь у фінансуванні програм їх інтеграції, Україна залишилася практично сам на сам з низкою проблем прийому та облаштування раніше депортованих осіб. Невеликі за обсягом кошти на їх вирішення надійшли лише від ряду міжнародних організацій (Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, Міжнародного фонду «Відродження», Агентства з міжнародного розвитку Туреччини тощо). Актуальною залишається і політико-правова проблема - набуття громадянства України депортованими особами.

Серед репатріантів перше місце за чисельністю посідають кримські татари. Повернення кримськотатарського народу, починаючи з 1989 р., відбувалося стрімкими темпами, але після 1992 р. цей процес уповільнився у зв'язку з економічним спадом в Україні. Більшість раніше депортованих кримських татар, які поверталися до України з Узбекистану, Росії, Таджикистану, Казахстану та Киргизстану, осіли переважно в Криму. Сім'ї колишніх депортованих німців розселяються в східних та південних областях (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Кіровоградська області), а також в Криму. Однак для німців переїзд в Україну є переважно лише зупинкою на шляху до історичної батьківщини - Німеччини. ФРН зі свого боку заохочує цей процес, надаючи переселенцям комплекс соціальних пільг. За роки незалежності України кількість вибулих етнічних німців сягає кількох тисяч осіб.

У період так званої «перебудови» різко зросли масштаби еміграції з України за межі колишнього СРСР, спочатку переважно євреїв, німців та греків, а нині - представників практично всіх етносів. Здебільшого виїжджають особи економічно-активного віку, що спричиняє диспропорції у демографічному старінні окремих етносів. Так, у сучасній Україні спостерігається різке постаріння єврейського населення, питома вага осіб у віці 50 років і старше, в якому становить більше 50 %. Представники єврейського етносу виїжджають до Німеччини, Канади, США, Ізраїлю, Австралії, Білорусі, Російської Федерації. У той же час спостерігається прибуття євреїв з таких країн, як Молдова, Азербайджан, Грузія та Узбекистан. Ця міграція відбувається в контексті загального збільшення числа іммігрантів з цих країн.

Має місце також виїзд поляків з України. Польська держава приймає всіх етнічних поляків, але допомогу надає лише тим, хто найбільше її потребує. Таким чином, етнічна міграція до Польщі де-що стримується. Окрім своєї етнічної батьківщини представники польської етнічної групи емігрують з України до Білорусі, Німеччини, Росії, Сполучених Штатів, Ізраїлю. У той же час помітна кількість поляків прибуває до України з Білорусі, Латвії, Молдови, Росії.

На початку 90-х років з України виїхали кілька тисяч чехів та «новаків», які проживали в Чорнобильській зоні. Уряди відповідних країн надали пільги та послуги для сімей мігрантів.

Етнічна структура внутрішньодержавних мігрантів у цілому відповідає розподілу населення за етнічною приналежністю. Натомість серед прибулих з-за меж нашої країни у 1994-1996 рр. українці становили менше 40 %, а серед вибулих - менше 30 %. Етнічні росіяни становили 55,6 % вибулих до країн колишнього СРСР. Потік прибулих вірмен та кримських татар в Україну формується в основному за рахунок осіб, які виїхали з колишніх радянських республік (передусім Вірменії та Узбекистану), паралельно відбувається еміграція вірмен з України до Німеччини, Росії, США, Ізраїлю. Питома вага євреїв за всіма потоками обміну населенням з країнами СНД та Балтії незначна, натомість представники цієї національності формують майже половину потоку вибулих за межі колишнього СРСР. Помітно вища, ніж у населенні України, і їхня частка серед прибулих з-за меж колишнього Радянського Союзу, що є ознакою розвитку зворотної міграції. Інтенсивність вибуття за межі колишнього СРСР етнічних росіян вища, ніж українців.

Останніми роками еміграція до країн нового зарубіжжя поступово втрачає своє етнічне забарвлення: питома вага євреїв зменшується, українців і росіян - зростає. Однак аналіз етнічних особливостей міграції ускладнений тим, що у другій половині 90-х років серед мігрантів різко почала зростати питома вага осіб, які мають паспорт нового зразка, в якому відсутня ознака «національність». Як наслідок, при підбитті підсумків розподілу мігрантів за національність все численнішою стає група осіб, чия національність не вказана.

Про вплив міграції на етнічну структуру населення свідчить порівняння даних переписів 1989 та 2001 рр. Перш за все за обрахований період чисельність кримських татар зросла у 5,3 разу, вірмен - на 84 %, чеченців - на 56 %, абхазців - на 47 %, грузинів - на 45 %, азербайджанців - на 22 %. Кількість греків та німців, незважаючи (і завдяки) на їхній інтенсивний відтік на історичну батьківщину, майже не змінилася, у той же час чисельність представників більшості етносів колишнього СРСР зменшилася в середньому у 1,5-2 рази. На межі 80-90-х років у сільській місцевості Херсонщини, Донеччини та Криму оселилися турки-месхетинці.

Внаслідок активізації *міграції з країн «третього світу»* в Україні за цей період збільшилася кількість представників афро-азіатських етносів: індо-пакистанців - у 8,5 разу, в'єтнамців - у 8,2 разу, представників арабських народів - у 5,3 разу, китайців - у 3,3 разу, афганців - у 2,8 разу. У 8,8 разу зросла кількість курдів у результаті прибуття представників цього етносу як з Близького Сходу, так і з колишніх радянських республік. Процес входження нашої країни до світового економічного простору, розширення мережі міжнародних організацій, створення спільних підприємств та філій іноземних компаній зумовили багаторазове збільшення кількості представників країн розвинутої ринкової економіки (американців - у 64,5 разу, голландців - у 3,2 разу, англійців та японців - майже удвічі).

Можна стверджувати посилення глобалізаційних впливів у міграційному аспекті у двох вимірах (і напрямках): незначний, але все інтенсивніший приплив висококваліфікованих (переважно на рівні менеджерів) фахівців для підтримання і розвитку транснаціональної підприємницької інфраструктури (філії ТНК, західних та східноазійських корпорацій і фірм, загальний розвиток системи дистрибуції іноземних брендів та торгівельних марок, реалізації інвестиційних проектів), збільшення кількості представників різного роду міжнародних організацій, між- та неурядових структур з одного боку, та приплив значної кількості трудових мігрантів та біженців з нестабільних країн та регіонів «третього світу», які користуються лібералізацією перетинання кордонів та послабленням державного контролю з цього процесу. Вони є некваліфікованою робочою силою, слабо адаптованою до українських соціально-економічних реалій та ринку праці. Для значної частини цієї другої категорії іммігрантів Україна є переважно етапом транзитного маршруту до розвинутих країн Заходу.

Кримські татари та інші представники раніше депортованих народів прибувають переважно до сільської місцевості, тоді як вихідці з Кавказу та країн третього світу віддають перевагу міським поселенням. Міський характер розселення представників цих етносів значною мірою пов'язаний з тим, що для багатьох з них метою імміграції до України є здобуття освіти. За даними перепису 2001 р. кількість арабів, які проживають в міських поселеннях,

у 14,5 разу перевищує кількість тих з них, хто мешкає у сільській місцевості. Серед грузинів відповідне перевищення сягає 7 разів, азербайджанців - 4,4 разу, вірменів - 3,8 разу.

Оскільки в структурі прибулих з кавказького регіону та країн «третього світу» переважають чоловіки, серед цієї частини іммігрантів сформувались певні статеві диспропорції: нині серед арабів, які мешкають в Україні, чоловіки становлять 78,3 %, серед азербайджанців - 65,6 %, грузинів - 58,7 %, вірменів - 56,6 %.

Розвиток трудової міграції українських громадян за кордон

Невід'ємною складовою глобалізаційних процесів є інтенсифікація міграції робочої сили, в чому українські громадяни беруть активну участь. Ця форма міграції переважно не має постійного характеру (не є еміграцією), і має сезонний характер залежно від виду робіт, виконуваних мігрантами (сільськогосподарські роботи, будівництво тощо).

Внаслідок обмежених можливостей працевлаштування і низької заробітної плати на батьківщині чимало економічно активних громадян України стають трудовими мігрантами. Сьогодні трудова міграція є чи не єдиним засобом забезпечення прийняттого рівня життя для значної частини населення країни. Трудові міграційні поїздки українських громадян за кордон стали об'єктивною реальністю і, без сумніву, масовим явищем, щодо масштабів якого існують різні оцінки.

Виходячи з даних Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, в структурі трудової еміграції громадян України за ступенем легальності та можливостями статистичного обліку можна виділити 4 якісно особливі рівні.

1. Офіційна трудова міграція - переміщення українських громадян, які, виїжджаючи за кордон, декларують мету участі в трудовій діяльності і є легальними трудовими мігрантами в країнах, що їх приймають.

2. Неофіційна легальна міграція - рух наших співвітчизників за кордон, які метою поїздки декларують туризм або відвідування родичів, але фактично працевлаштовуються та легалізуються в країні-реципієнті. Учасники таких поїздок не можуть бути відстежені

вітчизняною статистикою, але при цьому стають цілком легальними трудовими мігрантами в країнах-реципієнтах.

3. Успішна нелегальна міграція - поїздки за кордон, пов'язані з незареєстрованою зайнятістю видами діяльності, дозволеними законодавством відповідних країн.

4. Нелегальна, кримінально індукована міграція - торгівля людьми, інші види руху громадян України за кордон з метою використання таких мігрантів проти їх волі у протиправній діяльності в країнах прибуття.

За даними офіційної статистики, кількість громадян України, які працювали за межами України у 2002 р. становила 40 683 особи, з них 40 570 - тимчасово працювали за кордоном за наймом і 113 осіб були зайняті у межах договорів підряду, причому спостерігається тенденція до збільшення чисельності цього контингенту. Із загальної чисельності 92,8 % становили чоловіки і 7,2 % - жінки. Майже 2/3 контингенту громадян України, які працювали за межами України, сформували представники Одеської області (їх нараховувалося 26 265 осіб), серед інших регіонів найбільше представлені Донецчина (4 408), м. Севастополь (4064), АР Крим (1290), м. Київ (1281) та Херсонщина (1096). Серед країн призначення за кількістю зареєстрованих трудових мігрантів з України особливо виділяється Греція (34,8 % від загалу), а також Кіпр (15,4 %), Ліберія (9,1 %), Великобританія (5,6 %), Німеччина (3,4 %), Росія (3,0 %) та Об'єднані Арабські Емірати (2,9 %).

Абсолютна більшість (84,3 %) осіб, працевлаштованих за кордоном за допомогою офіційних посередників, отримала роботу в галузі транспорту та зв'язку, головним чином у морському транспорті. Серед інших галузей за кількістю працевлаштованих виділяються рибне господарство (5,9 %) та будівництво (3,8 %). Домінуюча кількість легальних мігрантів саме з Одещини та причорноморських регіонів (особливо портових міст) спричинена розвалом Чорноморського морського пароплавства (на 1991 р. - найбільшого у світі), що зумовлює наймання за контрактною системою значної кількості кваліфікованих моряків (командно-штурманського та техніко-експлуатаційного складу) на судна міжнародних кампаній, приписаних переважно до Ліберії, Кіпру та Греції, спільних та іноземних підпри-

ємств з морського нафто- та газовидобутку. Вагомість Кіпру пов'язана зі сполученням морських перевезень та активного туристичного бізнесу для російськомовного пострадянського ареалу. Необхідно також враховувати, що це ще неповна картина, оскільки значна частка моряків торговельного флоту - громадян України була за радянських часів приписана до виділеного з Чорноморського Новоросійського пароплавства, що тепер є російським, і бере участь в аналогічних контрактних схемах через російську сторону.

На жаль, державна статистика відображає масштаби переміщень лише тих українських громадян, які виїжджають на заробітки за допомогою офіційних посередників і при виїзді за кордон декларують мету участі в трудовій діяльності, тобто лише незначної частини реального контингенту трудових мігрантів (і це визнають самі працівники статистичних органів та служб зайнятості). Поза увагою залишаються наші співвітчизники, які виїхали за кордон з декларованою метою туризму, відвідування родичів тощо, а насправді - для трудової діяльності.

У вітчизняній науковій та публіцистичній літературі наводяться різні оцінки щодо чисельності зовнішніх трудових мігрантів. Згідно з даними дослідження «Життєві шляхи населення України»²³ у 2000 р. за межами України працювало за наймом 380,5 тис. жителів 8 областей Західної України та Донбасу, *що в 70 (!) разів перевищує контингент, зареєстрований державною статистикою (5579 чол.)*. Рівень участі населення в трудових міграціях склав 3,2 %, в т.ч. осіб віком 20-49 років - 4,9 %. Крім того 95,0 тис. чол. (0,8 % населення віком 15-70 років) було задіяно у т. зв. економічному туризмі («човниковій» торгівлі). При цьому виявлений обсяг трудової міграції населення 8 областей України є мінімальною оцінкою, свого роду нижньою межею довірчого інтервалу масштабів явища. За дуже відносними даними МЗС України на весну 2005 р. (влітку чисельність значно збільшується) кількість українських заробітчан в країнах ЄС сягає півмільйона осіб. Поєднання результатів дослідження з інформацією інших джерел дає змогу оцінити обсяг трудових міграцій, як мінімум, у 1 млн осіб.

²³ *Населення України 2002.* - С. 127-129.

Найбільш масові потоки трудової міграції мешканців прикордонних регіонів, згідно з даними згаданого дослідження, спрямовано до Росії (37,2 %), Польщі (18,7 %), Чехії (16,9 %), Італії (8,5 %), Португалії (3,8 %), Угорщини (2,5 %), Греції (2,2 %), Словаччини (2,0 %), Білорусі (1,7 %). У цілому на країни Західної і Центральної Європи (з Туреччиною і Кіприм включно) припадає майже 60 % загального потоку трудових мігрантів з 8 областей України. Країни Вишеградської групи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) акумулюють 2/5 обсягу трудових мігрантів або 2/3 потоку міграції до країн далекого зарубіжжя. Майже 40 % українських трудових мігрантів працює в країнах СНД і Балтії, на частку неєвропейських країн (США, Канада, Аргентина) припадає менше 1 % трудових мігрантів.

Основну частину міграції «човників» абсорбують Росія (48,6 %) і Польща (30,4 %); для мешканців окремих регіонів важливе значення мають також поїздки до Словаччини, Румунії, Угорщини, Білорусі. Економічні туристи, які їдуть у Російську Федерацію, майже винятково здійснюють закупівлю товарів з метою їх перепродажу в Україні; ті, хто їздить до Польщі, Угорщини, Білорусі - поряд із закупівлею також торгують придбаними в Україні товарами. Серед країн, де продаж українських товарів переважає над купівлею місцевих, передусім варто назвати Румунію і Словаччину.

За експертними оцінками МЗС України, за кордоном на заробітках нелегально перебуває понад 2 млн громадян України, з них половина - в Російській Федерації (у сезонний пік ця чисельність збільшується втричі). У Польщі працює 300 тис. наших громадян, Італії - 200 тис., у Чехії - 100-200 тис., Португалії - 150 тис., Іспанії - 100 тис., Туреччині - 35 тис., США - 20 тис., Словаччині - 5 тис., Аргентині та Білорусі - по 4 тис., Греції - 3 тис.²⁴. Очевидно, дані експертної оцінки МЗС відображають найбільш реальні обсяги зовнішніх трудових міграцій, хоча ряд аналітиків називає набагато більші цифри. Так, фахівці Міністерства праці та соціальної політики України оцінюють трудову міграцію за кордон приблизно у 3-4 млн осіб працездатного віку, які останнім часом

²⁴ Спеціальна доповідь вповноваженого Верховної Ради України з прав людини - К., 2003. - С 18.

«зникли» з національного ринку праці. Однак не виключено, що частина цих осіб працює у тіньовому секторі економіки в межах України. У доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини називається цифра у 5 млн трудових мігрантів.

Згідно з даними дослідження «Життєві шляхи населення України» частка осіб, що брали участь в трудових міграціях у 2000 р., є помітно вищою серед населення тих областей, які мають кордони з країнами далекого зарубіжжя, і особливо висока (10 %) - у Закарпатській області, що межує з усіма чотирма західними сусідами України. Сільське населення інтенсивніше, ніж міське, бере участь у трудових міграціях (виконанні певного обсягу робіт на території країни призначення): у сільській місцевості в трудових міграціях задіяно 5,6 % населення віком 15-70 років, тоді як у міських поселеннях - 2,2 %. Навпаки, «човникова» міграція (здійснення торгових операцій та закупівля товарів чи сировини за кордоном) отримала значно більше поширення в міських поселеннях: лише 15,3 % «човників» - жителі сільської місцевості²⁵.

Як і в стаціонарній міграції, в трудових поїздках найчастіше беруть участь люди молодого і середнього віку. Підвищений рівень участі в трудових міграціях спостерігається у віковому діапазоні 20-44 роки, максимальний - у віці 25-29 років. «Човники» в середньому дещо старші за трудових мігрантів. Пік рівня участі у «човниковій» торгівлі зафіксований для вікової групи 35-39 років, відповідні показники для осіб у віці 40-49 років дещо вищі, ніж для 25-29-літніх. Основну масу трудових мігрантів (майже 70 %) становлять чоловіки. Навпаки, у «човниковій» торгівлі дещо активніше беруть участь жінки.

Особи з середньою освітою частіше беруть участь у трудових міграціях, а з вищою - у «економічному туризмі». Високоосвічені фахівці, навпаки, менше зацікавлені в трудових поїздках, оскільки мають кращі можливості працевлаштування на вітчизняному ринку праці. Під час обстеження мігрантів, здійсненого у вересні-листопаді 1994 р.²⁶ у Києві та Чернівцях, з'ясувалося, що серед

²⁵ Соціальне обличчя новітньої української трудової міграції. - Л., 2003.- С. 40.

²⁶ Пирожков С., Малиновська О., Марченко Н. Зовнішня міграція в Україні: причини, напрямки, стратегії. - К.:Академпрес, 1997.- С. 128.

них зустрічаються особи, які мають вчений ступінь, є авторами наукових праць та винаходів, тобто належать до найбільш освічених верств населення. Вони становлять відносно незначну частину мігрантів (лише 3 %), але в загальній кількості населення України питома вага таких осіб значно нижча. Тут ми бачимо відтік висококваліфікованих фахівців з відповідних соціальних сфер у діяльність, де їхня кваліфікація не має значення.

Неврегульованість правового статусу трудових мігрантів в умовах постійного збільшення їхньої кількості на ринках праці країн-реципієнтів викликає багато проблем. Наші співвітчизники стають жертвами недобросовісних роботодавців, які не дотримуються термінів та декларованих обсягів оплати праці; їх грабують кримінальні елементи, у тому числі й співвітчизники, відбираючи не тільки гроші, а й паспорти та особисті речі. Серед найпоширеніших порушень умов праці наших співвітчизників за кордоном слід назвати ненормований робочий день, відсутність медичного страхування та обслуговування.

Тривалість перебування наших громадян на роботі за кордоном становить у середньому близько шести місяців (від двох тижнів до кількох років). Оскільки в трудових міграціях бере участь близько 10 % економічно активного населення, то пропозиція робочої сили громадян України за межами нашої країни становить 5 % загальноукраїнської чисельності людино-місяців пропозиції робочої сили. При цьому понад 80 % учасників трудової міграції не мали постійної роботи в Україні в цей період, а 7 % перебували в неоплачуваній відпустці.

Загалом можна стверджувати, що структура, характер і вектори міжнародних міграцій українського населення та місце України в системі глобальних міграцій з «третього світу» підтверджують напівпериферійний статус українського суспільства в глобалізаційній структурі світу. Це зумовлюється роллю постачальника некваліфікованих тимчасових трудових мігрантів до європейських країн та Росію, кваліфікованих фахівців до ЄС, США та Ізраїлю вже в якості іммігрантів (зокрема етнічної категорії) і роль транзитної зупинки легальної і нелегальної міграції з «третього світу» у «перший». Простежується стійка тенденція до «відпливу мозків», а «заробітчанство» виконує амбівалентну фун-

кцію латентизації (приховування) або уникнення значного внутрішнього безробіття, при тому вилучає значну частину економічно та соціально активного населення з власної економіки та громадсько-політичного процесу. Незважаючи на роль трудової міграції у залученні певних, дуже розпорошених за своєю структурою коштів в українську економіку, суттєвих неепізодичних позитивних соціальних наслідків від неї (окрім зростання обсягів заощаджень населення в західних регіонах) не відчувається. Проте, можна сподіватися на позитивний приклад способу життя та економічної культури більш розвинених країн на користь формування більш адекватних ціннісних пріоритетів заробітчан після повернення додому, активізації їхньої економічної діяльності в Україні. Щоправда, з урахуванням низько кваліфікованого характеру їхньої праці за кордоном, цей вплив не може бути інтенсивним.

ПІСЛЯМОВА

Нині, коли монографія «Гуманітарна політика Української Держави в новітній період» написана, дехто з представників її авторського колективу схиляється до думки і, мабуть, небезпідставно, що здійснення роботи в репрезентованому вигляді стало можливим (певною мірою) завдяки подіям, уже відомим історії як Помаранчева революція. Саме феномен Майдану, виплеканий горнилом осінньо-зимових днів 2004 р., став джерелом додаткового натхнення для тих, хто працював над науковою розвідкою, фактично прискоривши написання книги.

Феномен Майдану - явище унікальне за своєю природою. Процес формування його ідеалів та цінностей - це наповнений глибоким морально-етичним змістом революційний протест, аналогічний, за висловлюваннями окремих дослідників, хіба що тому, про який своєю появою засвідчило християнство.

Дві тисячі років назад, тоді ще малочисельні громади представників нової релігії, якій невдовзі судилося набути світового виміру, виступили проти тотального духовного виродження Римської держави, уособленням якої є імператори-тирани та їхнє найближче оточення, чиє свавілля мало чим відрізнялося від деспотизму можновладців традиційних східних сатрапій. В умовах аморальної вакханалії давньоримського суспільства ефект від заявлених християнами цінностей виявився дійсно знаковим. Останні здійснили грандіозну світоглядну революцію, кардинально змінивши всю систему смисложиттєвих орієнтацій тогочасної людини. Більше того, вони виявилися основоположними цеглинами для подальшого духовного розвитку європейської культури наступних століть.

За майже подібним сценарієм (звичайно, у загальних рисах) розвивалася ситуація і в Україні. Українці твердо сказали: «Ні!» моральному зубожінню владної еліти, яка в розпалі виборчих перегонів продемонструвала відсутність елементарних уявлень про справедливість, чесність, порядність, повагу, довіру тощо, вчиняючи, натомість, цинічну наругу над Правом і Законом, котрі покликані берегти Правду і Свободу. Більшість українських громадян не схотіли більше миритися з її нахабством, спрямованим на приниження людської гідності. Отож, вони вийшли на вулиці багатьох українських міст та селищ, відстоюючи викристалізовані людством універсальні імперативи співжиття. А Київський Майдан став збірним образом прагнень багатомільйонної української спільноти до морального катарсису суспільства, який, на переконання авторів цієї праці, неминуче здійсниться остаточно - якщо не сьогодні, то завтра.

Практична заслуга Помаранчевої революції в тому, що вона розвінчала безкультур'я, бездуховність і відверту меркантильність тих, хто за своєю посадою покликаний був забезпечувати процвітання Української Держави. Одночасно ідеали Майдану в черговий раз переконали в істинності простого, але давно відомого факту: без становлення високодуховного громадянства суспільний поступ в гуманітарній, економічній, соціальній і політичній сферах приречений на провал. Тобто не економічне й не політичне буття визначають духовно-моральне обличчя нації, а навпаки! Продовжуючи думку далі, логічно напрошується висновок: розвою гуманітарної складової соціуму повинна приділятися виключна увага з боку будь-якої національної держави.

Усвідомлюючи цю прописну істину та невідповідність її стану справ у вітчизняній гуманітарній сфері, авторський колектив власне й прагнув реалізувати бажання якомога швидше завершити роботу над монографією, щоб, роблячи висновки з дослідження, показати необхідність для українського суспільства докорінних трансформацій і запропонувати державно-політичному керівництву Української Держави певну стратегію в гуманітарній сфері. З цією метою автори зосередили увагу на аналізові найгостріших проблем, котрі безпосередньо загрожують

національним інтересам та консервують морально-духовну стагнацію українського суспільства.

Відтак, до уваги читачів пропонується не енциклопедична за своїм статусом праця (автори не ставили собі за мету створити універсальний і завершений продукт), а конкретно орієнтоване у прикладну площину науково-аналітичне дослідження.

Сьогодні, на жаль, стабільним розвитком не вирізняється жодна з гуманітарних сфер. Прикро за українську владу, оскільки в результаті її нерозсудливих дій гуманітарна сфера України за роки незалежності перетворилася на суцільний клубок проблем (текстуальна частина роботи розкриває це у багатьох аспектах), який розплутати надзвичайно важко. Проблемними є освітянська і наукова царини, конфесійне середовище і культуро-формуєча та ідеологічна складові соціуму. Болісно спостерігати за тим, скажімо, як зволікання з реформуванням національної наукової системи, ігнорування природної необхідності засвоювати та впроваджувати найновіші технологічні досягнення цивілізації поступово призводять до занепаду національної науки, суттєво гальмують перспективи суспільного та соціально-економічного розвитку країни в цілому. Або як падіння рівня політичної культури перетворює виборчі кампанії на справжні баталії не на життя, а на смерть.

Бути в наш час політиком - означає асоціюватися в уяві переважної більшості українських громадян із типом людини користолюбної, егоїстичної, лицемірної, продажною. Нинішній політик - це зовсім не світлий образ героя, котрий наділений досконаліми, в першу чергу, державними, управлінськими, дипломатичними особистими якостями. Девальвація політичного образу є результатом превалювання примітивізованих форм культури спілкування над цивілізованими, і не лише у політиці, а й загалом в українському суспільстві.

А хіба майже півторадесятилітня інертність українських високопосадовців щодо процесів конституювання Української Помісної Православної Церкви не поставила під сумнів реалізацію цієї ідеї найближчим часом?! Завдяки бездіяльності можновладців посилюється духовна залежність України від (у даному випадку) Московської патріархії. А там, де має місце

залежність духовна, виникає підґрунтя для втрати незалежності політичної та економічної.

Тривожно й за симптоми дезінтеграції Української нації на окремі політико-культурні утворення з певним визначенням географічно регіоном локалізації. Таке виявилось можливим, оскільки в державі немає чітко й коректно сформованої концепції національної ідеології. Наявні лише її фрагментарно розроблені й безсистемно впроваджувані елементи. У масовій свідомості продовжує існувати одразу кілька різноспрямованих ідеологічних інтенцій - радянсько-комуністична, соціал-демократична, ліберальна, національно-патріотична, - і жодна з них вочевидь не відбулася як основа загальної національної ідеології і не стала програмною для всього Українського народу.

Автори доклали зусиль для того, щоб не перетворити монографію у статистичний довідник з констатації негараздів у вітчизняній гуманітарній сфері. Дослідження наповнює низкою міркувань і пропозицій стосовно подолання щойно згаданих негативних тенденцій. Відверто кажучи, монографія «Гуманітарна політика Української Держави в новітній період» - ґрунтовний методологічний посібник з питань гуманітарного розвитку українського суспільства. В ній подано спробу опрацювати механізми реалізації державної стратегії в освітянській, науковій, культурній, ідеологічній, релігійно-церковній тощо підсистемах українського суспільства.

Сподіваємося, що наші українські державотворці не оминуть її своєю увагою, а використають в якості теоретико-практичного інструмента. Щиро віримо, що в Україні буде побудоване розвинуте суспільство знань; конституйовано Українську Помісну Православну Церкву; забезпечено функціонування національного інформаційного простору; синтезовано національну ідею, спроможну стати стрижнем консолідації українців у монолітну сучасну націю; українські діти і молодь виховуватимуться на взірцях не фіглярства, а високохудожньої та глибоко моральної культури. Віримо, що врешті-решт українська влада реалізує означені вище пріоритети національного поступу.

Ми свідомі того, що процеси, котрі відбуваються в гуманітарній сфері, надзвичайно вагомі для цивілізаційного поступу суспільства,

оскільки вони безпосередньо стосуються того виміру людського буття, який називають духовним. Іншими словами, необхідно усвідомлювати реальність такою, якою вона є, тобто, що гуманітарна сфера охоплює екзистенціальний простір, де закладається підґрунтя для світоглядних принципів, формування ціннісних орієнтацій, моральних переконань, поведінкових правил, ідеалів особистості, де її внутрішня суб'єктивність набуває якісної суспільної визначеності. Адже індивід стає особистістю завдяки, з одного боку, оволодінню масивом гуманітарного знання, а з іншого - завдяки копіткій праці на ниві застосування цього знання у суспільній практиці, насамперед безпосередній реалізації морально-культурних принципів на рівні міжлюдських взаємин. Звідси і превалююча значимість гуманітарної підсистеми у розвитку конкретної держави та людського суспільства загалом.

Наукове видання

Здіорук Сергій Іванович, Нагорний Віктор Іванович,
Гнатюк Сергій Леонідович, Карпенко Микола Миколайович,
Токман Володимир Валерійович, Бублик Сергій Григорович,
Здіорук Олена Іванівна, Кралюк Петро Михайлович,
Галушко Кирило Юрійович

ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В НОВІТНІЙ ПЕРІОД

Монографія

За редакцією
кандидата філософських наук, доцента Здіорука С. І.

Літературне редагування *І. О. Кустовська,*
Т. М. Філіппова, Л. К. Надіон
Комп'ютерна верстка *Л. К. Надіон*

Оригінал-макет підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень
01030, Київ-30, вул. Пирогова, 7-а
Тел.: 234-50-07

Підп. до друку 10.08.06. Формат 60х84/16. Папір офс. Друк оф.
Гарн. «Petersburg». Ум. друк. арк. 27.
Обл-вид. арк. 23,35. Наклад 400 пр. Зам. _____

Друк ПП «Інтертехнологія» ТОВ
01054, м. Київ, вул. Воровського, 34г
тел.: 486-59-26